SKM/269/93
Size 37.5x19.5
Leaf - 290

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यएषवंशःसोऽनुवर्णितः २६ यःप्रियव्रतः २७ २८ २९ स्वान्ज्ञातीन्दिदृक्षुः ३० राज्ञांचरितमितिशेषः ३१ इतिश्रीभागवतभावार्थदीपि

श्रीशुकउवाच यएषउत्तानपदोमानवस्यानुवर्णितः वंशः प्रियव्रतस्यापिनिबोधनृपसत्तम २६॥
योनारदादात्मविद्यामधिगम्यपुनर्महीं भुक्त्वाविभज्यपुत्रेभ्यऐश्वरंसमगात्पदं २७
इमांतुकौषारविणोपवर्णितांक्ष त्तानिशम्याजितवादसत्कथां॥
प्रवृद्धभावोऽश्रुकलाकुलोमुने र्दधारमूर्ध्नाचरणंहृदाहरेः २८
श्रीविदुरउवाच सोऽयमद्यमहा योगिन्भवताकरुणात्मना॥
दर्शितस्तमसःपारोयत्राकिंचन गोहरिः २९ शुकउवाच इत्या
नम्यतमामंत्र्यविदुरोगजसाह्वयं स्वानांदिदृक्षुःप्रययौज्ञातीनांनि
र्वृताशयः ३० एतद्यःशृणुयाद्राजन्राज्ञांहार्यर्पितात्मनां॥
आयुर्धनंयशःस्वस्तिगतिमैश्वर्यमाप्नुयात्॥ ३१॥ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांप्रचेतसोपाख्यानंनामैक।
त्रिंशोऽध्यायः ३१॥ ॥

कायांश्रीधरस्वामिविरचितायांचतुर्थस्कंधटीकायांएकत्रिंशोऽध्यायः ३१ चतुर्थस्कंधःसमाप्तम शुभमस्तु॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४ भा.न. संकल्पमात्रेण भूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह कलाविति द्वाभ्यां दुःखशो
पृ.७ कतमांसि नुदतीति तथा तद्यशः व्यतनोत् ॥६१॥ यस्मिन्सतां कर्णपीयूषे यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवांजलिः पानसाधनं ।
यस्य सत्पुरुषः सकृदपि उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा तत्सौंदर्यात् आकृष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥६२॥ तदेवाह द्वा

कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदं अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनो
द्यशः ॥६१॥ यस्मिन्सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् श्रोत्रांजलिरुपस्पृश्य धुनु
ते कर्मवासनां ॥६२॥ भोजवृष्ण्यंधकमधुशूरसेनदशार्हकैः श्लाघनीयेहितः शश्वत्
कुरुसृंजयपांडुभिः ॥६३॥ स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया नृलोकं रमया
मास मूर्त्या सर्वांगरम्यया ॥६४॥ यस्याननं मकरकुंडलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं
सविलासहासं नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबंत्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च

भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य सर्वांगैः रम्यया मूर्त्या च ॥६३॥६४॥ तत्र प्रदर्शनार्थमुखशोभामाह यस्याननं दृशि
भिर्नेत्रैः पिबंत्यो नार्यो नराश्च न ततृपुर्न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः कुपिताश्च बभू राम:
वुः कथंभूतमाननं मकरकुंडलाभ्यां चारू कर्णौ भ्राजंतौ कपोलौ च येन सुभगं सुविलासो यस्मिन् नित्यमुत्सवो यस्मिन् ॥६५॥ ५१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ताभ्यांजनितोवायतोसौहरिः ५५ तदेवोपपादयति यदेतित्रिभिः ५६ ईशस्यमायानियंतुः परस्यअसंगस्यद्रष्टुःसाक्षि
णः आत्मनः सर्वगस्यनह्येवंभूतस्यमायाविनोदं विनाजन्मनः कर्म्मणोवाहेतुस्संभवतीत्यर्थः ५७ किंचयस्यमायाचे
ष्टितंपुंसोजीवस्यानुग्रहस्तस्यसर्वजीवानुग्राहकस्यकुतः कर्मादिपारतंत्र्येणजन्मादिसंभवः अनुग्रहमेवाहस्थियस्मा।

सुभद्राचमहाभागातवराजन्पितामही ५५ यदायदेहधर्मस्यक्षयोवृद्धिश्चपाप्म
नः तदातुभगवानीशआत्मानंसृजतेहरिः ५६ नह्यस्यजन्मनोहेतुःकर्म्मणोवा
महीपते आत्ममायांविनेशस्यपरस्यद्रष्टुरात्मनः ५७ यन्मायाचेष्टितंपुंसःस्थित्यु
त्पत्त्यप्ययायहि अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभायचेष्यते ५८ अक्षौहिणीनांपति
भिरसुरैर्नृपलांछनैः भुवआक्रम्यमाणायाअभारायकृतोद्यमः ५९ कर्म्माण्य
परिमेयाणिमनसापिसुरेश्वरैः सहसंकर्षणश्चक्रेभगवान्मधुसूदनः ६० ॥ ❀ ॥

तदेवस्थित्युत्पत्त्यादयइष्यन्तेप्रलयेलीनोपाधेर्जीवस्यधर्माद्यसंभवादुपाधिसृष्ट्यादिनाधर्मादिसंपादनेनानुग्रहः तथाआत्म
लाभायमोक्षायचेष्यते तत्रहेतुः तैनैववक्ष्यमाणेनतस्यस्थित्यादेर्निवृत्तेः ५८ तस्यचेष्टितंभूमेरनुग्रहइत्याह अक्षौहिणीना
मितिद्वाभ्यांअभारायभारपरिहाराय ५९ सुरेश्वरैरपिमनसापिअपरिमेयाणिअवितर्क्याणि संकर्षणसहितश्चक्रे॥ ६०॥ ❀॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२८
भा॰ नै॰ ॥ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह पौरवीत्येकादशभिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कौशल्याभद्रा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२
५६ पौरवीरोहिणीभद्रामदिरारोचनाइला देवकीप्रमुखाश्चासन्पत्न्यश्चानकदुंदुभेः ४५
बलंगदंसारणंचदुर्म्मदंविपुलंध्रुवं वसुदेवस्तुरोहिण्यांकृतादीनुदपादयत् ४६ सुभद्रोभ
द्रबाहुश्चदुर्म्मदोभद्र एवच पौरव्यास्तनयाह्येतेभूताद्याद्वादशाभवन् ४७ नंदोपनंद
कृतकश्शूराद्यामदिरात्मजाः कौशल्याकेशिनंत्वेकमसूतकुलनंदनं ४८ रोचनायाम
तोजाताहस्तहेमांगदादयः इलायामुरुवल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ४९ विष्टा
शोघृतदेवायामेकआनकदुंदुभेः शांतिदेवात्मजाराजन्श्रमप्रतिश्रुतादयः ५०
राजानःकल्पवर्षाद्याउपदेवसुतादश वसुहंससुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तुषट्सुताः ५१
देवरक्षितयालब्धानवचात्रगदादयः वसुदेवःसुतानष्टावादधेसहदेवया ५२ पुरुवि
श्रुतमुख्यांस्तुसाक्षाद्धर्म्मोवसूनिव वसुदेवस्तुदेवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ५३ कीर्त्ति
मंतंषेणंचभद्रसेनमुदारधीः ऋजुंसंमर्द्दनंभद्रंसंकर्षणमहीश्वरं ५४ अष्टम राम॰
स्तुतयोरासीत्स्वयमेवहरिःकिल ॥ १ ५३ ५४ अष्टमस्तुस्वयमेवासीत् नतुकर्मादिनाहेतुना ॥ ५५ ॥ ५६

४२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्याहमितिचेत्तत्राह यथायोनिर्नदुष्येत्तथाहंकर्त्ताकरिष्यामि ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ आवंत्यौविंदानुविंदौ ३९ ॥ तद्देवंवसुदेवस्य
योनिर्यथानदुष्येतकर्त्ताहंतेसुमध्यमे ३४ इतितस्यांसआधायगर्भंसूर्योदिवंगतः सद्यःकु
मारःसंजज्ञेद्वितीयइवभास्करः ३५ तंसात्यजन्नदीतोयेकृच्छ्राल्लोकस्यबिभ्यती प्रपितामहस्ता
मुवाहपांडुर्वैसत्यविक्रमः ३६ श्रुतदेवांतुकारूषोवृद्धशर्म्मासमग्रहीत् यस्यामभूत्दंतवक्त्र
ऋषिशप्तोदितेःसुतः ३७ कैकेयोधृष्टकेतुश्चश्रुतकीर्तिमविंदत संतर्द्दनादयस्तस्यांपंचास
न्कैकयाःसुताः ३८ राजाधिदेव्यामावंत्यौजयसेनोऽजनिष्टह दमघोषश्चेदिराजःश्रुत
श्रवसमग्रहीत् ३९ शिशुपालःसुतस्तस्याः कथितस्तस्यसंभवः देवभागस्यकंसायांचित्र
केतुबृहद्बलौ ४० कंसावत्यांदेवश्रवसःसुवीरइषुमांस्तथा कंकायामानकाज्जातःसत्य
जित्पुरुजित्तथा ४१ सृंजयोराष्ट्रपाल्यांचवृषदुर्मर्षणादिकान् हरिकेशहिरण्याक्षौशूर
भूम्यांचश्यामकः ४२ मिश्रकेश्यामप्सरसिवृकादीन्वत्सकस्तथा तक्षपुष्करशालादीन्दुर्वा
क्ष्यांवृकआदधे ४३ सुमित्रार्जुनपालादीन्शमीकात्तुसुदामिनी कंकश्चकर्णिकायांवैऋतधाम
जयावपि ४४ ॥ एवंभगिनीपतीन्पुत्रांश्चोक्त्वानद्भ्रातॄणांनवानांपत्नीःपुत्रांश्चाह देवभागस्येतिनवभिःश्लोकार्द्धैः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५ भा.नै. ५५

द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह शूरो विदूरथादिति भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोभूत विदूरथाच्च शूर इति पराशरादि वचनात् यद्वा पृथुर्विदूरथाद्याश्चेति पूर्वोक्तचित्ररथात्मजाद्विदूरथात् २६ देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रः तस्य देवमीढाद्धृदीकस्यैव सुतः यथाह पराशरः तस्यापि क्षतवर्म्मशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य शूरस्तस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत् २७ तस्यां चासौ दश पुत्रान् अजनयत् वसुदेवपूर्वानिति २८ आनकाश्चेन्दुः २९ हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानं ३० पृथायाः कन्यकावस्थायां का।

शूरो विदूरथादासीद्भजमानसुतस्ततः शिनिस्तस्मात्स्वयं भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः २६ देववाहुः शतधनुः क्षतवर्म्मेति तत्सुताः देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् २७ स तस्यां जनयामास दश पुत्रानकल्मषान् वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकं २८ सृंजयं स्यामकं कंकं शमीकं वत्सकं वृकं॥ देवदुंदुभयो नेदुरानकाय स्य जन्मनि २९ वसुदेवं हरेः स्थानं वदंत्यानकदुंदुभिं पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवाः ३० राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पंच कन्यकाः कुंतेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ३१ सापदुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिः ३२ तदैवोपागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे ३३ अमोघं दर्शनं देवि त्वय्याधत्ते त्वयि चात्मजं॥ (एर्णोत्पत्तिप्रकारमाह कुंतेरिति पंचभि ३१ कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास तेन श्रमात् तस्यै देवहूतीं देवाह्वानहेतुं विद्यामावापत दाहसा येति ३२ देवमुपागतं वीक्ष्य सा प्राह प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता न तु लयाकिंचित्कार्य्यमित्यभिसंधिना अतो याहीत्येवमुक्तो रविरुवाच ३३ अमोघं देवदर्शनमिति क

रामः ५५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१७ पृथुरेकः विदूरथाद्याश्च अन्येचबहवः विदूरथधामाद्या इतिपाठे आद्यशब्देन विदूरथोप्युक्तस्तनश्चशूरोविदूरथाद्दासी
दितिवक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः १८ कुकुराद्यश्चत्वारोंधकस्यसुताइतिज्ञेयं तथाचपराशरः कुकुरभजमानशुचिकंव
लवर्हिषः तथांधकस्यपुत्रा इति १९ अनोरंधकः अंधकात् दुंदुभिरित्यपि तद्वचनादेवज्ञेयं २० २१ धृतदेवा आदिर्यासां।
शत्रुघ्नोगंधमादश्च प्रतिवाहुश्चद्वादश तेषांस्वसासुचीराख्याद्वावक्रूरसुतावपि १७ देववानुपदे
वश्चनया चित्ररथात्मजाः पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवोवृष्णिनंदनाः १८ कुकुरोभजमानश्च शुचिःकं
वलवर्हिषः कुकुरस्यसुतोवह्निर्विलोमाततनयस्ततः १९ कपोतरोमातस्यानुः सखायस्यचतुंवु
रुः अंधकोदुंदुभिस्तस्माद् अरिद्योतः पुनर्वसुः २० तस्याहुकश्चाहुकीचकन्याचैवाहुकात्मजौ॥
देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारोदेवकात्मजाः २१ देववानुपदेवश्चसुदेवोदेववर्द्धनः तेषांस्वसारः
सप्तासन् धृतदेवादयोनृप २२ शांतिदेवोपदेवाचश्रीदेवादेवरक्षिता सहदेवादेवकीचवसु
देवउवाहताः २३ कंसः सुनामान्यग्रोधः कंकः शंकुः सुहूस्तथा राष्ट्रपालोथसृष्टिश्च तुष्टिमानौ
ग्रसेनयः २४ कंसाकंसवतीकंकाशूरभूराष्ट्रपालिका उग्रसेनदुहितरोवसुदेवानुजःस्त्रियः
शांतिदेवादीनांषण्णां २२ ताःसप्तऔग्रसेनयः उग्रसेनस्यसुताः २३ २४ वसुदेवस्ययेअनुजा देवभागा २५॥
दयस्तेषांस्त्रियोभार्या अंधकस्यसुतानांचतुर्णांप्रथमस्यकुकुरस्यवंशउक्तः २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥२८॥ पुदेहपीषं

२७ ॥ ननेनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ६ महाभोजश्चेत्येवं सप्तमारिषहेऽऽर्य्य ७ ८ ९ ततस्तदुपदेशेनयेपंचषष्ट्यादिसंख्याः पुरुषास्ते
भा.न. ॥ अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ६ महाभोजश्चेत्येवं सप्तमारिषहेऽऽर्य्य ... तस्यसत्यकः १३ सत्यकस्यपुत्रो युयुधानः तस्य
पू.७ ॥ अमृतत्वमोक्षप्राप्ताः १० ११ तस्ययुधाजितः शिनिरनमित्रश्च १२ तस्यसत्यकः १३ सत्यकस्यपुत्रो युयुधानः तस्य

पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः भजमानोभजिर्दिव्योवृष्णिर्देवावृधोंधकः ६ सा
त्वतस्यसुताः सप्तमहाभोजश्चमारिष भजमानस्यनिम्लोचिः किंकिणोधृष्टिरेवच ७ एक
स्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां चत्रयः सुताः शताजिच्चसहस्राजिदयुताजिदितिप्रभो ८ बभ्रुर्दे
स्तं.४ वावृधसुतयोः श्लोकौपठंत्यमू यथैवशृणुमोदूरात्संपश्यामस्तथांतिकात् ९ बभ्रुःश्रेष्ठोमनुष्याणां
देवैर्देवावृधः समः पुरुषाः पंच षष्टिश्चषट्सहस्राणिचाष्ट्च १० येमृततत्वमनुप्राप्ताबभ्रोर्देवावृधा
दपि महाभोजोपिधर्म्मात्माभोजाआसनूतदन्वये ११ वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोभूतयुधाजिच्चपरंतप
शिनिस्तस्याऽनमित्रश्चनिम्नोभूदनमित्रतः १२ सत्राऽजितः प्रसेनश्चनिम्नस्याप्यासतुः सुतौ अ
नमित्रसुतोयोन्यः शिनिस्तस्याथसत्यकः १३ युयुधानः सात्यकिर्वैजयस्तस्यकुणिस्ततः युगंध
रोनमित्रस्यवृष्णिः पुत्रोपरस्ततः १४ श्वफल्कश्चित्ररथश्चगांदिन्यांचश्वफल्कतः अक्रूरप्रमु
खाआसनूपुत्राद्वादशविश्रुताः १५ आसंगः सारमेयश्चमृदुरोमृदुविद्गिरिः धर्मवृद्धः सुकर्म्माचक्षे
त्रोपेक्षोऽरिमर्दनः १६ ॥ जयस्तस्यकुणिस्ततः कुणेर्युगंधरः अनमित्रस्यैवापरः वृष्णिर्नामपुत्रः १४ अक्रूरः प्रमुखोयेषामि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आनिभयव्याकुल आह जनयिष्यसीति भार्याभयप्रकंपमानः स्विन्नसर्वांगस्य राज्ञः प्राणसंकटमालोक्यानुकंपितात्मे
नपूर्वं बहुकालमाराधिताश्च विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदंत ३० ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचन
मुहूर्तगुणेन च निवृत्तस्नुषापि शैब्या गर्भमधात्तस्य च महिमाय शशरादिभिरुक्तः यथोक्तं भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यंत्य

जनयिष्यसि यं राज्ञि तस्येयमुपयुज्यते अन्वमोदंत तद्विश्वेदेवाः पितर एव च ३७ शैब्या ग
र्भमधात्काले कुमारं सुषुवे शुभम् स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीं ३८ ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे नवमस्कंधे यदुवंशानुवर्णनं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३ श्रीशुक उवाच
तस्यां विदर्भोऽजनयत्पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ तृतीयं रोमपादं च विदर्भकुलनंदनं १ रोमपादसु
तो बभ्रुर्बभ्रोः कृतिरजायत उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयो नृप २ क्रथस्य कुंतिः पुत्रो
ऽभूद्धृष्टिस्तस्याथ निर्वृतिः ततो दशार्हो नाम्नाभूत्तस्य व्योमः सुतस्ततः ३ जीमूतो विकृतिस्त
स्य यस्य भीमरथः सुतः ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ४ करंभिः शकुनेः पुत्रो देवरा
तस्तदात्मजः देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः कुरुवशादनुः ५ ॥ ११ यवामृताः तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैब्यापतिरस्म

नृप इति ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां त्रयोविंशः ॥ ॥ २३ चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रय
समुद्भवः वंशानानामुखाः प्रोक्ता रामकृष्णोद्भवावधि ११ चैद्यादयः दमघोषादयः २२ ततो दशरथाच्छकुनिः पु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३
भा॰न॰ २९ ३० चतुर्द्दशमहारत्नानि तत्र ज्ञानि श्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कण्डेयपुराणे वर्णितानि गजवाजिरथस्त्रीषुनिधिमाल्यां
५२ बरद्रुमाः शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दशेति दशानां पत्नीसहस्राणां भार्यायुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं तासु पु
त्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास पृथुश्रवाः पृथुयशाः इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां मध्ये पंच आत्मजाः आ

माधवात्तस्य योराजन्यादवास्त्वेति संज्ञिताः यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः २९ स्वाहि
तोतो रुशेकुर्वै तस्य चित्ररथस्ततः शशबिंदुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ३० चतुर्द्दशमहारत्न
श्चक्रवर्त्त्यपराजितः तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ३१ दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां ता
स्वजीजनत् तेषां तु षट् प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ३२ धर्म्मो नामोशना तस्य हयमेधश
तस्य याट् तत्सुतो रुचकस्तस्य पंचासन्नात्मजाः शृणु पुरुजितरुक्मरुक्मेषु पृथुज्यामघसंज्ञि
ताः ३३ ज्यामघस्त्वप्रजोप्यन्यां भार्य्यां शैव्यापतिर्भयात् नाविंदच्छत्रुभवनाद्भोज्यां कन्या
महारथीत् ३४ रथस्थां तां निरीक्ष्याह शैव्या पतिममर्षिता केयं कुहक मत्स्थानं रथमारोपितेति
वै ३५ स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयन्ती पतिमब्रवीत् अहं वंध्या सपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथं ३६

सनतानुशृणु ताने वाह पुरुजिदिति ३१ ३२ ३३ भार्या भयादेवैकभार्य्यस्य वंध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्य तद्द्वयमेव पुत्रश्च रामः
दमभेवदिति दर्शयन्नाह ज्यामघस्त्विति ३४ ३५ यद्दिमसपत्नीस्यात्तर्हि स्नुषेयं युज्येतापि न त्वेतदस्तीत्याह असपत्नी वेति ३६ ५२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रथमस्य सहस्रजितश्चात्मजः २०।२१ कुंतेः सोहंजिः सोहंजेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः तस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पु
त्रौ कृतवीर्यस्य जनकः कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः २२।२३।२४ अनष्टमविनाशं चिंत्येन तया विध्वंस्य

यदोः सहस्रजित्क्रोष्टानलो रिपुरिति श्रुताः चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः २० महा
हयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुंतेः पिता ततः २१ सोहंजिरभवत्कुं
तेर्महिष्मान् भद्रसेनकः दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा
धनकात्मजाः २२ अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरो भवत् दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहा
गुणः २३ न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यंति पार्थिवाः यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः २४
पंचाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः अनष्टवित्तस्मरणो बुभुजेऽक्षय्यषड्वसु २५ तस्य पु
त्रसहस्रेषु पंचैवोर्वरिता मृधे जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जितः २६ जयध्वजात्तालजं
घस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् क्षत्रं यत्तालजंघाख्यमौर्वतेजोपसंहृतं २७ तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृ
ष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः तस्य पुत्रशतं त्वासीद्वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलं २८ ॥ ६ ॥ ❀ ॥ ६ ॥

रणं यस्य सः अक्षय्यं षट्सु षडिंद्रियविषयं वुभुजे २५ और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः २६।२७ तेषां तालजं
घपुत्राणां ज्येष्ठस्तस्य मधोः पुत्रशतं वृष्णिज्येष्ठं यस्मिन्यतो मधोर्वृष्णेर्यदोश्च हेतोः इदं कुलं ॥ २८ ॥ ६ ॥ ❀ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३
भा.नं
५२

॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ सदुष्यंतःस्वंवंशंपौरवंवंशं॥१७॥ १८॥ १९॥
स्वकन्यानोंगतोजज्ञेतस्माद्दिविरथस्ततः सुतोधर्मरथोयस्यजज्ञेचित्ररथोऽप्रजः ६ रोमपादइ
तिख्यातस्तस्मैदशरथः सखा शांतांस्वकन्यांप्रायच्छत्त्रृष्यशृंगउवाहतां ७ देवेऽवर्षतियंरामा
आनिन्युर्हरिणीसुतं नाट्यसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिंगनार्हणैः ८ सतुराज्ञोनपत्यस्यनिरूप्येष्टिं
मरुत्वतः प्रजामदाद्दशरथोयेनलेभेऽप्रजःप्रजाः ९ चतुरंगोरोमपादात्पृथुलाक्षस्तुतत्सुतः बृहद्र
थोबृहत्कर्मा बृहद्भानुश्चतत्सुताः १० आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथउदाहृतः विजयस्तस्यसं
भूत्यांततोधृतिरजायत ११ ततोधृतव्रतस्तस्यसत्कर्माधिरथस्ततः योसौगंगातटेक्रीडन्मंजू
षांतर्गतंशिशुं १२ कुंत्यापविद्धंकानीनमनपत्योऽकरोत्सुतं वृषसेनःसुतस्तस्यकर्णस्यजगतीपतेः १३
द्रुह्योश्चतनयोबभ्रुःसेतुस्तस्यात्मजस्ततः आरब्धस्तस्यगांधारस्तस्यधर्मसुतोधृतः १४ धृतस्यदु
र्मनास्तस्मात्प्रचेताःप्राचेतसंशतं म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचींदिशमाश्रिताः १५ तुर्वसोश्चसुतो
वह्निर्वह्नेर्भर्गोथभानुमान्त्रिभानुस्तत्सुतोस्यापिकरंधमउदारधीः १६ मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रःपुत्रंपौरवम रामः
न्वभूत् दुष्यंतःसपुनर्भेजेस्वंवंशंराज्यकामुकः १७ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्ययदोर्वंशंनरर्षभ वर्णयामिमहा ५२
पुण्यंसर्वपापहरंनृणां १८ यदोर्वंशंनरःश्रुत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते यत्रावतीर्णोभगवान्परमात्मानराकृतिः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बृहद्रथस्य जरासंधः तस्य सहदेवः तस्य मार्जारिः यस्मान्मार्जारेः श्रुतश्रवाः ४५ ४६ ४७ सहस्रसंवत्सरमेते भाव्याः भूपालाः ततः परं भा
व्यान्द्वादशस्कंधे वक्ष्यति ४८ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः २२ त्रयोविंशे त्वनोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्चान्व

अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ४५ ततोऽयुता
युस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ४६ ततः सुतंजयाद्विप्रः
शुचिस्तस्य भविष्यति क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः समस्ततः ४७ द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता
ततः सुनीथः सत्यजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुंजयः बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरं ४८ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २२ श्रीशुक उवाच अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्ष
श्च त्रयः सुताः सभानरात्कालनरः सृंजयस्तत्सुतस्ततः १ जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः
उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ शिबिर्वनः शमिर्दक्षश्चत्वारोशीनरात्मजाः २ वृषादर्भः सुवी
रश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः शिवेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः ३ ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुत
पसोऽभवत् अंगवंगकलिंगाद्याः सुह्मपुंड्रौध्रसंज्ञिताः ४ जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः ।
चक्रुः स्वनाम्ना विषयान्षडिमान्प्राच्यकांश्च ते ५॥ १ यः क्रमात्प्यदोश्च वंशोऽनुक्रांतो यावज्ज्यामघसंभवः १ तदेवं ययाः
तेः पुत्राणां पंचमस्य पूरोर्वंश अनुक्रांतः इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति अनोरिति कर्णस्य जगतीपतेरित्यंतेन १ तस्य जन

मेजयस्य महाशीलः महामनाः चत्वारः उशीनरस्यात्मजाः संधि

२२
भा॰न॰ ३३ ३४ ३६ तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा ३७ भविष्यानाह तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति याज्ञवल्क्यात् क्रियाज्ञानं परं चात्मज्ञानं शौनकात्प्रा
५१ प्स्यति अस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यम् याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्स्यतीति वैष्णवोक्तेः क्वचित्तु अस्त्रज्ञानं च कृपाचा

परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ३४ तवेमे तन
यास्तात जनमेजयपूर्वकाः श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ३५ जनमेजयस्त्वां विदित्वा त
क्षकान्निधनं गतं सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ स होष्यति रुषान्वितः ३६ कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधा
याट् समन्तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ३७ तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन्।
अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ३८ सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः असीमकृ
ष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ३९ गजाह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति उक्तस्ततश्चित्रर
थस्तस्मात्कविरथः सुतः ४० तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षु
र्यत्सुखीनलः ४१ परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः नृपंजयस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्ज
निष्यति तिमेर्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ४२ शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं वहीनरः
दंडपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ४३ ब्रह्मक्षत्रस्य वंशोऽयं प्रोक्तो देवर्षिसत्कृतः क्षेमकं प्रा १३
र्यादिष्वयं पाठः ३८ ३९ ४० यस्मात्सुखीनलः पुत्रः ४१ तस्मात्परिप्लवात्सुनयः तत्। प्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ रामः ५२
॥ ॥ सोऽन्वजो मेधावीत्यर्थः तस्मात्सुदासः ततः शतानीक इत्यर्थः ४२ ४३ ४४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]

स्वयंवराद्भीष्मेणवलादुपानीते २४ मात्रासत्यवत्याउक्तेऽइति निषेधाभावमाह अपतिरपत्यलिप्सुर्देवराद्गुरुप्रयुक्तादृतुमतीया।
दित्यादिवचनात् २५ दुःशलानामकन्यकाचजज्ञे २६ अरण्येमृगशापान्मैथुनेनरुद्धस्यप्रतिवद्धस्य २७ नासत्यदस्राभ्यामश्विनी

स्वयंवरादुपानीते अंविकांऽबालिके उभे तयोरासक्तहृदयोगृहीतोयक्ष्मणामृतः २४ क्षेत्रेऽप्रज
स्यवैभ्रातुर्मात्रोक्तोबादरायणः धृतराष्ट्रंचपांडुंचविदुरंचाप्यजीजनत् २५ गांधार्यांधृतराष्ट्रस्यज
च३ ज्ञेपुत्रशतंनृप तत्रदुर्योधनोज्येष्ठोदुःशलापिकन्यका २६ शापान्मैथुनरुद्धस्यपांडोःकुंत्यांमहा
रथाः जाताधर्मानिलेंद्रेभ्योयुधिष्ठिरमुखास्त्रयः २७ नकुलःसहदेवश्चमाद्र्यांनासत्यदस्रयोः
द्रौपद्यांपंचपंचभ्यःपुत्रास्तेपितरोऽभवन् २८ युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यःश्रुतसेनोवृकोदरात् अर्जु
नाच्छ्रुतकीर्तिस्तुशतानीकस्तुनाकुलिः २९ सहदेवसुतोराजन्श्रुतकर्मातथापरे युधिष्ठिरात्तु।
च४ पौरव्यांदेवकोंघटोत्कचः ३० भीमसेनाद्धिडंबायांकाल्यांसर्वगतस्ततः सहदेवात्सुहोत्रंतुविज
यासूततपार्वती ३१ करेणुमत्यांनकुलोनिरमित्रंतथार्ज्जुनः इरावंतमुलूप्यांवैसुतायांवभ्रुवा
हनं मणिपूरपतेःसोपितत्पुत्रःपुत्रिकासुतः ३२ तववतातःसुभद्रायामभिमन्युरजायत सर्वा
तिरथजिद्वीरउत्तरायांततोभवान् ३३॥

((कुमाराभ्याम्पंचभ्योयुधिष्ठिरादिभ्यःपंचाभवन् २८ २९ तथाऽपरेच
भार्यांतरेषु ३० कालीचान्याभीमस्यभार्यातस्यांभीमसेनात्सर्वगतोनामपुत्रोऽभवदित्यर्थः ३१ उलूप्यांनागकन्यायांमणिपूरप
तेःसुतायांपुत्रिकाधर्मेणदत्तायांवभ्रुवाहनमसूत तत्रनतस्यतत्रःसत्र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१
भा॰ न॰ शंतनुर्दर्शनेगत्वा ज्येष्ठंछंदयामास राज्ञः प्रजापालनादिः परोधर्मः अतस्त्वंराज्यंस्वीकुर्विति प्रार्थितवान् ततः पूर्वमेव तस्य मंत्रिणाश्मश्म
५० रावसंज्ञेन देवापियाखंडीहत्यराज्यानर्हेकर्तुं येप्रहिताः विप्रास्तैः पाखंडमताश्रयया गिरावेदाद्विभ्रंशितः सन् १६ वेदवादस्यातिवा
दान्निंदावचनानि सोऽब्रवीत् ततस्तस्यपातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शंतनोर्दोषाभावाद्देवोववर्षेत्यर्थः १७ ततः सोमदत्ताद्भूरिः

एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छंदयामास सोऽब्रवीत् नाहंराजात्वमेवांग विप्रान्वृषौवृणुप्रभो तन्मंत्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितोगिरा १६ वेदवादातिवादान्वै तदादेवोववर्षह देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः १७ सोमवंशेकलौनष्टे कृतादौस्थापयिष्यति बाह्लीकात्सोमदत्तोभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः १८ शलश्च शंतनोरासीद्गंगायां भीष्मआत्मवान् सर्वधर्मविदांश्रेष्ठोमहाभागवतः कविः १९ वीरयूथाग्रणीर्येनरामोपियुधितोषितः शंतनोर्दासकन्यायां जज्ञेचित्रांगदःसुतः २० विचित्रवीर्यश्चावरजोनाम्ना चित्रांगदोहतः यस्यांपराशरात्साक्षादवतीर्णोहरेः कला २१ देवगुप्तोमुनिः कृष्णोयतोहमिदमध्यगां हित्वास्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः २२ मह्यंपुत्रायशांताय परंगुह्यमिदंजगौ विचित्रवीर्योथोवाहकाशिराजसुतेबलात् २३ ॥ ९ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

भूरिश्रवाः शलश्चेतित्रयः १८ १९ रामोजामदग्न्यः दासकन्यायामिति उपरिचरस्यवसोर्वीर्येण मत्स्यगर्भोदुत्पन्नाकन्यादासैः
कैवर्तैः पालिता अतोदासकन्येति प्रसिद्धा यासत्यवत्या २० नाम्नातत्समाननाम्ना चित्रांगदेनगंधर्वेणयुद्धेहतः यस्यांसत्यव॰ राम॰ ५०
त्यांशंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेव २१ वेदागुप्तोयेनयतोहंजातः इदंश्रीभागवतंचाध्यगां अधिगतवानस्मि २२ २३ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तानेहकुशांवेति तत्सुतः पुष्पवान् जन्तेनस्यापत्यंसत्यहितइतियोज्यं ६ ७ जरयाराक्षस्या ८ यतस्तस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाःकु
रोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः जाह्नवः जह्नोः पुत्रः ९ अतोराधिकादयुतोऽभूतइत्यर्थः १० ११ तस्यप्रतीपस्यदेवापिशंतनुवाह्लीकाः

कुशांवमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्चेदियाः बृहद्रथात्कुशाग्रोभूदृषभस्तस्यतत्सुतः ६ जज्ञेसत्यहि
तोऽपत्यंपुष्पवांस्तत्सुतोजहुः॥ अन्यस्यांचापिभार्यायांशकलेद्वेबृहद्रथात् ७ तेमात्रावहिरुत्सृष्टे
जरयाचाभिसंधितेजीवजीवेतिक्रीडंत्याजरासंधोभवत्सुतः ८ ततश्चसहदेवोभूत्सोमापिर्य
च्छ्रुतश्रवाः परीक्षिदनपत्योभूत्सुरथोनामजाह्नवः ९ ततोविदूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततोभवत्
जयसेनस्तत्तनयोराधिकोऽतोऽयुतोह्यभूत् १० ततश्चक्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्यच ऋष्य
स्तस्यदिलीपोभूत्प्रतीपस्तस्यचात्मजः ११ देवापिः शंतनुस्तस्यवाह्लीकइतिचात्मजाः पितृराज्यं
परित्यज्यदेवापिस्तुवनंगतः १२ अभवत्शंतनूराजाप्राङ्महाभिषसंज्ञितः यंयंकराभ्यांस्पृशति
जीर्णयौवनमेतिसः १३ शांतिमाप्नोतिचैवाग्र्यांकर्म्मणातेनशंतनुः समाद्वादशतद्राज्येनववर्षय
दाविभुः १४ शंतनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्तात्वमग्रभुक् राज्यंदेह्यग्रजायाशुपुरराष्ट्रविवृद्धये १५॥

१२ प्राक्पूर्वजन्मनिमहाभिषइतिसंज्ञायस्यसः १३ यदादेवोनववर्षतदाशंतनुस्तत्रकारणंब्राह्मणान्यपृच्छत् १४ ब्राह्मणैश्चैव
मुक्तः दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोग्रजेस्थिते परिवेत्तासविज्ञेयः परिवित्तिस्तुपूर्वजइतिस्मृतेः योग्रभुक्भुवमग्रतोभुनक्ति अयं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१

भा·न· ३३ भार्म्यात्भर्म्याश्वपुत्रात्मिथुनंचाभूत्तदेवाह दिवोदासःपुमानहल्याचकन्यकेति ३७ ३५ ३६॥इतिश्रीभागवतेमहापु

७६ राणेनवमस्कंधेटीकायांएकविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशेतुदिवोदासवंशमुक्त्वाथवर्णिताः ऋक्षवंशेजरासंधपार्थदुर्योधनादयः

विषयाणामलमिमेइतिपंचालसंज्ञिताः मुद्गलाद्ब्रह्मनिर्वृत्तंगोत्रंमौद्गल्यसंज्ञितं ३३ मिथुनंमुद्गलाद्भा

र्म्याद्दिवोदासःपुमानभूत् अहल्याकन्यकायस्यांशतानंदस्तुगौतमात् ३४ तस्यसत्यधृतिःपुत्रोधनु

र्वेदविशारदः शरद्वांस्तत्सुतोयस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ३५ शरस्तंबेपतद्रेतोमिथुनंतदभूच्छुभं तद्दृ

ष्ट्वाकृपयागृह्णाच्छंतनुर्मृगयांचरन् कृपःकुमारकन्याचद्रोणपत्न्यभवत्कृपी ३६॥इतिश्रीभागवतेम

हापुराणेनवमस्कंधेएकविंशोध्यायः २१ श्रीशुकउवाच मित्रेयुश्चदिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतोनृपसु

दासःसहदेवोऽथसोमकोजंतुजन्मकृत् १ तस्यपुत्रशतंतेषांयवीयान्पृषतःसुतः द्रुपदोद्रौपदी

तस्यधृष्टद्युम्नादयःसुताः २ धृष्टद्युम्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याःपंचालकाइमे योऽजमीढसुतोह्यन्यऋ

क्षःसंवरणस्ततः ३ तपत्यांसूर्य्यकन्यायांकुरुक्षेत्रपतिःकुरुः परीक्षित्सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वःकु

रोःसुताः ४ सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषश्च्यवनोथततःकृती वसुस्तस्योपरिचरोबृहद्रथमुखास्ततः ५॥ एमः

१ तस्यसोमकस्यपुत्राणांशतंवभूवतेषांजंतुर्ज्येष्ठः १ यवीयान्पृषतः २ अजमीढस्यैववंशांतरमाह यइति ततःसंवरणा ४६

त्कुरुः ३ ४ तस्यकृतिनःउपरिचरोवसुःनतोचसोःबृहद्रथोमुखंआदिर्येषां ५॥ ० ० ० ० ०॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ण्यांसंभूतोविधूमोग्निरिवज्वलनूसतस्यांपितृकन्यायांवीरिण्यांजनयिष्यति कृष्णंगौरंप्रभंशंभुंतथाभूरिश्रुतंजयंकन्यांकीर्ति
मतीषष्ठींयोगिनींयोगमातरं ब्रह्मदत्तस्यजननीमहिषीमणुहस्यचेति यद्यपिशुकउत्पन्नएवदिग्भुक्तसंगोनिर्गतः तथापिविरहातु
रंव्यासमनुयांतंदृष्ट्वाछायाशुकंनिर्मायगतवान् तदभिप्रायेणैवगार्हस्थ्यादिव्यवहारइत्यविरोधः सब्रह्मदत्तोयोगीगविवाचिस

सयोगीगविभार्य्यायांविष्वक्सेनमधात्सुतं २५ जैगीषव्योपदेशेनयोगतंत्रंचकारह उदक्स्वनस्ततस्त
स्माद्भल्लादोवार्हदीषवाः २६ यवीनरोद्विमीढस्यकृतिमांस्तत्सुतःस्मृतः नाम्नासत्यधृतिर्यस्यदृढनेमिः
सुपार्श्वकृत् २७ सुपार्श्वात्सुमतिस्तस्यपुत्रःसन्नतिमांस्ततः कृतीहिरण्यनाभाद्योयोगंप्राप्यजगौस्म
षट् २८ संहिताःप्राच्यसाम्नांवैनीपोह्युग्रायुधस्ततः तस्यक्षेम्यःसुवीरोथसुवीरस्यरिपुंजयः २९ ततोव
हुरथोनामपुरुमीढोऽप्रजोभवत् नलिन्यामजमीढस्यनीलःशांतिस्सुतस्सुतः ३० शांतेःसुशांतिस्त
त्पुत्रःपुरुजोर्कस्ततोभवत् भर्म्याश्वस्तनयस्तस्यपंचासन्मुद्गलादयः ३१ यवीनरोबृहद्विषुःकांपि
ल्लःसंजयःसुताः भर्म्याश्वःप्राहपुत्रामेपंचानांरक्षणायहि ३२ ॥ सरस्वत्यां २५ सएवयोगतंत्रंचकारवा

र्हदीषवाः बृहदीषोर्वंश्याइमेदीर्घत्वमार्षं २६ सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वस्यपिता २७ प्राच्यसाम्नांषट्संहिताजगौविभज्या
ध्यापितवान् २८ २९ अजमीढस्यवंश्याःप्रियमेधादयःकेचिद्ब्राह्मणाबभूवुःबृहदिषुप्रभृतयःक्षत्रियाश्चेतिवंशद्वयमु
क्तंतस्यैववंशांतरमाहनलिन्यामितियावत्समाप्ति ३० ३१ मुद्गलएकः यवीनरादयश्चत्वारः इत्येवंपंच ३२॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परंकेवलंवासुदेवेभक्त्यानमश्चक्रेनतुतान्किमपियाचितवान् १६ अनन्यराधसईश्वरातिरिक्तफलांतरानपेक्षस्यअन्य
लीयत आत्मन्येवलीनावभूव १७ १८ मन्युसुतस्यनरस्यवंशमुक्त्वानतुतस्यैवगर्गस्यवंशमाह गर्गादिति महावीर्यस्यवं
शमाह महावीर्यात् दुरितक्षयः तस्यत्रय्यारुणिःकविः पुष्करारुणिश्चेतित्रयःपुत्राः १९ कथंभूताः येअत्रक्षत्रवं

सर्वैतेभ्योनमस्कृत्यनिःसंगोविगतस्पृहः वासुदेवेभगवतिभक्त्याचक्रेनमःपरं १६ ईश्वरालंबनंचि
त्तंकुर्वतोनन्यराधसः मायागुणमयीराजन्स्वप्नवत्प्रत्यलीयत १७ तत्प्रसंगानुभावेनरंतिदे
वानुवर्तिनः अभवन्योगिनःसर्वेनारायणपरायणाः १८ गर्गाच्छिनिस्ततोगार्ग्यःा
क्षत्राद्ब्रह्मह्यवर्तत दुरितक्षयोमहावीर्य्यात्तस्यत्रय्यारुणिःकविः १९ पुष्करारुणिरित्यत्रयेब्राह्म
णगतिंगताः बृहत्क्षत्रस्यपुत्रोभूद्धस्तीयद्धस्तिनापुरं २० अजमीढोद्विमीढश्चपुरुमीढश्चह
स्तिनः अजमीढस्यवंश्यास्युःप्रियमेधादयोद्विजाः २१ अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्यपुत्रोबृहद्धनुः
बृहत्कायस्ततस्तस्यपुत्रआसीज्जयद्रथः २२ तत्सुतोविशदस्तस्यसेनजित्समजायत रुचिरा
श्वोदृढहनुःकाश्योवत्सश्चतत्सुताः २३ रुचिराश्वसुतःपारःपृथुसेनस्तदात्मजः पारस्यतन
योनीपस्तस्यपुत्रशतंत्वभूत् २४ सकृत्व्यांशुककन्यायांब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥ एतेअत्राह्मणगतिंब्राह्मणरूप

तांगतास्तेमन्युपुत्राणांपंचानांज्येष्ठस्यवंशमाहबृहत्क्षत्रस्येतियतयेनहस्तिनापुरंकृतमित्यर्थः २० अजमीढादयस्त्रयोह
स्तिनःपुत्राः २१ अजमीढादेवान्यःपुत्रोबृहदिषुर्नामाभवत् २२ २३ पारस्यतनयोनीपः नीपस्यपुत्रशतं २४ सएवकृत्व्याख्या

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सगणाय श्वयूथसहिताय ८।९ उच्छेषं उर्वरितं एकमेव तर्प्ययन्तीति तथा १०।११ परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तु
माशास्तेनेति अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि चाहं न कामये न हि किं कामयसेन दाह अखिलदेहभाजामांतर्दुःख
तत्रैक्यरूपेणांतःस्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये येन तद्दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन ते सर्वे अदुःखा भवंति १२।

यानेशूद्रे तमन्योगादतिथिः श्वभिरावृतः राजन्मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ८ स आहृत्यावशिष्टं
यद्बहुमानपुरस्कृतं तच्च दत्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ९ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्प्ये
णं पास्यतः पुल्कसोभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे १० तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमां कृपया
भृशसंतप्त इदमाहामृतं वचः ११ न कामयेहं गतिमीश्वरात्परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा आर्त्तिं प्रप
द्येऽखिलदेहभाजामंतःस्थितो येन भवंत्यदुःखाः १२ क्षुत्तृट्श्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शो
कविषादमोहाः सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जिजीविषोर्जीवजलार्प्पणान्मे १३ एवं प्रभाष्य पानी
यं म्रियमाणः पिपासया पुल्कसायाददाद्धीरो निसर्गकरुणो नृपः १४ तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः
फलमिच्छतां आत्मानं दर्शयांचक्रुर्माया विष्णुविनिर्मिताः १५॥ एतेन तु दुःखं किमिति प्रार्थयसे परेदुःखं निवितै

वममसर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह क्षुत्तृडिति कृपणस्य जंतोर्जीवनहेतोः जलस्यार्पणान्मे सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ता एव १३
इत्येवं प्रभाष्य १४ त्रिभुवनाधीशाः ब्रह्मादयः मायाः तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया पुल्कसादिरूपेण प्रतीताः संतस्तस्य १५॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१
भा०नः तत्पाजपाठांतरे आदिजंप्रथमजंभर्त्तुर्वीर्य्याज्जातमेवमुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातंतत्याजेत्यर्थः एवंतयात्यक्तं मरुतोविभ्रत
४७ अविभरुः जतदेवंमरुद्भिः प्राप्तोयंभरतस्यान्वयेवितथेसतिदत्त. १९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांविंशोऽध्यायः २०
एकविंशेतुदौष्यंतेः सुतस्यान्वयउच्यते रंतिदेवाजमीढादेर्यत्रकीर्त्तिः प्रतन्यते १ भरतस्यान्वयेवितथेसतिदत्तत्वाद्वितथसंज्ञो
भरद्वाजः सचब्राह्मणोपिभरतस्यदत्तः पुत्रोजातइतितद्वंशानुक्रम्यतेवितथस्यसुतोमन्युः तस्माद्बृहत्क्षत्रःजयमहावीर्य्य

व्यस्यजन्मकृतोविभ्रदत्तोयंवितथेन्वये १९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेविंशोध्यायः २०

श्रीशुकउवाच वितथस्यसुतोमन्युर्बृहत्क्षत्रोजयस्ततः महावीर्योनरोगर्गः संकृतिस्तुनरात्मजः १

गुरुश्चरंतिदेवश्चसंकृतेः पांडुनंदन रंतिदेवस्यहियशइहामुत्रचगीयते २ वियद्वित्तस्यददतोलब्ध

लब्धंबुभुक्षतः निष्किंचनस्यधीरस्यसकुटुंबस्यसीदतः ३ व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिवतःकि

ल घृतपायससंयावंतोयंप्रातरुपस्थितं ४ कृच्छ्रप्राप्तकुटुंबस्यक्षुत्तृड्भ्यांजातवेपथोः अतिथिर्ब्रा

ह्मणःकालेभोक्तुकामस्यचागमत् ५ तस्मैसंव्यभजत्सोन्नमादृत्यश्रद्धयान्वितः हरिंसर्वत्रसंपश्यन्स

भुक्त्वाप्रययौद्विजः ६ अथान्योभोक्ष्यमाणस्यविभक्तस्यमहीपतेः विभक्तंव्यभजत्तस्मैवृषलायहरिं

नरगर्गाः पंचपुत्राबभूवुः १२ वियद्वित्तस्यवियतोगगनादिवोद्यमंविनादैवादुपस्थितमेववित्तंभोग्यंयस्य यद्वा वियद्व्ययंप्राप्त

वद्वित्तंभोग्यंयस्यतदेवाह बुभुक्षतोपिसतोलब्धंलब्धंददतः तत्रापंचयतिनिष्किंचनस्यात्यादिसार्द्धैः पंचदशभिः ३ अपिवतो

जलपानमप्यकुर्वतःघृतादित्रयाणांद्वंद्वैकवत्तोयंच ४५६ अथान्योवृषलोऽतिथिरागमत् विभक्तस्यकुटुंबार्थमन्नादिकंवि

एमः
४७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्स्तोमेन यागेन यजतस्तस्य प्रसन्नाः संतो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ३४ म
रुतो भरद्वाजागमप्रकारं दर्शयन्नाह अन्तर्वत्न्यामिति चतुर्भिः अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां चौर्येण मैथुनाथ
कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिः तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितः ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरंधो भवेति तं
गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिंचत् ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घतमा अंधो बभूव तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निःसा
रितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारो भवत् ३५ तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागाद्विशंकितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा एवं बृहस्पते ममताया

तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतं मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ३४ अंतर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथु
नाय बृहस्पतिः प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ३५ तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्यागविशंकितां
नाम निर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ३६ मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते यातौ यदुक्त्वा पितरौ भर
द्वाजस्ततस्त्वयं ३७ चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजं॥ (एवं विवादरूपं श्लोकं जगुः किमर्थं जगुरत आह

तस्य नाम निरुच्यते येन तं तन्नाम निर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशंका मया कर्तुमित्यर्थः ३६ तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यांतीं ममतां बृहस्पतिरा
ह हे मूढे इमं पुत्रं भरस्व बालं भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राह द्वाजं एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य वीजादित्येवं द्वाभ्यां जातं अतस्तस्याप्ययं पुत्र
इति न तस्माद्भयं शंकेत्यर्थः एवमुक्त्वा सतीं तं प्रत्याह बृहस्पते त्वमिमं भर यतः द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातं अतो ना
हमेकाकिनी भरामीत्यर्थः यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममता बृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ न तो हेतोरयं भरद्वाज इति
पाठान्तरे यस्य पुत्रस्य त्यागदुःस्वामी पितरौ यातावित्यर्थः ३७ वितथं व्यभिचारसंभवात्तमात्मजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०
भा॰नं॰
९६

यतःगुरुंपूज्यंहरिंआययौप्राप्तः तदंशभवत्वात् मायवन्नरइतिपाठेह्रस्वंश्रुत्यनुसारेणमायावतांश्रेष्ठः हरिरेवासावित्यर्थः २६
मृगान् श्रेष्ठगजान् भद्रमंद्रमृगादयोगजजातिभेदाः मश्नारेइत्यस्यश्रुतिपदस्यव्याख्यानंकर्मणीतिकस्मिंश्चित्कर्मविशेषेके
चित्तुमश्नारेतीर्थेइतिव्याचक्षते २७ २८ २९ पुरादेवान् जित्वायेऽसुरारसौकांसिरसातलादिस्थानानिभेजिरेतैःप्राणिभिर्बा
लिभिर्देवस्त्रियोरसातलंनीताःसतीःपुनराहरत् आनिन्येप्राणिभिस्त्यैर्मनुष्यादिभिःसहनीनाइतिवा पाणिभिरितिपाठे

दौष्यंतिरत्यगान्मायांदेवानांगुरुमाययौ २६ मृगांश्छुक्लदतःकृष्णान् हिरण्येनपरीवृतान् अदा
त्कर्मणिमश्नारेनियुतानिचतुर्दश २७ भरतस्यमहत्कर्मनपूर्वेनापरेनृपाः नैवापुर्नैवप्राप्स्यंति।
बाहुभ्यांत्रिदिवंयथा २८ किरातहूणान्यवनानंध्रान् कंकान्खशांश्छकान् अब्रह्मण्यान्नृपांश्चा
हन्म्लेच्छान्दिग्विजयेखिलान् २९ जित्वापुराऽसुरादेवान्येवान्येरसौकांसिभेजिरे देवस्त्रियो
रसांनीताः प्राणिभिःपुनराहरत् ३० सर्वकामान्दुदुहतुःप्रजानांतस्यरोदसी समास्त्रिणवसा
हस्रीर्दिक्षुचक्रमवर्त्तयत् ३१ ससम्राड्लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियं चक्रंचास्खलि
तंप्राणान्मृषेत्युपररामह ३२ तस्यासन्नृपवैदर्भ्यःपत्न्यस्तिस्रःसुसंमताःजघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्ना
नुरूपाइतीरिते ३३ ॥ पणयोऽसुरास्तैर्नीताःसतीः यद्वापणयोदूतास्तैःदूतान्प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ३० त्रिणवसाहस्रीः
समाःसप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् चक्रंसेनाआज्ञावा ३१ तस्यवैराग्येणमोक्षप्रकारमाहसइतिमृषेतिविचार्येतिशेषः ३२
नानुरूपाःमत्सदृशानभवंतीतिभर्त्रोईरितेसतिव्यभिचारशंकयास्मांस्त्यक्ष्यतीतिभयात्पुत्रान्जघ्नुःपुनःपुत्राणांदर्शनेवैसादृश्यप्रति

संधानेनत्यजेन्नान्यथेत्याशयेनहतवत्यः ॥ ३३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सैकापि तैनैव धर्म्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः ततस्य भार्य्या पुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयं २१ चक्रवर्त्ती बभूवेति शेषः तस्य
महिमा गीयते तेन दृष्यन्ते श्लोकाः अभिगीता इत्याद्विवक्षु चस्तुत्याह हरेरंशभुवः अंशाज्जातस्य २२ तत्र लिंगमाह चक्रमिति २३
गंगायामनुलोमं पंचपंचाशतावाजिभिरीजे पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा यमुनायामनु च यमुनायाश्चानुलोमं २४ अष्टाधिकस
प्ततिमेध्यानश्वान्ववंध किंकुर्वन् वसुधनप्रकर्षेण ददत् साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे अग्निश्चितो भूतु यस्मिन्नग्निचयने रे
शवासहस्त्रब्राह्मणाः भतेन भूरिदानेन दत्ताः गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्धं विभेजिरे विभज्य जगृहुः चतुरशीत्यधिके त्रयोदशसहस्रे

त्वंचास्य धातागर्भस्य सत्यमाह शकुंतला २१ पितर्युपरते सोपि चक्रवर्त्ती महायशाः महि
मा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि २२ चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोस्य पादयोः ईजेमहाभि
षेकेण सोभिषिक्तोऽधिराड्विभुः २३ पंचपंचाशता मेध्यैर्गंगायामनु वाजिभिः सामतेयं पुरोधा
य यमुनायामनु प्रभुः २४ अष्टसप्ततिमेध्याश्वान्ववंध प्रददद्वसु भरतस्य हि दौष्यंतेरग्निः सा
चीगुणे चितः सहस्रं बद्वशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे २५ त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् वध्वा वि
स्मापयन्नृपान् ॥ एकं बद्धं भवति तथा हि हिरण्येन परिवृतान्कृष्णान्शुक्लदतो मृगान्मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धा
नि सप्त चेति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्धानि श्रीशुकेनोत्तरश्लोके चतुर्द्दशलक्षत्वेन संगृहीतानि अदात्कर्मणि मष्णारे नियुता
नि चतुर्द्दश इति एवं चतुर्द्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतभागो बद्धमित्युक्तं भवति इयं च बद्धसंख्या श्लोकेन संगृह्यते चतुर्द्दशानां
लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदशेति २५ देवानामपि मायां वै भवं अत्यगात् अत्यशेत

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२० भा॰नी॰ विश्वामित्रस्यात्मजाहं मेनकायां जाता तया च स्वर्गं गच्छंत्या वने त्यक्ता —— अतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः १२ १३ किंकरवामेत्या॥
५५ दिवाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वा आह उपपन्नमिति १४ गांधर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण १५ १६ १७ दुरत्ययं विक्रांतं विक्रम॥
णं यस्य १८ १९ भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वत् माता आधारपात्रं पितुरेव तु पुत्रः तत्र हेतुः येनेति आत्मा वै पुत्रनामासीतिश्रुतेः भरस्व॥

शकुंतलोवाच विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर किंकरवा
मते १२ आस्यतां हार्यविंदाक्ष गृह्यतामर्हणं च नः भुज्यतां संति नीवारा उष्यतां यदि रोचते १३॥
दुष्यंत उवाच उपपन्नमिदं सुभ्रु जाताया कुशिकान्वये स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरं १४॥
ॐमित्युक्ते यथाधर्म्ममुपयेमे शकुंतलां गांधर्व्वविधिना राजा देशकालविभागवित् १५ अमोघवीर्यो
राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतं १६ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे
समुचिताः क्रियाः बध्वा मृगेंद्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः १७ तं दुरत्ययविक्रांतमादाय प्रम
दोत्तमा हरेरंशांशसंभूतं भर्त्तुरंतिकमागमत् १८ यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिंदितौ शृण्वतां॥
सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी १९ माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः भरस्व पुत्रं दुष्यंत मा॥
वमंस्थाः शकुंतलां २०॥ रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयात्॥ पुराण अनेन भरत नाम निरुक्तं २० किंच रेतो
धाः रेतः सेक्ता वशक्त तपुत्रो यमक्षयापि नरं नयति तारयति तथा च श्रुतिः पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इ आ॰प॰
ति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति पा मंतरे मातृपित्रोः पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयादूर्ध्वं निर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशाद्रेतोधा रेतः॥ ५५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥८८॥

१ २ तत्सुतः अहंयातेः सुतः ३ धर्मेयुश्चसंनेयुश्चव्रतेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४ वनेयुश्चावमःस्मृतः एवंदशैतेऋतेयुप्रमुखास्तस्य
रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसिपुत्राजाताःअप्सरसऽइतिषष्ठीसप्तम्यर्थेवशाव निलिदृष्टांतः जगदात्मनः जगतःआत्मभूतस्यमुख्यस्य

जन्मेजयोह्यभूद्वीरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः प्रवीरोथमनस्युर्वैतस्माच्चारुपदोभवत् २ तस्यसुद्यु
रभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः संयातिस्तस्याहंयातीरौद्राश्वस्तत्सुतःस्मृतः ३ ऋतेयुस्तस्यकुक्षे
युस्थंडिलेयुः कृतेयुकः जनेयुःसन्नतेयुश्चधर्मसत्यव्रतेयवः ४ दशैतेप्सरसःपुत्रावनेयुश्चाव
मःस्मृतः घृताच्यामिंद्रियाणीवमुख्यस्यजगदात्मनः ५ ऋतेयोरंतिभारोभूत्त्रयस्तस्यात्मजाः
प सुमतिर्ध्रुवोप्रतिरथः कण्वोप्रतिरथात्मजः ६ तस्यमेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्याद्विजातयः
पुत्रोभूत्सुमतेरैभ्योदुष्यंतस्तत्सुतोयतः ७ दुष्यंतोमृगयांयातः कण्वाश्रमपदंगतः तत्रासीनां
स्वप्रभयामंडयंतींरमामिव विलोक्यसद्योमुमुहेदेवमायामिवस्त्रियं ८ बभाषेतांवरारोहांभटैः
कतिपयैर्वृतः तद्दर्शनप्रमुदितःसन्निवृत्तपरिश्रमः ९ पप्रच्छकामसंतप्तःप्रहसन्श्लक्ष्णयागि
रा कात्वंकमलपत्राक्षिकस्यासिहृदयंगमे १० किंवाचिकीर्षितंत्वत्रभवत्यानिर्जनेवने व्यक्तंराज
न्यतनयांवेद्म्यहंत्वांसुमध्यमे नहिचेतःपौरवाणामधर्मेरमतेक्वचित् ११॥ ॥प्राणस्येंद्रियाणीव ५ ६ ७ दुष्यं
तस्यशकुंतलायांभरतःपुत्रोभवदितिकथाद्वारेणाह दुःष्यंतोमृगयामितिपंचदशभिः तामाश्रमंमंडयंतींस्त्रियंविलोक्यमुमुहेअमुह्यत्

९ ८ तस्यादर्शनेनप्रमुदितःअतएवसन्निवृत्तःपरिश्रमोयस्य ९ १० पौरवाणांचेतोनह्यधर्मेरमतेअतोमच्चेतसस्त्वयिरमणाद्देवाहंत्वा

त्तत्रराजासनमहोन्नतेः पूरोर्वंशेतुदौष्यंतेर्भरतस्येयतेयशः १॥

१९ भा०न० २२ तस्यपूरोर्वंशेस्थापयित्वा २३ विषयेषुशब्दादिषुआसेवितंषड्वर्गंषडिंद्रियसुखंमुमुचेत्याजयद्वाविषयेषुआसेवितंसे
४७ वाकारितंयस्मात्मिंद्रियाणांवर्गंमुमुचेउपेक्षितेत्यर्थः २४ विधुतंनिरस्तंत्रिगुणात्मकंलिंगंयेनप्रतीतःप्रख्यातः २५ प्रस्तोभ

दिशिदक्षिणपूर्वस्यांद्रुह्युंदक्षिणतोयदुंप्रतीच्यांतुर्वसुंचक्रउदीच्यामनुमीश्वरं २२ भूमंड
लस्यसर्वस्यपूरुमर्हत्तमंविशां अभिषिच्याग्रजांस्तस्यवशेस्थाप्यवनंययौ २३ आसेवितंव
र्षपूगान्षड्वर्गंविषयेषुसः क्षणेनमुमुचेनीडंजातपक्षइवद्विजः २४ सतत्रनिर्मुक्तसमस्त
संगआत्मानुभूत्याविधुतत्रिलिंगः परेमलेब्रह्मणिवासुदेवेलेभेगतिंभागवतींप्रतीतः २५॥
श्रुत्वागाथांदेवयानीमेनेप्रस्तोभमात्मनः स्त्रीपुंसोःस्नेहवैक्लव्यात्परिहासमिवेरितं २६॥
सासन्निवासंसुहृदांप्रपायामिवगच्छतां विज्ञायेश्वरतंत्राणांमायाविरचितंप्रभोः २७ सर्वत्रसं
गमुत्सृज्यस्वप्नौपम्येनभार्गवी कृष्णेमनःसमावेश्यव्यधुनोल्लिंगमात्मनः २८ नमस्तुभ्यंभग
वतेवासुदेवायवेधसे सर्वभूताधिवासायशांतायबृहतेनमः २९॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
नवमस्कंधेएकोनविंशतितमोध्यायः १९ बादरायणिरुवाच पूरोर्वंशंप्रवक्ष्यामियत्रजातो
सिभारत यत्रराजर्षयोवंश्याब्रह्मवंश्याश्चजज्ञिरे १॥एवमेवाह परिहासमिवेति यद्वाप्रस्तोभंनिवृत्तिमार्गप्रो
त्साहनंमेने २६ २७ २८ कथंसमावेश्यनदाह नमइतिनमनादिभिः समावेश्येत्यर्थःशुकोवानमस्करोति २९ इतिश्रीभागवते

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुतर्हिपुनरपिवहवोविषयाः सेव्यंतांततोमनसिप्रीतेसतिकामोपशांत्यामोहोनिवर्त्तेतेतिचेत्तत्राहयदितिद्वाभ्यांनदुह्यंतिन
पूरयंति १३ हविषाघृतेनकृष्णवर्त्माअग्निरिव १४ नहिकदाकेनोपायेनवामनसःसंपूर्णाप्रीतिःस्यात्यथाकामोपशमःस्या
यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवस्त्रियः नदुह्यंतिमनःप्रीतिंपुंसःकामहतस्यते १३ नजा
तुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्द्धते १४ यदानकुरुते
भावंसर्वभूतेष्वमंगलं समदृष्टेस्तदापुंसःसर्वाःसुखमयादिशः १५ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्जी
र्यतोयानजीर्य्यते तांतृष्णांदुःखनिवहांशर्मकामोद्रुतंत्यजेत् १६ मात्रास्वस्रादुहित्रावानाऽवि
विक्तासनोभवेत् वलवानिंद्रियग्रामोविद्वांसमपकर्षति १७ पूर्णंवर्षसहस्रंमेविषयान्सेवतोऽ
सकृत् तथापिचानुसवनंतृष्णातेषूपजायते १८ तस्मादेतामहंत्यक्त्वाब्रह्मण्याधायमानसं
निर्द्वंद्वोनिरहंकारश्चरिष्यामिमृगैःसह १९ दृष्टंश्रुतमसद्बुध्वानानुध्यायेन्नसंविशेत् संसृतिं
चात्मनाशंचतत्रविद्वान्सआत्मदृक् २० इत्युक्त्वानाहुषोजायांतदीयंपूरवेवयः दत्वास्वांजरसं
तस्मादाददेविगतस्पृहः २१॥१९दित्यतआहयदेतिषड्भिः अमंगलंभावंरागद्वेषादिवैषम्यं १५ दुःखानिनित
रांवहतीतितत्तथातां १६ स्त्रीसंनिधानंतुसर्वथात्याज्यमित्याह मात्रेतिअविविक्तासंकीर्णमासनंयस्यसः कर्षतिआक
र्षति १७ १८ १९ ननुतृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथंब्रह्मणिमनसआधानंस्यात् तत्राह दृष्टमितियोनानुध्यायेन्नसंवि
शेन्नचोपभुंजीत तत्रदृष्टश्रुतयोरनुध्यानादोसआत्मदृग्भवति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६
भा॰न॰ रोधसितटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थे निर्गमाय मार्गं व्यधत्त ४ वह्व्य इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कांतं प्रतिका
४३ मिनी कामवत्यः ५ पीवानं पुष्टं श्मश्रु वहुलं रतिसमर्थः मीढ्वांसं रेतःसेक्तारं याभे को विदं अभिज्ञं अत एव प्रेष्ठं नाववुध्यत ना
तस्या उद्धरणोपायं वस्तः कामी विचिंतयन् व्यधत्त तीर्थमुद्धृत्य विषाणाग्रेण रोधसि ४ सोत्ती॰
र्य कूपात् सुश्रोणी तमेव चकमे किल तया वृतं समुदीक्ष्य वह्व्यो ऽजाः कांतकामिनीः पीवानं श्म॰
श्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदं ५ स एको ऽजवृषस्तासां वह्वीनां रतिवर्द्धनः रेमे कामग्रहग्रस्त
आत्मानं नाववुध्यत ६ तमेव प्रेष्ठतमया रममाणमजान्यया विलोक्य कूपसंलग्ना नामृष्य
द्वस्तकर्म तत् ७ तं दुर्हृदं सुहृद्रूपं कामिनं क्षणसौहृदं इंद्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता
ययौ ८ सोपि चानुगतः स्त्रैणः कृपणस्तां प्रसादितुं कुर्वन्निडविडाकारं नाशक्नोत्पथि संधितुं
९ तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिदजास्वाम्यच्छिनद्रुषा लंबंतं वृषणं भूयः संदधेर्थाय योगवित् १०॥
संवद्धवृषणः सोपि ह्यजया कूपलब्धया कालं वहुतिथं भद्रे कामैर्नाद्यापि तुष्यति ११ तथाहं कृ
पणः सुभ्रु भवत्याः प्रेमयंत्रितः आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया १२ आत्मनं नाववुध्यत ६ ७ स्वा
मिनमिति स्पष्टाभिप्रायेणाह ८ इड विडाकारं वस्तजातिशब्दं संधितुं प्रसादयितुं ९ वृषणं अच्छिनत् तं जरया संभोगास
मर्थमकरोत् अर्थाय स्वपुत्र्याः कामोपभोगाय योगवित् उपायज्ञः जराव्यत्ययेन रतिशक्तिं ददाविति पर्यः १० कूपलब्धया स हकामैः सेव्यमानैर्न तुष्यति ११ १२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४७ ४८ नानेव भातियावदिंद्रियप्रवृत्तिः तदुपरमेनाभातिस्वप्नमायाभ्यांसहितोमनोरथइवेत्यर्थः ४९ ५० मनःसुखंका
मभोगंकरिंद्रियैःकुत्सितैःपराङ्मुखैरिंद्रियैः ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांऽष्टादशोध्यायः १८॥
ऊन विंशेययातिः स्वंचेष्टितंनन्वजोपमं देवयानींसमाश्राव्यविरक्तोमुक्तिमाप्तवान् १ मुक्तभोगामजांहास्यन्नजव॥
देवयान्यप्यनुदिनंमनोवाग्देहवस्तुभिः प्रेयसःपरमांप्रीतिमुवाहप्रेयसीरहः ४७ अयजद्
यज्ञपुरुषंक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः सर्ववेदमयंदेवंसर्वदेवमयंहरिं ४८ यस्मिन्निदंविरचितंव्यो
म्नीवजलदावलिः नानेवभातिनाभातिस्वप्नमायामनोरथः ४९ तमेवहृदिविन्यस्यवासुदेवंगु
हाशयं नारायणमणीयांसंनिराशीरयजत्प्रभुं ५० एवंवर्षसहस्राणिमनःषष्ठैर्मनःसुखं वि
दधानोपिनातृप्यत्सार्वभौमःकदिंद्रियैः ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेऽष्टादशोध्या
यः १८ श्रीशुकउवाच सइत्थमाचरन्कामान्स्त्रैणोऽपह्नवमात्मनः बुध्वाप्रियायैनिर्विण्णोगाथा
मेतामगायत १ शृणुभार्गव्यमूंगाथांमद्विधाचरितांभुवि धीरायस्यानुशोचंतिवनेग्रामनिवा
सिनः २ वस्तएकोवनेकश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ददर्शकूपेपतितांस्वकर्मवशगामजां ३
हृत्तमात्मनः विडंबयन्प्रियानाह निर्वेदयितुमात्मवान् २ कामानाचरन्नुपभुंजानः गाथामितिहासं १ मद्विधेनमत्स
दृशेनाचरितामनुष्ठितांमद्विधस्याचरितंयस्यामितिवायस्यग्रामनिवासिनः कामिनोमद्विधस्याचरितंवनेस्थिताधीराःशोचं
तितस्यगाथांशृणु २ आत्मानमनुलक्ष्याह वस्तइति प्रियामनुलक्ष्याह अजामिति वनेसंसारेप्रियंविषयं ३॥ ॥

१८
भा॰न॰ व्यनितस्यवयसाकामंव्यत्ययस्यतांयथेच्छंजराव्यत्ययंयातु व्यत्ययंनीयतामितिवा यद्वाव्यत्ययस्येतिछेदः तांजरांव्यत्ययस्यसंग
४२ मयेत्यर्थः ३७ इतिलब्धंव्यवस्थानंजरायाव्यवस्थितिर्येनसः ३८ ३९ ४० यतोनधर्मज्ञाः अनित्येचयौवनेनित्यवुद्धयः
४१ त्वंजरांकिंग्रहीष्यसीत्यपृच्छत् प्रत्याख्यानेमाकृथाइत्याह नत्वमिति ४२ ४३ आत्मकृतःस्वदेहकर्तुःप्रत्युपकारेक

व्यत्ययस्यतां यथाकामंवयसायोभिधास्यति ३७ इतिलब्धव्यवस्थानःपुत्रंज्येष्ठमवोचत यदा
तातप्रतीच्छमांजरांदेहिनिजंवयः ३८ मातामहकृतांवत्सनतृप्तोविषयेष्वहं वयसाभवदीये
नरंस्येकतिपयाःसमाः ३९ यदुरुवाच नोत्सहेजरसास्थातुमंतराप्राप्तयातव अविदित्वासुखं
ग्राम्यंवैतृष्ण्यंनैतिपूरुषः ४० तुर्वसुश्चोदितःपित्राद्रुह्युश्चानुश्चभारत प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा
ह्यनित्येनित्यवुद्धयः ४१ अपृच्छत्तनयंपूरुंवयसोनंगुणाधिकं नत्वमग्रजवद्वत्समांप्रत्याख्या
तुमर्हसि ४२ पूरुरुवाच कोनुलोकेमनुष्येंद्र पितुरात्मकृतःपुमान् प्रतिकर्तुंक्षमोयस्यप्रसादाद्विं
दतेपरं ४३ उत्तमश्चिंतितंकुर्यात्प्रोक्तकारीचमध्यमः अधमोश्रद्धयाकुर्यादकर्त्तोच्चरितंपितुः
४४ इतिप्रमुदितःपूरुःप्रत्यगृह्णाज्जरांपितुः सोपितद्वयसाकामान्यथावज्जुजुषेनृप ४५॥
सप्तद्वीपपतिःसम्यक्पितृवत्पालयन्प्रजाः यथोपजोषंविषयान्जुजुषेव्याहतेंद्रियः ४६

तैंकोनुसमः तथापिपितुर्येचिंतितंततत्कुर्यात्सउत्तमः यस्तुप्रोक्तकारीसमध्यमः यस्त्वश्रद्धयाकुर्यात्सोधमः अकर्त्ता राम॰
पितुरुच्चरितंपुरीषप्रायः ४४ जुजुषेसेवितवान् ४५ यथोपजोषंयथाप्रीतिजुजुषे ४६ ॥१८॥ ॥१८॥ ४२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सानुगामसखीसहिताशर्मिष्ठामामनुयात्विति २८ ततस्मान्निर्गनाच्छुक्रात्संकटंवीक्ष्यतत्रसमादवस्थितादर्थस्यप्रयोजनस्यगौर
वंचवीक्ष्य २९ तल्पमाधाः नोपगछे रित्यर्थः ३० ३१ अपत्यार्थमृतुकालेप्रार्थनात्तस्याःकामपूरणंधर्म्ममवेक्ष्यशुक्रस्यवचश्चस्म

तथेत्यवस्थितेत्प्राहदेवयानीमनोगतं पित्रादत्तायतोयास्येसानुगायातुमामनु २८ स्वानांतत्सं।
कटंवीक्ष्यतदर्थस्यचगौरवं देवयानींपर्य्यचरत्स्त्रीसहस्रेणदासवत् २९ नाहुषायसुतांदत्वास
हशर्मिष्ठयोशनाःतमाहराजन्शर्म्मिष्ठामाधास्तल्पेनकर्हिचित ३० विलोक्यौशनसींराजंच्छर्म्मि
ष्ठासुप्रजांक्वचित्तमेववव्रेरहसिसख्याःपतिमृतौसती ३१ राजपुत्र्यार्थितोऽपत्ये धर्म्मंचावेक्ष्यध
र्म्मवित्स्मरंच्छुक्रवचःकालेदिष्टमेवाभ्यपद्यत ३२ यदुंचतुर्वसुंचैवदेवयानीव्यजायत द्रुह्युंचा
नुंचपूरुंचशर्म्मिष्ठावार्षपर्वणी ३३ गर्भसंभवमासुर्याभर्तुर्विज्ञायमानिनीदेवयानीपितुर्गेहंययौ
क्रोधविमूर्छिता ३४ प्रियामनुगतःकामीवचोभिरुपमंत्रयन् नप्रसादयितुंशेकेपादसंवाहनादि
भिः ३५ शुक्रस्तमाहकुपितःस्त्रीकामानृतपूरुष त्वांजराविशतांमंदविरूपकरणीनृणां ३६॥
ययातिरुवाच अतृप्तोस्म्यद्यकामानांब्रह्मन्दुहितरिस्मते॥ एतत् दिष्टंदैवप्रापितमेवतत्संगमभ्य

पद्यतनतुकामतइत्यर्थः ३२ ३३ आसुर्याःशर्म्मिष्ठायाःभर्तुःसकाशात् ३४ उपमंत्रयन्प्रशादयन् ३५ विकृतंरूपं
करोतीतितया ३६ नेदुहितरिकामैरद्याप्यतृप्तोस्मिकामानांभोगैरितिवाशुक्रआह नर्हियोभिध्यास्यति अभितोधारयि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९

भा०न० २० निषिद्धोयंप्रतिलोमसंबंधइतिचेत्तत्राह एषइति २१ ब्राह्मणमेवत्वंवृणीहिकिमनेनाग्रहेणेतिचेत्तत्राह नब्राह्मणइतिबृह
४१ स्पतेःसुतःकचःशुक्रान्मृतसंजीवनीविद्यामध्यगात् तदाच देवयानीतंपतिंचकमे सचगुरुपुत्रीममपूज्येतिनतामुदवहत् ततं
श्चकुपितासतीनवेयंविद्यानिष्फलाभवत्विति तंशशापसचनत्वब्राह्मणःपतिर्भवेदितितांशशाप तदेतदाहयमहमश

तंवीरमाहौशनसीप्रेमनिर्भरयागिराराजंस्त्वयागृहीतोमेपाणिः परपुरंजय २० हस्तग्राहोऽ
परोमाभूद्गृहीतायास्त्वयाहिमे एषईशकृतोवीरसंबंधोनौनपौरुषः २१ यदिदंकूपलग्नायाभ
वतोदर्शनंमम नब्राह्मणोमेभविताहस्तग्राहोमहाभुज कचस्यबार्हस्पत्यस्यशापाद्यमशपंपुरा
२२ ययातिरनभिप्रेतंदैवोपहृतमात्मनः मनस्तुतद्गतंबुद्ध्वाप्रतिजग्राहतद्वचः २३ गतेराजनिसा
वीरेतत्रस्मरुदतीपितुः न्यवेदयत्ततःसर्वमुक्तंशर्मिष्ठयाकृतं २४ दुर्मनाभगवान्काव्यःपौरोहि
त्यंविगर्हयन् स्तुवन्वृत्तिंचकापोतींदुहित्रासययौपुरात् २५ वृषपर्वातमाज्ञायप्रत्यनीकविवक्षि रामः ४१
तंगुरुंप्रसादयन्मूर्ध्नापादयोःपतितःपथि २६ क्षणार्द्धमन्युर्भगवान् शिष्यंव्याचष्टभार्गवः॥
कामोऽस्याःक्रियतांराजन्नैनांत्यक्तुमिहोत्सहे २७॥ १९ पंतस्यशापात् २२ अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि

दैवेनोपहृतंप्रापितंबुद्ध्वातद्गतंतस्यांसकामंस्वंमनश्चबुद्ध्वा नह्ययंधर्मेमदीयंमनःप्रविशेदितितस्यावचःप्रतिजग्राह अंगी
कृतवान् २३ शर्मिष्ठासंबंधोपिदैववशादेवाभवदितिदर्शयन्नाह गतेराजनीतिनवभिः उक्तंभिक्षुकीत्यादि कृतं कूपेप्रक्षेपा
दि २४ कापोतीमुंछवृत्तिं २५ प्रत्यनीकादेवास्तैर्विवक्षितांजयंप्रापणीयाइत्यभिप्रेतंयस्यतथाभूतंज्ञात्वाप्रत्यनीकानोविवक्षि

॥१८॥ ... [illegible]

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९ अजानतीस्वीयंमत्वागुरुपुत्र्यावासः समव्ययत् पर्यधात् १० असांप्रतमन्याय्यं ११ अन्यायमेवब्राह्मणोत्क
र्षवर्णनेनव्यनक्ति येरितित्रिभिः येब्राह्मणाःपरस्यपुंसोमुखंमुखादुत्पन्नत्वेनतुष्णिद्द्यात्तत्वेनचश्रेष्ठाइत्यर्थः ज्योतिर्ब्रह्म
वीष्ण्वजेतंगिमिश्रंसहदेव्यावृषस्यितं सहसोत्नीर्य्यवासांसिपर्य्यधुर्ब्रीडिताःस्त्रियः ९ शर्म्मि
ष्ठाःजानतीवासोगुरुपुत्र्याःसमव्ययत् स्वीयंमत्वाप्रकुपितादेवयानीदमब्रवीत् १० अहोनिरी
क्ष्यतामस्यादास्याः कर्महृसांप्रतंअस्मद्धार्य्यंधृतवतीशुनीवहविरध्वरे ११ येरिदंतपसासृष्टं
मुखंपुंसःपरस्यये धार्यतेयैरिहज्योतिःशिवःपंथाश्चदर्शितः १२ यान्वंदंत्युपतिष्ठंतेलोकनाथाःसु
रेश्वराःभगवानपिविश्वात्मापावनःश्रीनिकेतनः १३ वयंतत्रापिभृगवःशिष्योऽस्यानःपिताऽसुरः
असमद्धार्य्यंधृतवतीशूद्रोवेदमिवासती १४ एवंशपंतींशर्म्मिष्ठागुरुपुत्रीमभाषत रुषाश्वसंत्युर
गीवधर्षितादष्टदच्छदा १५ आत्मवृत्तमविज्ञायकत्थ्यसेबहुभिक्षुकि किन्नप्रतीक्षसेऽस्माकंगृहा
न्वलिभुजोयथा १६ एवंविधैःसुपरुषैःक्षिप्त्वाचार्य्यसुतांसतींशर्म्मिष्ठाप्राक्षिपत्कूपेवासश्चादाय
मन्युना १७ तस्यांगतायांस्वगृहंययातिर्मृगयांचरन् प्राप्तोयदृच्छयाकूपेजलार्थीतांददर्शह १८ द
त्वास्वमुत्तरंवासस्तस्यैराजाविवाससे गृहीत्वापाणिनापाणिमुज्जहारदयापरः १९॥ एपंथावेदमार्गः २१ उ
त्तरंवब्राह्मणमात्रमेवतावत्पूज्यंतत्रापिवयंभृगवःअस्याश्चपितानःशिष्यः एवंसत्यपिअस्माभिर्द्धार्यंवासइयमसतीधृतवती

॥२४॥२४॥२४॥३४॥५४॥२४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१७
भा॰न॰ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांसप्तदशोध्यायः १७ अष्टादशेययातेस्तुनाहुषस्यकथोच्यते यस्य
४० पंचसुपुत्रेषुकनीयानगृहीज्जरां १ तस्यराज्यस्यपरिणामेऽनर्थावहत्वंवेत्तीति तथा तत्रहेतुर्यत्रेति २ स्थानात्स्वर्गात् द्वि
जैरगस्त्यादिभिः ३ यवीयसोभ्रातॄनादिशत् काव्यस्यशुक्रस्य वृषपर्वणश्चकन्याभ्यांकृतदारः सन् ४ ५ नन्वत्रप्रतिलोम

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीशुकउवाच यतिर्ययातिःश
र्यातिरायतिर्वियतिःकृतिः षडिमेनहुषस्यासन्निंद्रियाणीवदेहिनः १ राज्यंनैच्छद्यतिःपित्राद
त्तंतत्परिणामवित् यत्रप्रविष्टःपुरुषःआत्मानंनावबुध्यते २ पितरिभ्रंशितेस्थानादिंद्राण्याधर्ष
णात् द्विजैःप्रापितेऽजगरत्वंवैययातिरभवन्नृपः ३ चतसृष्वादिशद्दिक्षुभ्रातॄन्भ्रातायवीयसः कृ
तदारोजुगोपोर्वींकाव्यस्यवृषपर्वणः ४ राजोवाच ब्रह्मर्षिर्भगवान्काव्यः क्षत्रबंधुश्चनाहुषः
राजन्यविप्रयोःकस्माद्विवाहःप्रतिलोमकः ५ श्रीशुकउवाच एकदादानवेंद्रस्यशर्मिष्ठानामक
न्यका सखीसहस्रसंयुक्तागुरुपुत्र्याचभामिनी ६ देवयान्यापुरोद्यानेपुष्पितद्रुमसंकुले व्यचरत्क
लगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ७ ताजलाशयमासाद्यकन्याःकमललोचनाः तीरेन्यस्यदुकूलानि स्कं॰
विजह्रुःसिंचतीर्मिथः ८ ॥ एतादोषः ईश्वरघटनादितिदर्शयन्कथामाह एकदेत्यादिना प्रतिजग्राहतद्वचइत्यंते ४०
गुरोःशुक्रस्यपुत्र्यादेवयान्याचव्यचरदितिद्वयोरन्वयः ६ कलगीताअलयोयेषुतानिनलिनीपुलिनानियस्मिन्पुरोद्याने
अबलाशर्मिष्ठा ७ सिंचतीःसिंचंत्यः ८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सत्यकेतोर्धृष्टकेतुः तस्मात्सुकुमारः तस्माद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् भार्गभूमिः ९ काशयः काशेर्वंश्याः काशेः प
पितामहस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयं यान्तीति तथा १० ततः अनेनसः शुद्धो जज्ञे ११ कृतकृत्यः सः यतः आत्मवान् ज्ञानी अतः

धृष्टकेतुसुतस्तस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः वीतिहोत्रस्य भर्गोतो भार्गभूमिरभून्नृप ९ इतीमेका
शयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः रंभस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चाक्रियस्ततः १० तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे
शृणु वंशमनेनसः शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात्त्रिककुद्धर्मसारथिः ११ ततः शांतरयो जज्ञे कृतकृ
त्यः स आत्मवान् रजेः पंचशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसां १२ देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् हत्वेंद्रा
यादद्दाद्दिवं इंद्रस्तस्मै पुनर्दत्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः १३ आत्मानमर्पयामास प्रह्लादाद्यरिशंकितः
पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः १४ त्रिपिष्टपं महेंद्राय यज्ञभागान्समाददुः गुरुणा हू
यमाने ग्नौ वलभित्तनयान्रजेः १५ अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः कुशात्प्रतिः क्षा
त्रवृद्धात्संजयस्तत्सुतो जयः १६ ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः सहदेवस्ततो हीनो जयसे
नस्तु तत्सुतः १७ संकृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुषात् १८

पुत्रोत्पादनेन कृतवानित्यर्थः १२ १३ १४ तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिना अभिचारविधानेनाग्नौ हूयमा
नेसति १५ सिंहावलोकनेनाह क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात्प्रतिः प्रतेः संजयः १६ १७ १८ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१६
भा॰न॰ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः १६ आयोःसप्तदशोत्वैलज्येष्ठपुत्रस्यपंचसुसुतेषुक्षत्रवृद्धादि
३९ चतुर्णांवंशवर्णनं १ इदंश्रीकृष्णावतारप्रस्तावायवंशानुक्रमणमैलादिक्रमेणप्रक्रांतमितियस्यवंशेकृष्णावतारस्तस्यवंशो
तिविततत्वादंतेनिरूप्यते अतःपुरूरवसःपुत्राणांयंचानांकनिष्ठानांवंशानुक्त्वेदानींप्रथमस्यवंशमाह यइति एवंनहुष

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेषोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुकउवाच यःपुरूरवसःपुत्रआ
युस्तस्याभवन्सुताः नहुषःक्षत्रवृद्धश्चरजीरंभश्चवीर्य्यवान् १ अनेनाइतिराजेंद्रशृणुक्षत्रवृधो
न्वयं क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः २ काश्यःकुशोगृत्समदइतिगृत्समदादभूत्
शुनकःशौनकोयस्यबह्वृचःप्रवरोमुनिः ३ काश्यस्यकाशिस्तत्पुत्रोराष्ट्रोदीर्घतमःपिताध
न्वंतरिर्दीर्घतमसआयुर्वेदप्रवर्त्तकः ४ यज्ञभुग्वासुदेवांशःस्मृतमात्रार्तिनाशनः तत्पुत्रःके
तुमानस्यजज्ञेभीमरथस्ततः ५ दिवोदासोद्युमांस्तस्मात्प्रतर्दनइतिस्मृतः सएवशत्रुजिद्वत्सऋ
तध्वजइतीरितः तथाकुवलयाश्वेतिप्रोक्तोलर्कादयस्ततः ६ षष्टिवर्षसहस्राणिषष्टिवर्षशता
निच नालर्कादपरोराजन्बुभुजेमेदिनींयुवा ७ अलर्कात्संततिस्तस्मात्सुनीथोथसुकेतनःधर्म्म
केतुसुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ८॥ एयातियदुप्रभृतिष्वपिद्रष्टव्यं १ क्षत्रवृद्धःक्षत्रवृद्धस्य २ ३ दीर्घतम
सःपिता ४ स्मृतमात्रएवार्तिरोगदुःखंनाशयतीतितथा ५ ततःप्रतर्दनादिशब्दवाच्यात्द्युमतःसकाशादलर्कादयः ६ ७

भार्गवोऽपि गाधिसुगाधेर्वंशजेषु देवरात इति व्याख्यातः ३२ तत्र स्वज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे मध्यमस्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वा नां
गीकृतवंतः मुनिर्विश्वामित्रः ३३ पंचाशता कनिष्ठैः सार्कं समध्यमो मधुच्छंदा उवाच नोऽस्माकं यत् ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्
पिता संजानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ३४ एवमुक्त्वा मंत्रदृशः कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्यादिमंत्राणां द्रष्टारं शुनः
शेपं ज्येष्ठं चक्रुः तदाह वयं सर्वे त्वामन्वचस्महि अनुगतारः कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान्सुतानाह वीर

योऽरानो देवयजने दैवे गाधिसुतापसः देवरात इति ख्यातः शुनःशेपस्तु भार्गवः ३२ ये मधुच्छंदसो
ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ३३ स होवाच मधुच्छंदाः
सार्द्धं पंचशतानतः यन्नो भवान्संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं ३४ ज्येष्ठं मंत्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वंचो व
यं स्महि विश्वामित्रः सुतानाह वीरवंतो भविष्यथ ये मानं मेऽनुगृह्णंतो वीरवंतमकर्त्त मां ३५ ए
षवः कुशिका वीरा देवरातस्तमन्विता अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ३६ एवं कौशिक
गोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधं प्रवरांतरमापन्नं तद्धि चैवं विकल्पितं ॥ ३७ ॥ ❁ ९ ६ ९ ❁ ॥

वंतः पुत्रवंतो भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णंतः अनुवर्त्तमानां संतो मां वीरवंतं पुत्रवंतं अकर्त्त कृतवंत इत्यर्थः ॥
३५ हे कुशिका एव देवरातः वो युष्मदीयः कौशिक एव यतः वीरो मत्पुत्रः तमेनमन्वितं अनुगच्छत अन्ये चाष्टकादयस्तस्य सुता
आसन् ३६ उपसंहरति एवमिति एके शप्ताः एके नुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं ना
नाप्रकारं जानं तच्च प्रवरांतरमापन्नं प्राप्तं हि यस्मात् एवं देवरात ज्येष्ठत्वेन तत्र कल्पितं ३७ ॥ ❁ ६ ❁ ॥ ९६९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६
भा॰च॰
६८

यद्विदंभ्रमृगयाव्याजात्स्वप्नजागरणोक्तितः सद्बुद्धित्यागयोगाभ्यांसंसृतिःसाप्रपंच्यते १ तदेवमात्मनउपाधिकृतांसुषुप्तावस्थांभ
जाग्रदवस्थांचोक्त्वाइदानींस्वप्नावस्थामाह सएकदेतिदशभिः महानिष्वासोधनुःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशोयस्यसःरथमा
रुह्यपंचप्रस्थंवनमगादितितृतीयेनान्वयः रथंनदीमिवविधृतंस्वप्नेदेहंजाग्रद्देहस्यशतसंवत्सरोपभोग्यपुरत्वेनोक्तत्वात्पं
चज्ञानेंद्रियाण्यश्वायस्य आशुगंशीघ्रगतिंदेहं अहंताममतेईषेदंडिकेयस्यद्वेपुण्यपापेचक्रेयस्यएकंप्रधानमक्षोयस्यत्रयो
गुणावेणवोध्वजायस्यपंचप्राणाबंधुराणिबंधनानियस्य १ एकंमनोरश्मिःप्रग्रहोयस्यएकाबुद्धिःदमनःसूतोयस्यतंच

श्रीनारदउवाच सएकदामहेष्वासोरथंपंचाश्वमाशुगं द्वीषंद्विचक्रमेकाक्षंत्रिवेणुपं
चबंधुरं १ एकरश्म्येकदमनमेकनीडंद्विकूबरं पंचप्रहरणंसप्तवरूथंपंचविक्रमं २ ॥
हैमोपस्करमारुह्यस्वर्णवर्माऽक्षयेषुधिः एकादशचमूनाथःपंचप्रस्थमगाद्वनं ३ चचा
रमृगयांतत्रदृप्तआत्तेषुकार्मुकः ॥ १ तंचएकंहृदयंनीडंरथिनउपवेशस्थानंयस्मिन् द्वौशोकमोहौकूब
रौयुगबंधनस्थानंयस्यपंचशब्दादयोविषयाःप्रहीयंतेप्रक्षिप्यंतेयस्मिन् अस्यव्याख्यानंभविष्यतिपंचेंद्रियार्थप्रक्षेपइति
सप्तधातवोवरूथारसार्थंचर्माद्यावरणानियस्यपंचकर्मेंद्रियाणिविक्रमागतिप्रकारायस्य २ हैमोपस्करंसौवर्णाभरणंस्वर्णव
र्मावर्मकवचंरजोगुणावृतः अक्षयेषुधिः इषुधिर्निषंगः अनंतवासनाऽहंकारोपाधिः एकादशोमनोरूपश्चमूनाथःसेनाप
तिर्यस्यवासनामयस्यमनसःप्रग्रहत्वंसंकल्पविकल्पात्मकस्यबृहद्दलत्वेनचवक्ष्यमाणस्यचमूनाथत्वमितिविभागःपंचशब्दा
दयोविषयाःप्रस्थाःसानवोयस्मिन्नतद्वनंभजनीयंदेशमगात् ३ आत्तागृहीताइषवोरागादिरूपाःकार्मुकंचभोगाद्यभिनिवेशरूपंये
नजायाविवेकवतोबुद्धिंविहायअनर्हांत्यागानर्हांत्यागेहे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अंतःपुरंहृदयंगतः विषूचीनं सर्वतोमुखंमनः मोहप्रमादहर्षास्तमःसत्वरजःकार्याणि जायाबुद्धिः आत्मजाः इंद्रियपरिणा
मास्तदुद्भवं ५५ जक्षंत्यांभक्षयंत्यां ५६ ५७ ५८ आसतींआसीनां ५९ ६० ६१ सर्वाअसंगत्वादिलक्षणाप्रकृ

सयर्ह्यंतःपुरगतोविषूचीनसमन्वितः मोहंप्रसादंहर्षंचयातिजायात्मजोद्भवं ५५
एवंकर्मसुसंयुक्तः कामात्मावंचितोबुधः महिषीयद्यदीहेततत्तदेवान्ववर्त्तत ५६ क्वचि
त्पिबंत्यांपिबतिमदिरांमदविह्वलः अश्नंत्यांक्वचिदश्नातिजक्षंत्यांसहजक्षति ५७॥
क्वचिद्गायतिगायंत्यांरुदंत्यांरुदतिक्वचित् क्वचिद्धसंत्यांहसतिजल्पंत्यामनुजल्पति ५८॥
क्वचिद्धावतिधावंत्यांतिष्ठंत्यामनुतिष्ठति अनुशेतेशयानायामन्वास्तेक्वचिदासतीं ५९ क्व
चित्शृणोतिशृण्वंत्यांपश्यंत्यामनुपश्यति क्वचित्जिघ्रतिजिघ्रंत्यांस्पृशंत्यांस्पृशतिक्व
चित् ६० क्वचिच्चशोचतींजायामनुशोचतिदीनवत् अनुहृष्यतिहृष्यंत्यांमुदितामनुमो
दते ६१ विप्रलब्धोमहिष्यैवंसर्वप्रकृतिवंचितः नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञःक्लैव्यात्क्रीडामृगोया
या ६२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपुरंजनोपाख्यानेपंचविंशोध्यायः २५॥६

तिःस्वभावोवंचितोयस्यसर्वथाप्रकृत्यावंचितइतिवा नेच्छन् अनिच्छन् क्लैव्यात्पारवश्यात् ॥ ६२॥ इतिश्रीचतु
र्थेटीकायांपंचविंशः २५॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५ भा॰च॰ ८३

दक्षिणे॰ इतिचनतृतीयाकिंतुदक्षिणस्यांदिशीत्यस्मिन्नर्थेतद्धितोऽयमेनप्प्रत्ययोऽव्ययसंज्ञःएवमुत्तरेणेति अयमर्थः पं
चानांविषयाणांअन्यतोऽनवगतानांप्रकाशनायालमितिपंचालंशास्त्रंश्रवणकालेचबलाधिक्याद्दक्षिणकर्णःप्रथमं
प्रवर्त्ततेशास्त्रेचप्रथमंश्रोतव्यंकर्मकांडमित्येतावतासाम्येनप्रवृत्तसंज्ञस्यकर्मकांडस्यदक्षिणकर्णेनश्रवणमिष्यतेतस्य
दर्थमनुष्ठायपितृभिराहूतःपितृलोकप्रापकंपितृयानंप्रपद्यतेतदनेनप्रकारेणापिपितॄणामाह्वानमनेनभवतीतिपितृहू
र्दक्षिणकर्णःएवंतद्विपरीत्येनोत्तरःकर्णोदेवहूःतयाचव्याख्यास्यतिपितृहूर्दक्षिणःकर्णः ५० उत्तरोदेवहूःस्मृतःप्रवृत्तंच

पितृहूर्नृपपुर्यांद्वार्दक्षिणेनपुरंजनः राष्ट्रंदक्षिणपंचालंयातिश्रुतिधरान्वितः ५० दे
वहूर्नामपुर्यांद्वाउत्तरेणपुरंजनः राष्ट्रमुत्तरपंचालंयातिश्रुतिधरान्वितः ५१ आसुरी
नामपश्चाद्द्वास्तयायातिपुरंजनः ग्रामकंनामविषयंदुर्मदेनसमन्वितः ५२ निर्ऋतिर्ना
मपश्चाद्द्वास्तयायातिपुरंजनः वैशसंनामविषयंलुब्धकेनसमन्वितः ५३ अंधावमीषां
पौराणांनिर्वाक्पेशस्कृतावुभौ अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यांयातिकरोतिच ५४ ॥ ॥

निवृत्तंचशास्त्रंपंचालसंज्ञितंपितृयानंदेवयानंश्रोत्राच्छ्रुतिधराद्व्रजेति ५१ आसुराइंद्रियारामास्तेषामियमासुरीशिश्न
द्वाःग्रामकंग्राम्यस्यजनानांकंसुखंव्यवायंदुर्मदेनगुह्येंद्रियेण ५२ निर्ऋतिर्नामगुदःमृत्युद्वारत्वात्वैशसंमलविसर्गं
लुब्धकेनपायुनातेनाक्रांतस्यदुःखप्राप्तेःलुब्धकसाम्य ५३ अमीषांमध्येनिर्वाक्पादःपेशस्कृत्हस्तःतावुभावंधौछिद्रा
भावात्ततोज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्चअक्षण्वतांइंद्रियवतांदेहानामधिपतिःपुरंजनःत्वगिंद्रियस्यानुवृत्तिःसर्वेषुतद्भावात्

एम ८३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्र जाग्रदवस्थां संक्षेपेणाह उपगीयमान इति सुषुप्त्यवस्थामाह ह्रदिनीं हृदयाकाशं स्वापस्थानं शुचौ निदाघे ४४ ह्रदा
नीं नवद्वारदर्शनपूर्वकं जाग्रदवस्थां प्रपंचयति सप्तेति यावदध्यायसमाप्ति तस्याः पुरः उपरि कृताः द्वारः सप्तकृता इति षा
ठः संवृताः नेत्रनासिकाश्रोत्रमुखं चेति सप्त अधो द्वे द्वारौ गुदलिंगे यः कश्चनेति आत्मनः सम्यगविज्ञानाद् नियंतृत्वाच्च ४५
तासु सप्तसु पंचद्वारः पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः ४६ खद्योतवदल्पप्रकाशा वामनेत्ररूपा आविः प्रकटं मुखं यस्याः सा बहुप्रका
शा दक्षिणनेत्रलक्षणा तस्मा दक्षिणाग आत्मनो वीर्यवत्तर इति श्रुतेः स्वानुभवाच्च नेत्रप्रकाशाधिक्यं एकत्र संलग्ने वि

उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गायकैः क्रीडन् परिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ
४४ सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे अधः पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ४५
पंचद्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथोत्तरा पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ४६ खद्यो
ताविर्मुखी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युमत्सखः ४७ नलि
नी नालिनी च प्राग्द्वारावेकत्र निर्मिते अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभं ४८ मु
ख्या नाम पुरस्ताद्द्वास्तयापणबहूदनौ विषयौ याति पुरराड्रसज्ञविपणान्वितः ४९ ॥

भ्राजितं रूपं द्युमत्सखः चक्षुःसहितः ४७ नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके
अत्रापि संज्ञाभेदादेव कार्यं न्यूनाधिकं पूर्ववत् ज्ञेयं अवधूतो वायुः अधिष्ठितो घ्राणः सौरभं गंधं ४८ मुख्या प्रधाना आ ४९
संआपणो भाषणं बहूदनः चित्रमन्नं वक्त्रोदनं इत्यनुक्तिः परोक्षवादत्वाय रसज्ञं रसनेंद्रियं विपणो वागिंद्रियं ताभ्यामन्वितः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५
भाग
८२

समाः संवत्सरान् मनुष्यदेहप्रवेशाच्छतमुक्तं ३७ अरतिस्वभावत्वान्निवृत्तिनिंदापूर्वकं तत्संगममभिनंदति पंचभिः त्वत्तोऽन्यं
कं नु रमये अरतिज्ञं नैष्ठिकं अकोविदं अनिषिद्धसुखत्यागिनं संपरायो मृत्युस्तदनभिमुखं परलोकचिंताशून्यं अश्वस्तन-
विदं श्व इदं कर्तव्यमिति इहलोकचिंताशून्यं पशुतुल्यं ३८ अत्र गार्हस्थ्ये प्रजानंदः पुत्रसुखं अमृतं मोक्षः केवलिनो यतयः

इमां त्वमधितिष्ठस्व पुरीं नवमुखीं विभो मयोपनीतान् गृह्णानः कामभोगाञ्छतं समाः ३७
कं नु त्वदन्यं रमये ह्यरतिज्ञमकोविदं असंपरायाभिमुखमश्वस्तनविदं पशुं ३८ धर्मो ह्यत्रार्थ-
कामौ च प्रजानंदोऽमृतं यशः लोका विशोका विरजा यान्न केवलिनो विदुः ३९ पितृदेवर्षिम-
र्त्यानां भूतानामात्मनश्च ह क्षेम्यं वदंति शरणं भवेऽस्मिन् यद्गृहाश्रमः ४० का नाम वीर विख्यातं
वदान्यं प्रियदर्शनं न वृणीत प्रियं प्राप्तं मादृशी त्वादृशं पतिं ४१ कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः
स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्धतस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुं ४२
श्रीनारद उवाच इति तौ दंपती तत्र समुद्य समयं मिथः तां प्रविश्य पुरीं राजन् मुमुदाते शतं समाः ४३ तमः

गृहाश्रम इति यत् एतत् क्षेमार्हं शरणमाश्रयं वदंति ४० भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोस्तव भुजयोर्यस्या न सज्जेत्तु एवंभूतं क- ८२
स्याः स्त्रिया मनः स्यात् न कस्या अपि यो भवान् अनाथवर्गाः दीनास्तेषामाधिं अलमत्यर्थं अपोहितुं सर्वत्र चरति केना-
पोहितुं घृणया उद्धतः अतिशयितो यः स्मितपूर्वकोऽवलोकस्तेन ४२ समुद्य समुदीर्य समाः संवत्सरान् ४३ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वोवाधतेऽथयतस्मात्त्वंअनुगृहाणसव्रीडंयद्भावेनप्रेम्णास्मितंतेनविभ्रमेतीयाभूस्तयाउपसृष्टःप्रेरितः ३० यत्व्रीडयासंमुखंनभ
वतितदाननमुन्नीयमेदर्शयशोभनेभ्रुवौयस्मिन्सुतारेशोभनकनीनिकेलोचनेयस्मिन्व्यालंविनोदीर्घायेनीलाअलकास्तेषां
वृंदेनसंवृतंवल्गूनिवाचकानिवाक्यानियस्मिन् ३१ हेवीरसाऽपिनंदृष्ट्वामोहितासतीतमाह ३२ यत्पृष्टंकस्यासीत्यनेनकस्य
त्वयोपसृष्टोभगवान्मनोभवःप्रवाधतेऽथानुगृहाणशोभने ३० तदाननंसुभ्रुसुतारलो
चनंव्यालंविनीलालकवृंदसंवृतं उन्नीयमेदर्शयवल्गुवाचकंयद्व्रीडयानाभिमुखंशुचि
स्मिते ३१ नारदउवाच इत्थंपुरंजनंनारीयाचमानमधीरवत् अभ्यनंदतंतंवीरहसंतीवी
रमोहिता ३२ नविदामवयंसम्यक्कर्तारंपुरुषर्षभ आत्मनश्चपरस्यापिगोत्रंनामचयत्कृ
तं ३३ इहाद्यसंतमात्मानंनविदामततःपरं येनेयंनिर्मितावीरपुरीशरणमात्मनः ३४ एते
सखायःसख्योमेनरानार्यश्चमानद सुप्तायांमयिजागर्त्तिनागोऽयंपालयन्पुरीं ३५ दिष्ट्या
गतोऽसिभद्रंतेग्राम्यान्कामानभीप्ससे उद्वहिष्यामितांस्तेऽहंस्वबंधुभिररिंदम ३६॥ एपुत्रीगोत्र
जावेतिकात्वमितिचकिंनामाऽसीतितत्राह आत्मनोममपरस्यतवापिकर्तारंसम्यक्नविद्मः गोत्रंनामचयत्कृतंभवतितं
चनविद्मः ३३ आत्मनोममशरणमियंपुरीयेननिर्मितातंचनविद्मः ३४ यत्पृष्टंकएतेअनुपथाइतितत्राह एतइति ३५
आत्मनोनामगोत्रादियदत्रागतोऽसिएतद्दिष्ट्याभद्रंतावत् ग्राम्यानइंद्रियग्रामाहीन् उद्वहिष्यामिसंपादयिष्यामिस्वबंधुभिः स

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५ भा॰ च॰ ८१ अपांगएवपुंखोमूलप्रांतोयस्यकटाक्षस्यबाणस्यतेनस्पृष्टोविद्धःप्रेम्णाउच्चैर्भ्रमंतीभ्रूःधनुस्थानीयायस्मिन्तेन २५ कुतःस्था
नादिहागताःसिद्धेसतिपुर्याःसमीपस्थाउपपुरीभूःतामालक्ष्यकिंकर्तुमिच्छसीत्यर्थः २६ तेतवयेअनुपथाःअनुवर्तिनः
एतेकेएकादशामहाभटोवृहद्बलास्तेनवक्ष्यमाणोयेषुदशसुतेबुद्धेर्मनसःपृथगुपादानंवुद्धिपरिवारकेंद्रियसहायतया
तत्परिचारकत्वविवक्षया २७ त्वंह्रीःकिंपतिंधर्मंविचिन्वतीअथवाभवानीपतिंशिवंविचिन्वतीअथवाकिंवाक्सरस्व

स्निग्धेनापांगपुंखेनस्पृष्टःप्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा २५ कात्वंकंजपलाशाक्षिकस्यासीहकुतःस
तिः इमामुपपुरींभीरुकिंचिकीर्षसिशंसमे २६ कएतेऽनुपथायेतएकादशमहाभटाः
एताबाललनाःसुभ्रुकोऽयंतेऽहिःपुरःसरः २७ त्वंह्रीर्भवान्यस्यथवाक्रमापतिंविचि
न्वतीकिंमुनिवद्रहोवनेत्वदंघ्रिकामाप्तसमस्तकामंक्वपद्मकोशःपतितःकराग्रात्।
२८ नासांवरोर्वन्यतमाभुविस्पृक्पुरीमिमांवीरवरेणसाकं अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रक
र्मणालोकंपरंश्रीरिवयज्ञपुंसा २९ यदेषतेऽपांगविखंडितेंद्रियंसव्रीडभावस्मितविभ्रम

तीपतिंब्रह्माणंरमा पतिंविष्णुंमुनिरिवसंयतासतीकयंभूतंपतिंत्वदंघ्रिकामेनैवतवत्कृपयात्वदंघ्रिका त्वस्मुवा॥ राम: ८१
मनयैवप्राप्ताःसमस्ताःकामायेनतं २८ हेवरोरुआसांमध्येत्वमन्यतमापिनसंभवसियतोभुविस्पृक्‌नहिदेवताभुवंस्पृ
शंति वीरवरेणमयानन्यत्वमकर्माकथंत्वयासहालंकरोमीतिचेत्तत्राह अदभ्रमनल्पंकर्मत्वत्संगाद्यस्यममतेनस्वतः
अकर्मेतेनत्वत्संगात्सकर्माभवामीत्यर्थःपरंवैकुंठं २९ यत्यस्मात्तवापांगेनविखंडितंइंद्रियंमनोयस्यतंमांमनोभ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनाबाधेनत्यक्तबाधारहितेमुनिव्रतैरहिंस्रैः आत्मानमाहूतंमन्यतेयत्रतत्रप्रमदोत्तमांविषयविवेककवनींबुद्धिंददर्शयदृ
च्छयागतामितितयोः संबंधस्यदुर्निरूपत्वंदर्शयति १९ तामनुवर्णयतिसार्धैश्चतुर्भिः दशभिर्ज्ञानकर्मेंद्रियैः एकैकं
प्रत्येकंशतंअनंतान्यनंतयस्तास्तानायकैः पतिभिःसहपाठांतरेनायिकास्त्रियोयेषांतैः २० पंचशीर्षाणित्वक्त्रयायस्यतेन

नानाऽरण्यमृगव्रातैरनाबाधेमुनिव्रतैः आहूतंमन्यतेपांथोयत्रकोकिलकूजितैः १९
यदृच्छयागतांतत्रददर्शप्रमदोत्तमां भृत्यैर्दशभिरायांतीमेकैकशतनायकैः २० पंच
शीर्षाहिनागुप्तांप्रतीहारेणसर्वतः अन्वेषमाणामृषभमप्रौढांकामरूपिणीं २१ सु
नासांसुदतींबालांसुकपोलांवराननां समविन्यस्तकर्णाभ्यांबिभ्रतींकुंडलश्रियं २२
पिशंगनीवींसुश्रोणींश्यामांकनकमेखलां पद्भ्यांक्वणद्भ्यांचलतींनूपुरैर्देवतामिव २३
स्तनौव्यंजितकैशोरौसमवृत्तौनिरंतरौ वस्त्रांतेननिगूहंतींव्रीडयागजगामिनीं २४
तामाहललितंवीरः सव्रीडस्मितशोभनां॥ १९ नत्रअहिनाप्राणेनप्रतीहारेणपालकेनगुप्तां ऋषभंभ
र्तारंअप्रौढांषोडशवार्षिकीं २१ गंधज्ञानादिभिर्बुध्यवयवैः सुनासत्वादिरूप्यते समौविन्यस्तौरचितौकर्णौताभ्यांकुंडल
शोभांदधतीं २२ अन्नमयंहिसौम्यमनइतियत्कृत्स्नंतदन्नस्यैत्यादिश्रुत्यनुसारेणश्यामामित्युक्तं नूपुरैः क्वणद्भ्यांनूपु
रेणपादांगुलीयकानामप्युपलक्षणाद्वहुवचनं २३ व्यंजितकैशोरंयौवनोपक्रमोयाभ्यांसमौचवृत्तौच २४ तामाहेति तयोः संवादोक्तिः संबंधदार्ढ्याय॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५

भा॰च॰ तामनुवर्णयति त्रिभिः अत्र किंचित् किंचित्सादृश्यमवलंब्य कथासौंदर्याय प्राकारादीनि वर्ण्यंते परिखैरिति पुरुषमार्षे अ
८० स्थीनि गवाक्षाः त्वगादयः शरीरावयवाः प्राकारादिषु पुरावयवत्वेन रूप्यंते स्वर्णादिशृंगैः शिखरैर्युक्ता ये गृहास्तैः संकुला
मिति आधारादिचक्राणि गृहाः शृंगाणि च राजसादिस्वभावा विवक्षिताः १४ नीलादिभिः क्लृप्ता हर्म्यस्थली यस्यां अरुणा
णं माणिकं स्थली हृदयं नाड्यो नीलादिभावेन रूप्यंते तत्तद्विषयवासना वा भोगवतीं नागानां पुरीमिव १५ सभासमाज
स्थानं चत्वरं चतुष्पथः रथ्या राजमार्गः आक्रीडायतनं द्युतादिस्थानं आपणो हट्टः तैः चैत्यं जनानां विश्रामस्थानं ध्वजेषु पताकाः

प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः स्वर्णरौप्यायसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गृहैः १४ नी
लस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतारुणैः क्लृप्तहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रिया भोगवतीमिव १५ सभा
चत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः १६ पुर्यां
तु बाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये १७ हिम
निर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि १८ ॥ एताभिश्च युक्ता

१६ अत्र च विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्य देहसंबंध इति विवक्षया विषयवर्गं बाह्योपवनत्वेन निरूपयति तद्विशेषान् राम॰
स्रक्चंदनादीन् दिव्यद्रुमलतादिभावेन शेषः कथाऽलंकारः बाह्योपवने प्रमदां ददर्शेति चतुर्थेनान्वयः नदतां विहंगालि ८०
कुलानां कोलाहलो येषु ते जलाशया यस्मिन् १७ हिमनिर्झराणां विप्रुषो बिंदवः तद्वता कुसुमाकरसंबंधिना वायुना च
लंतः प्रवाला विटपाः शाखाश्च येषां ते वृक्षाः नलिनीनां सरसीनां तटेषु संपत् समृद्धिर्यस्मिन् १८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतेन्त्वांसंपरेतंमृतंसंप्रतीक्षंतेवैशसंत्वत्कृतांपीडांस्मरंतः ततश्चायःकूटैर्लोहयंत्रमयैःशृंगैःछिंदंतिछेत्स्यंति ८ अत्र
अस्मिन्संकटेनिस्तारकममुमितिहासंकथयिष्यामि ९ तत्रजीवस्यविषयासक्त्यासंसारः सचेश्वरानुग्रहेणनिवर्त्ते
तइतिवक्तुंविपर्ययगृहीतस्यसाक्षाद्बोधयितुमशक्तेः राजवृत्तांतमिवाह आसीदिति पुरंजनादीन्स्वयमेवांतःपंचमेऽ
ध्यायेव्याख्यास्यति तथाऽपिसुखग्रहणायपथोपयोगंकिंचित्किंचित् व्याख्यास्यामः तत्रस्वकर्मभिःपुरंजनयतीतिपुरंजनोजीवः

एतेत्वांसंप्रतीक्षंतेस्मरंतोवैशसंतव संपरेतमयःकूटैश्छिंदंत्युत्थितमन्यवः ८ अत्र
तेकथयिष्येऽमुमितिहासंपुरातनं पुरंजनस्यचरितंनिबोधगदतोमम ९ आसीत्पुरं
जनोनामराजाराजन्बृहच्छ्रवाः तस्याविज्ञातनामासीत्सखाऽविज्ञातचेष्टितः १० सोऽ
न्वेषमाणःशरणंबभ्रामपृथिवींप्रभुः नानुरूपंयदाऽविंदद्भूत्सविमनाइव ११ ना
साधुमेनेताःसर्वाभूतलेयावतीःपुरः कामान्कामयमानोऽसौतस्यतस्योपपन्नये १२ स
एकदाहिमवतोदक्षिणेष्वथसानुषु ददर्शनवभिर्द्वार्भिःपुरंलक्षितलक्षणां १३॥ एनविज्ञातंनाम
यस्यनचविज्ञातंचेष्टितंयस्य सईश्वरस्तस्यसखा यद्वा विज्ञातंचेष्टितंजीवप्रेरणादिलक्षणंयस्यजीवपारतंत्र्यस्यानुभवसि
द्धत्वात् १० शरणंभोगायतनंदेहं ११ यावत्यःपुरस्ताःतस्यतस्यकामास्योपपत्तयेप्राप्त्यैअसौसाधुनमेनेगवादिदेहानामैहिकपारलौ
किकभोगभोग्यत्वाभावात् तथाचश्रुतिः ताभ्योगामानयत् ताअब्रुवन्नवैनोऽयमलमितितांभ्योऽश्वमानयत्ताअब्रुवन्नवै
नोऽयमलमितीति १२ हिमवतोदक्षिणेषुसानुषुकर्मक्षेत्रेभारतवर्षेपुरंमनुष्यशरीरंलक्षितानिदृष्टानिसर्वाणिलक्षणानियस्यां
अंधपंगुत्वादिदोषरहितानामित्यर्थः १३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५

भा०च० प्रचेतःसुतपस्सत्सुनर्मित्रेनारदोघृणीप्राचीनवर्हिषेऽध्यात्मंपारोक्ष्येणाहपंचभिः १ पुरंजनकथाव्याजात्पंचविंशेतुना
८६ रदःआत्मनोवुद्धिसंगेनविविधामाहसंसृतिं २ प्रचेतःसुतपस्सुतीव्रंतप्यमानेषुनारदः पुरंजनकथाकूटंप्राहप्राचीनवर्हिषे
३ १ २ प्रचेतस्सुतपश्चरत्सुनारदःप्राचीनवर्हिषंवोधितवान् अतःप्रचेतसांकथामसमाप्यैवतत्पितुर्वृत्तमाहप्राचीनव

मैत्रेयउवाच इतिसंदिश्यभगवान्वार्हिषदैरभिपूजितः पश्यतांराजपुत्राणांतत्रैवांत
र्दधेहरः १ रुद्रगीतंभगवतः स्तोत्रंसर्वेप्रचेतसः जपंतस्तेतपस्तेपुर्वर्षाणामयुतंजले २
प्राचीनवर्हिषंक्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसं नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुःप्रत्यबोधयत् ३
श्रेयस्त्वंकतमद्राजन्कर्मणात्मनईहसे दुःखहानिःसुखावाप्तिःश्रेयस्तन्नेहचेष्यते॥
४ राजोवाच नजानामिमहाभागपरंकर्मापविद्धधीः ब्रूहिमेविमलंज्ञानंयेनमुच्येयक।
र्मभिः ५ गृहेषुकूटधर्मेषुपुत्रदारधनार्थधीः नपरंविंदतेमूढोभ्राम्यन्संसारवर्त्मसु
६ श्रीनारदउवाच भोभोप्रजापतेराजन्पशून्पश्यत्वयाऽध्वरे संज्ञापितान्जीवसंघा।
न्निर्घृणेनसहस्रशः ७॥

र्हिषमिति ३ श्रेयःफलंईहसेइच्छसिइहकर्मणितदुभयंनेष्यतेविचारकैः ४॥ रामः ८६
परंश्रेयोमोक्षंकर्मभिरपविद्धाविक्षिप्ताधीर्यस्य ५ किंच गृहेषुस्थितःपुत्रादिष्वेवपुरुषार्थधीर्यस्य ६ कर्मफलेषुवैरा
ग्यमुत्पाद्यब्रह्मविद्यामुपदेष्टुंयोगानुभावेनयज्ञपशून्प्रत्यक्षंप्रदर्श्याहभोभोइति संज्ञापितान्मारितान् ७॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आत्ममनसाधारयंतोऽभ्यासेनजपत ७१ विश्वसृजांपतिर्ब्रह्मा ७२ सिसृक्षवःसृष्टवंतः ७३ युक्तःएकाग्रचित्तः ७४ ज्ञा
नमेवनौर्यस्य ७५ योऽधीयानोभवति ७६ असावमुष्माद्धरेः असत्वरन् स्थिरः सन् मद्गीतंस्तोत्रंतेनगीतात्वस्तुताद् एकएव

समाहितधियःसर्वएतदभ्यसताहता ७१ इदमाहपुराऽस्माकंभगवान् विश्वसृक्पतिः
भृग्वादीनांआत्मजानांसिसृक्षुःसंसिसृक्षतां ७२ तेवयंनोदिताःसर्वेप्रजासर्गेप्रजेश्वराः॥
अनेनध्वस्ततमसःसिसृक्ष्मोविविधाःप्रजाः ७३ अथेदंनित्यदायुक्तोजपन्नवहितःपु
मान् अचिरात्श्रेयआप्नोति वासुदेवपरायणः ७४ श्रेयसामिहसर्वेषांज्ञानंनिःश्रे
यसंपरं सुखंतरतिदुष्पारंज्ञाननौर्व्यसनार्णवं ७५ यइमंश्रद्धयायुक्तोमद्गीतंभगवत्स्तवं
अधीयानोदुराराध्यंहरिमाराधयत्यसौ ७६ विंदतेपुरुषोऽमुष्मात्यद्यदिच्छत्यसत्वरं॥
मद्गीतगीतात्सुप्रीतात्श्रेयसामेकवल्लभात् ७७ इदंयःकल्यउत्थायप्रांजलिःश्रद्धयान्वि
तः शृणुयात् श्रावयेन्मर्त्योमुच्यतेकर्मबंधनैः ७८ गीतंमयेदंनरदेवनंदनाःपरस्यपुंसः
परमात्मनस्तवं जपंतएकाग्रधियस्तपोमहच्चरध्वमंतेततआप्स्यथेप्सितं ७९॥इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेरुद्रगीतंनामचतुर्विंशोऽध्यायः २४॥एवल्लभःप्रियआश्रयस्तस्मा
त् ७७ कल्येउषसि ७८ तपश्चरतपसोंतेईप्सितंप्राप्स्यथ ७९ ॥इतिचतुर्थेटीकायांचतुर्विंशः २४॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२७

मा०च० सएषत्वं खलु भूतैरेव भूतानि मेघपंक्तीर्वायुरिव कालयन् विचालयन् लोकान् विचकर्षसि संहरसि अनुमेयतत्त्वः अलक्ष्यस्वरूपः
८८ ६५ विकर्षणप्रकारमाह प्रमत्तमिति इति कृत्यं एवमेवमिदं कर्त्तव्यमिति चिंतयोच्चैः प्रमत्तं तत्र हेतुः विषयेषु लालसं अतिका
मुकं प्राप्तेऽपि विषये प्रवृद्धलोभं अंतकस्त्वमभिपद्यसे आक्रमसि क्षुधा लेलिहानः जिह्वयोष्ठप्रांतौ स्पृशन् सर्पो मूषकमिव
६६ अतः कस्तव पादाब्जं त्यजेत् पंडितश्चेत् कथंभूतः यस्तवाऽवमानोऽनादरस्तेन व्ययमानं केतनं शरीरं यस्य सः यदस्माकं गु

भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावलीर्वायुरिवाऽविषह्यः ६५ प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्यचिंतया
प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसं त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंत
कः ६६ कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पंडितो यस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः विशंकयाऽस्मद्गु
रुरर्चति स्म यद्विनोपपत्तिं मनवश्चतुर्दश ६७ अथ त्वमसि नो ब्रह्मन् परमात्मन् विपश्चितां
विश्वं रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गतिः ६८ इदं जपत भद्रं वो विप्रा नृपनंदनाः स्वधर्म
मनुतिष्ठंतो भगवत्यर्पिताशयाः ६९ तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितं पूजयध्वं गृ
णंतश्च ध्यायंतश्चासकृद्धरिं ७० ॥ योगादेशमुपासाद्य धारयंतो मुनिव्रताः ॥ एवं ब्रह्माऽर्चेति स्मेति स रामः ८८

र्वेषां लोतृणां वा कां च विशंकया नाशशंकया विनोपपत्तिमिति दृढविश्वासेन मनवश्चतुर्दशार्चंति स्म ६७ उपसंहरति अथेति
रुद्रभयेन ध्वस्तं अतो न कुतश्चिद्भयं यस्मात् नादृशो गतिरसि ६८ ६९ ७० योगादेशं नामैतत्स्तोत्रमुपासाद्य पाठतः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यद्यपि त्वमेवं निर्भेदं ब्रह्म तथापि प्रागुक्तं साकारं तव रूपं ये इदं यजंति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह क्रियाकलापैर्यैः कर्मयोगिनः
पूजयंति त एव कोविदाः न त्वेतदनादृत्य केवलज्ञाने प्रवृत्ताः तंत्रे आगमे कथंभूतमिदं भूतेंद्रियांतःकरणैः स्वतंत्रैर्यदुपलक्षणेन नि
यंतृरूपेण तत् ६२ नन्वभिन्ने मयि भेदं कुर्वंतः संतः कथं ते कोविदाः न हि तैर्भेदः क्रियते त्वय्यैव क्रीडार्थं चेतनाचेतनात्मको भेदः।
कृत इत्याह त्वमिति आद्यस्त्वमेक एव सुप्ता माया आत्मशक्तिर्यस्य पश्चात्तया शक्त्या रजः सत्त्वतमसां द्वैकं यतो रज आदेः महा
नहंकारः खं च मरुदग्निर्वार्धराश्च वा उदकं सुराश्च ऋषयश्च भूतगणाश्च एवमिदं जगद्यतो भवति तद्धि भिद्यत इत्यन्वयः ६३॥

क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धाऽन्विताः साधुयजंति सिद्धये भूतेंद्रियांतःकरणोपल।
क्षितं वेदे च तंत्रे च त एव कोविदाः ६२ त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजःसत्त्वतमो वि
भिद्यते महानहं खं मरुदग्निवार्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ६३ सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्र
विष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन अथो विदुस्तं पुरुषं संतमंतर्भुंक्ते हृषीके मधुसारघं यः ६४
स एष लोकानतिचंडवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः॥

एतदुपपादयति सृष्टमिति जरायुजांडजस्वेद
जोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं स्वांशेन प्रविष्टः अथो इति हेतोः पुरस्यांतः संतमंशं चिदाभासं पुरीशयनात् पुरुषं विदुः तर्हि किं
मीश्वरमेव संसारिणं विदुः नेत्याह सरघा मधुमक्षिकास्ताभिः सृष्टं मध्विव क्षुद्रकं विषयसुखं अविद्यावृतः सन् यो भुंक्ते तं जी
वं विदुः तथा च श्रुतिः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति निर्णीतं च गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यत्र ६४
तवतु सर्वनियंतुः कुतः संसार इत्याह यः स्वशक्त्या इदं सृष्टवान्॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४

भा·च· लाभः यतस्त्वद्भक्तसंग एव सकलपुरुषार्थश्रेणिशिरसि नरीनर्तीत्याह भगवतस्तव संगिनां संगस्य क्षणार्द्धेनापि न स्वर्गं तुलये
८७ समं न गणयामि न चापुनर्भवं मोक्षं मर्त्यानां आशिषो राज्याद्याः किमुत ५७ अथाऽतो हेतोः अनघौ अघहरौ अंघ्री यस्य त
व कीर्तिर्यशः तीर्थं गंगा तयोः क्रमेण अंतर्बहिः स्नानाभ्यां विधूतः पाप्मा येषां अत एव भूतेष्वनुक्रोशः कृपा सुसत्वं च
रागादिरहितं चित्तं शीलं चार्जवादि विद्यते येषां तेषां संगमोऽस्माकं स्यात् एष एव नस्त्वदनुग्रहः ५८ तत्वज्ञानं च त्वद्भ

भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ५७ अथाऽनघांघ्रेस्तव कीर्त्तितीर्थयोरंतर्बहिः
स्नानविधूतपाप्मनां भूतेष्वनुक्रोशसुसत्वशीलिनां स्यात्संगमो नुग्रह एव नस्तव ५८ न य
स्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसा मुनि
र्विचष्टे ननु तत्र ते गतिं ५९ यत्रेदं व्यंज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योति
राकाशमिव विस्तृतं ६० यो मायये दं पुरुरूपयाऽसृजत् बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः यद्भे
दबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ६१॥ त्वत्संगादेव भवतीत्याह न यस्येति येषां स

तां भक्तियोगेन अनुगृहीतं शुद्धं सत् यस्य चित्तं बाह्यार्थे विक्षिप्तं न भवति तमोरूपायां गुहायां च नाविशत् लयं न प्राप तत्र नदा स मु रामः
निस्तव गतिं तत्त्वं न पश्यति ५९ कीदृशं तत्त्वं तदाह यत्रेति ६० जगत उपादानत्वेन तत्वं लक्षितं निमित्तत्वेनापि तद्देव लक्षयन्नाह य ८७
इदं विश्वं सदिव परमार्थमिवासृजत् कथंभूतया यया भेदबुद्धिरन्येषां भवति तया आत्मनि त्वयि दुःस्थया स्वकार्यकर्तुमसम
र्थया तं त्वां निरस्तभेदं प्रतीमहि जानीमः ६१॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पदारीयस्यानीयेन यद्वा एवंभूतेन पदोपलक्षितं तद्रूपं पदं शरणं प्रदर्शयेत्यर्थः शारदियत्पद्मं तस्य पलाशं तद्वद्रोचिर्यस्य तेन नख
दीप्तिभिरंतर्भवं अघमज्ञानं विधुन्वता स्वीयं रूपं पदं शरणं प्रदर्शय अपास्तं प्रल्हादादीनां साध्वसं येन तत् हे गुरो यतस्त्वमेव तमो
जुषामज्ञानामस्माकं मार्गप्रदर्शको गुरुः ५२ अतिदुर्लभमिदं मया प्रार्थितमिति स्तौत्येवाह एतद्रुपमनुध्येयं ध्येयं ध्यानार्हमेव न
तु प्रत्यक्षतः प्राप्यमित्यर्थः ५३ तर्हि किं केनापि न प्राप्यते तत्राह भवानिति दुर्लभत्वमेवाह स्वर्गराज्यं यस्य तस्याप्यभिमतः

पदां शरत्पद्मपलाशरोचिषा नखद्युभिर्नोऽन्तरघं विधुन्वता प्रदर्शय स्वीयमपास्तसाध्वसं
पदं गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषां ५२ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सतां यद्भक्तियोगोऽभयदः
स्वधर्ममनुतिष्ठतां ५३ भवान्भक्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनां स्वाराज्यस्याप्यभिमत
एकांतेनात्मविद्गतिः ५४ तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया एकांतभक्त्या को वांछेत्
पादमूलं विना बहिः ५५ यत्र निर्विष्टमरणं कृतांतो नाभिमन्यते विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौ
र्यविस्फूर्जितभ्रुवा ५६ क्षणार्द्धेनापि तुलये न स्वर्गं नाऽपुनर्भवं॥ ९. स्पृहणीयः किंच एकांतेन यत्र आ
त्मवित् तस्यापि गतिर्गम्यः ५४ अतस्त्वद्व्यतिरेकेण न किंचित् वांछामीत्याह तं त्वामेकांतभक्त्या आराध्य बहिः स्वर्गादि
सुखं ५५ तत्र हेतुः यत्र पादमूले शरणं प्रविष्टं कृतांतः कालो मम आयं वश्य इति नाभिमानं करोति किं कुर्वन् वीर्यं प्रभावः शौर्यं
मुत्साहः ताभ्यां विस्फूर्जितया क्षुभितया भ्रुवा विश्वं विध्वंसयन्नपि ५६ तस्मात् मूले प्रविष्टस्य कृतांतात् भयाभावः कियानयं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२७
भा०च०
५६

श्रीत्याप्रहसितावविवापांगोयस्मिन् ४७ स्फुरंतिकिरीटादीनियस्मिन्नर्शंखादिमत् उन्नमर्द्धिर्लक्ष्मीः यद्वा एतैरुन्नमात्रमद्धिरुत्कर्षोय
स्मात्सितत ४८ सौभगयुक्ताग्रीवायेनसिंहस्यस्कंधेपरितः प्रसरंतःकेसराएवत्विषःतादृशीःसर्वतस्त्विषोविभ्रच्चासौसौभगग्रीवः
कौस्तुभोयस्मिन् यद्वा सिंहस्यैवयौस्कंधौतयोस्त्विषःकुंडलहारादिदीप्तीःबिभ्रदितिपृथग्विशेषणं सौभगयुक्ताग्रीवायेनसकौ
स्तुभोयस्मिन् श्रियाहेतुभूतयाक्षिप्तस्तिरस्कृतोनिकषाश्मास्वर्णरेखांकितोनिकषणपाषाणोयेनतादृशेनोरसाउल्लसच्छोभ

श्रीतिप्रहसितापांगमलकैरूपशोभितं लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलंमृष्टकुंडलं ४७ स्फुरत्कि
रीटवलयहारनूपुरमेखलं शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ४८ सिंहस्कंधत्विषो।
बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभं श्रियाऽनपायिन्याक्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ४९ पूररेचकसं
विग्नवलिवल्गुदलोदरं प्रतिसंक्रामयद्विश्वंनाभ्यावर्तगभीरया ५० श्यामश्रोण्याधिरोचिष्णु
दुकूलस्वर्णमेखलं समचार्वंघ्रिजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनं ५१

मानं ४९ पूरकोरेचकाभ्यां श्वासोच्छ्वासाभ्यांसंविग्नाश्चचलावलयस्ताभिर्वल्गुसुंदरंदलवदश्वत्थपत्रसदृशमुदरंयस्मिन्प्रति ५६
संक्रामयत्तयनोनिर्गतंतेनैवद्वारेणपुनःप्रवेशयदिव ५० श्यामश्रोण्याऽधिकंरोचिष्णुयत्पीनंदुकूलंतत्रस्वर्णमयीमेखलाय
स्मिन् अंघ्रीचजंघेचऊरूचनिम्नेअनुन्नतेजानुनीचसमेश्चारुभिरेतैःशोभनंदर्शनंयस्यसमाश्चारवोऽघ्र्यादयोयस्मिन्नि
म्नेजानुनीयस्मिन्शोभनंदर्शनंयस्येतिपदत्रयंवा ५१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रवृत्तायनिवृत्तायकर्मणेपितृदेवाययथाक्रमंपितृदेवप्राप्तिफलायअधर्मफलरूपायचमृत्यवे ४१ हेईशआशिषांकारणात्मनेसर्वे
कर्मफलदात्रेमनवेसर्वज्ञायमंत्रात्मकायेतिवा विष्णुत्वे नप्रणमति वृहतेधर्मायपरधर्मात्मनेकृष्णाय ४२ रुद्ररूपेणप्रणमतिमीढुषरुद्रा
यअहंकृतमहंकारस्तदात्मनेसचकर्तृकरणकर्मशक्तित्रयसमेतस्तस्मै ब्रह्मत्वेनप्रणमतिचेतोज्ञानंआकूतिःक्रियातद्रूपायवाचो
विविधाभूतिःस्थैर्यस्मात्तस्मै ४३ एवंनमस्कृत्यतद्दर्शनंप्रार्थयते दर्शनमितिनवभिःभागवतैःसत्कृतंदर्शनंदेहीत्यस्यविवरणंरू

प्रवृत्तायनिवृत्तायपितृदेवायकर्मणे नमोधर्मविपाकायमृत्यवेदुःखदायच ४१ नमस्तेआशि
षामीशमनवेकारणात्मने नमोधर्मायबृहतेकृष्णायाकुंठमेधसेपुरुषायपुराणायसांख्ययोगेश्व
रायच ४२ शक्तित्रयसमेतायमीढुषेऽहंकृतात्मने चेतआकूतिरूपायनमोवाचोविभूतये ४३ द
र्शनंनोदिदृक्षूणांदेहिभागवतार्चितं रूपंप्रियतमंस्वानांसर्वेंद्रियगुणांजनं ४४ स्निग्धप्रावृ
ड्घनश्यामंसर्वसौंदर्यसंग्रहं चार्वायतचतुर्बाहुसुजातरुचिराननं ४५ पद्मकोशपलाशाक्षंसु
दरभ्रुसुनासिकं सुद्विजंसुकपोलास्यंसमकर्णविभूषणं ४६॥ एवमित्यादिप्रदर्शयेत्यंतं स्वानांभक्तानां

प्रियतमंरूपंप्रदर्शयेतिनवमेनान्वयः सर्वेषामिंद्रियाणांयेगुणाविषयास्तेषामंजनंव्यंजकंसर्वेंद्रियविषयविषयिरूपमित्यर्थः
सर्वेंद्रियाणिस्वगुणैरनक्तिरंजयतीतिवा ४४ स्निग्धःप्रावृषियोघनस्तद्वत्श्यामं सर्वेषांसौंदर्याणांसंग्रहोयस्मिन्चारवआयता
श्चत्वारोबाहवोयस्मिन्सुजातंयथोचितंसर्वावयवरुचिरमाननंयस्मिन् ४५ पद्मस्यकोशेमध्येयानिपलाशानितद्वदक्षिणीय
स्मिन्सुकपोलमास्यंयस्मिन् समौकर्णौविभूषणंयस्यकुंडलयोरग्रेवक्ष्यमाणत्वात् ४६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२७
भा०च० अहंकाराधिष्ठात्रे सूक्ष्माय अव्यक्ताय दुरंताय अनंताय अंतकाय मुखाग्निना लोकदाहकाय विश्वस्य प्रबोधो बोधोय
७५ स्मात् अंतरात्मने बुध्यधिष्ठात्रे ३५ हृषीकाणामीशाय इंद्रियं मनः तदात्मने सूर्यरूपेण प्रणमति परमहंसाय सूर्याय पूर्ण
य तेजसा विश्वव्यापिने निभृतात्मने स्वयं वृद्धिशून्याय ३६ स्वर्गापवर्गद्वाराय च शुचिं नित्यं तः करणे निषीदतीति शुचिषत् तत्
स्मै हंसः शुचिषदिति श्रुतेः हिरण्यं वीर्यं यस्य तस्मै अग्निरूपाय चातुर्होत्रं कर्म तस्मै तत्साधनाय इत्यर्थः कुतः तंतवे ता
द्विस्तारकाय ३७ सोमत्वमाह ऊर्जे पितॄणामन्नाय इषे देवानामन्नाय यज्ञरेतसे सोमाय सहि पितॄणां देवानां चान्नं ॥

नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायांऽतरात्मने ३५ नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेंद्रियात्मने
नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने ३६ स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः नमो हिर
ण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तंतवे ३७ नम ऊर्जे इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे तृप्तिदाय च जीवानां अ०५
नमः सर्वरसात्मने ३८ सर्वसत्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे नमस्त्रैलोक्यपालाय सहओ
जोबलात्मने ३९ अर्थलिंगाय नभसे नमोंऽतर्बहिरात्मने नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्च्चसे
सर्वरूपाय त्रय्याः पतये हरये नमः सूर्योग्निः सोमस्त्वेनैव तेजस्त्वमुक्तं जलत्वमाह सर्वरसात्मने जलरूपाय ३८ विशेषाय पृथिवी राम:
रूपाय सर्वेषां सत्वानां प्राणिनां ये आत्मानः तेषां देहाय स्थवीयसे विराड्देहाय च त्रैलोक्यपालाय वायवे सह आदिरूपाय स हि ७५
प्राणरूपेण त्रैलोक्यं पालयति सह आदिधर्माय च ३९ नभसे आकाशाय अर्थानां लिंगाय ज्ञापकाय शब्दगुणत्वात्
अंतर्बहिरात्मने अंतर्बहिरालंबनाय एवं महाभूतरूपत्वमुक्तं अमुष्मै स्वर्गाय भूरिवर्चसे एष वै ज्योतिष्मंतं पुण्यलोकं याति इति श्रुतेः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अव्याकृतंप्रपंचातीतंवैष्णवंपदमेति यथाहंरुद्रोभूत्वाआधिकारिकरूपवर्तमानः विबुधाःदेवाश्चाधिकारिकाःकलाऽत्ययेअधिका
रांतेलिंगभंगेसत्येष्यंति २९ अथभागवतत्वात्यूयंमेप्रियास्थभवद्भिरपिमयिप्रीतिःकार्येत्याशयेनाहममेमदन्योभागवतानांचप्रेया
न्नास्ति ३० अतइदंजप्तव्यंश्रूयतामिति विविक्तमसंकीर्णंयथाभवति ३१ सृष्ट्यादौब्रह्मणासृष्ट्वापुत्रेभ्यः प्रोक्तमिदंस्तोत्रंप्राहप्र
चेताभ्यः कृपयाभगवान्छिवः ३२ तेजितंनतवोत्कर्षः आत्मविदुर्याणांस्वस्तयेशोभनसत्तायैस्वानंदलाभायेत्यर्थः अतोमेस्वस्तिःस्वा

अव्याकृतंभागवतोथवैष्णवंपदंयथाहंविबुधाःकलाऽत्यये २९ अथभागवतायूयंप्रियास्थभग
वान्यथा नममभागवतानांचप्रेयानन्योस्तिकर्हिचित् ३० इदंविविक्तंजप्तव्यंपवित्रंमंगलंपरंनिः
श्रेयसकरंचापिश्रूयतांयद्वदामिवः ३१ मैत्रेयउवाच इत्यनुक्रोशहृदयोभगवानाहतान्छिवः
बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणपरोवचः ३२ श्रीरुद्रउवाच जितंतआत्मविद्वर्यस्वस्तयेस्वस्ति
रस्तुमे भवताराधसाराद्धंसर्वस्माआत्मनेनमः ३३ नमः पंकजनाभायभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने ॥
वासुदेवायशांतायकूटस्थायस्वरोचिषे ३४ संकर्षणायसूक्ष्मायदुरंतायांतकायच॥ एनंदसन्नाः

स्तुनतुममोत्कर्षोमदर्थेएवकिंनस्यात्तत्राहभवताराधसास्वानंदरूपेणराद्धंसिद्धंत्वंपरमानंदरूपेणैवनित्यंस्थितइत्यर्थःअतः
एवंभूतायात्मनेतुभ्यंनमःसर्वस्मैसर्वरूपायच ३३ सर्वरूपत्वंप्रपंचयन्प्रणमतिसार्द्धैर्दशभिःपंकजंलोकात्मकंनाभौयस्यतस्मैकारणा
त्मनेनमःकारणत्वादेवसूक्ष्माणांप्राणिनांयेउपाधयःभूतानिसूक्ष्माणितन्मात्राणिइंद्रियाणिचतेषामात्मनेनियंत्रेअंतःकरणच
तुष्टयाधिष्ठातृत्वेनप्रणमतिचतुर्भिःश्लोकार्द्धैःवासुदेवायचित्ताधिष्ठात्रेकूटस्थायनिर्विकारायचित्तस्यैकरूपत्वात् ३४ संकर्षणाय

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४
भा॰च॰ मत्तानां भ्रमराणां सौस्वर्येण हृष्टरोमाणो लतांऽघ्रिपा यस्मिन् पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपता पवनेनोत्सवो यस्मिन् २२ तत्र
८४ मृदंगपणवादिवाद्यं अनुपश्चात् दिव्यैर्मार्गभेदैर्मनोहरं गांधर्वं गानमाकर्ण्य विस्मयं प्राप्ताः पाठांतरे मृदंगपणवादि अव
राहत तेषां ध्वनिमतिरस्कुर्वन्नित्यर्थः २३ ते च त्रिलोचनं वीक्ष्य जाताश्चर्योः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः २४ तप्तहेमराशि

मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलतांऽघ्रिपं पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सव २२ तत्र
गांधर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरं विस्मितास्ते राजपुत्रास्ते मृदंगपणवाद्यनु २३ तर्ह्येव स
रसस्तस्मान्निष्क्रामंतं सहानुगं उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः २४ तप्तहेमनिका
याभं शितिकंठं त्रिलोचनं प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः २५ स तान् प्रपन्ना
र्त्तिहरो भगवान् धर्मवत्सलः धर्मज्ञान् शीलसंपन्नान् प्रीतान् प्रीत उवाच ह २६ श्रीरुद्र
उवाच यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितं अनुग्रहाय भद्रं वः एवं मे दर्शनं कृतं २७
यः परं रंहसः साक्षात् त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे २८॥
स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिंचतामेति ततः परं हि मां॥ सदृशा कांतिः शितिर्नीलः कंठो यस्य तं २५।२६

वेदिषदः बर्हिषदः चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितं २७ अनुग्रहकारणमाह यः साक्षाद्वासुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः कथंभू रामः
तं रंहसः सूक्ष्मात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियंतारमित्यर्थः २८ तत्किं तस्य महत्वादित्याह ८४
स्वधर्मनिष्ठः पुमान् बहुभिर्जन्मभिर्विरिंचतां प्राप्नोति ततोपि पुण्यातिशयेन मामेति भागवतस्तु अथ देहांते॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तपसातपसांपतिंहरिमार्चयन् अर्चयामासुः १४ १५ १६ मुनयोऽपिसंगत्यागेनाप्तुमिष्टंयंदध्युरेवकेवलंनतुप्रापुःतेन शिवेन १७ ननुमुनीनांकिंतद्ध्यानेनघोरत्वादित्याशंक्याह आत्मारामोपिलोकरचनायाःपालनाय १८ गुर्वाज्ञाकारिणांशिवदर्शनंस्वतएवनीत्याशयेनाहप्रचेतसइति १९ समुद्रमुपसमुद्रात् किंचिन्न्यूनंउपोधिकेचेतिकर्मप्रवचनीयःप्रसन्नाः सलिलाप्राप्यामत्स्यादयोयस्मिन् २० नीलोत्पलादीनांआकरंजन्मस्थानंउत्पलांभोजकह्लाराणिरात्रिदिनसंध्याविकासीनि इंदीवरंनीलोत्पलंतसपुनरुक्तिः प्राचुर्यज्ञापनार्थं हंसादिभिर्निकूजितं २१ ॥ ६ ॥

पित्रादिष्टाः प्रजासर्गेतपसेऽर्णवमाविशन् दशवर्षसहस्राणितपसाऽर्चंस्तपस्पतिं १४
यदुक्तंपथिदृष्टेनगिरिशेनप्रसीदता तद्ध्यायंतोजपंतश्चपूजयंतश्चसंयताः १५ विदुरउवाच प्रचेतसांगिरित्रेणयथासीत्पथिसंगमः यदुताहहरः प्रीतस्तन्नोब्रह्मन्वदार्थवत्
१६ संगमः खलुविप्रर्षेशिवेनेहशरीरिणा दुर्लभोमुनयोदध्युरसंगाद्यमभीप्सितं १७ आत्मारामोपियस्त्वस्यलोककल्पस्यराधसे शक्त्यायुक्तोविचरतिघोरयाभगवान्भवः १८ मैत्रेयउवाच प्रचेतसःपितुर्वाक्यंशिरसादायसाधवः दिशंप्रतीचींप्रययुस्तपस्यादृतचेतसः १९
समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः महन्मनइवस्वच्छंप्रसन्नसलिलाशयं २० नीलरक्तोत्पलांभोजकह्लारेंदीवराकरं हंससारसचक्राह्वकारंडवनिकूजितं २१ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४
भा०च ८ हाविर्धानिः हविर्धानस्य पुत्रः योगेषु च प्राणायामादिषु ९ क्रियाकांडनिष्णातत्वमाह यस्येति इदं वसुधातलं देवयजनं य
८३ ज्ञवाटं वितन्वतः यत्रैको यज्ञः कृतः तत्समीप एव यज्ञांतरं कुर्वतः सतः अत एव प्राचीनबर्हिरित्युच्यते १० समुद्रस्य कन्यां देवदे
वेन ब्रह्मणोपदिष्टां शतद्रुतिनाम किशोरीं बालां परिक्रमतीं प्रदक्षिणं गच्छंतीं शुकीमिवेति एवं ह्याख्यायते सप्तर्षीणां सत्रे
तद्भार्यादर्शनेनाग्निः कामसंतप्तोऽभूत् तेच तद्भार्याः स्वाहा नाम सप्तर्षिभार्यारूपधारिणी सती रमयामास रमयित्वा च तद्रे

हविर्धानाद्धविर्द्धानी विदुराऽसूत षट्सुतान् बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतं ८ वर्हि
षत्सुमहाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः क्रियाकांडेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ९ यस्ये
दं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलं १० सामुद्रीं देव
देवोक्तामुपयेमे शतद्रुतिं यां वीक्ष्य चारुसर्वांगीं किशोरीं सुष्ठ्वलंकृतां परिक्रमंतीमुद्वाहे चकमेऽ
ग्निः शुकीमिव ११ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयंत्यैव नू
पुरैः १२ प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाऽभवन् तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः १३

तः शुकीरूपेण शरस्तंबे निधायागच्छत् तां यथा सप्तर्षिभार्याभ्रांत्याऽग्निः कामितवान् तद्वदिति स्रुकीमिवेति। रामः
पाठे स्रुक् घृतधारामिवेत्यर्थः ११ सूर्यया नवोढयैव विबुधादयो विजिताः अभिभूताः तच्च नूपुरैः पादौ क्वण। ८३
यंत्यैव ध्वनिमात्रेणेत्यर्थः १२ तुल्यं नाम व्रतमाचारश्च येषां धर्मस्नाताः धर्मपारगाः १३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥इतिश्रीचतुर्थस्कंधेटीकायांत्रयोविंशः २३ एकादशभिरध्यायैः पृथोश्चरितमीरितं प्रचेतसामथाष्टाभिस्तन्मध्येपंचभिःपितुः॥
१ चतुर्विंशेप्रपौत्रात्तुपृथोःप्राचीनबर्हिषःप्रचेतसांजनिस्तेभ्योरुद्रगीतंचवर्ण्यते २ अधिराजआसीदित्यर्थः यवीयोभ्यःकनिष्ठे
भ्यःकाष्ठादिशः १ तुर्यांचतुर्थीं २ शक्राल्लब्धावरमन्तर्धानसंज्ञितोवभूवपृथोरश्वमेधेऽश्वविजयावसरे ३ अपत्यत्रयमेवाह

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेत्रयोविंशोध्यायः २३ मैत्रेयउवाच विजिताश्वोऽ
धिराजासीत्पृथुपुत्रःपृथुश्रवाः यवीयेभ्योऽददात्काष्ठाभ्रातृभ्योभ्रातृवत्सलः १ हर्यक्षाया
दिशत्प्राचींधूम्रकेशायदक्षिणां प्रतीचींवृकसंज्ञायतुर्यांद्रविणसेविभुः २ अंतर्धानगतिं
शक्राल्लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः अपत्यत्रयमाधत्तशिखंडिन्यांसुसंमतं ३ पावकःपवमानश्च
शुचिरित्यग्नयःपुरा वसिष्ठशापादुत्पन्नाःपुनर्योगगतिंगताः ४ अंतर्धानोनभस्वत्यां
हविर्धानमविंदत यइंद्रमश्वहर्तारंविद्वानपिनजघ्निवान् ५ राज्ञांवृत्तिंकरादानदंड
शुल्कादिदारुणां मन्यमानोदीर्घसत्रव्याजेनविससर्जह ६ तत्रापिहंसंपुरुषंपरमा
त्मानमात्मदृक् यजंस्तल्लोकतामापकुशलेनसमाधिना ७ ॥४ पावकइतिपुरायःशापःतस्मान्मनु

ष्यभूतास्ताःसंतःयोगगतिंअग्नित्वंप्राप्ताः ५ नभस्वत्यामन्यस्यांभार्यायांअंतर्धानस्यविशेषणं यइति एतेनशक्रादंतर्धानगति
लाभेकारणमुक्तं ५ सचांतर्धानोराज्ञांवृत्तिंकरादानादिभिर्दारुणांपरपीडात्मिकांमन्यमानोविससर्जह ६ हंसंतिस्थानांक्लेशमिति

हंसःतंपुरुषंपूर्णंकुशलंपुण्यंतद्रूपेणसमाधिना ७॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३
भा०च० ३० ३१ विशांपश्वादीनांवैश्यादीनांवापतिःस्यात ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ यद्यपिवहूनिफलानिभवंतितथापिमुक्तान्यसंगएवश्रव
८२ इत्थंभूतानुभावोऽसौपृथुःपृथुपराक्रमः कीर्त्तितंतस्यचरितमुद्दामचरितस्यते ३० य
इदंसुमहत्पुण्यंश्रद्धयाऽवहितःपठेत् श्रावयेत्शृणुयाद्वापिसपृथोःपदवीमियात् ३१
ब्राह्मणोब्रह्मवर्चस्वीराजन्योजगतीपतिः वैश्यःपठन्विट्पतिःस्यातशूद्रःसत्तमता
मियात् ३२ त्रिःकृत्वइदमाकर्ण्यनरोनार्यथवादृता अप्रजःसुप्रजतमोनिर्धनोधनवत्त
मः अस्पष्टकीर्त्तिःसुयशाःमूर्खोभवतिपंडितः ३३ इदंस्वस्त्ययनंपुंसाममंगल्यनिवारणं॥
धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंकलिमलापहं ३४ धर्मार्थकाममोक्षाणांसम्यक्सिद्धिमभीप्सु
भिः श्रद्धयैतदनुश्राव्यंचतुर्णांकारणंपरं ३५ विजयाभिमुखोराजाश्रुत्वैतदनुयातियान्व
लिंतस्मैहरंत्यग्रेराजानःपृथवेयथा ३६ मुक्तान्यसंगोभगवत्यमलांभक्तिमुद्वहन् वैन्यस्य
चरितंपुण्यंशृणुयात्श्रावयेत्पठेत् वैचित्रवीर्याभिहितंमहन्माहात्म्यसूचकं अस्मिन्कृ
तमतिमर्त्यः पार्थवींगतिमाप्नुयात् ३७ अनुदिनमिदमादरेणशृण्वन् पृथुचरितंप्रथय रामः
न्विमुक्तसंगः भगवतिभवसिंधुपोतपादेसचनिपुणांलभतेगतिंमनुष्यः ३८॥ एणादिकुर्यात् ३७ मह ८२
तोभगवतोमाहात्म्यसूचकंपार्थवींपृथुसंबंधिनींपार्थिवीमितिवापाठः ३८ प्रथयन्कीर्त्तयन्भवसिंधौपोतःपादोयस्य ३९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नारिकं यस्मिन्‌ तथाभूतेदेहमालस्यतद्देहं चितामारोपयत्‌ २१ कृत्यंतत्कालोचितंविधायहृदिमाः जले आप्लुनास्नाता
सतीभर्तुरुदकंदत्वादिविस्त्रंतरिक्षेस्थितान्‌ नत्वावह्निंत्रिःप्रदक्षणीकृत्य २२ देवैःसहिताः २३ गृणंतिस्म आभाषंत २४
आलक्ष्यकिंचिच्चविलप्यसासतीचितामथारोपयदद्रिसानुनि २१ विधायकृत्यं हृदि
नीजलाप्लुतादत्वोदकंभर्तुरुदारकर्मणः नत्वादिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिःपरीत्यविवेशवह्निंध्या
यतीभर्तृपादौ २२ विलोक्यानुगतांसाध्वींपृथुंवीरवरंपतिं तुष्टुवुर्वरदादेवैर्देवपत्न्यःसहस्र
शः २३ कुर्वंत्यःकुसुमासारंतस्मिन्‌ मंदरसानुनि नदत्स्वमरतूर्येषुगृणंतिस्मपरस्परं २४
देव्यऊचुः अहोइयंवधूर्धन्यायाचैवंभूभुजांपतिं सर्वात्मनापतिंभेजेयज्ञेशंश्रीर्वधूरिव
२५ सैषानूनंव्रजत्यूर्ध्वमनुवैन्यंपतिंसती पश्यतास्माननतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येनकर्मणा
२६ तेषांदुरापंकिंत्वन्यन्मर्त्यानांभगवत्पदं भुविलोलायुषोयेवैनैष्कर्म्यंसाधयंत्युत॥
२७ सवंचितोवतात्मध्रुक्‌कृच्छ्रेणमहताभुवि लब्ध्वापवर्ग्यंमानुष्यंविषयेषुविषज्जते
२८ मैत्रेयउवाच स्तुवंतीष्वमरस्त्रीषुपतिलोकंगतावधूः यंवाआत्मविदांधुर्योवैन्यःप्रापाऽ
२५ २६ भगवान्पद्यतेगम्यतेतेनेनेतितथातन्नैष्कर्म्यंज्ञानंयेचंचलायुषोऽपिसाधयंतितेषामन्य (च्युताशयः २९
द्दिवादिपदंकिमुदुर्लभंनकिंचिदित्यर्थः २७ अभक्तंशोचंति सवंचितइतियतआत्मनेद्रुह्यतियोपवर्गसाधनंमानुष्यंलब्ध्वा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰च॰ उद्भवोऽत्रवृत्तिलाभः सचविषयाधीनइति श्रोत्रादीनांविषयेषुशब्दादिषुलयः यद्वा तन्मात्रकार्यात्वेपेवेंद्रियाणिमनोऽप्यपंची
८१ कृतपंचतन्मात्रकार्यं आहंकारिकत्वाभिधानंतुतदधीनत्वविवक्षयेत्यविरोधः भूतादिनाऽहंकारेणप्रागवशिष्टनभःसहि
तानींद्रियाणिउत्कृष्यपरतोनीत्वाभूतादौक्षिप्त्वातेनसहमहत्त्वेसंदधेइत्यर्थः १७ सर्वेषांगुणानांकार्याणांविन्यासः।
स्थितिर्यस्मिन् तंमहांतंमायामयेमायोपाधिप्रधानेजीवेतंचानुशयमुपाधिंयः पूर्वमनुशयीपुमान्जीवः असौध्रुवःब्र

भूतादिनाऽमूंत्युत्क्षिप्यमहत्यात्मनिसंदधे १७ तंसर्वगुणविन्यासंजीवेमायामयेन्यधा
त् तंचानुशयमात्मस्थमसावनुशयीपुमान् ज्ञानवैराग्यवीर्येणस्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः
१८ अर्चिर्नाममहाराज्ञीतत्पत्न्यनुगतावनं सुकुमार्यतदर्हाचयत्पद्भ्यांस्पर्शनंभुवः १९
अतीवभर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठयाशुश्रूषयाचार्षदेहयात्रया नाविंदतार्त्तिंपरिकर्षितापिसाप्रे
यस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः २० देहंविपन्नाखिलचेतनादिकंपत्युःपृथिव्यादयितस्यचा
त्मनः॥ १८ स्वरूपेस्थितःसन्नजहात्इत्यर्थः १८ वनप्रवेशमारभ्यराज्ञःकथामाह अर्चिर्नामेतिचतुर्भिः रामः
अनुगता अनुजगाम अतदर्हातदपिनार्हतियाकिंपद्भ्यांभुवःस्पर्शनमितियत् १९ भर्तुर्व्रतंयद्भूमिशयनादितस्मि ८१
न्धर्मेयानिष्ठातयाऋषीणामियमार्षीदेहयात्राकंदमूलादिवृत्तिस्तयाच आर्तिंदुःखंनप्रापतत्रहेतुःप्रेयसःकरे
णस्पर्शनंमानश्चताभ्यांनिर्वृत्तिर्यस्याः २० पृथिव्याःपत्युःदुहितरित्वंतुतस्मादेवनाहृपेणविपन्नंनष्टमखिलंचेतना

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देहत्यागप्रकारमाह संपीड्येतिपंचभिः पायुंगुदंसंपीड्येतिमुक्तासनंसूचितं संपीड्यसीवनींसूक्ष्मांगुल्फेनैवतुमध्यतः स
व्येदक्षिणगुल्फेनमुक्तासनमितीरितं मूलाधाराद्वायुमुत्सारयन् ऊर्द्ध्वंनयन्नाभ्यामवस्थाप्यततःकोष्ठेष्ववस्थाप्यअयूयुज
दित्यंतरेणान्वयःकोष्ठान्येवाह हृदादीनाद्वंद्वेकंठशीर्षंभ्रूमध्यंतस्मिन् १४ तंवायुं पाठांतरे एवमहंतुप्राणानुत्सर्पय
न्क्रमेणमूर्ध्निब्रह्मरंध्रे आवेश्यततोदेहारंभकपंचभूतानिसमष्टिभूतेषुविलापितवान् तदाहवायुंवायौअयूयुजत् ए
कीकृतवान्कायंदेहगतंकठिनांशंक्षितौ १५ खानिइंद्रियच्छिद्राणि द्रवांशंतोये तदेवंदेहंप्रविलाप्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थं

संपीड्यपायुंपार्ष्णिभ्यांवायुमुत्सारयंशनैः नाभ्यांकोष्ठेष्ववस्थाप्यहृदुरःकंठशीर्षणि १४ उ
त्सर्पयंस्तुतंमूर्ध्निक्रमेणावेश्यनिस्पृहः वायुंवायौक्षितौकायंतेजस्तेजस्ययूयुजत् १५ खान्या
काशेद्रवंतोयेयथास्थानंविभागशः क्षितिमंभसितत्तेजस्यदोवायुंनभस्यमुं १६ इंद्रियेषुम
नस्तानितन्मात्रेषुयथोद्भवं॥ १७ महाभूतानामपिलयमाह क्षितिमंभसेकीकृतवान् तदंभः अदस्तेजः
अमुंवायुं १६ तदेवंतामसाहंकारकार्यस्याकाशपर्यंतस्यलयमुक्त्वासात्विकराजसाहंकारकार्याणांलयमाह इ
न्द्रियेष्विति इंद्रियेषुमनइतिदेवानामप्युपलक्षणं सविकल्पकज्ञानेनमनसइंद्रियैराकर्षणात् तेषुलयाभिधानंतन
तुकार्यत्वात् तदुक्तंगीतासु इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते इति अत्रच इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तंध्यायतांम
नइति इंद्रियेषुनभइतिपाठेप्ययमर्थः महदादीनांमतेनमनआदीनां केषांचिन्मानसंत्वानुमानिकत्वमतेऽपीद्रियव्या
पारोऽस्त्येवनभोगुणश्चशब्दःश्रोत्रग्राह्यःअतइंद्रियग्राह्यत्वादिंद्रियेषुनभोविलापितमिति तानींद्रियाणियथोद्भवं।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अ॰ ७ तेन तपसा क्रमानुसिद्धेन शनैः प्राप्तेन ध्वस्तानि कर्माणि यस्य अत अमल आशयो यस्य छिन्नानि वंधनानि वासना यस्य ८
भा॰च॰ ९ १० परिकर्मणा परिचर्यया शुद्धसत्व आत्मा मनो यस्य तस्य ज्ञानम् अभूत् कीदृशं येन निजम् उपाधिं जीवकोशं हृदयग्रंथिं
८० संशयानां असंभावनादीनां पदम् आश्रयं चिछेद कीदृशेन अनया भक्त्या निशितेन कथंभूतया तस्य भगवतः अनुसंस्मरणे

तितिक्षुर्यतवाग्दांत ऊर्ध्वरेता जितानिलः आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तपउत्तमं ७ तेन
क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्माऽमलाशयः प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गश्छिन्नवंधनः ८ सनकु
मारो भगवान् यदाहाध्यात्मिकं परं योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्षभः ९ भगवद्धर्मिणः।
साधोः श्रद्धयायततः सदा भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाऽभवत् १० तस्यानया भगव
तः परिकर्मशुद्धसत्वात्मनस्तदनुसंस्मरणानुपूर्व्या ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन चिच्छे
दसंशयपदं निजजीवकोशं ११ छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहस्तत्तत्यजेऽच्छिनत्।
इदं वयुनेन येन तावन्नयोगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् १२ राम॰
एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ब्रह्मभूतो दृढं कालेन त्याज स्वकलेवरं १३॥ एनानुपूर्त्तिः ८०

संपूर्त्तिर्यस्याः तया निशितेन ११ किंच छिन्ना अन्यधीर्देहात्मबुद्धिर्यस्य यतोऽधिगतात्मगतिः अत एव निरीहः प्राप्तासु
सिद्धिषु निःस्पृहः येन वयुनेन ज्ञानेन इदं संशयपदं चिछेद तत तत्यजे त्यक्तवान् तन्मयत्वात् एषु परामेत्यर्थः तस्य योगसि
सिद्धिष्वपि निस्पृहत्वं युक्तमेवेत्याह तावन्नाप्रमत्तः किंतु प्रमत्तो भवति न तस्य श्रीकृष्णकथारतत्वात्तन्नासुलोभो जात इत्यर्थः १२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥इतिश्रीचतुर्थस्कंधेटीकायांद्वाविंशः २२ त्रयोविंशे सभार्यस्य वने नित्यसमाधितः विमानमधिरुह्याथ वैकुंठगतिरीर्यते॥
१ प्रवयसं वृद्धं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति तृतीयेनान्वयः स्वकृतो ऽनुसर्ग अन्नादिसर्गः पुरग्रामादिसर्गश्च वर्द्धितः अशेषं स्वा
नुसर्गो येन १ निष्पादित ईश्वरादेशः प्रजापालनादिर्येन तदर्थं जज्ञिवान् जातः आविर्भूतः इति २ आत्मजां पृथ्वी विमन

॥इतिश्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरिते द्वाविंशोऽध्यायः २२ मैत्रेय उवाच दृष्ट्वा
त्मानं प्रवयसमेकदा वैन्य आत्मवान् आत्मना वर्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः १ जग
तस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सतां निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह जज्ञिवान् २ आत्म
जेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव प्रजासु विमनःस्वेकः सदारोऽगात्तपोवने ३ तत्राप्यदा
भ्यनियमो वैखानससुसंमते आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये पुरा ४ कंदमूलफलाहा
रः शुष्कपर्णाशनः क्वचित् अब्भक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततः परं ५ ग्रीष्मे पंचतपा
धीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः आकंठमग्नः शिशिर उदके स्थंडिलेशयः ६॥ सुचिंतातुरासु प्रजासु स

दारः सभार्यः तपोवनमगादिति ३ अदाभ्याविघ्नैर्नाशयितुमशक्या नियमा यस्य वानप्रस्थानां सुसंमते उग्रे तप
सि आरब्धः प्रवृत्तः कर्तरि क्तः यथा स्वस्य धरामंडलस्य विजये पूर्वं महता प्रयत्नेन प्रवृत्तः तथेति ४ उग्रं तपो दर्शयति कंदमूले
तित्रिभिः क्वचित् कदाचित् ५ चतुर्दिक्षु चत्वारोऽग्नयः उपरि सूर्य इति पंचाग्नीनां तपः संतापो यस्य स पंचतपाः आसारं सहत इत्या

सारषाट् शिशिरजले स्थंडिलेशयः भूमिशयनः सर्वदा ॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२२
भा॰ च॰ ५५ सोमश्चासौ राजा च स इव भुवो वसुधनं गृह्णन् विसृजंश्चासौ सूर्यवत् राज्ञः प्रतपनमाज्ञाकरणं ५६ अग्निरिव दुर्द्ध
७१ र्षः द्यौः स्वर्ग इव ५७ समुद्रो यथा गांभीर्येणैतावानिति न बुध्यते तथाऽसावभिप्रायतो दुर्बोधः अचलराट् मेरुरिव ५८ ५९

गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वे स्वेऽच्युतात्मकः मनोवाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरंजयन् प्रजाः
५५ राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः सूर्यवद्विसृजन् गृह्णन् प्रतपंश्च भुवो वसु ५६
दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्र इव दुर्जयः तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणां ५७
वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्य इव तर्पयन् समुद्र इव दुर्बोधः सत्वेनाऽचलराडिव ५८॥
धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव कुवेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ५९
मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन सहसौजसा अविषह्यतया देवो भगवान्भूतराडिव ६० कं
दर्प इव सौंदर्ये मनस्वी मृगराडिव वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ६१ बृहस्पतिर्ब्र
ह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्या रामः
मात्मतुल्यः परोद्यमे ६२ कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां ७८
सर्वात्मा सर्वत्र संचारः शक्तिर्बलादिभिर्मातरिश्वेव भूतराट् श्रीरुद्रः ६० अजो ब्रह्मेव ६१ आत्मवत्त्वे ((रामः सतामिव
जितेंद्रियत्वे भक्त्यादिभिः परार्थोद्यमे चात्मनेव तुल्यः निरुपमः ६२ पुंभिः सत्पुरुषैः रामः सीतापतिर्यथा सतां कर्णरंध्रेषु प्रवि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देऽध्यात्मविचारे एकांततः निश्चयेन निगमिभिः वेदविद्भिः तेनित्यमनल्पकरुणाः स्वकृतेनैव दीनोद्धरणकर्मणा तु
ष्यंतु कोनाम तत्कृतमुपकारं प्रतिस्वयमुपकरोति उदपात्रमंजलिं विनामयां ऽजलिरेवतेभ्योबद्ध इत्यर्थः यद्वा विनोदपा
त्रंउपहासास्पदं प्रत्युपकारेप्रवृत्तोजनानामुपहासास्पदं भवेदित्यर्थः ४७ खेऽभूवन्नाकाशमार्गेणोद्गताः ४८ धुर्योमु

तुष्यंत्वदभ्रकरुणाः स्वकृतेन नित्यं कोनाम तत्प्रतिकरोति विनोदपात्रं ४७ श्रीमैत्रेयउवाच
तआत्मयोगपतयआदिराजेन पूजिताः शीलं तदीयं शंसंतः खेऽभूवन्मिषतां नृणां ४८
वैन्यस्तु धुर्योमहतां संस्थित्याऽध्यात्मशिक्षया आप्तकाममिवात्मानं मेनआत्मन्यवस्थि
तः ४९ कर्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलं यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं
५० फलं ब्रह्मणि विन्यस्य निर्विषंगः समाहितः कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परं
५१ गृहेषु वर्त्तमानोपि ससाम्राज्यश्रियाऽन्वितः नासज्जतेंद्रियार्थेषु निरहंमतिरर्कवत्॥
५२ एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् पुत्रानुत्पादयामास पंचार्चिष्यात्मसंम
तान् ५३ विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकं सर्वेषां लोकपालानां दधारैकः पृथुर्गुणान् ५४

ष्यः अध्यात्मशिक्षया संस्थितिरेकाग्रतातयाआत्मन्यवस्थितः सन्मेने ४९ ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथाभवति
५० निर्विषंगः कर्मसु नासक्तः कर्माध्यक्षं कर्मसाक्षिणमुदासीनं मन्वानोऽकरोदिति पूर्वेणैवान्वयः नासज्जतइत्युत्तरेण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२२

भा॰ च॰ आत्ममेधसाब्रह्मविदादर्शिताआत्मनोगतिस्तन्नंयस्मैसः ४० ४१ ब्रह्मन्निनिसंबोधनंप्राधान्यादेकस्ययूयमित्युक्तिःसर्वो

७८ नुप्रति ४२ आत्मनादेहेनसहसर्वराज्यादिकंमदीयंसाधूच्छिष्टंसाधुभिःस्वीयंसनमह्यंप्रसादरूपेणदत्त अतस्तत्रममस्वत्वा

भावात्गुरुदक्षिणार्थेकिंददेनहिपित्रादत्तंमोदकादितस्मैदानरूपेणप्रत्यर्प्यते ४३ निवेदनंतुतदीयस्यैवसमर्पणंयथाभृ

कृच्छ्रोमहानिहभवार्णवमप्लवेशांषड्वर्गनक्रमसुखेनतितीरषंति तत्त्वंहरेर्भगवतोभजनी
यमंघ्रिंकृत्वोडुपंव्यसनमुत्तरदुस्तरार्णं ४० मैत्रेयउवाच सएवंब्रह्मपुत्रेणकुमारेणात्ममेध
सा दर्शितात्मगतिःसम्यक्प्रशस्योवाचतंनृपः ४१ श्रीराजोवाच कृतोमेऽनुग्रहःपूर्वंहरि
णार्त्तानुकंपिना तमापादयितुंब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः ४२ निष्पादितश्चकार्त्स्न्येनभगव
द्भिर्घृणालुभिः साधूच्छिष्टंहिमेसर्वमात्मनासहकिंददे ४३ प्राणादाराःसुताब्रह्मन्गृहाश्च
सपरिच्छदाः राज्यंमहीबलंकोशइतिसर्वंनिवेदितं ४४ सेनापत्यंचराज्यंचदंडनेतृत्वमेवच
सर्वलोकाधिपत्यंचवेदशास्त्रविदर्हति ४५ स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच तस्यैवानु मः
ग्रहेणान्नंभुंजतेक्षत्रियादयः ४६ यैरीदृशीभगवतोगतिरात्मवादेएकांततोनिगमिभिःप्रति ७८
((पादितानः

लोकाज्ञेसेवारूपेणतांबूलादिकमर्पयति तथामयापिसर्वंनिवेदितंस्वीकुरुतेत्याहप्राणाइति ४४ आत्म

नःस्वत्वाभावंप्रपंचयतिसेनापत्यंचेतिद्वाभ्यां ४५ वस्त्रपरिधनेअन्नमात्रंकेवलंभुंजतेनतुदानेस्वतंत्राः ४६ सत्यपिस्वत्वेस

र्वेसेनापिनगुरोःप्रत्युपकर्त्तुंशक्यमित्याहयैरितिआत्मवा ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥३६॥ [illegible]

यद्वा क्षेत्रवित्ते अहंममतास्पदे यातीति क्षेत्रवित्तपत्वेन रूपेण जीवमनुयाति तं त्यान्तयाति न तु कर्म जीवं नियच्छति न अविः॥ तमसः तर्हि बुद्धिः न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिरूपरा विषयाकारेण नहि अहंकारः न विश्वकृव्याप्तत्वेन सतु परिच्छिन्नः ए वंभूतोयो भगवान् तमेव हि ॥ ३७ स्थावरजंगमादीनां हृदि चकास्तीत्युक्तेजेषां संबंधन तत्संबंधादीश्वरस्य मालिन्यं च प्रसक्तं निराकुर्वन्नुद्दिश्य भक्त्याज्ञप्रणमति यस्मिन्निदं विश्वं सदसदात्मनया उत्कृष्टभावेन कार्यकारणभावेन वा मायैव वपि भाति तं प्रपद्ये मायात्वे हेतुः विवेकेन विधुति निराकृतिर्यस्य तत्तत्स्वजिवेति वा शब्दो दृष्टांते नित्यमुक्तं यतः परिशुद्धं तत्कुतः अ विबुद्धं तत्वसत्यं अतएव प्रमुग्धा अभिभूता कर्मभिः कलिलामलिना प्रकृतिर्येन तं ३८ तमेव हीति ज्ञानमुपदिष्टं नसद्युः

यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ३७ यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति माया विवेकविधुति स्रजिवाहिबुद्धिः तं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्व प्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिं प्रपद्ये ३८ यत्पादपंकजपलाशविलासभक्त्या कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति संतः तद्वन्नरिक्तमतयो यतयोऽपि रुद्धस्रोतोगणास्तमरणं भज वासुदेवं ३९॥

फलत्वेन भक्तिमुपदिशति द्वाभ्यां यस्य पादपंकजयोः पलाशानि अंगुलयः तेषां विलासः कांतिः तस्य भक्त्या सूत्याक र्माशयं अहंकाररूपं हृदयग्रंथिं कर्मभिरेव संग्रथितं रिक्ता निर्विषयामतिर्येषां रुद्धः प्रत्याहृतः स्रोतोगणः इंद्रियवर्गो यैः अ रणं शरणं ३९ ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः कथं यतयो नोद्ग्रथयंतीत्युच्यते तत्राह कृच्छ्र इति अस्त्र वेशांनल्पबस्तरणहेतुः ईदृशो येषां तेषां महानिहतरणे कृच्छ्रः क्लेशः नहि असुखेन योगादिना इंद्रियषड्गुग्राहं भवार्णवं तितीर्षति तत्तस्मात् उडुपश्च

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२२
भा०च० एवंभूतोनाशोभवतुततः किमित्यतआह यदध्यितियमधिकृत्यान्यस्यविषयस्यप्रियतमत्वंआत्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवती
७७ तिश्रुतेःनस्यात्मनःस्वेनैवयोव्यतिक्रमोऽपह्नवःतस्माद्यःस्वार्थनाशःअतःपरतरःस्वार्थनाशोनास्ति ३२ कुतइत्यतआह
अर्थस्याभिध्यानमिन्द्रियस्यार्थःकामस्तस्याभिध्यानंसर्वार्थनाशःज्ञानंविज्ञानंचपरोक्षाऽपरोक्षंयेनध्यानेनमुख्यतांस्था
वरतां ३३ अनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्त्वासंगस्याप्याहनेतियद्वस्तुधर्मादीनांविघातकंतस्मिन्संगंतमःसंसारं ३४ तुल्यवत्त्रि

नातःपरतरोलोकेपुंसःस्वार्थव्यतिक्रमः यदध्यन्यस्यप्रेयस्त्वमात्मनःस्वव्यतिक्रमात् ३२
अर्थेंद्रियार्थाभिध्यानंसर्वार्थापह्नवोनृणां भ्रंशितोज्ञानविज्ञानाद्येनाविशतिमुख्यतां ३३
नकुर्यात्कर्हिचित्संगंतमस्तीव्रंतितीरिषुः धर्मार्थकाममोक्षाणांयदत्यंतविघातकं ३४
तत्रापिमोक्षएवार्थआत्यंतिकतयेष्यते त्रैवर्ग्योर्थोयतोनित्यंकृतांतभयसंयुतः ३५ परे
ऽवरेचयेभावागुणव्यतिकरादनु नतेषांविद्यतेक्षेममीशविध्वंसिताशिषां ३६ तत्त्वं
नरेंद्रजगतामथतस्थुषांचदेहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां॥ ईशात्पुरुषार्थसाम्यभ्रांतिवार रामः ७७

यतित्रयीतिकृतांतःकालः ३५ भयसंयुतत्वमेवाह परेब्रह्मादयःअवरेअस्मदादयःगुणक्षोभादनुपश्चाद्भवंति ईशःका
लःतेनविध्वंसिताआशिषोयेषां ३६ यस्मादनात्मरतिःअनर्थहेतुःतत्तस्माज्जगतांजंगमानांतस्थुषांस्थावराणांचदेहा
दिभिरात्मनाऽहंकारेणावृतानांहृदियश्चकास्तिप्रकाशतेतमवेहिकथंसोऽस्मीति सोऽस्मीतिपाठेसएवैकोऽस्तिनतोऽ
न्यदसदित्यर्थःननुजीवोहृदिचकास्तिनान्यस्तत्राह क्षेत्रविदंजीवंतत्पतितियमयतीतिक्षेत्रवित्तपत्तस्यभावस्तत्तानयात्रो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्रष्टृदृश्यप्रतीतेरंतःकरणहेतुत्वादित्याह परो दृश्यः आत्मा द्रष्टा तयोर्यद्व्यवधानं भेदकं पूर्वमासीत् तस्य विनाशे सति
यथा स्वप्ने राजाहमित्यारोपिते सैन्यादि द्रष्टारं दृश्यं सैन्यं च स्वप्नावस्थानाशे न पश्यति तद्वत् २७ द्रष्टृदृश्यभेदप्रतीतेरंतः
करणहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति आत्मानमिति आत्मानं द्रष्टारं इंद्रियार्थं दृश्यं उभयोस्तयोः परं संबंधहेतु
महंकारं च आशये अंतःकरणे सत्येव जाग्रत्स्वप्नयोः पश्यति अन्यदा सुषुप्तौ न तदुक्तं दृश्यानुरंजितं द्रष्टृदृश्यं द्रष्ट्रनुरंजि
तं अहंद्वयोभयरक्तेन तन्नाशेऽद्वैतमात्मन इति २८ एकस्मिन्नात्मनि दृश्यादिभेदप्रतीतिरौपाधिकीति भेददृष्टांतेन स्पष्ट।

परात्मनोर्यद्व्यवधानं पुरस्तात् स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे २७ आत्मानमिंद्रियार्थं च प
रं यदुभयोरपि सत्याशय उपाधौ वै पुमान् पश्यति नान्यदा २८ निमित्ते सति सर्वत्र जलादा
वपि पूरुषः आत्मनश्च परस्यापि भिदां पश्यति नान्यदा २९ इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं
ध्यायतां मनः चेतनां हरते बुद्धेः स्तंबस्तोयमिव ह्रदात् ३० भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रं
शः स्मृतिक्षये तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ३१॥ एवं तिनिमित्त इति लोकेपि च सर्वत्र जल

दर्पणादौ भेदनिमित्ते सत्येव आत्मनो बिंबभूतस्य परस्य प्रतिबिंबस्य च भेदं पश्यति न तु जलाद्यभावे २९ तदेवं चतुर्भि
रसंगात्मसत्यो मोक्षहेतुत्वमुक्तं इदानीमनात्मरतेः संसारहेतुत्वमाह इंद्रियैरिति चतुर्भिः ध्यायतां गुणारोपेण स्मरतां पुंसा
मिंद्रियाणि स्वस्वविषयैराकृष्यंते तैश्च मनः आकृष्यते विषयासक्तिं प्राप्यते तच्च बुद्धेः सकाशात् तद्धर्मं चेतनां विचारसा
मर्थ्यं हरति एतच्चाविवेकिनां लक्ष्यत इति दृष्टांतेनाह तीरजः कुशादिस्तंबो यथा मूले तोयं ह्रदादपहरति तद्वत् ३० विं
तेः चेतनामनु तस्यामपहृतायां स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं भ्रंशति एवं तद्बोधज्ञानभ्रंशं आत्मन एव हेतोरात्मनोऽपह्नवे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४२
भा॰ च॰ पारमहंस्यचर्यया उपशमादिप्रधानया वृत्त्या स्मृत्या आत्महितानुसंधानेन मुकुंदाचरितमेवाग्र्यं सीधु श्रेष्ठममृतं न
७६ च्चरितस्मृतिसुखेनेत्यर्थः मार्गांतरस्यानिंदया निरीहया योगक्षेमार्थक्रियाराहित्येन शीतोष्मादिद्वंद्वसहनेन २४ क
थयेत्यत्रोक्तमपि कथनं भक्त्यांतरंगत्वेन पुनरुच्यते तत्पराः हरिभक्तास्तेषां कर्णपूराः कर्णालंकारभूता ये हरेर्गुणास्ते
षामभिधानेन सदसति कार्यकारणरूपे २५ भवत्वन्यत्रासंगः आत्मरतिश्च ततः किमत आह यदा निष्ठां प्राप्ता रतिर्भव

अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुंदाचरिताग्र्यसीधुना यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिं
दया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया च २४ हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृंभमाण
या भक्त्या ह्यसंगः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चांजसा रतिः २५ यदा रतिर्ब्रह्म
णि नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पंचात्मकं
योनिमिवोत्थितोऽग्निः २६ दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो नैवात्मनो बहिरंतर्विचष्टे॥ एतिनदा।

आचार्यवान् सन् ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेन अवीर्यं निर्वासनं सत् जीवस्य कोशमावरकं हृदयं पुमान् दहति कथंभूतं पं रामः
चमहाभूतप्रधानं यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचनदात्मकं उत्थितः प्रज्वलितोऽग्निर्योनिमरणिमिव यद्वा ७६
यदा रतिराचार्यानुग्रहश्च तदा ज्ञानविरागयोर्वेगेन उत्थितः साक्षात्कारः अवीर्यं पुनः प्ररोहसामर्थ्यं यथा न भवत्येवं हृदयं दहति
शोषममानं २६ ततः किमत आह दग्धः आशयो हृदयमुपाधिर्यस्य अत एव मुक्ताः समस्तास्तद्गुणाः कर्तृत्वादयो येन आ
त्मनः सकाशाद्बहिर्घटादिः अंतः सुखदुःखादिनैव विचष्टेन पश्यत्येव कुत इत्यपेक्षायां ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सेः तथ्यं कामात्मकं मलं विधुनोति कषायं धातुरागवदनिवर्त्यं २० चित्तशुद्ध्यैव बहिर्वैराग्यमात्मनि रतिश्च भवति न च त
तोऽधिकं साधनमस्ति शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वनिश्चयादित्याह शास्त्रेष्विति सध्र्यक् विमृशेषु सम्यग्विचारवत्सु क्षे
मस्य हेतुरेतावानेव सुनिश्चितः कोसौ आत्मव्यतिरिक्ते असंगो वैराग्यं आत्मनि च रतिः आत्मनो विशेषणं निर्गुणे ब्र
ह्मणीति २१ नन्वेतदेवातिदुर्लभमित्याशंक्य उत्तमाधिकारिणः श्रवणमात्रेण भवति अन्यस्य तु चित्तशुद्ध्यनुसारेण

रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलमंतरात्मनः २० शास्त्रेष्वियानेव सुनि
श्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः असंग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि
निर्गुणे च या २१ सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाऽध्यात्मिकयोगनिष्ठया योगेश्व
रोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च २२ अर्थेंद्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया
तत्संमतानामपरिग्रहेण विविक्तरुच्या परितोष आत्मन् विना हरेर्गुणपीयूषपानात् २३

साधनतारतम्येनोवर्द्धमानया भक्त्येत्यभिप्रेत्याह सेति चतुर्भिः सा ब्रह्मणि रतिरसंगश्च श्रद्धादिभिः स्यादिति चतुर्थेनान्वयः।
जिज्ञासया तत्त्वविशेषबुभुत्सया पुण्यं श्रवो यशो यस्य तस्य हरेः पुण्यया कथया तया च २२ अर्थारामाः अर्थनिष्ठा लाभसाः
इंद्रियारामाः कामाः कामनिष्ठा राजसाः तैः सह या गोष्ठी तस्यामतृष्णया तेषां च ये संमता अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण।
विविक्ते विजने या रुचिस्तया आत्मन्येव परितोषे च सति स्यात् किंतु हरेर्गुणपीयूषपानाद्विना तस्मिन्सति विविक्तरुचिर्न
कार्या न चात्मनि परितोषः कार्य इत्यर्थः २३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२२
भा॰च॰ नन्वस्मागतानां कुशलं पृच्छ्यते लोके न त्वात्मनस्तत्राह भवत्स्विति १४ तत्तस्मात् कृतविश्वासः सन् तपस्विनां संतप्तानां
७५ सुहृदो युष्मान् पृच्छामि १५ न खल्वन्यः योगितुल्या यूयं किंतु साक्षाद्भगवानेवेत्याह व्यक्तमिति निश्चितं आत्मवतां धीराणामात्माते
त्यन्तेन प्रकाशमानः आत्मानं भावयति प्रकाशयतीति तथा इमां पृथ्वीं चरति १६ स्मितं सोमनवचनं सारं न्याय्यं सुष्ठु गंभीरार्थं मितमल्प
भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते कुशलाकुशला यत्र न संति मतिवृत्तयः १४ तदहं कृतवि
श्रंभः सुहृदो वस्तपस्विनां संपृच्छे भव एतस्मिन् क्षेमः केनांजसा भवेत् १५ व्यक्तमात्मवता
मात्मा भगवानात्मभावनः स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः १६ मैत्रेय उवाच पृथो।
स्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्युवाच ह १७ सनत्कुमा
र उवाच साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना भवता विदुषा चापि साधूनां मतिरीदृशी १८
संगमः खलु साधूनामुभयेषां च संमतः यत्संभाषणसंप्रश्नः सर्वेषां वितनोति शं १९ अस्त्येव
राजन् भवतो मधुद्विषः पादारविंदस्य गुणानुवादने॥ क्षांतं मधु श्रोत्रप्रियं मुखप्रसत्त्या स्मयमानः इव प्रतीयमानः १७ विदु
षा जानताऽपि ईदृशी परार्थैकपरा १८ स्वयमपि पृथोः संगममभिनंदति संगम इति उभयेषां वक्तॄणां श्रोतॄणां च
येषां संभाषणा सहितः संप्रश्नः सर्वेषां शं सुखं विस्तारयति १९ तदेवं संगमं प्रश्नं चाभिनंद्य अनुवादमुखेनैव मो ७५
क्षसाधनमुपदिशति अस्त्येवेति गुणानामनुवादने प्रश्नद्वारेण अनुवादप्रवर्त्तने श्रवण इत्यर्थः आत्मनो मन

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥८६ १॥४॥२२॥५४॥

प्रीतः प्राह तमुक्तां तदेव प्रीतिपूर्वकं वचनमाह अहो इति दशभिः हे मंगलायनाः मंगलमयनं येषां मया किं मंगलमाचरितं य
स्मे योगिभिरपि दुर्दर्शानां वः दर्शनमासीत् ७ ८ दुर्दर्शत्वमेवाह नैवेति सर्वदृक्परमात्मानं यथा सर्वदृश्या न लक्ष्यं तये ऽस्य वि
श्वस्य हेतवो महदादयो मन्वादयो वा यद्वा कथंभूतान् ये स्य सर्वदृगात्मदर्शनस्य हेतवस्तान् ९ येषां साधूनां गृहाः अर्हणाप्

पृथुरुवाच अहो आचरितं किं मे मंगलं मंगलायनाः यस्य वो दर्शनं ह्यासीद्दुर्दर्शानां च योगि
भिः ७ किं तस्य दुर्लभतरमिह लोके परत्र च यस्य विप्राः प्रसीदंति शिवो विष्णुश्च सानुगः ८ ॥
नैव लक्षयते लोको लोकान् पर्यटतो ऽपि यान् यथा सर्वदृशं सर्व आत्मानं ये ऽस्य हेतवः ९ अ
धना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः १० व्यालालय
द्रुमा वै ते ऽप्यरिक्ताखिलसंपदः यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ११ स्वागतं वो द्विज
श्रेष्ठा यद्व्रतानि मुमुक्षवः चरंति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहंति वै १२ कच्चिन्नः कुशलं नाथा
इंद्रियार्थार्थवेदिनां व्यसनावाप एतस्मिन् पतितानां स्वकर्मभिः १३ ॥ पूज्यानां वर्याः वरणीयाः स्वीका

राहीः अर्घादयो येषु ता दृशाः अंबु च तृणं च भूमिश्च ईश्वरो गृहस्वामी च अवराभृत्यादयश्च १० व्यालानामालया द्रुमा एव ते अ
रिक्ताः पूर्णाः अखिलाः संपदो येषु तादृशा अपि यद्गृहाः येगृहाः तीर्थपादीया वैष्णवाः तेषां पादतीर्थेन विवर्जिताः ११ स्वा
गतं भद्रमागमनं जातं यद्वा स्माद्बाला एव भवं तो बृंहंति व्रतानि चरंति यद्वा येषां वो व्रतानि अन्ये बालाश्चरंति १२ इंद्रियार्थ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१
भाव॰ ॥इतिश्रीचतुर्थस्कंधेटीकायामेकविंशः २१ द्वाविंशेतुपरंज्ञानंपृथवेहरिशासनात् ——— सनत्कुमारोभगवाननुपादिशदितीर्यते १ १ अर्चिषालक्षितान्सनकादयइतिज्ञापितान् अचष्टअपश्यत् २ तेषांदर्शनेनोद्गतान्प्राणान्प्राप्तुमिच्छुरिव अयं
७४ भावः ऊर्द्ध्वंप्राणाह्युत्क्रामंतियूनःस्थविरआयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यतइतिस्मृतेःप्राणास्तावत्तेजसा
ला॰

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेएकविंशोऽध्यायः २१ मैत्रेयउवाच जनेषुप्रगृ
णत्स्वेवंपृथुंपृथुलविक्रमं तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारःसूर्यवर्चसः १ तांस्तुसिद्धेश्वरान्राजाव्यो
म्नोऽवतरतोऽर्चिषा लोकानपापान्कुर्वंत्यासानुगोऽचष्टलक्षितान् २ तद्दर्शनोद्गतान्प्राणा
न्प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः ससदस्यानुगोवैन्यइंद्रियेशोगुणानिव ३ गौरवाद्यंत्रितःसभ्यःप्र
श्रयानतकंधरः विधिवत्पूजयांचक्रेगृहीताध्यर्हणासनान् ४ तत्पादशौचसलिलैर्मा
र्जितालकबंधनः तत्रशीलवतांवृत्तमाचरन्मानयन्निव ५ हाटकासनआसीनान्स्वधिष्ण्ये
ष्विवपावकान् श्रद्धासंयमसंयुक्तःप्रीतःप्राहभवाग्रजान् ६॥ ॥ ॥ ॥ राम:
क्षितास्तान्प्रत्युद्गच्छंति अतःस्वयमनुद्गच्छतःप्राणहानिःस्यादितिभयादिवससंभ्रमंप्रत्युद्गमंचकारेतिसहसदस्यैरनुगै ७४
श्चवर्तमानःइंद्रियेशोजीवःगुणान्गंधादीन्प्रतियथोद्गच्छतीत्यौत्सुक्येदृष्टांतः ३ यंत्रितोवशीकृतःगृहीतमध्यर्हणमर्घ्य
मासनंचयैस्तान् ४ मार्जितंक्षालितमलकबंधनंकेशबंधनंयस्य मानयन्निवस्वयंचचार ५ भवस्याप्यग्रजत्वेनमान्यान् ६ ॥५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धिकिरीटंमुकुटस्योपरिवहेयेतिप्रार्थनायांलिङ्गंरेणुं ४२ गुणभजनस्यफलमाह गुणायनं अन्वनुसंपदः संहृणुतेसम्यग्भजंति
तस्मात्प्रसीदंतांप्रसीदतुगवांचकुलं ४३ साधुवादमाह पुत्रेणेतिषड्भिः यद्यतःवेनोपितमोनरकमत्यतरदतितितार ४५ ४६ ४७

प्रसीदतांब्रह्मकुलंगवांचजनार्दनःसानुचरश्चमह्यं ४३ मैत्रेयउवाच इतिब्रुवाणंनृपतिंपितृदेव
द्विजातयः तुष्टुवुर्हृष्टमनसःसाधुवादेनसाधवः ४४ पुत्रेणजयतेलोकानितिसत्यवतीश्रुतिःब्र
ह्मदंडहतःपापोयद्वेनोऽत्यतरत्तमः ४५ हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमः विविक्षुरत्य
गात्सूनोःप्रल्हादस्यानुभावतः ४६ वीरवर्यपितःपृथ्व्याःसमाःसंजीवशाश्वतीः यस्येदृश्यच्यु
तेभक्तिःसर्वलोकैकभर्त्तरि ४७ अहोवयंह्यद्यपवित्रकीर्त्तेत्वयैवनाथेनमुकुंदनाथाः यउ
त्तमश्लोकतमस्यविष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्यकथांव्यनक्ति ४८ नात्यद्भुतमिदंनाथतवाजीव्यानुशा
सनं प्रजानुरागोमहतांप्रकृतिःकरुणात्मनां ४९ अद्यनस्तमसःपारस्त्वयोपासादितःप्रभोभ्रा
म्यतांनष्टदृष्टीनांकर्मभिर्दैवसंज्ञितैः ५० नमोविवृद्धसत्त्वायपुरुषायमहीयसे योब्रह्मक्षत्रमा
विश्यविभर्त्तीदंस्वतेजसा ५१॥ मुकुंदनाथाः स्मत्वन्नाथत्वमेववमुकुंदनाथत्वेपर्यवसितमित्यर्थः तत्रहेतुःय

इति ४८ आजीविनांसेवकानां अनुशासनंप्रजास्वनुरागःप्रकृतिस्वभावः ४९ उपासादितःप्रापितःकर्मभिर्भ्राम्यतां ५०॥
ईश्वरदृष्ट्याविप्रादयोपिप्रणमंति नमइतिब्रह्माविश्यब्राह्मणजातिमधिष्ठायक्षत्रंक्षत्रियंविभर्त्तिक्षत्रेचाविश्यब्रह्मविभ
र्त्तितदुभयंचाविश्यइदंविश्वंविभर्त्ति ५१॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१ भा०च ७३

दिकं विनापि अत्यंतमुत्तमं शमं मोक्षं लभेत कुतः यत्त्वेवयास्वतएव अनतिविलंबं शीघ्रं प्रसीदतः शुध्यतः आत्मन अश्विनातनतः परं श्रेष्ठं देवानां किंमुखमस्ति ब्राह्मणसेवयैवयज्ञादिफलं ज्ञानफलं च तत्सर्वं भवतीत्यर्थः ३९ हरेरपितदेवपरं मुखमित्याह अश्नातीति इज्यानां पूज्यानां इंद्रादीनां नामभिर्यस्समुखेश्रद्धयाहुतं हविरनंतोयथाश्नाति नवाचेतनयाग्निहितहुताशनेहुतं नाश्नाति केईतमश्नाति तत्वकोविदैः सर्वदेवमयश्चैतन्यमूर्त्तिरनंतइतितत्वविद्भिः कुतएवंभूतोसौतत्राह पारमहंस्यं

यन्नित्यसंबंधनिषेवयाततः परं किमत्रास्तिमुखंहविर्भुजां ३९ अश्नात्यनंतः खलुतत्वको
विदैः श्रद्धाहुतं यन्मुखइज्यनामभिः नवैतथाचेतनयावहिष्कृते हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः
४० यद्ब्रह्मनित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः समाधिना बिभ्रतिहार्थदृष्ट
ये यत्रेदमादर्शइवावभासते ४१ तेषामहंपादसरोजरेणुमार्यावहेयाधिकिरीटमायुः यं
नित्यदाबिभ्रतआशुपापं नश्यत्यमुं सर्वगुणाभजंति ४२ गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं वृद्धाश्र
यं संवृणतेऽनुसंपदः॥ एतज्ज्ञाननंतत्परानर्हतिअधिकुर्वंतीतिपारमहंस्यपर्याः नागावोवाचोयस्मिन् उपनिषद्भिर्ज्ञा
नघनत्वेनउक्तइत्यर्थः यद्वा परमहंसानां ज्ञाननिष्ठानां गम्यः पारमहंस्यः परितोनगच्छंतिगावोवाचोयस्मिनसपर्यगुः इं
द्रियनियंतामच्चासौसचपारमहंस्यपर्यगुः ज्ञानरूपः सर्वांतर्यामीत्यर्थः ४० नकेवलं चेतनत्वेन हुताशनाद्विशेषः किंतुवेद
ज्ञानादपीत्याह यदितियंविप्रेयेब्रह्मवेदं नित्यं विभ्रतितेषामित्युत्तरेणान्वयः मंगलंनाम प्रशस्ताचरणंनित्यमप्रशस्तस्यवर्जे
नं एतद्धिमंगलंप्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः मौनमध्ययनविरोधिवार्त्तात्यागः समाधिना चित्तस्थैर्येण अर्थदृष्टये वेदार्थमपिवि

राम: ७३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न देवमप्रसन्नान् भगवद्भजने प्रवर्त्तस्वतः प्रसन्नानां प्रवृत्तिमभिनंदनेन द्रढयंति अहो इति वितरंति कुर्वंति ३५ इदानीं हरिभ
क्तिदार्ढ्याय ब्राह्मणभक्तिं विधत्ते मा जात्विति महद्भिः महत्वश्वनाऽरूढ्यः ताभिर्यद्राजकुलस्य तेजः तस्मात्सकाशात् द्विजानां
कुले अजितो देवता येषां वैष्णवानां तेषां च कुले मा जातु प्रभवेत् कदाचिदपि प्रभावं मा करोतु कथंभूते समृद्धिभिर्विनापि स्वय

अहो ममामी वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं स्वधर्मयोगेन यजंति मामका निरंत
रं क्षोणितले दृढव्रताः ३५ मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च दैदी
प्यमानेऽजितदेवतानां कुले स्वयं राजकुलाद्द्विजानां ३६ ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदनात् अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्र
णीः ३७ यत्सेवयाऽशेषगुहाशयः स्वराट् विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः तदेव तद्धर्मपरै
र्विनीतैः सर्वात्मना ब्रह्मकुलं निषेव्यतां ३८ पुमांल्लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोऽत्यं
तशमं स्वतः स्वयं ॥

एवं तितिक्षादिभिर्दीप्यमानं ३६ ब्राह्मणांस्तुवन्नाह यच्चरणाभिवंदनाद्धरिर्लक्ष्मीं
यशश्च अवाप ३७ यत्सेवया चेश्वरस्तुष्यति तदेव ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति द्वयोरन्वयः हरेर्लोकसंग्रहरूपो यो धर्मस्त
त्परैः ३८ ननु ब्रह्मकुल एव नित्यं सेव्यमाने सर्वदेवतामुखभूतेऽग्नौ यज्ञाद्यनुष्ठानेन स्यात् न च तेन विना चित्तशुद्धिः न च त
या विना मोक्षः स्यादित्याशंक्याह पुमानिति द्वाभ्यां यस्य ब्रह्मकुलस्य नित्यं संबंधेन निषेवया पुमान् स्वयमेव ज्ञानाभ्यास

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३
भा·च
७२

आत्मवृत्तिभिरध्यापनादिभिर्मनोवचःकायानांगुणैर्ध्यानस्तुतिसपर्यादिभिः स्वकर्मभिः यागादिभिः अमायिनः निष्कपटाः संतः ननु ब्रह्मादिभिः सेव्यः किमस्मद्भजनाद्भविष्यतीति तत्राह यथाधिकारमेवावसिता निश्चितास्समाप्ता वाऽर्थसिद्धिर्येषां ३२ स्वकर्मभिर्यागादिभिर्भजतेत्युक्तं तत्र ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति न्यायेन सर्वेषु यागतदंगतत्फलेषु भगवद्दृष्ट्या कर्म कर्त्तव्यं न भिन्नदृष्ट्येति वक्तुं तेषां भगवद्रूपतामाह द्वाभ्यां असौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनोपि अगुणो निर्विशेषोपि सन्निह कर्ममार्गेऽनेकगुणः नानाविशेषणवान् अध्वरोयज्ञः संपद्यते यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः अनेकगुणत्वमेवाह एथक्‌विध

तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः अमायिनः कामदुघांघ्रिपंकजं यथाऽधिकारावसितार्थसिद्धयः ३२ असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः संपद्यतेऽर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनस्स्वरूपतः ३३ प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनां क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते यथाऽनलो दारुषु तद्गुणात्मकः ३४॥ एनियानि द्रव्यादीनि तैः तत्र द्रव्याणि व्रीह्यादीनि गुणाः शुक्लादयः क्रियाः अवघातादयः उक्तयो मंत्राः अर्थोऽगसाध्य उपकारः आशयः संकल्पः लिंगं पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादि तैरेष्वाध्वरः संपद्यते ३३॥ यागफलस्यापि भगवद्रूपतामाह प्रधानेति एष विभुः परमानंदो पि शरीरे चेतनां विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्य तदभिव्यंग्यानंदरूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः यथाऽनलो दारुषु स्थितः तद्गुणात्मकदारुधर्मदैर्घ्यवक्रत्वादिमान् तद्वत् कथंभूते शरीरे प्रधानमव्यक्तं कालः क्षोभकः आशयो वासना धर्मोऽदृष्टं तैः संगृह्यते जन्मतः इति तथा तस्मिन् ३४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृत्यमस्ति अवश्यं कर्मफलदातृभाव्यमिति तेषां मतमित्यर्थः २८ मृत्योर्दौहित्रादीन् वेनादीन् विना धर्मे विमोहितान् अ
तः शोच्यान् ननु कर्मैव फलं दास्यति किं धृदृशा नानादेवताः किं परमेश्वरेण तत्राह वर्गेति वर्गो त्रिवर्गः स्वर्गो धर्मस्य फलं अ
पवर्गो मोक्षः तेषामैकात्म्येन एकरूपेण सर्वानुगतेन हेतुना न तत्रापि प्रायेण हेतुना अयं भावः न तावज्जडस्य कर्मणः फलदातृत्वं
स्वतो घटते न चार्वाकृत् देवतानां स्वातंत्र्ये अन्तर्यामिश्रुतेः न च तदा कर्मसाम्ये फलतारतम्यं क्वचित्तदसिद्धिश्च संभवति अतः स्वतं

ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य च प्रल्हादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता २८ दौहित्रा
दीनृते मृत्योः शोच्यान्धर्मविमोहितान् वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्य हेतुना २९ यत्पादसे
वाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदांगु
ष्ठविनिःसृता सरित् ३० विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान् यदं
घ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ३१॥ तंत्रेण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थेन परमेश्व
रेण भाव्यमिति २९ किंच जीवानां मोक्षदः परमेश्वर एव नार्वाक् देवताः तासामपि जीवत्वाविशेषादित्याशयेनाह त्रिभिः
यस्य पादयोः सेवायामभिरुचिः तपस्विनां संसारतप्तानां अशेषैर्जन्मभिः संवृद्धं धियो मलं सद्यः क्षपयति तमेव भजतेति
तृतीयेनान्वयः कथंभूता अहन्यहनि वर्द्धमाना सती सात्विकी तत्पादसंबंधस्यैवैष महिमेति दृष्टान्तेनाह यथेति ३० विनिर्धुता
ह्रस्वत्वमार्षं विनिर्धूता अशेषा मनोमला यस्य असंगो वैराग्यं तेन विज्ञानस्य विशेषः साक्षात्कारस्तदेव वीर्यं यस्य यस्यां
घ्रिमूले कृताश्रयः सन् ३१॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६
भा०नं० भविष्यतीत्यर्थः २५ २६ भुवोभारमहन्भारम्भेत्याहन्नृपानिति २७ तदेवंप्रसक्तानुप्रसक्तंसमाप्यप्रस्तुतमाह गाधेरिति म
३८ हातेजाविश्वामित्रः २८ तेसर्वेलिंगसमवायन्यायेनप्राणभृतउपदधातीतिवन्मधुच्छंदसएवोच्यंतेइत्यादि तथाचश्रुतिः
तस्याहविश्वामित्रस्यैकशतंपुत्राआसुः पंचाशदेवज्यायांसोमधुच्छंदसः पंचाशत्कनीयांसइत्यादि तत्रचविश्वामित्रपु
त्रेषुभार्गवस्याजीगर्त्तस्यदेवरातस्यज्येष्ठत्वमवगम्यते तथाआश्वलायनबौद्धायनादिभिःकौशिकानांदेवरातप्रवरत्वमु

आगामिन्यंतरेराजन्वर्त्तिष्यतिबृहद्व्रत् २५ आस्तेद्यापिमहेंद्राद्रौन्यस्तदंडःप्रशांतधीः उप
गीयमानचरितःसिद्धगंधर्व्वचारणैः २६ एवंभृगुषुविश्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः अवतीर्य्य
परंभारंभुवोहन्बहुशोनृपान् २७ गाधेरभून्महातेजाःसमिद्धइवपावकःतपसाक्षात्रमुत्सृज्ययोले
भेब्रह्मवर्च्चसं २८ विश्वामित्रस्यचैवासन्पुत्राएकशतंनृप मध्यमस्तुमधुच्छंदामधुच्छंदसएवते २९
पुत्रंकृत्वाशुनःशेपंदेवरातंचभार्गवं आजीगर्त्तंसुतानाहज्येष्ठएवप्रकल्प्यतां ३० योवैहरिश्चंद्रमखे
विक्रीतःपुरुषःपशुः स्तुत्वादेवान्प्रजेशादीन्मुमुचेपाशबंधनात् ३१ ॥ ❀ ॥ ९।१६ ॥

क्तंभवस्थतस्मिन्नेववंशेअवांतरभेदःनतुवंशांतरं तथाचस्मृतिः एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्ततेतावत्समानगोत्रत्वंवि
नाभृग्वंगिरोगणादिति २९ ननुतोभृगुवंशभवस्यदेवरातस्यकौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्यतदुपपादयन्नाह पुत्रंकृत्वेत्यादि रामः
यावत्समाप्ति पूर्वमजीगर्त्तसुतत्वेनमध्यमत्वेनपितृभ्यांममतांविहायविक्रीतत्वात्तस्यकृपयासुतानाहज्येष्ठएवप्रकल्प्यता ३८
मिति ३० एतदेवस्पष्टयितुंतंविशिनष्टियइतिद्वाभ्यांमुमुचेअमुच्यत ३१ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ९।१६ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१६ ब्रह्मघ्नैर्विहताश्रीर्यस्मात्तां हेराजन्स्रामस्तेषांशीर्षभिर्माहिष्मत्यांमध्येमहान्तंगिरिंचक्रे १७ तेषांरक्तेन अब्रह्मण्या
नाभयावहांघोरांनदींचक्रे तथापिसर्वक्षत्रियवधेकिंकारणंतदाह हेतुंकृत्वेतिसार्द्धेन अमंगलकारिणि अन्यायवा
त्रिनिसप्तति १८ त्रिःसप्तकृत्वोरेणुकयादुःखावेशाद्रस्ताडनंकृतंततोरामस्तावत्कृत्वःक्षत्रमुत्सादितवानितिप्रसिद्धिः
विलय्यैवंपितुर्देहंनिधायभ्रातृषुस्वयंप्रगृह्यपरशुंरामःक्षत्रांतायमनोदधे १६ गत्वामाहिष्म
तींरामोब्रह्मघ्नविहतश्रियंतेषांसशीर्षभीराजन्मध्येचक्रेमहागिरिं १७ तद्रक्तेननदींघोरामब्र
ह्मण्यभयावहाम् हेतुंकृत्वापितृवधंक्षत्रेऽमंगलकारिणि १८ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवींकृत्वा
निःक्षत्रियांप्रभुःस्यमंतपंचके चक्रेशोणितोदान्ह्रदान्नव १९ पितुःकायेनसंधायशिरआदा
यबर्हिषिसर्वदेवमयंदेवमात्मानमयजन्मखैः २० ददौप्राचींदिशंहोत्रेब्रह्मणेदक्षिणांदिशं अ
ध्वर्यवेप्रतीचींवैउद्गात्रेउत्तरांदिशं २१ अन्येभ्योऽवांतरदिशःकश्यपायचमध्यतः आर्यावर्त्तमु
पद्रष्ट्रेसदस्येभ्यस्ततःपरं २२ ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषःसरस्वत्यांब्रह्मनद्यांरेजेव्य
भ्रइवांशुमान २३ स्वदेहंजमदग्निस्तुलब्ध्वासंज्ञानलक्षणं ऋषीणांमंडलेसोभूत्सप्तमोरामपू
जितः २४ जामदग्न्योपिभगवान्रामःकमललोचनः॥९॥ १९ २० २१ २२ २३ संज्ञानंस्मृतिस्तदेवलक्षणं
चिन्हंयस्यतं स्वदेहंलब्ध्वासप्तर्षीणांमंडलेसप्तमऋषिरभूत् २४ इहब्रह्मवेदवेदप्रवर्त्तकेषुसप्तर्षिष्वेकतमो॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१६
भा०न० आज्ञातिलंघिनो भ्रातॄणां मातुश्च वधे संचोदितः सन् मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः प्रभाववज्ञः यदि न हन्यां तर्हि मामपि शप्स्यंसम
३७ र्थः यदि तु हन्यां तर्हि मयि संतुष्टः सन् तानपि जीवयितुं समर्थ इति जानन्नित्यर्थः ६ । ७ नन्वतिनिंदितं तत्कथं कृतवा

व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ५ रामः
संचोदितः पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहावधीत् प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक् समाधेस्तपसश्च यः ६ वरेण छंद
यामास प्रीतः सत्यवतीसुतः वव्रे हतानां रामोपि जीवितं चास्मृतिं वधे ७ उत्तस्थुस्ते कुशलिनो नि
द्रापाय इवांजसा पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधं ८ येऽर्जुनस्य सुता राजन् स्मरंतः स्वपितुर्वधं
रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म्म न क्वचित् ९ एकदाश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते वैरं सिसाधयिष
वो लब्धच्छिद्रा उपागमन् १० दृष्ट्वाग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिं भगवत्युत्तमश्लोके ज
घ्नुस्ते पापनिश्चयाः ११ याच्यमानाः कृपणया राममात्रातिदारुणाः प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते
क्षत्रबंधवः १२ रेणुका दुःखशोकार्त्ता निघ्नंत्यात्मानमात्मना राम रामेति तातेति विचुक्रोशोच्चकैः
सती १३ तदुपश्रुत्य दूरस्था हा रामेत्यार्त्तवत्स्वनं त्वरयाश्रममासाद्य ददृशुः पितरं हतं १४ ते तु दुःख
रोषामर्षार्त्तिशोकवेगविमोहिताः हा तात साधो धर्मिष्ठ त्यक्त्वास्मान् स्वर्गतो भवान् १५ ॥ एतत्तत्राह पितुर्विद्वा
न्निति ८ पूर्वोक्तार्थ एवाभिप्रायः सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना ९ । १० । ११ भगवत्यावेशिता धीर्येन तं ११ । १२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३७ ३८ अर्हणतांपूज्यताम् ३९ सौरीसूर्य्यस्यप्रभेव ४० तीर्थसंसेवयाचकारात्मयमनियमैश्च अच्युतेचेतननाचिंतयस्सः
४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांपंचदशोध्यायः १५ षोडशेऽथार्जुनसुतैर्जमदग्नेर्हतेसुतः रामात्

स्वकर्मतत्कृतंरामः पित्रेभ्रातृभ्यएवच वर्णयामासतच्छ्रुत्वाजमदग्निरभाषत ३७ रामरामम
हाबाहोभवान्पापमकारषीत् अवधीन्नरदेवंयत्सर्वदेवमयंवृथा ३८ वयंहिब्राह्मणास्तात।
क्षमयाऽर्हणतांगताः ययालोकगुरुर्देवःपारमेष्ठ्यमगात्पदं ३९ क्षमयारोचतेलक्ष्मीर्ब्राह्मीसौ
रीयथाप्रभा क्षमिणामाशुभगवांस्तुष्यतेहरिरीश्वरः ४० राज्ञोमूर्द्धाऽभिषिक्तस्यवधोब्रह्मवधा
द्गुरुः तीर्थसंसेवयाचांहोजह्यंगाच्युतचेतनः ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेप
रशुरामचरितेहैहयार्जुनवधः पञ्चदशोध्यायः १५ श्रीशुकउवाच पित्रोपशिक्षितोरामस्त
थेतिकुरुनंदन संवत्सरंतीर्थयात्रांचरित्वाश्रममाव्रजत् १ कदाचिद्रेणुकायातागंगायांप
द्ममालिनं गंधर्वराजंक्रीडंतमप्सरोभिरपश्यत २ विलोकयंतीक्रीडंतमुदकार्थंनदींगता होम
वेलांनसस्माराकिंचिच्चित्ररथस्पृहा ३ कालात्ययंतंविलोक्यमुनेःशापविशंकिता आगत्यकलशं

स्तत्रवधः प्रोक्तोविश्वामित्रस्यचान्वयः १॥१ किंचिदीषच्चित्ररथेगंधर्वराजेस्पृहा (तस्याःपुरोधायकृतांजलिः
यस्याःसा किंचिन्नसस्मारेतिवा २ कलशंपुरोधायअग्रेनिधाय ३ व्यभिचारंमानसंज्ञात्वा ४ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९५ भा॰न॰ २६

ऐणेयं चर्मोत्कृष्णाजिनमंबरंयस्य २९ ३० प्रहरन्परश्वधोयस्यमनश्चअनिलश्चतयोरिवौजोवीर्य्यंयस्यपरेषांचक्रंसैन्यंसूदतीति तथाछिन्नाभुजाऊरवःकंधराश्चयेषांहताःसूतावाहनानिचयेषांतेवीरानिपेतुः ३१ विवृक्णाश्चर्मादयोयस्य ३२ पंचशतेषुधनुःषु ॥

तमापतंतंभृगुवर्य्यमोजसाधनुर्द्धरंवाणपरश्वधायुधं ऐणेयचर्म्मांवरमर्कधामभिर्युतंजटाभिर्द्ददृशे पुरींविशन् २९ अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिवाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः अक्षौहिणीःसप्तद शातिभीषणास्ताराम एकोभगवानसूदयत ३० यतोयतोऽसौप्रहरत्परश्वधोमनोऽनिलौजाःपरचक्र सूदनः ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकंधरानिपेतुरुर्व्यांहतसूतवाहनाः ३१ दृष्ट्वास्वसैन्यंरुधिरौघकर्द्दमेर णाजिरेरामकुठारसायकैः विवृक्णचर्म्मध्वजचापविग्रहंनिपातितंहैहयआपतद्रुषा ३२ अथा र्जुनःपंचशतेषुवाहुभिर्द्धनुःषुवाणान्युगपत्ससंदधे रामायरामोऽस्त्रभृतांसमग्रणीस्तान्येक धन्वेषुभिराच्छिनत्समं ३३ पुनःस्वहस्तैरचलान्मृधेंघ्रिपानुत्क्षिप्यवेगादभिधावतोयुधि भुजान्कुठारेणकठोरनेमिनाचिच्छेदरामःप्रसभंत्वहेरिव ३४ कृत्तवाहोःशिरस्तस्यगिरेःशृंग मिवाहरत् हतेपितरितत्पुत्राअयुतंदुद्रुवुर्भयात् ३५ अग्निहोत्रीमुपावर्त्तसवत्सांपरवीरहाऽस मुपेत्याश्रमंपित्रेपरिक्लिष्टांसमर्प्ययत ३६॥

९ सोऽर्जुनःरामायसंदधेएकमेवधनुर्यस्यसः पाठांतरेएकएवधंधःसंधानंयेषांतेरिषुभिः तानिधनूंषिसमंसहतत्क्षणमेवाच्छिनत ३३ मृधेसाधनभूतानचलानंघ्रिपांश्चोत्क्षिप्याभिधावत

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सरितेनमेदं २० रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपेन नर्मदायां देवपूजां कुर्वंस्तेन प्रवाहस्यावरोधात् प्रतिस्रोतसः सत्या
स्तस्यास्सर्पितोजलैर्विप्लावितंस्वशिविरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्य्यं न सेहे २१ ततस्त्वकृतकिल्बिषः क्रीडंतमभिभवितुं प्रवृत्तः सन्
गृहीतः माहिष्मत्यां स्वपुर्य्यां कपिरिव सन्निरुद्धश्च पुनश्चावज्ञया येन मुक्तः २२ इदानीं न कृतमपराधं दर्शयन्नाह स एकदे

वैजयंतीस्रजं बिभ्रदुरोधसरितेभुजैः २० विप्लावितं स्वशिविरं प्रतिस्रोतःसरिज्जलैः । नाऽमृष्य
त्तस्य तद्वीर्य्यं वीरमानी दशाननः २१ गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः माहिष्मत्यां
सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा २२ स एकदा तु मृगयां विचरन्विपिने वने यदृच्छयाश्रमपदं जम
दग्नेरुपाविशत् २३ तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपो
धनः २४ स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा आत्मैश्वर्य्यातिशायनं तन्नाद्रियताग्निहोत्र्यां साभिलाषः स है
हयः २५ हविर्धानीमृषेर्दर्प्पान्नरान्हर्तुमचोदयत् ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रंदतीं बलात्
२६ अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाहिरिवाहतः २७ ॥
घोरपरशुमादाय सतूणं चर्मकार्मुकं अन्वधावत दुर्द्धर्षो मृगेंद्र इव यूथपं २८ ॥ २८ त्वादिना २३॥

अर्हणमातिथ्यादि हविष्मत्या कामधेन्वा २४ तदर्हणं नाद्रियत तस्मिन्नातुष्यत् यतोऽग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिला
षः स हैहयः हैहयैः सह वर्त्तमानः २५ दर्प्पाद्धेतोर्ऋषेर्हविर्धानीं अग्निहोत्रधेनुं हर्तुं नरानचोदयत् प्रेरितवान् २६ तं तं
दौरात्म्यं हविष्मत्या हरणम् क्रोधयुक्तोऽहिरिव चुक्रोध २७
सतूणं कार्मुकं च चर्म चादाय २८ ॥

२८ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९४ भा०न० एवंमाभूदिति प्रसादितोभार्गवश्राह अथतर्हिपौत्रोघोरोभविष्यति जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ११ साचसत्यवती
९४ कौशिकीनद्यभूत् १२ भार्गवऋचेर्जमदग्नेः सुताः १३ १४ अनीनशत्नाशयामासनदेवाहरजस्तमोहतमितिपाठंतरेति

प्रसादितः सत्यवत्यामैवंभूदिति भार्गवः अथतर्हिभवेत्पौत्रोजमदग्निस्ततोऽभवत् ११ साचाभू
त्सुमहापुण्याकौशिकीलोकपावनी रेणोः सुतांरेणुकांवैजमदग्निरुवाहयां १२ तस्यांवैभार्गव
ऋषेः सुतावसुमदादयः यवीयान्जज्ञएतेषांरामइत्यभिविश्रुतः १३ यमाहुर्वासुदेवांशंहैह
यानांकुलांतकं त्रिः सप्तकृत्वोयइमांचक्रेनिः क्षत्रियांमही १४ दुष्टंक्षत्रंभुवोभारमब्रह्मण्य
मनीनशत् रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपिकृतेंहसि १५ राजोवाच किंतदंहोभगवतोराजन्यैर
जितात्मभिः कृतंयेनकुलंनष्टंक्षत्रियाणाममीक्ष्णशः १६ बादरायणिरुवाच हैहयानामधि
पतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः दत्तंनारायणस्यांशमाराध्यपरिकर्मभिः १७ बाहून्दशशतंलेभेदु
र्धर्षत्वमरातिषु अव्याहतेंद्रियोजः श्रीस्तेजोवीर्ययशोबलं १८ योगेश्वरत्वमैश्वर्यंगुणाय
त्राणिमादयः चचाराव्याहतगतिर्लोकेषुपवनोयथा १९ स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन्रेवांभस्मिमदोत्कटः

सुगमं १५ १६ कार्तवीर्यार्जुनेनकृतमपराधंवक्तुंतस्यदर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह हैहयानामितिषड्भिः परिकर्मभिः
परिचर्याभिर्दत्तंदत्तात्रेयमाराध्यं १७ अव्याहतमिंद्रियादिकंचलेभे १८ यत्रयस्मिन्नैश्वर्ये अणिमाद्यागुणाः १९ रेवां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

महानेजाह्नुः

जह्नोः पूरुः तस्य बलाकः तस्याजकः ३ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्याये तेन च वक्ष्यति गाधेरभून्महातेजा इत्
यादिना ४ तत्र तावत्तदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशसंभवस्य ऋचीकस्य चरित्रं प्रसक्तानुप्रसक्तेन च परशुरामावतारचरितमाह तस्य
सत्यवतीमित्यादिना विसदृशमननुरूपं भार्गवमृचीकं ५ दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः कर्णो येषां सर्वस्मिन्नंगे चन्द्रस्येव व

॥२॥ तस्य जह्नुः सुतो गंगां गंडूषीकृत्य योऽपिवत् जह्नो
भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्ततः
र्कुशस्त्वभूत्तस्य पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ३ ततः कुशः कुशस्यापि कुशांबुर्मूर्तयो वसुः ॥ कुशा
नाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशांबुजः ४ तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः वरं विसदृ
शं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ५ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसां सहस्रं दीयतां शुल्कं
कन्यायाः कुशिका वयं ६ इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणांतिकं आनीय दत्वा तानश्वानुप
येमे वरानना ७ स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया श्रपयित्वोभयैर्मंत्रैश्चरुं स्नातुं
गतो मुनिः ८ तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती श्रेष्ठं मत्वा तयायच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयं
९ तद्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः घोरो दंडधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः १० ॥ एवं चोपयेमे

वेदमपि पूर्ण्णी भूतमस्य कन्यायाः यतः कुशिकाः कौशिका वयं ६।७ उभयैः पत्न्यै ब्राह्मैर्मंत्रैः श्वश्र्वै तु क्षात्रैरित्यर्थः ८ यावत्स्ना
तुं मुनिर्नागतः तावद्भार्या यां भर्तृस्निहासु मन्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा तया मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्ममंत्राभिमंत्रितं ।
स्वचरुं मात्रे अयच्छत् प्रादात् मातुस्तु चरुं क्षात्रमंत्राभिमंत्रितं स्वयमदत् आदत् ९ कष्टं जुगुप्सितं तदेवाह ते पुत्रो घोरो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गर्भ्यं यस्मात् स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वेन कल्पितः
पुण्यलोकप्रापकत्वात् ४६ तदाह तेनेति ४७ ननु नानाविधवेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्रादिनेकदेवतायजनेन स्वर्गा
प्राप्तिहेतुः कर्म्ममार्गः कथं सादिरिव वर्ण्यते तत्राह एक एवेति द्वाभ्यां पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः
प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एव अग्निश्च एक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसो नाम ४८ वेदत्रयी तु पुरूरवसः स

त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ४६ तेनायजत यज्ञेशं भगवंतमधोक्षजं उर्व
शीलोकमन्विच्छन्सर्वदेवमयं हरिं ४७ एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः देवो नारायणो
नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ४८ पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप अग्निना प्रजया रा
जा लोकं गांधर्वमेयिवान् ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४
बादरायणिरुवाच ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृप आयुः श्रुतायुः सत्यायुरयोऽथवि
जयो जयः १ श्रुतायोर्वसुमान्पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतंजयः रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः २

काशादासीत् एयिवान् प्राप अयं भावः कृतयुगे सत्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः रजः प्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादि
विभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेति ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमे स्कंधे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ ततः पंच
दशे गाधिरैलपुत्रान्वये जनि यद्दौहित्रसुतो रामः कार्त्तवीर्य्यमहन्रुषा १ सुयहत्वायाल्यादिक्रमेण श्रुतायुः प्रभृतिषु सा वं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अरण्याणीतिवचनात् इंतर्वत्नीमुपालस्यज्ञात्वा ८० ८१ अनेनाग्निनाकर्म्मकृत्वातद्वशादुर्वशीमाप्स्यतीत्यभिप्रायेण
ग्निस्थालींदृष्टुः सनुतांस्थालीमिवोर्वशींमन्यमानः तयासहितोवनेविचरन्नेयमुर्वशीकिंत्वग्निस्थालीमवुध्यत ८२ तत
श्वतांस्थालींवनेस्थापयित्वागृहाननुगत्वानिशिनित्यंतामेवाध्यायतस्तस्यमनसित्रेतायांत्रयीअवर्त्तत कर्मबोधकंवेदत्र
यंप्रादुरभूत ८३ ततःस्थालीस्थानंगतःसन्नश्वत्थंशमीगर्भेजातमश्वत्थंविलक्ष्य अस्मिन्नसावग्निरस्तीतिविशेषेण लक्षयित्वाते

अंतर्वत्नीमुपालस्यदेवींसप्रययौपुरं पुनस्तत्रगतोऽद्राक्षीतेऽउर्वशीवीरमातरं ८० उपलभ्यमुदायु
क्तःसमुवासतयानिशां अथैनमुर्वशीप्राहकृपणंविरहातुरं ८१ गंधर्वानुपधावेमांस्तुभ्यंदास्य
तिमामिति तस्यसंस्तुवतस्तुष्टाअग्निस्थालींददुर्नृप उर्वशींमन्यमानस्तांसोऽवुध्यतचरन्वने ८२
स्थालींन्यस्यवनेगत्वागृहान् नाध्यायतोनिशि त्रेतायांसंप्रवृत्तायांमनसित्रय्यवर्त्तत ८३ स्था
लीस्थानंगतोऽश्वत्थंशमीगर्भेविलक्ष्यसः तेनद्वेअरणीकृत्वाउर्वशीलोककाम्यया ८४ उर्वशींम
त्रतोध्यायन्नधरारणिमुत्तरां आत्मानमुभयोर्म्मध्येयत्तत्प्रजननंप्रभुः ८५ तस्यनिर्म्मथनाज्जातो

नाश्वत्थेनद्वेअरणीकृत्वाऽग्निममंथेतिशेषः शमीगर्भादग्निमंमंथे तिश्रुतिः ८४ मथनेप्र (जातवेदाविभावसुः
कारमाह अधरारणिमुर्वशींध्यायन्नुत्तरारणिमात्मानंध्यायन् उभयोरण्योर्मध्येयत्काष्ठंतत्प्रजननंपुत्रंध्यायन् तथा
चमंत्रः उर्वश्यस्यायुरसिपुरूरवाइति ८५ तस्यतेनकृतान्निर्म्मथनाद्विभावसुरग्निर्जातः कथंभूतः जातवेदाधनेन।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१७
भा०नं० व्यद्योतंतदीप्तिमकुर्वत यद्वा तदेवतडितःआकाशंतेत्यर्थः नृनमैक्षत अतोभाषाभंगान्निर्जगामेतिज्ञेयं ३१ ३२ तस्याःसखी
३३ श्चपंचवीक्ष्यसूक्तंशोभनंवचनंहयेजायेत्यादि ३३ तदेवार्थतआह अहोइति द्वाभ्यां अनिर्वृत्यमक्तानांनिर्वृतिमप्राप्यपा
ठांतरेमांनिर्वृतिमगमयित्वा मंत्राननुक्त्वेतिवा वचांसिकृणवावहैगोष्ठीःकरवावहै ३४ सुदेहोऽतिकमनीयोऽयंममदेहः

आदायमेषावायांतेनग्नमैक्षतसापतिं ३१ ऐलोपिशयनेजायामपश्यन्विमनाइव तच्चित्तोवि
ह्वलःशोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीं ३२ सतांवीक्ष्यकुरुक्षेत्रेसरस्वत्यांचतत्सखीः पंचप्रहृष्टवदनाः
प्राहसूक्तंपुरूरवाः ३३ अहोजायेतिष्ठतिष्ठघोरेनत्यक्तुमर्हसि मांत्वमद्याप्यऽनिर्वृत्यवचांसिकृणवा
वहै ३४ सुदेहोयंपतत्यत्रदेविदूरंहृतस्त्वया खादंत्येनंवृकागृध्रास्त्वत्प्रसादस्यनास्पदं ३५ उ
र्वश्युवाच मामृथाःपुरुषोसित्वंमास्मत्वाऽद्युर्वृकाइमे क्वापिसख्यंनवैस्त्रीणांवृकाणांहृदयंय
था ३६ स्त्रियोह्यकरुणाःक्रूराःदुर्मर्षाःप्रियसाहसाः घ्नंत्यल्पार्थेपिविश्रब्धंपतिंभ्रातरमप्युत
३७ विधायालीकविश्रंभमज्ञेषुत्यक्तसौहृदाः नवंनवमभीप्संत्यःपुंश्चल्यःस्वैरवृत्तयः ३८ संव
त्सरांतेहिभवानेकरात्रंमयेश्वरः वत्स्यत्यपत्यानिचतेभविष्यंत्यपराणिभोः ३९ ॥ १८ ३५ पुरूरवोमा
मृथाइत्यादितस्याःसूक्तंतदर्थतआह मामृथाइतिचतुर्भिः मात्रियस्वत्वंपुरुषोसिअतोधैर्यमावहेतिभावःइमेवृ
काःअमिद्याइंद्रियाणिवा त्वाइतित्वांमास्मअद्युःभक्षयेयुः इंद्रियवशोमाभवेत्यर्थः ३६ प्रियेनिमित्तेसाहसंयासां ३७ ३८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यःश्लाघ्यःसएवस्त्रीणांवरःस्मृतः अतोविजातीयत्वंनदोषइतिभावः २१ हेवीरघृतंमेभक्ष्यंस्यात्अमृतंवाआज्यमितिश्रुतेः
देवानांचामृताशित्वात् मैथुनादन्यत्रविवाससंत्वांनेक्षिष्येइतिप्रतिपदेअंगीकृतवान् २२ नदेवाहअहोइति २३ २४॥

संस्पर्शेभवतासावैश्लाघ्यःस्त्रीणांवरःस्मृतः २१ घृतंमेवीरभक्ष्यंस्यान्नेक्षेत्वान्यत्रमैथुनात् वि
वाससंतत्तथेतिप्रतिपेदेमहामनाः २२ अहोरूपमहोभावोनरलोकविमोहनं कोनसेवेतमनु
जोदेवींत्वांस्वयमागतां २३ तयासपुरुषश्रेष्ठोरमयंत्यायथार्हतः रेमेसुरविहारेषुकामंचैत्ररथा
दिषु २४ रममाणस्तयादेव्यापद्मकिंजल्कगंधया तन्मुखामोदमुषितोमुमुदेऽहर्गणान्बहून्
२५ अपश्यन्नुर्वशीमिंद्रोगंधर्वान्समचोदयत् उर्वशीरहितंमह्यमास्थानंनातिशोभते २६ तेउ
पेत्यमहारात्रेतमसिप्रत्युपस्थिते उर्वश्याउरणौजह्रुर्न्यस्तौराजनिजायया २७ निशम्याक्रंदि
तंदेवीपुत्रयोर्नीयमानयोः हतास्म्यहंकुनाथेननपुंसावीरमानिना २८ यद्विश्रंभादहंनष्टाहृ
तापत्याचदस्युभिः यःशेतेनिशिसंत्रस्तोयथानारीदिवापुमान् २९ इतिवाक्सायकैर्विद्धःप्रतो
त्रैरिवकुंजरः निशिनिस्त्रिंशमादायविवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ३० तेविसृज्योरणौतत्रव्यद्योतंतस्मवि
द्युतः

पद्मकिंजल्कस्यगंधइवगंधोयस्याःतस्याः मुखामोदेनमुषितःप्रलोभितःसन् २५ मह्यंमम २६ महारात्रेमध्यरा
त्रेमहानिशाद्वेघटिकेरात्रौमध्यमयामयोरितिस्मृतेः २७ जिगमिषोस्तस्याःपरुषोक्तिमाह हतास्मीतिसार्द्धेननपुंसानपुंसकेन

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९ भा०न ३२ १२ रहः एकांते। १३ पुरूरवस उर्वश्यामायुः प्रमुखाः षट् पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति १४।
१५ १६ ननु देवी कुतो मनुष्यस्यांतिकं उपागच्छेत् तत्राह मित्रावरुणयोः शापान्नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना सती १७ १८॥
कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकलज्जया किं न वोचस्यसद्वृत्ते आत्मावद्यं वदाशु मे १२ ब्रह्मा
तां रह आहूय समप्राक्षीच्च सांत्वयन् सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् १३ तस्यात्मयोनि
रकृत बुध इत्यभिधां नृप बुद्ध्या गंभीरया येन पुत्रेणापोडुराण्मुदं १४ ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां।
य उदाहृतः तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् १५ श्रुत्वोर्वशींद्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा
तदंतिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता १६ मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकतां निशम्य पुरु
षश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणं १७ धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदंतिके सतां विलोक्य नृपतिर्हर्षे
णोत्फुल्ललोचनः उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः १८ राजोवाच स्वागतं ते वरारोहे आ
स्यतां करवाम किं संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः १९ उर्वश्युवाच कस्यास्त्वयि न सज्जे
त मनो दृष्टिश्च सुंदर यदंगांतरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया २० एतावुरणकौ राजन्न्यासौ रक्षस्व मानद भा० ३२
नौ आवयो रतिरस्तीति १९ यस्य तव अंगांतरं वक्षः आसाद्य रिरंसया रंतुमिच्छया ह स्फुटं न च्यवते नापयाति यद्यस्मादिति वा॥
२० शापावसाने मायाभंगमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषावैधमाह एताविति द्वाभ्यां उरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्षस्व॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चतुर्द्दशी गुरोः पत्न्यां तारायां सोमजाद्बुधात् जातश्चैलः पुरुर्वश्यामायुर्मुरुव्यानजीजनत् २ हंस्यः आनंदांशुभः अनएवामृतमयः । किलेत्याश्चर्य्ये पाठांतरे दृशः नेत्रात् वक्ष्यमाणदर्प्पस्य कारणमाह विप्रेति ३ सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाद्वारेणाह पत्नीमिति सार्द्धेन

सहस्रशिरसः पुंसो नाभीह्रदसरोरुहात् जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः २ तस्य दृग्भ्यो भवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल विप्रौषध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ३ सोऽयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयं पत्नीं बृहस्पतेर्द्दर्प्पात्तारां नामाहरद्बलात् ४ यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् नाऽत्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ५ शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सासुरोडुपं ॥ हरो गुरुसुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ६ सर्वदेवगणोपेतो महेंद्रो गुरुमन्वयात् सुरासुरविनाशोऽभूत्समरस्तारकामयः ७ निवेदितोऽथांगिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदंतर्वत्नीमवैत्पतिः ८ त्यज त्यजाशु दुःप्रज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं परैः नाहं त्वां भस्मसात्कुर्य्यां स्त्रियं सांतानिकः सति ९ तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभं स्पृहामांगिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च १० ममायं न तवेत्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः पप्रच्छुर्ऋषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ११ ॥ ६ ॥

वभिः ४ तत्कृते तन्निमित्तं ५ सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह शुक्र इति असुरैः सहितः उडुपमग्रहीदित्यर्थः संघिरार्थः गुरोः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् अंगिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति हि प्रसिद्धिः ६ ७ निवेदितो विज्ञापितः विश्वकृद्ब्रह्मा अवैत् अबुध्यत ८ बृहस्प

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२
भा०न० १७ १८ १९ २० तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् २१ २२ तस्मात्सुपार्श्वकः २३ अग्निसंभवः अग्नेरंशात्संभूतः २४ ययस्मा
३३ त्कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमा यतस्तुतः स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत १७ ततः सीरध्व
जो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीं सीतासीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः १८ कुशध्वजस्तस्य पुत्र
स्ततो धर्म्मध्वजो नृपः धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ १९ कृतध्वजात्केशिध्वजः खांडि
क्यस्तु मितध्वजात् कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः २० खांडिक्यः कर्मतत्वज्ञो भीतः केशिध्व
जाद्द्रुतः भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः २१ शुचिस्तत्तनयस्तस्मात् सनद्वाजस्ततोऽभवत्
ऊर्द्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोऽथ पुरजित्सुतः २२ अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सुपार्श्वकः ततश्चित्रर
थो यस्य क्षेमधिर्मिथिलाधिपः २३ तस्मात्समरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगु
प्तोऽग्निसंभवः २४ वस्वनंतोऽथ तत्पुत्रो युयुधो यत्सुभाषणः श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्मादृतस्सु
तः २५ शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी २६ एते वै
मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः योगेश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि २७॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे नवमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीशुक उवाच अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः य॰
स्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यंते पुण्यकीर्त्तयः १॥ ॥ तत्सुभाषणः २५ २६ योगेश्वरा याज्ञवल्क्यादयस्तेषां प्रसादेन २७॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३॥ चतुर्दशादिभिः सोमवंशमाह समाप्तितः यस्मिन्नैलादयो॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ यदिप्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्चेत्तर्हिजीवन्त्वित्यूचुः ७ यस्यदेहस्ययोगंनवांछंति अपितुमोक्षायैवभजंति ८ १० निमिर्वि
देहएवसन्तुष्यतांवासन्तुकामंयथेच्छं एवंसतियुष्माभिःप्रार्थितंजीवितमस्यभविष्यतिनचदेहबंधइतिभावः सचअध्यात्मसं
गंधवस्तुषुतद्देहंनिधायमुनिसत्तमाः समाप्तेसत्रयागेथ देवानूचुः समागतान् ७ राज्ञोजीवतु
देहोयंप्रसन्नाःप्रभवोयदि तथेत्युक्तेनिमिःप्राहमाभून्मेदेहबंधनं ८ यस्ययोगंनवांछंतिवियोग
भयकातराः भजंतिचरणांभोजंमुनयोहरिमेधसः ९ देहंनावरुरुत्सेहंदुःखशोकभयावहं सर्वत्रा
स्ययतोमृत्युर्मत्स्यानामुदकेयथा १० देवाऊचुः विदेहउष्यतांकामंलोचनेषुशरीरिणां उन्मेषण
निमेषाभ्यांलक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ११ अराजकभयंनॄणांमन्यमानामहर्षयः देहंममंथुःस्मनि
मेःकुमारःसमजायत १२ जन्मनाजनकःसोऽभूद्वैदेहस्तुविदेहजः मिथिलोमथनाज्जातोमिथि
लायेननिर्मिता १३ तस्मादुदावसुस्तस्यपुत्रोभून्नंदिवर्द्धनः ततःसुकेतुस्तस्यापिदेवरातोमहीपते १४
तस्मात्बृहद्रथस्तस्यमहावीर्य्यःसुधृत्पिता सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वैहर्य्यश्वोऽथमरुस्ततः १५ मरोःप्र
तीपकस्तस्माज्जातःकृतिरथोयतः देवमीढस्तस्यसुतोविश्रुतोथमहाधृतिः १६॥ ११ स्थितःलोचनयोःस्थितःस
न्उन्मेषणनिमेषाभ्यांनत्ववर्त्तकत्वेनलक्षितोऽवर्त्तेनइतिशेषः ११ तदेवंमृतादपिनिमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिंदर्शयतिअराजकभय
मिति १२ अस्यान्वर्थानित्रीणिनामान्याह जन्मनाअसाधारणेनजनएवजनकः यद्वास्वदेहद्वाराजनकत्वात्तनिमिर्जनकोभूदित्यर्थः

[illegible]

१३
भा०न० निष्ठावशास्समिष्यतितिलस्याऽग्रंतः १५ तदेवाहइक्ष्वाकूणामिति १६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांद्वादशोऽ
३० ध्यायः १२ इक्ष्वाकोरेवपुत्रस्यनिमेर्वंशस्त्रयोदशे वर्ण्यतेजन्तिरेयत्रब्रह्मज्ञाजनकादयः १ निमेरौरसः पुत्रोनाभूदितिदर्शे
यन्तकथामाह निमिरित्येकादशभिः सत्रमारभ्यवसिष्ठंऋत्विजंप्रवृतवत् १ तंशक्रस्यमखंनिर्वर्त्यप्रतिपालयप्रतीक्षस्व

रणकोभक्तिनानस्मात्पुरस्थस्ततनयस्ततः सुमित्रोनामनिष्ठांतस्त्वेतेवार्हद्वलान्वयाः १५ इक्ष्वा-
कूणामयंवंशः सुमित्रांतोभविष्यति यतस्तंप्राप्यराजानंसंस्थांप्राप्स्यतिवैकलौ १६ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेनवमस्कंधेद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुकउवाच निमिरिक्ष्वाकुतनयोवसिष्ठमवृत
र्त्विजं आरभ्यसत्रंसोप्याहशक्रेणप्राग्वृतोऽस्मिभोः १ तंनिर्वर्त्यागमिष्यामितावन्मांप्रतिपालय
तूष्णीमासीत्गृहपतिः सोपींद्रस्याकरोन्मखं २ निमिश्चलमिदंविद्वान्सत्रमारभतात्मवान् ऋत्वि
ग्भिरपरैस्तावन्नागमद्यावतागुरुः ३ शिष्यव्यतिक्रमंवीक्ष्यनिर्वर्त्यगुरुरागतः अशपत्पततादेहोनि
मेः पंडितमानिनः ४ निमिः प्रतिददौशापंगुरवेऽधर्मवर्तिने तवापिपततादेहो लोभाद्धर्ममजान
तः ५ इत्युत्ससर्जस्वंदेहंनिमिरध्यात्मकोविदः मित्रावरुणयोर्जज्ञेउर्वश्यांप्रपितामहः ६ ॥१ तिगृहपतिर्निमिः

२ इदंजीवितंचलंअस्थिरंविद्वान् ३ इंद्रस्यमखंनिर्वर्त्यागतोगुरुः शिष्यस्यव्यतिक्रममन्यायंवीक्ष्यनिमेर्देहः पतत्वित्यशपत् ४
५ उर्वशीदर्शनात्स्कन्नंरेतस्ताभ्यांकुंभेनिषिक्तंतस्मात्प्रपितामहोवसिष्ठोजज्ञेतदाह मित्रावरुणयोरिति तथाचश्रुतिः कुंभेरेतः सि
षिचतुः समानमिति ६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदाहयतः सकाशात्कौशल्योयाज्ञवल्क्यऋषिरध्यात्मंयोगमध्यगात्महांतउदयाः सिद्धोयस्मिन्तं हृदयग्रंथेर्भेदकंच ४।५
शिष्यः कौशल्यस्त्र्यध्यात्मंयाज्ञवल्क्योऽध्यगाद्यतः योगंमहोदयमृषिर्हृदयग्रंथिभेदकं ४ पुष्यो
हिरण्यनाभस्यध्रुवसंधिस्ततोऽभवत् सुदर्शनोऽग्निवर्णश्चशीघ्रस्तस्यमरुः सुतः ५ योऽसावा
स्तेयोगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः कलेरंतेसूर्यवंशंनष्टंभावयितापुनः ६ तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्यसं
धिस्तस्याप्यमर्षणः महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोऽन्वजायत ७ ततः प्रसेनजित्तस्मात्तक्षकोभ
वितापुनः ततोबृहद्बलोयस्तुपित्रातेसमरेहतः ८ एतेहीक्ष्वाकुभूपालाअतीताः शृण्वनागतान्
बृहद्बलस्यभवितापुत्रोनामबृहद्रणः ९ उरुक्रियास्ततस्तस्यवत्सवृद्धोभविष्यति प्रतिव्योमस्ततोभा
नुर्दिवाकोवाहिनीपतिः १० सहदेवस्ततोवीरोबृहदश्वोथभानुमान् प्रतीकाश्वोभानुमतः सुप्रती
कोऽथतत्सुतः ११ भवितामरुदेवोथसुनक्षत्रोथपुष्करः तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजि
त् १२ बृहद्राजस्तुतस्यापिबर्हितस्मात्कृतंजयः रणंजयस्तस्यसुतः संजयोभविताततः १३ त।
स्माच्छाक्योथशुद्धोदोलांगलस्त — त्सुतः स्मृतः ततः प्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रकोभविताततः १४ ।।ः
मरुंविशिनष्टियोऽसावितिपुनर्भावयिताभावयिष्यति ६ ७ पित्राअभिमन्युना ८ ९ १० ११ ततस्मादमित्रजित् ॥ १२

॥ ९८ ॥ ९४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११ भा॰ नै॰ विद्रुममया उदुंबरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः स्वच्छैः स्थलैस्तृतीयांतानां मंडितं इति तृतीयेनान्वयः ३२ वाससां मणिगणानां च
२६ अंशुकैर्हीरैश्चित्रिभिः चित् चैतन्यं तत्तद्दुद्भासैः उज्ज्वलैः यद्वा चिदिति किंचित्क चित् वैडूर्यस्तंभादिषु यथा शोभमुज्ज्वलैर्मुक्ता
फलैर्मंडितमित्यर्थः कांताः कमनीयाः कामोपपन्नयो भोगसाधना निताभिः ३३ भूषणानां भूषणभूतैः ३४ ३५ नृणां मध्ये

विद्रुमोदुंबरद्वारैर्वैडूर्यस्तंभपंक्तिभिः स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भातस्फटिकभित्तिभिः ३२ चित्रस्रग्भिः
पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कांतकामोपपत्तिभिः ३३ धूपदीपैः सुरभि
भिर्मंडितं पुष्पमंडनैः स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ३४ तस्मिन्स भगवान्रामः स्निग्धया
प्रिययेष्टया रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल ३५ बुभुजे च यथाकालं कामान्धर्ममपीडयन् वर्ष
पूगान्बहून्नृणामभिध्यातांघ्रिपल्लवः ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे एकादशोऽ
ध्यायः ११ श्रीशुक उवाच कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः पुंडरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमध
न्वाऽभवत्ततः १ देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः ततो बलः स्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्क रामः
संभवः २ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ततो हिरण्यनाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ३ २६
यद्वा नृणां नृभिरभिध्यातमंघ्रिपल्लवं यस्येति ३६ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां एकादशोध्यायः
११ द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोऽन्वयः १ कुशस्य श्रीरामपुत्रस्यातिथिः त
त्सुतः तस्य सुतोऽभवत् १ अर्कसंभवः अर्कस्यांशात्संभूतः २ ततो विधृतेः हिरण्यनाभः कथंभूतः जैमिनेः शिष्यो योगाचा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सरामः स्वयं कथमवर्त्तत भ्रातॄन् प्रति वा कथमवर्त्तत कथंभूतान् आत्मनः आत्मांशभूतान् तस्मिन् वा ईश्वरे ते भ्रात्रादयश्च अनु अनंतरं क
थमन्ववर्त्तंतेति प्रश्नत्रयं २४ तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह अथेति अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञाऽनुसारितया वृत्तिरुक्ता
२५ अथ सिंहासनस्वीकारानंतरं पुरीं वर्णयति त्रिभिः गंधोदकैर्मदविंदुभिश्च आसिक्ता मार्गा यस्यां सुतरां मत्तामिव समृद्धा वेति वितर्के पा

राजोवाच कथं स भगवान् रामो भ्रातॄन् वा स्वयमात्मनः तस्मिन् वा तेऽन्ववर्त्तन्त प्रजाः पौराश्च ईश्वरे २४।
बादरायणिरुवाच अथादिशद्दिग्विजये भ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः आत्मानं दर्शयन् स्वानां पुरीमैक्षत सानु-
गः २५ आसिक्तमार्गां गंधोदैः करिणां मदसीकरैः स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव २६ प्रासा
दगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मंडितां २७ पूगैः सवृंतै रंभाभिः पट्टिका
भिः सुवाससां आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणां २८ तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः॥
आशिषो युयुजुर्देव पाहीमां प्राक् त्वयोद्धृतां २९ ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रि
यो नराः आरुह्य हर्म्याण्यरविंदलोचनमतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ३० अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः
पूर्वराजभिः अनंताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदं ३१॥ ६६ गंतरे वासितरां कामोन्मत्तां गामिवेत्य-

र्थः २६ २७ २८ पौराणां तस्मिन् वृत्तिमाह तमुपेयुरिति वराहरूपेण त्वया उद्धृतामिमां पृथ्वीं पाहीति २९ प्रजानां तस्मिन् वृत्तिमा
ह ततः प्रजा इति ३० स्वयं कथमवर्त्ततेति तस्योत्तरमाह अथेति यावत्समाप्ति स्वगृहं प्रविष्टः सन् तस्मिन् रेमे इति पंचमेनान्वयः गृ
हं वर्णयति सार्द्धैस्त्रिभिः अनंता ये खिला नाम रत्नादीनां कोशाः तैराढ्यं अनर्घ्या उरवः परिच्छदा यस्मिन् ३१॥ ❋ ॥ ❋ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ नै॰ नचातिचित्रमेतदित्याह स्त्रीपुंसोः प्रसंगः आसक्तिः त्रासमावहतीति तथा विभक्तेरलुगार्षः सर्वत्रैवभयावहइतियाठांतरंसुग
२८ मं किमुतेनेति प्रासंगिकोक्तिः १७ अग्निहोत्रमजुहोत्प्रभुः रामः १८ आत्मज्योतिर्निजंधाम १९ जलधिवंधनं अस्त्रपूगोस्त्ररक्षसां
वधइतिरदंकविभिराश्चर्यमिववर्णितमपियशःस्तुतिर्नभवतितत्रहेतुः अधिकसाम्याभ्यांविमुक्तंधामप्रभावोयस्यतस्यकिंक

स्त्रीपुंप्रसंगएतादृक्सर्वत्रत्रासमावहः अपीश्वराणांकिमुतग्राम्यस्यगृहचेतसः १७ ततऊर्द्धंब्र
ह्मचर्यंधारयन्नजुहोत्प्रभुः त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखंडितं १८ स्मरतांहृदिविन्यस्यविद्धंद
ंडककंटकैः स्वपादपल्लवंराम आत्मज्योतिरगात्ततः १९ नेदंयशोरघुपतेः सुरयाञ्चयात्तलीलातनोर
धिकसाम्यविमुक्तधाम्नः रक्षोवधोजलधिवंधनमस्त्रपूगैः किंतस्यशत्रुहननेकपयः सहायाः २०
यस्यामलंनृपसदस्सुयशोऽधुनापिगायंत्यघघ्नमृषयोदिगिभेंद्रपट्टं तन्नाकपालवसुपालकिरीट
स॰ २ जुष्टपादांबुजंरघुपतेःशरणंप्रपद्ये २१ यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टोवासंविष्टोनुगतोपिवा कोशलास्तेययुः
स्थानंयत्रगच्छंतियोगिनः २२ पुरुषोरामचरितंश्रवणैरुपधारयन् आनृशंस्यपरोराजन्कर्मबंधै
र्विमुच्यते २३॥ कपयःसहायाःअतःसुग्रीवाद्याश्रयणंयथालीलामत्रंतथैवेदमपियुक्तंचेनदित्याहसुराणांसाच्ञयाआत्तास्वीकृता
लीलार्थानतनुर्येनतस्य २० एवंविधंलीलाप्रयोजनंदर्शयन्प्रणमतियस्ययशःनृपाणांयुधिष्ठिरादीनांसदस्सुऋषयोमार्कंडेयादयोगायंति
दिगिभेंद्राणांपट्टवदाभरणरूपंतत्स्यंतंव्याप्तमित्यर्थः नाकपालादेवाःवसुधापालाः वसुधापालाश्चतेषांकिरीटैर्जुष्टपादांबुजंयस्यतंरघुपतिं
पाठांतरेतत्तस्मात्रघुपतेर्जुष्टपादांबुजंप्रपद्यइत्यर्थः २१ सरामःसंविष्टःउपवेशितःअनुगतोवायैःतेकोशलदेशवासिनःसर्वेपियत्रयोगिनोगच्छं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५ अप्रत्तं किमु अदत्तं सर्वं दत्तं इत्यर्थः विश्य प्रविश्य ६ न्यस्तदण्डैर्मुनिभिरर्पितौ चित्तेन्यस्तावंघ्री यस्य तस्मै नेष्वार्पितावंघ्रीयेनेति

तेनु ब्राह्मणदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतं प्रीताः क्लिन्नधिय स्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ५ ब्राह्मणा ऊचुः

अप्रत्तं नस्त्वया किं नु भगवन् भुवनेश्वर यन्नोंतर्हृदयं विश्य तमो हंसि स्वरोचिषा ६ नमो ब्रह्मण्यदेवाय

रामायाकुंठमेधसे उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदंडार्पितांघ्रये ७ कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो रात्र्यामलक्षि

तः चरन्वाचोऽशृणोद्रामो भार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ८ नाहं विभर्मि त्वां दुष्टामसतीं परवेश्मगां स्त्रीलोभी

विभृयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ९ इति लोकाद्बहुमुखाद्दुराराध्यादसंविदः पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्रा॥

प्ता प्राचेतसाश्रमं १० अंतर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रियां मु

निः ११ अंगदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते सुबाहुः श्रु

तसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः १२ गंधर्वान्कोटिशो जघ्ने भरतो विजये दिशां तदीयधनमानीय सर्वं राज्ञे

न्यवेदयत् १३ शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीं १४ मुनौ

निक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवासिता ध्यायंती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह १५ तच्छ्रुत्वा भग

वान्रामो रुंधन्नपि धिया शुचः स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः १६ ॥ ॥

वा ७ ८ ९ असंविदः अज्ञात् प्राचेतसो वाल्मीकिः तस्याश्रमं प्राप्ता १० अंतर्वत्नी गर्भिणी सती क्रियाः जातकर्माद्याः ११ १२॥

॥ ११८ [illegible] ॥

१० भा॰नं॰ २७

॥४८॥ पू॰ ॥ पू॰ ॥ पू॰ ॥ पू॰ ॥ पू॰ ॥ पू॰ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० ततस्त्वेकादशेऽयोध्यामावस

एवंकृतशिरःस्नानःसुवासाःस्रग्व्यलंकृतः स्वलंकृतैःसुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्ययावभौ ४९ अग्रहीदा

सनंभ्रात्राप्रणिपत्यप्रसादितः प्रजाःस्वधर्म्मनिरतावर्णाश्रमगुणान्विताः ५० जुगोपपितृवद्रामोमे

निरेपितरंचतं त्रेतायांवर्त्तमानायांकालःकृतसमोऽभवत् ५१ रामेराजनिधर्मज्ञेसर्वभूतसुखावहे

वनानिनद्योगिरयोवर्षाणिद्वीपसिंधवः ५२ सर्वेकामदुघाआसन्प्रजानां भरतर्षभनाधिव्याधि

जराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ५३ मृत्युश्चानिच्छतांनासीद्रामेराजन्यधोक्षजे एकपत्नीव्र

तधरोराजर्षिचरितःशुचिः ५४ स्वधर्मंगृहमेधीयंशिक्षयन्स्वयमाचरत् प्रेम्णानुवृत्त्याशीलेनप्र

श्रयावनतासती धियाह्रियाचभावज्ञाभर्तुःसीताऽहरन्मनः ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवम

स्कंधेरामचरितेदशमोऽध्यायः १० श्रीशुकउवाच भगवानात्मनात्मानंराम उत्तमकल्पकैः सर्वदे

वमयंदेवमी जआचार्यवान्मखैः १ होत्रेऽददाद्दिशंप्राचींब्रह्मणेदक्षिणांप्रभुः अध्वर्यवेप्रतीचीं

चउदीचींसामगायसः २ आचार्याययदौशेषांयावतीभूस्तदंतरा मन्यमानइदंकृत्स्नंब्राह्मणोऽर्हति

निस्पृहः ३ इत्ययंतदलंकारवासोभ्यामवशेषितः तथाराज्ञ्यपिवैदेहीसौमंगल्यावशेषिता ॥४॥ ३॥

त्वनुजैःसहयज्ञादियच्चकारेशोरामस्तदनुवर्ण्यते ११ २ तदंतरानासांदिशांमध्येयावतीभूः तांब्राह्मणएवार्हतीतिमन्यमानः ३ श्री

यं श्रीरामः तत्त्वहासोमंगलमाभरणादिकंतावन्मात्रमवशेषि

तंयस्यास्तद्व्यतिरिक्तंहिरण्यादिसर्वंददावित्यर्थः ४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रेम्णा प्रक्लिन्नं हृदयं ईक्षणे च नेत्रे यस्य ३९ नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य येऽर्हसत्तमाः कुलवृद्धाः ४० तेभ्योपि नमनं चा
क्रे ४१ अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह पादुके इति सार्द्धैस्त्रिभिः ४२ धनुश्च निषंगौ च तान् ४३ ४४ ४५ गुरुपत्नीः कैके
पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः॥ पादुके न्यस्य पुरतः प्रांजलिर्बाष्पलोचनः ३९ तमाश्लि
ष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः ४० तेभ्यः स्वयं नम
श्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः धुन्वंत उत्तरासंगान्पतिं वीक्ष्य चिरागतं ४१ उत्तराः कोशला माल्यैः किरं
तो ननृतुर्मुदा पादुके भरतोऽगृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे ४२ विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः
धनुर्निषंगाञ्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमंडलुं ४३ अबिभ्रदंगदः खड्गं हैमं चर्मर्क्षराण्नृप पुष्पकस्थोऽ
न्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वंदिभिः ४४ विरेजे भगवान्राजन्ग्रहैश्चंद्र इवोदितः भ्रातृभिर्नं
दितः सोपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीं ४५ प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् गुरून्वयस्या
वरजान्पूजितः प्रत्यपूजयत् ४६ वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतुः॥ पुत्रान्स्वमातरस्ता
स्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः आरोप्यांकेऽभिषिंचंत्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ४७ जटा निर्मुच्य
विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः अभ्यषिंचद्यथैवेंद्रं चतुःसिंधुजलादिभिः ४८ ॥ ८ १ ८ ॥ ९ ॥
य्याद्याः वयस्यानवरजांश्च ४६ बाष्पौघैरभिषिंचंत्यः शुचः शोकान् विजहुः शेषं स्पष्टं ४७ ४८ ॥ २ ६ ८ ७ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सांपरायिकं और्द्धदेहिकं २९ ३० आत्मनः स्वस्य संदर्शनेन यआह्लादस्तेन विकसन्मुखपंकजं यस्यास्तां ३१ यानं पुष्पकं आत्म
भ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां ३२ आयुश्चदत्वा तेनापि सहैव ययौ ३३ गोमूत्रयावकं गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनं भ्रातरं भरतम् ३४ ३५ स्वशि

श्रीशुक उवाच रक्षानां विभीषणश्चक्रे कोशलेंद्रानुमोदितः पितृमेधविधानेन यदुक्तं सांपरायिकं २९
ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे क्षामां स्वविरहव्याधिं शिंशपामूलमास्थितां ३० रामः प्रियतमां
भार्यां दीनां वीक्ष्यान्वकंपत आत्मसंदर्शनाह्लादविकसन्मुखपंकजां ३१ आरोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां
हनुमद्युतः विभीषणाय भगवान्दत्वा रक्षोगणेशतां ३२ लंकामायुश्च कल्पांतं ययौ चीर्णव्रतः पुरीं अवा
कीर्य्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ३३ उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा गोमूत्रयावकं
श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलांबरं ३४ महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थंडिलेशयं भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपु
रोहितैः पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजं ३५ नंदिग्रामात्स्वशिविराद्गीतवादित्रनिस्वनैः ब्रह्म
घोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ३६ स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजैरथैः सदश्वै रुक्मस
न्नाहैर्भटैः पुरटवर्म्मभिः ३७ श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः पारमेष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चाव

शिरात्म रामं विना ऽयोध्याम प्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवान् तस्मात् काशाङ्गीनादिभिर्युक्तो रामं प्रत्युद्यतः ३६ अ...नि च ३६
भिर्मुखैर्ययौ ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिः ३६ स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रांतायासां ताभिः पताकाभिः हैमैरिति च त्वारि रथविशेष

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वबलस्य नष्टिं नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन् यानकं पुष्पकविमानं रथं वा आरुह्य श्रीराममभिससार अथ तं स्वःस्यंदने स्वर्गस्थे इंद्रस्य रथे
मातलिना इंद्रसारथिनोपनीते द्युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानमहनत् अहन् २१ हे पुरुषादपुरीष राक्षसपुरीषप्राय यद्यस्मात् अपहृता श्वे
वत् श्वा यथा असमक्षं गृहं प्रविश्य किमपि हरति न दृष्टं तस्मात् जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुस्ते यच्छ कालइवालंघ्यवीर्योहं फलं यच्छामि अथ

रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससार रामं स्वःस्यंदने द्युमति मातलिनोपनीते विभ्रा
जमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः २१ रामस्तमाह पुरुषादपुरीष यन्नः कांताऽसमक्षमसताऽपहृता श्ववत्ते त्य
क्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि काल इव कर्तुरलंघ्यवीर्यः २२ एवं क्षिपन् धनुषि संधितमुत्स
सर्ज बाणं स वज्रमिव तत् हृदयं विभेद सोऽसृग्वमन् दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्धाहेति जल्पति जने सुकृती
व रिक्तः २३ ततो निष्क्रम्य लंकाया यातुधान्यः सहस्रशः मंदोदर्या समं तस्मिन् प्ररुदंत्य उपाद्रवन् २४ स्वा
न्स्वान् बंधून्परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् रुरुदुः सुस्वरं दीना घ्नंत्य आत्मानमात्मना २५ हा हताः स्म वयं ना
थ लोकरावण रावण कं यायाच्छरणं लंका त्वद्विहीना परार्दिता २६ नैवं वेद महाभाग भवान्कामवशं गतः
तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमां २७ कृतैषा विधवा लंका वयं च कुलनंदन देहः कृतोऽन्नं
गृध्राणामात्मा नरकहेतवे २८ ॥ २२ मे कर्तुः पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा २२ रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादि
व विमानात् पुष्पकात् न्यपतदिति वा २३ राक्षसस्त्रीणां विलापमाह तत इति पंचभिः मंदं स्वल्पमुदरं यस्याः तया रावणभार्यया सह २४
२५ परैरर्दिता पीडिता २६ २७ गृध्राणामन्नं भक्ष्यः नरकहेतवे नरकभोगाय २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१० भा.ने. तद्वाक्यमभिनंद्यय त्न तंतदा हवध्वेति विविधैरद्रीणांकूटैः शृंगैः सेतुंबध्वा अग्रे सीतान्वेषणे हनुमतैवदग्धांलंकामविशत् कथंभूतैः शृं
२५ गैः कपींद्राणांकरैः कंपितानि भूरुहाणामंगानि शाखादीनियेषुतैः विभीषणसदृशाबुध्वाकैः सहाविशत् सुग्रीवादयः प्रमुखायेषांतै
रनीकैः १६ ततस्सालंकाघूर्णाप्रचलितावभूव कथंभूता वानरेंद्राणांबलैरूढा विहारादयोयस्यांसा निर्भज्यमाना धिषणादयोयस्यां
सातत्रविहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः कोशः द्वारंगृहादीनां गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा वलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी।
वध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपींद्रकरकंपितभूरुहांगैः सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैः।
लंकां विभीषणदृशाऽविशदग्रदग्धाम् १६ सा वानरेंद्रबलरूढविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभी
विटंका निर्भज्यमानधिषणध्वजहेममुंभशृंगाटकागजकुलैर्ह्रदिनीवघूर्णा १७ रक्षःपतिस्तदवलो।
क्य निकुंभकुंभधूम्राक्षदुर्मुखसुरांतनरांतकादीन् पुत्रं प्रहस्तमतिकायविकंपनादीन् सर्वानुगान्समहिनोदथ
कुंभकर्णं १८ तां यातुधानपृतनामसिशूलचापप्रासर्ष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् सुग्रीवलक्ष्मणमरु।
त्सुतगंधमादनीलांगदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् १९ तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे द्वंद्वं वरूथमिभ
पत्तिरथाश्वयोधैः जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरंगदाद्याः सीताभिमर्शहतमंगलरावणेशान् २०॥ विटंकः कपो
तपालिका धिषणं वेदिका दिशृंगाटकं च तुष्पथम् १७ रक्षःपती रावणः पुत्रमिंद्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत्प्रायुंक्त १८ असिशूलादिभि
र्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात मरुत्सुतो हनुमान् ऋक्षो जांबवान् १९ ते रघुपतेरनीकपा अंगदाद्याः सर्वे
रावणस्य रथादिभिर्यद्वरूथं सैन्यं तत्र द्वंद्वं युद्धं यथा भवति तथाऽभिपत्य संगम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः का न् सीतायाऽभिमर्शेन हतं मंगलं यस्य सरावणः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आत्मार्थेनहत्येनकर्मणारावणेनसहयुद्धेनहतंहत्यंशास्त्रीयंदहनादिकंयस्यतंजटायुषंपुत्रवद्दग्ध्वाकबंधंस्वग्रहणायप्रसा
रितबाहुंराक्षसमहन् अथवालिनिहतैस्तैःकपिभिर्दयितायागतिंबुध्वा अजभवाभ्यामर्चितावंघ्रीयस्यसमनुजोवेलांसमुद्रतीरम
गात् १२ तत्रत्रिरात्रमुपवासेनप्रतीक्षितोपिसिंधुर्यदानोपस्थितः तदायस्यरोषविभ्रमेणक्रोधलीलयाविवृत्तेनायःकटाक्षस्तस्मया
तेनसंभ्रांतानक्रामकराश्चयस्मिन्भयेनगीर्णःग्रस्तःस्तंभितोघोषोयेनसःसिंधुःएतद्रूपमार्णवभावेअर्हेणमर्घादिकंरूपीमूर्त्ति

दग्ध्वात्मकृत्यहतकृत्यमहन्कबंधंसख्यंविधायकपिभिर्दयितागतिंतैः बुध्वाथवालिनिहतेप्लव
गेंद्रसैन्यैर्वेलामगात्समनुजोऽजभवार्चितांघ्रिः १२ यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रांतनक्रमक
रोभयगीर्णघोषःसिंधुःशिरस्यर्हणंपरिगृह्यरूपीपादारविंदमुपगम्यबभाषएतत् १३ नत्वावयंज
डधियोनुविदामभूमन्कूटस्थमादिपुरुषंजगतामधीशं यत्सत्त्वतःसुरगणारजसःप्रजेशामन्योश्चभूत
पतयःसभवान्गुणेशः १४ कामंप्रयाहिजहिविश्रवसोऽवमेहंत्रैलोक्यरावणमवाप्नुहिवीरपत्नीं॥
बध्नीहिसेतुमिहतेयशसोवितत्यैगायंतिदिग्विजयिनोयमुपेत्यभूपाः १५ ॥ ॥ ॥

मान् १३ भाषणमेवाह नत्वामितिद्वाभ्यां एतावत्पर्यंतंननुनिश्चितंत्वांनविदामनजानीमइत्यर्थः इदानींतुज्ञातोसीत्याह यदितिपृथक्
पदंयस्यसत्त्वतःयद्रूपेभ्यःसत्त्वादिभ्यःसुरगणादयोभवंतिसभवानिति १४ कामंयथेच्छंजलमाक्रम्यापिप्रयाहि अवमेहंपुरीषप्रा
यंत्रैलोक्यंरावयतिआक्रंदयतीतितंतथाभूतंजहि हेवीरयद्यपितवजलंप्रतिबंधकंनभवति तथापीहसेतुंबध्नीहिनहिकि।
मर्थंतेयशसोविस्ताराय तदेवाह यंसेतुमुपेत्यदुष्करंकर्मावेक्ष्यत्वद्यशोगायंतिभूपास्तं १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९०
भा-न- इदानीं गुर्वर्थं इति श्लोकं विवृण्वन्नाह यद्वति कदाचित्कैकेय्यास्तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतं ततः श्रीरामस्य यु
२७ वराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य च वनेवासः प्रार्थितः तद्दासत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे
ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा सभार्यो वनं ययौ दुस्त्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तः मुक्तसंगो योगी असून् प्राणानिवेति ८ रक्षसो रावण
स्य स्वसुः शूर्पणखायाः अशुद्धबुद्धेः सीतां जिघृक्षोः कामातुरायाः इति वा रूपं व्यक्तं विकारमनयत् तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यान्बं

यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्त्रैणस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्य्यः राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो
निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्तसंगः ८ रक्षः स्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः खरत्रिशिरदूष
णमुख्यबंधून् जघ्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदंडपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ९ सीताकथाश्र
वणदीपितहृच्छयेन सृष्टं विलोक्य नृपते दशकंधरेण जघ्नेऽद्भुतैणवपुषाऽऽश्रमतोऽपकृष्टो मारीचमा
शु विशिखेन यथा कमुग्रः १० रक्षोऽधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापिता
यां भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसंगिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ११॥ (८)धवी येषु तांश्चतुर्दश
सहस्रं जघान अपारणीयं अलंघ्यं असह्यं कोदंडं पाणौ यस्य सः ९ सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सीतां हर्त्तुमि
च्छता सृष्टं तेन स्वस्याश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं मारीचं विलोक्य जघान कथंभूतं अद्भुतैणवपुषा स्वर्णहरिणदेहेनोपलक्षितं अन एम:
तएव लोमनेनाश्रमतस्तेनापकृष्टः सन् कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः १० ततश्च रक्षोऽधमेन रावणेन असमक्षमपनीतायां प्रियया २७
वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवद्दीनेच चार किमभिप्रायः सन् इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसंगिनां दुःखोदर्कीं गतिं प्रख्यापयन् ११॥ ८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यद्वा वदति सुकुमाराभ्यां पद्भ्यां तदेवाह प्रियायाः पाणिनाऽपि स्पर्शेन क्लिष्टमाययोः ताभ्यां प्रति वनं व्यचरत् हरींद्रो हनुमा
न् सुग्रीवो वा अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां सह जितो अपनीतापथरुजा मार्गश्रमो यस्य शूर्पणख्या वैरूप्यात्कर्णनासिका — च्छे
दाद्धेतोः तया प्रलोभितेन रावणेनापहारात् प्रियेण कलत्रेण विरहः तेन रुट् तया आरोपितयोः भ्रुवो विजृंभणेनैव त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात्
तत्तल्लिङ्गज्ञापनेन बद्धः सेतुर्येन स ततः खला रावणादयस्त एव दवो वनं तस्य दहनः ४ संक्षेपतो वर्णितं रामचरितं आदितः आरभ्य विस्त
रेणाह विश्वामित्राध्वरे इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेक्ष्यैव हता इत्यर्थः यच्छब्दानां स कोशलें

वैरूप्याच्छूर्पणख्याः प्रियविरहरुषारोपितभ्रूविजृंभत्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुः खलदवदहनः कोश
लेंद्रोऽवतान्नः ४ विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैर्ऋतपुं
गवाः ५ यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतं आदाय बालगजलील
इवेक्षुयष्टिं सज्जीकृतं नृप विकृष्य बभंज मध्ये ६ जित्वाऽनुरूपगुणशीलवयोंगरूपां सीताऽभि
धां श्रियमुरस्यभिलब्धमानां मार्गे व्रजन् भृगुपतेर्व्यनयत्प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिरराजबीजां ७

द्रों — ऽवतादित्यनेनैवान्वयः ५ लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं त्र्यंबकं धनुरिक्षुयष्टिमिव लीलया वादाय सज्जीकृ
तमारोपितं विकृष्य मध्ये बभंज हे नृप उग्रं कठिनं गरिष्ठं तदाह वाहकानां त्रिभिः शतैरुपनीतं बालगजस्य लीलेव लीला यस्य सः
६ अनुरूपाणि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वं उरसि अभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भंगमहाना
दश्रवणक्षुभितस्य भृगुपतेर्दर्पं व्यनयत् अपनीतवान् कथंभूतस्य त्रिःसप्तकृत्वः राजबीजशून्यां महीं योऽकरोत्तस्य ७ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९ भा॰न॰ अथतस्मात्प्रकृत्यास्वभावेनात्मनिरूढंगुणेषुसंगंविश्वकर्तृभावेनहित्वातमेवाहंप्रपद्ये ४७ अन्यभावंदेहाद्यभिमानहरूप
२३ मज्ञानंहित्वा ४८ स्वभावमेवाह यत्तदिति शून्यवत्कल्पितंवागाद्यविषयत्वात्वासुदेवइतियंगृणंतिब्रह्मणएवभक्तानु
ग्रहार्थमाविष्कृततनोर्वासुदेवत्वात् ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ दशमेप्राहस्व
अथेशमायारचितेषुसंगंगुणेषुगंधर्वपुरोपमेषु रूढंप्रकृत्यात्मनिविश्वकर्तुर्भावेनहित्वातम
हंप्रपद्ये ४७ इतिव्यवसितोबुद्ध्यानारायणगृहीतया हित्वाऽन्यभावमज्ञानंततःस्वंभावमाश्रितः
४८ यत्तद्ब्रह्मपरंसूक्ष्ममशून्यंशून्यकल्पितं भगवान्वासुदेवेतियंगृणंतिहिसात्वताः ४९ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेसूर्यवंशानुकथनेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच खट्वांगा
द्दीर्घवाहुश्चरघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः अजस्ततोमहाराजस्तस्माद्दशरथोभवत् १ तस्यापिभगवा
नेषसाक्षाद्ब्रह्ममयोहरिः अंशांशेनचतुर्द्धाऽगात्पुत्रत्वंप्रार्थितःसुरैः २ रामलक्ष्मणभरतशत्रु
घ्नाइतिसंज्ञया तस्यानुचरितंराजन्नृषिभिस्तत्वदर्शिभिः श्रुतंहिवर्णितंभूरित्वयासीतापतेर्मुहुः
३ गुर्वर्थेत्यक्तराज्योव्यचरदनुवनंपद्मपद्भ्यांप्रियायाःपाणिस्पर्शाक्षमाभ्यांमृजितपथरुजोयोहरींद्रानु
दुंगवंशेश्रीराममसंभवंतच्चरित्रंचलंकेशंहत्वाऽयोध्यागमावधि १ खट्वांगाच्चदीर्घवाहुः १२ ऋषिभिर्वाल्मीकिप्रभृतिभिः
मुख्यैर्भूरिवर्णितंत्वयामुहुःश्रुतं तथापिसंक्षेपतःकथ्यमानंशृणु ३ ग्रंथकोटिभिराकीर्णमद्भुतंरामविक्रमं अध्यायद्वयतोव
स्त्येकश्लोकेसमस्यति सकोशलेंद्रः श्रीरामःनोस्मान्श्रवनात्यातुकथंभूतःयोगुर्वर्थेपितुःसत्यस्यपालनार्थंत्यक्तराज्यःसन् रामः २३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेवं कर्मणाऽप्रजः ३८ अबिभ्रद्धारेत्यर्थः नतु व्यजायत न प्रासूत अतो वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान स उत्पन्नः सुतः
अश्मकः ३९ स्त्रीभिः सर्वेभ्यः परशुरामात्परिरक्षितः अतो नारीकवच इत्युक्तः निःक्षत्रे सति क्षत्रवंशस्य मूलमभवत् अतो
मूलक इति चोक्तः ४० ४१ प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वांगेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति दैवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्र

ततऊर्द्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाऽप्रजः वसिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयंत्यां प्रजामधात् ३८ सा वै सप्त स
मा गर्भमबिभ्रन्न व्यजायत जघ्नेऽश्मनोदरं तस्याः सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ३९ अश्मकान्मूलको जज्ञे।
यः स्त्रीभिः परिरक्षितः नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ४० ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र ऐडवि
डस्ततः राजा विश्वसहो यस्य खट्वांगश्चक्रवर्त्यभूत् ४१ यो देवैरर्थितो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयः मुहू
र्तमायुर्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं संदधे मनः ४२ न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः न श्रियो न मही।
राज्यं न दाराश्चातिवल्लभाः ४३ न बाल्येपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् न पश्याम्युत्तमश्लोकादन्य
त्किंचन वस्त्वहं ४४ देवैः कामवरो दत्तो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः न वृणे तमहं कामं भूतभावनभावनः
४५ ये विक्षिप्तेंद्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितं न विंदंति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ४६ ॥९॥

मिति तद्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे संदधे ४२ एतदेव स्वस्य साधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकं तत्कृतेन निश्चयेन द
र्शयति नेति सप्तभिः कुलदैवान् ब्रह्मकुलात्सकाशात् मे प्राणादयो नातिवल्लभाः नातिप्रियाः ४३ ४४ मह्यं मम भूतभावनो हरिस्तस्य
भावना यस्य सोऽहं तं कामं न वृणे ४५ तत्र हेतुः य इति विक्षिप्तानींद्रियाणि धीश्च येषां ते देवास्तेपि ४६ ॥ १ ◎ १ ◎ १ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०न० २८ सर्वभूतानामात्मेति भावनया आराधयितुमिच्छुः यद्वा सर्वभूतानामात्मभावेन भूतेषुस्थितमपि गुणैरंतर्हितं ब्रह्मेतिसं
२५ वंधः पाठांतरे अंतर्हितः सोऽयमित्युत्तरेणान्वयः २९ ३० भ्रूणस्य श्रोत्रियस्य गर्भस्य सतः इतिवा वभ्रोः गोः सनाममतो भवान्व
देहो येमानुवोराजन्पुरुषस्याखिलार्थदः तस्मादस्य वधो वीरसर्वार्थवध उच्यते २८ एषहिब्रा
ह्मणो विद्वांस्तपः शीलगुणान्वितः आसिराधयिषुर्ब्रह्ममहापुरुषसंज्ञितं सर्वभूतात्मभावेन भू
तेष्वंतर्हितं गुणैः २९ सोयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो कथमर्हति धर्मज्ञवधं पितुरिवात्म
जः ३० तस्यसाधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः कथं वधं यथा वभ्रोर्मन्यते सम्मतो भवान् ३१
यद्ययं क्रियते भक्ष्यस्तर्हि मां खाद पूर्वतः न जीविष्ये विना येन क्षणं च मृतकं यथा ३२ एवं करुणा
भाषिण्या विलपंत्या अनाथवत् व्याघ्रः पशुमिवाखादत्सौदासः शापमोहितः ३३ ब्राह्मणी वी
क्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितं शोचंत्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपिता सती ३४ यस्मान्मे भक्षितः पापकामा
र्तायाः पतिस्त्वया तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ दर्शितः ३५ एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरा
यणा तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिं गता ३६ विशापो द्वादशाब्दांते मैथुनाय समुद्यतः विज्ञाय
ब्राह्मणीशापं महिष्यास निवारितः ३७ ॥ २९ धंकथं साधु मन्यतइत्यर्थः ३१ क्षणमपि येन विना न जीवि
ष्यामि सोऽयं यदि भक्ष्यः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मृतप्रायां मां पूर्वं भक्षय ३२ ३३ दिधिषुं गर्भाधानकर्तारं ३४ ॥

३६ ३७ ३८ ॥ [illegible]

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नरहः नरहस्यं १९ मृगयां चरन्कंचिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच २० सभ्रातापलाय्य गतः अघमनिष्टं सूदः पाच
कः तद्रूपधरः सन् राज्ञो गृहे वर्त्तमानः २१ अभक्ष्यमंजसा विलोक्य एवं नरमांसव्यवहारेण २२ वसिष्ठएवं तं शापं द्वादशवा
र्षिकं चक्रे २३ रुशतीः तीक्ष्णा आपः स्वपादयोर्जहौ नान्यत्र तत्र हेतुः दिश इति एवमनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितं मित्रसंकुलत्वस्य

राजोवाच किंनिमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः एतद्वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो
यदि १९ श्रीशुक उवाच सौदासो मृगयां किंचिच्चरन्रक्षो जघान ह मुमोच भ्रातरं सोथ गतः प्रति
चिकीर्षया २० संचिंतयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषं २१ प
रिवेक्ष्यमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमंजसा राजानमशपत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि २२ रक्षःकृतं
तद्विदित्वा च चक्रे द्वादशवार्षिकं सोऽप्यपोंजलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः २३ वारितो मदयंत्यापो रु
शतीः पादयोर्जहौ दिशः खमवनीं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः २४ राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्मा
षतां गतः व्यवायकाले ददृशे वनौको दंपती द्विजौ २५ क्षुधार्त्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याऽहाकृतार्थव
त् न भवान्राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः २६ मदयंत्याः पतिर्वीर नाधर्म्मं कर्त्तुमर्हसि देहि
मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजं २७॥ एवाचः सहनात् २४ न देवं राक्षसत्वं कल्माषांघ्रित्वे च कारणमुक्त्वा स्वकर्म
णाऽनपत्यत्वमिति यदुक्तं तत्प्रपंचयति व्यवायकाल इत्यादिना कर्म्मणा अप्रज इत्येतेन वनमोको निवासो ययोः तौ वनौकसौ च तौ
दंपती च पृथक्पदत्वे सकारलोप आर्षः २५ अकृतार्थवद्दीनवत् २६ अकृतार्थं असमाप्तरतिं २७॥ ✿ ❁ ✿॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९
भा॰न॰ राज्ञाभिहितं तन्न येन स्वीकृतं हरेः पादेन पूतं जलं यस्याः तां ९ १० ११ प्रसंगात् गंगामाहात्म्यमाह चतुर्भिः यत् यस्याः जलस्पर्शमात्रेणात
२१ स्वे केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् ब्रह्मणि स्वकृतेनेन दंडेन हता अपि १२ तां श्रद्धया ये सेवंते इति तत्र पंचयति भस्मीभूतेनांगनयः संगः

नयेति राज्ञाभिहितं सर्वलोकहितः शिवः दधारावहितो गंगां पादपूतजलां हरेः ९ भगीरथः स राज
र्षिर्निन्ये भुवनपावनीं यत्र स्वपितॄणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते १० रथेन वायुवेगेन प्रयांतमनुधा
वती देशान्पुनंती निर्दग्धानासिंचत्सगरात्मजान् ११ यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि सग
रात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः १२ भस्मीभूतांगसंगेन स्वर्याताः सगरात्मजाः किं पुनः श्र
द्धया देवीं ये सेवंते धृतव्रताः १३ न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितं अनंतचरणांभोजप्रसूता
या भवच्छिदः १४ सन्निवेश्य मनो यस्मिन् श्रद्धया मुनयोऽमलाः त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो याता
स्तदात्मतां १५ श्रुतो भगीरथाज्जज्ञे तस्य नाभोऽपरोऽभवत् सिंधुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत्
१६ ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात् दत्वाऽक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः १७॥
ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयंतीपतिर्नृप आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषांघ्रिमुत क्वचित् वशिष्ठशापाद्र
क्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा १८ ॥९॥

तेन १३ १४ अनंतस्य विशेषणं निवेश्येति त्रैगुण्यं देह
संबंधं १५ १६ नलस्य सखा अयात् प्राप्तः तत्सुतः ऋतुपर्णस्य सुतः १७ तत्पुत्रः सौदासः १८॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥९॥

रामः
२१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांअष्टमोऽध्यायः ८ नवमेंऽशुमतोवंशः खट्वांगावधिवर्ण्यते गंगाभूतलमानि
न्येयस्यपौत्रोभगीरथः १ यथासगरःपौत्रायराज्यंदत्वातपस्तेपेतथाअंशुमांश्चपुत्रायराज्यंदत्वामहांतंकालंतपस्तेपेइतिचकार
स्यार्थः नाशक्नोद्गंगामानेतुमितिशेषः संस्थितःमृतः १ कालंमृत्युंएयिवान्प्राप्तः २ तंप्रत्यात्मानंदर्शयामासतेवरदास्मीतिगंगयो

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेसगरोपाख्यानेअष्टमोध्यायः ८ श्रीशुकउवाच अंशु
मांश्चतपस्तेपेगंगानयनकाम्यया कालंमहांतंनाशक्नोत्ततःकालेनसंस्थितः १ दिलीपस्तत्सुतस्त
द्वदशक्तःकालमेयिवान् भगीरथस्तस्यपुत्रस्तेपेससुमहत्तपः २ दर्शयामासतंदेवीप्रसन्नावरदा
स्मिते इत्युक्तःस्वमभिप्रायंशशंसावनतोनृपः ३ कोपिधारयितावेगंपतंत्यामेमहीतले अन्यथाभू
तलंभित्वानृपयास्येरसातलं ४ किंचाहंनभुवंयास्येनरामय्यामृजंत्यघं मृजामितदघंकुत्रराजंस्त
त्रविचिंत्यतां ५ भगीरथउवाच साधवोन्यासिनःशांताः ब्रह्मिष्ठालोकपावनाः हरंत्यघंतेंगसंगा
त्तेष्वास्तेह्यघभिद्धरिः ६ धारयिष्यतितेवेगंरुद्रस्त्वात्माशरीरिणां यस्मिन्नोतमिदंप्रोतंविश्वंशाटीव
तंतुषु ७ इत्युक्त्वासनृपोदेवंतपसातोषयच्छिवं कालेनाल्पीयसाराजंस्तस्येशःसमतुष्यत ॥८॥ः

तेःसनस्वमभिप्रायंपूर्वजोद्धरणंशशंसकथयामास ३ आहगंगाकोपिगगनात्पतंत्यामेवेगंधारयिताधारयिष्यति ४ किंच आमृजंति
क्षालयिष्यंति तत्रोपायोविचिंत्यतां ५ अघंभिनत्तीत्यघभित् हरिःआस्तेअतःअघंहरंतिहरिष्यंति ६ आत्माकथंभूतःयस्मिन्निदंविश्व
मोतंयथितंऊर्द्धंतंतुषुशाटीपटइवप्रोतंचतिर्यक्तंतुषुपटइव असौसर्वाधारस्त्वद्वेगंधारयिष्यतीत्यर्थः ७ इतिएवंगंगामुक्त्वाततनृ त्वे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥८६०६॥ [illegible]

८ भा॰न॰ निमित्तैर्भेदमोहोयेषांतैर्विभाव्यंविचिंत्यं अयंभावः ज्ञानघनत्वान्नतावत्ज्ञानविषयत्वंविचारविषयत्वेपिमायागुणै रभिभूतोहंन
२० विचारेसमर्थइति २४ तस्मात्हेप्रशांतत्वांपुरुषंपुराणंकेवलंनमामेत्यन्वयः पुराणपुरुषत्वेहेतुःमायायाःगुणाःकर्म्माणिचविश्व
सृष्ट्यादीनिलिंगानिचब्रह्मादिरूपाणियस्यतंप्रशांतत्वेहेतुः सदसद्भ्यांकार्य्यकारणाभ्यांपुण्यपापाभ्यांवाविमुक्तंअतःअनाम
रूपंतत्कृतनामरूपशून्यं किंतु ज्ञानोपदेशायगृहीतःप्रकटितोदेहःशुद्धसत्वमूर्त्तिर्येनतंयद्वाहेप्रशांतमायेति हेअगुणेति

सुनंदनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यंकथंहिमूढःपरिभावयामि २४ प्रशांतमायागुणकर्मलिंगमनामरूपंस
दसद्विमुक्तं ज्ञानोपदेशायगृहीतदेहंनमामहेत्वांपुरुषंपुराणं २५ त्वन्मायारचितेलोकेवस्तुबुद्ध्या
गृहादिषु भ्रमंतिकामलोभेर्ष्यामोहविभ्रांतचेतसः २६ अद्यनःसर्वभूतात्मन्कामकर्मेंद्रियाशयःमो
हपाशोदृढश्छिन्नोभगवंस्तवदर्शनात् २७ श्रीशुकउवाच इत्थंगीतानुभावस्तंभगवान्कपिलोमु
निः अंशुमंतमुवाचेदमनुगृह्यधियानृप २८ श्रीभगवानुवाच अश्वोयंनीयतांवत्सपितामहपशुस्तव
इमेचपितरोदग्धागंगांभोर्हंतिनेतरत् २९ तंपरिक्रम्यशिरसाप्रसाद्यहयमानयत् सगरस्तेनप
शुनाक्रतुशेषंसमापयत् ३० राज्यमंशुमतिन्यस्यनिस्पृहोमुक्तबंधनः और्वोपदिष्टमार्गे
णलेभेगतिमनुत्तमां ३१ ॥ ॥ एवंसंबोध्यकर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैर्लिंगानियस्येतियोज्यं यद्वा प्रशांतामायागुणा
दयोयस्मिन्नितस्वैकमेवपदं २५ स्वमायापश्लाघते त्वन्मायेतिद्वाभ्यां कामादिभिर्विभ्रांतानिचेतांसियेषांते इमेसर्वेगृहादिषुभ्रमंति २६
हेसर्वभूतात्मन्नः अस्माकं त्वत्कृपयैवघटितात्त्वद्दर्शनाद्दृढोपिमोहमयःपाशश्छिन्नः कथंभूतः कामादीनामाशयःआश्रयः स्मत्तद्दर्शनेनकृतार्थोस्मीत्यर्थः २७ २८ अथैवंलब्धापिसाकास्थित्याहइमेवै

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१९ पितृव्यस्वानमनुयः पंथाः तेययौ भस्मांतिभस्मसमीपे २० अजानंतोऽवजानंतोप्यनुकंप्यावयंत्विति तुष्टावषड्भिरीशानमंशुमाने
कमाशयः २१ अजनः अजः ब्रह्मापित्वामद्यापि नपश्यति नचबुध्यते कथंभूतं आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरं कैर्हेतुभिः समाधियु
क्तिभिः समाधिनाऽप्यपरोक्षंनपश्यति युक्तिभिः परोक्षमपिसम्यग्नबुध्यतइत्यर्थः अपरे अर्वाचीनास्तुकुतस्त्वापश्येयुः अर्वाचीनत्वे
हेतुः तस्यब्रह्मणः मनश्चशरीरंचधीश्चसत्वतमोरजः कार्याणिताभिर्येविविधादेवतिर्यङ्नराणांसर्गाः तेषुसृष्टाः तत्रापिवयमप्रका

अयोध्यावासिनः सर्वेबालकान्पुनरागतान् दृष्ट्वाविसिस्मिरेराजन्राजाचाप्यन्वतप्यत १९ अंशु
मांश्चोदितोराज्ञा तुरंगान्वेषणेययौ पितृव्यखातानुपथंभस्मांतिददृशेहयं २० तत्रासीनंमुनिंवीक्ष्यक
पिलाख्यमधोक्षजं अस्तौत्समाहितमनाः प्रांजलिः प्रणतोमहान् २१ अंशुमानुवाच नपश्यतित्वां
परमात्मनोजनोनबुध्यतेद्यापिसमाधियुक्तिभिः कुतोऽपरेतस्यमनः शरीरधीविसर्गसृष्टावयमप्रका
शाः २२ येदेहभाजस्त्रिगुणप्रधानागुणान्विपश्यंत्युतवातमश्च यन्मायया मोहितचेतसस्त्वेविदुः स्वसंस्थं
नबहिःप्रकाशाः २३ तंत्वामहंज्ञानघनंस्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः॥

२२ शाः अज्ञाः कुतः पश्यामेत्यर्थः
२२ अपरेतर्हि किंपश्यंति तदाह येदेहभाजस्तेस्वस्मिन्सम्यक् स्थितमपित्वांनविदुः किंतुगुणानेवविपश्यंति अथवागुणानपि
तुतमएवपश्यंति यतस्त्रिगुणाबुद्धिरेवप्रधानंयेषां अतोबहिरेवप्रकाशोज्ञानंयेषां बुद्धिपरतंत्रतया जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान्पश्यंति सुषु
प्तौतुतमएवकेवलंनतुनिर्गुणंत्वां सर्वत्रहेतुः यत्यतः यस्यतवमाययेतिवामोहितचेतोयेषांते २३ तथाऽप्यहंविचारेणज्ञास्यामी
मतिचेत्तत्राह तंत्वामहं विमूढः कथंपरिभावयामिविचारयामि कथंभूतंज्ञानघनंशुद्धज्ञानमूर्तिं स्वतएवप्रध्वस्तोमायागुण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८
भा·न·
९६

१२ केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयंति तन्निराकरोति नेति कुत इत्यत आह सत्वधामनि शुद्धसत्वमूर्तौ जगतः पवित्रः शुद्धिकरः आत्मा यस्य तस्मिन् कथं विभाव्यते संभाव्यते असंभावनायां दृष्टांतः भुवो रजः खे कथं संभाव्यते इति। १३ किंच यस्य येन ईरिता प्रवर्तिता नौ तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथग्मतिः अरिमित्रादिभेददृष्टिः १४ तदेवं सुमत्याः पुत्रे

स्वशरीराग्निना तावन्महेंद्रहृतवैनसः महद्व्यतिक्रमहता भस्मसादभवन् क्षणात् १२ न साधुवादो मुनिकोपभर्जिता नृपेंद्रपुत्रा इति सत्वधामनि कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः १३ यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययं भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः १४ योऽसमंजस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः तस्य पुत्रोंशुमान्नाम पितामहहिते रतः १५ असमंजस आत्मानं दर्शयन्नसमंजसं जातिस्मरः पुरा संगाद्योगी योगाद्विचालितः १६ आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियं सरय्वां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनं १७ एवं वृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै योगैश्वर्येण बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ १८ ॥ एवं हतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृव्योद्धरणप्रयत्नश्च कृत इति दर्शयितुमाह योऽसमंजस इत्युक्तः केवलमंजसा वस्तुतस्त्वसमंजस एव स तु केशिन्याः सुतः स्वेच्छजत्वमिव प्रतीतं वारयति तस्यैव नृपस्यात्मजो देहात् जातः १५ तस्य कथामाह चतुर्भिः असमंजसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन् संगाद्धेतोः योगाद्विचालितः १६ अतइदानीं जातिस्मरः सन् संगपरिहाराय जनं उद्वेजयन् लोके गर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं कर्म आचरन् क्रीडतो बालान् सरय्वां प्रास्यत् प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः १७

॥ ९८ ॥

के ४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हृताभूर्यस्य २ और्वेणऋषिणा आत्मानंदेहंप्रजावंतंसगर्भं ३ गरोविषंतेन गरेणसहैवजातः ४ ५ गुरुवाक्येनऔ
र्वस्यवचनेनकांश्चिद्हतैवविकृतवेषिणश्चक्रेतदेवाह मुंडानिति मुक्तकेशानर्द्धमुंडिताश्च ६ ७ और्वेणोपदिष्टेयोग
उपायस्तेन ८ तस्यद्वेभार्येसुमतिःकेशिनीच तत्र सुमत्याः पुत्राणांप्रभावंमृतंचाहसुमत्याइतिषड्भिः ९ १० एषवा

भरुकस्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापिबाहुकः सोऽरिभिर्हृतभूराजासभार्य्योवनमाविशत् २
दृष्ट्वातंपंचतांप्राप्तंमहिष्यनुमरिष्यती और्वेणजानतात्मानंप्रजावंतंनिवारिता ३ आज्ञायास्यैस
पत्नीभिर्गरोदत्तोंधसासह सहतेनैवसंजातः सगराख्योमहायशाः ४ सगरश्चक्रवर्त्त्यासीत्साग
रोयत्सुतैःकृतः यस्तालजंघान्यवनान् शकान्हैहयबर्वरान् ५ नावधीद्गुरुवाक्येनचक्रेविकृ
तवेषिणः मुंडान्श्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्द्धमुंडितान् ६ अनंतर्वाससःकांश्चिदबहिर्वास
सोपरान् सोश्वमेधैरयजत्सर्ववेदसुरात्मकं ७ और्वोपदिष्टयोगेनहरिमात्मानमीश्वरं तस्योत्स
ष्टंपशुंयज्ञेजहाराश्वंपुरंदरः ८ सुमत्यास्तनयादृप्ताःपितुरादेशकारिणः हयमन्वेषमाणास्तेसमं
तान्न्यखनन्महीं ९ प्रागुदीच्यांदिशिहयंददृशुःकपिलांतिके एषवाजिहरश्चौरआस्तेमीलित
लोचनः १० हन्यतांहन्यतांपापइतिषष्टिसहस्रिणः उदायुधाअभिययुरुन्मिमेषतदामुनिः ११ ॥
जिहरइतिब्रुवंतोभिययुःषष्टिसहस्राणिपरिच्छेदकतयासंतियेषां उन्मिमेषलोचनोन्मीलनंचकार ११ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰न॰
१९

आत्मवान् जमदग्निरध्वर्युरभूत् अयास्यो मुनिः सामगउद्गाता अभूदित्यर्थः २३ उपरिष्टात् विश्वामित्रसुताख्यानप्रसंगेन २४
अविहतां गतिं ज्ञानेन तामेव गतिमाह सार्द्धाभ्यां मनः पृथिव्यां धारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तया अज्ञानं विनिर्दहन् तां च हि-
त्वा मुक्तामुक्तं वंधनं तस्या वितत्यन्वयः मनोमूलो हि संसारः मनश्चान्नमयं अन्नमयं हि सोम्य मन इति श्रुतेः अनोऽन्नशब्दवाच्या-
यां पृथिव्यां मनो धारयन् ऐकीकुर्वन् तां पृथिवीमद्भिरैकीकुर्वन् तां अपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन २५ तेच खे आकाशे तच्च भूतादाव

जमदग्निरभूद्ब्रह्मा वसिष्ठोऽयास्यसामगः तस्मै तुष्टो ददाविंद्रः शातकौंभमयं रथं २३ शुनःशेफ-
स्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्षते सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः २४ विश्वामित्रो भृशं प्रीतो
ददावविहतां गतिं मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसापोऽनिलेन तत् २५ खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं।
महात्मनि तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहन् २६ हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसु-
खसंविदा अनिर्देश्याप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबंधनः २७ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कं-
धे हरिश्चंद्रोपाख्यानं सप्तमोऽध्यायः ७ श्रीशुक उवाच हरितो रोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनिर्मिता
चंपापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चात्मजः १॥६६

हंकारे तं च भूतादिमहंकारं महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिन् विषयाकारं
व्यावर्त्य ज्ञानकलां ज्ञानांशमात्मत्वेन ध्यात्वा तया ध्यानवृत्तिरूपया आत्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् २६ निर्वाणसुखसंविदा तां च-
हित्वा मुक्तबंधः सन् अनिर्देश्येनाप्रतर्क्येण स्वेन स्वभावेन स्वरूपेण तस्थौ ॥ २७ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे टी-
कायां सप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमे रोहितस्यान्वयो वंशो यत्राभवन्नृपः सगरः कपिलाक्षेपान्निर्दग्धा यस्य सूनवः १ चंपस्तस्माद्भूद्येन चंपा

सुमितानिर्मिताः कृतः सिद्धः ९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३ राजन्हे वरुणराजन्यः पशुर्यदासान्नाहिकः कवचसंबद्धार्हः संग्रामसमर्थः अथतदाशुचिः १४ इत्येवंतंतंकालंवंचयताराज्ञा
उक्तःप्रार्थितोदेवो वरुणः तंतंकालंप्रत्यैक्षतेत्यर्थः १५ चिकीर्षितं आत्मनापशुनावरुणयजनं १६ ततश्चकुपितेनवरु

पशोर्निपतितादंतायजस्वेत्याहसोऽब्रवीत् यदापशोःपुनर्दंताजायंतेथपशुःशुचिः १३ पु
नर्जातायजस्वेतिसप्रत्याहाथसोब्रवीत् सान्नाहिकोयदाराजन्राजन्योथपशुःशुचिः १४ इतिपुत्रा
नुरागेणस्नेहयंत्रितचेतसा कालंवंचयतातेनमुक्तोदेवस्तमैक्षत १५ रोहितस्तदभिज्ञायपितुःक
र्मचिकीर्षितं प्राणप्रेप्सुर्धनुःपाणिररण्यंप्रत्यपद्यत १६ पितरंवरुणग्रस्तंश्रुत्वाजातमहोदरं रो॥
हितोग्राममेयायतमिंद्रःप्रत्यषेधत १७ भूमेःपर्यटनंपुण्यंतीर्थक्षेत्रनिषेवणैः रोहितायादि॥
शच्छक्रःसोप्यरण्येवसत्समां १८ एवंद्वितीयेतृतीयेचतुर्थेपंचमेतथा अभ्येत्याभ्येत्यस्थविरोवि
प्रोभूत्वाहवृत्रहा १९ षष्ठंसंवत्सरंतत्रचरित्वारोहितःपुरीं उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमंसु
तं २० शुनःशेफंपशुंपित्रेप्रदायसमवंदत ततःपुरुषमेधेनहरिश्चंद्रोमहायशाः २१ मुक्तोदरोऽ
यजद्देवान्वरुणादीन्महत्कथः विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन्होताचाध्वर्युरात्मवान् २२ ॥ ॥

णेनग्रस्तं अतएवजातंमहद्उदरंयस्यतंपितरंश्रुत्वा १७ समांवर्षं १८ द्वितीयेतृतीयादौचवर्षेवृत्रहा अभ्येत्याभ्येत्यता
चैवतंप्रत्यषेधत्किंचित्किंचिदाह १९ २० २१ वरुणेनमुक्तमुदरंयस्यमहत्सुकथायस्यसः २२ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७ भा॰न॰ अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्तेव्यतिक्रम इति ५ परिणीयमानविप्रकन्यापहरणात्कुद्धस्य गुरोः पितुः शापात्कौशिकस्य
९७ विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेन ६ तेनैव कौशिकेन पक्षिणोः आडीबकयोः विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चंद्रं सर्व-
स्वमपहृत्य यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठोपि विश्वामित्रं त्वमाडी भवेति शशाप सोपि त्वं बको भवेति वसिष्ठं शशाप तयोश्च

तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ५ प्राप्तश्चांडालतां शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा सश-
रीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ६ पातितोऽर्वाक्शिरा देवैस्तेनैव स्तंभितो बलात् त्रैशंकवो ह-
रिश्चंद्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः यन्निमित्तमभूद्युद्धं पक्षिणोर्बहुवार्षिकम् ७ सोनपत्यो विषण्णा-
त्मा नारदस्योपदेशतः वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ८ यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजे
इति तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ९ जातः सुतो ह्यनेनांग मां यजस्वेति सोऽब्रवीत्
यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति १० निर्दशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् दंताः
पशोर्यज्जायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ११ जाता दंता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् यदा पतंत्य-
स्य दंता अथ मेध्यो भवेदिति १२॥६६ युद्धमभूदिति प्रसिद्धं ७ हरिश्चंद्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजापुत्र आसेत्यादि
श्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चंद्रस्य चरितमाह सोऽनपत्य इत्यादि यावत्समाप्ति कथं शरणं यातस्तदाह पुत्रो मे जायतां ८ यदि वीरः पुत्रो मे जा-
यते तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजेय जामीति भावयातथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य रोहितो नाम पुत्रो जातः ९ जाते पुत्रे स
वरुणो जातः सुतो मामनेन यजस्वेत्यब्रवीत् यदा पशुर्निर्दशः निर्गतदशदिवसः स्यादित्यत्र स राजाऽब्रवीदित्यनुषंगः १०।११

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आध्यात्मिकींगतिं ब्रह्मणिलयं ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ मांधातुरन्वयःप्रोक्तः
सप्तमेयत्रगीयते पुरुकुत्सस्यचाख्यानेहरिश्चंद्रस्यचोत्तमं १ पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः सपितामहेनयुवनाश्वेनप्रवृत्तःपुत्रत्वेनस्वी
कृतः अतएवतस्यमांधातृप्रवर्ण्यत्वंतत्सुतः अंबरीषस्यसुतः १ इमेयौवनाश्वांबरीषहारीतामांधातृगोत्रस्यप्रवराः अवांतरा
विशेषप्रवर्तकाः यद्वा यौवनाश्वविशेषणंपितामहेनमांधात्रासहआर्षेयवरणेप्रवृत्तःमांधाताप्रवरोयेषांतेइमेअंबरीष

ताःस्वपत्युर्महाराजनिरीक्ष्याध्यात्मिकींगतिं अन्वीयुस्तत्प्रभावेनअग्निंशांतमिवार्चिषः ५५॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ श्रीशुकउवाच मांधातुःपुत्रप्रवरोयोंबरी॥
षःप्रकीर्तितः पितामहेनप्रवृतोयौवनाश्वश्चतत्सुतः १ हारीतस्तस्यपुत्रोऽभून्मांधातृप्रवराइमे॥
नर्मदाभ्रातृभिर्दत्तापुरुकुत्साययोरगैः २ तयारसातलंनीतोभुजगेंद्रप्रयुक्तया गंधर्वानवधीत्तत्रव
ध्यान्वैविभुशक्तिधृक् ३ नागाल्लब्धवरः सर्पादभयंस्मरतामिदम् त्रसद्दस्युःपौरुकुत्सोयोऽनरण्यस्य
देहकृत् ४ हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोथनिबंधनः॥ यौवनाश्वहारीताः यथाहाश्वलायनः हरितकुत्स

पिंगदर्भभैमगवानामंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति मांधातारंहैकेब्रुवते अतीत्यांगिरसंमांधात्रंबरीषयौवनाश्वेतीति पुरुकु॥
त्सस्यवंशंकथयिष्यन्नादौतावत्तस्यविवाहंप्रभावंचाह उरगैर्भ्रातृभिर्यादत्तानर्मदातया २ वध्यान्वधार्हान् ३ सचपुरुकु॥
त्सोनागाल्लब्धवरोऽभूत् वरमाह इदंनर्मदयारसातलानयनादिकंस्मरतांसर्पादभयमिति देहकृत्पिता असद्दस्योःसुतोः
नरण्यइत्यर्थः ४ अयः शोकवइत्वहुः स्वहेनवोदोषायस्यासौत्रिशंकुःतदुक्तंहरिवंशेपितुश्चापरितोषेणगुरोर्दोग्ध्रीवधेनच॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गर्वे ४७ आज्यस्तोकैर्घृतविंदुभिः ४८ इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह सकदाचिदिति सप्तभिः आत्मनः म
नस्योहेतोः आत्मनोपह्नवं तपोहानिं ददर्श ४९ संस्थासौचरितव्रतश्चयोहं तस्य ब्रह्मतपः ५० मिथुनव्रतिनां दांपत्यधर्म्मवतां चे
दयदि प्रसंगस्तर्हितद्व्रतिषु ईश्वरार्थधर्म्मपरेष्वेव कार्य इतिशेषः ५१ संगाज्जातं दोषं प्रपंचयति एकइति पंचाशताभार्य्याभिः सं

विस्मितः स्तंभमजहात्सार्वभौमश्रियान्वितः ४७ एवं गृहेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः
सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ४८ सकदाचिदुपासीन आत्मापह्नवमात्मनः द
दर्श बह्वृचाचार्य्यो मीनसंगसमुत्थितं ४९ अहो इमं पश्यत मे विनाशं तपस्विनः सच्चरितव्रत
स्यअंतर्जले वारिचरप्रसंगात्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ५० संगं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः
सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिंद्रियाणि एकश्चरन्रहसि चित्तमनंत ईशे युंजीत तद्व्रतिषु साधुषु चे
त्प्रसंगः ५१ एकस्तपस्व्यहमथांभसि मत्स्यसंगात्पंचाशदासमुत पंचसहस्रसर्गः नांतं व्रजाम्यु
भयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृतमतिर्विषयेऽर्थभावः ५२ एवं वसन्गृहे काले विरक्तो न्यासमा
स्थितः वनं जगामानुययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ५३ तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान्
सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ५४॥ ((धात्पंचाशत् आसं अभूवमित्यर्थः ततश्च सुतैः पंचसहस्रसर्गो
आसं प्रत्येकं वा सुपुत्र शतरूपेणोत्पत्तेः उभयकृत्यानि ऐहिकपारत्रिकाणि कर्म्माणि तद्विषयाणां मनोरथानां अर्थेभावः पुरुषा
र्थबुद्धिमान् ५२ ॥ न्यासोत्र संगत्याग एव वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ५३ ५४॥

म ५

॥ ० ॥ ॥ ० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सोपीमां धातास्वयंवरे कामं गृह्यतामित्याह सविप्रः स्त्रीणामप्रियं मां विचिंत्यानेनाहं प्रत्युक्तोत ——— आत्मानं तथा साधयिष्या मीति व्यवसितः निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः अप्रियत्वे हेतुर्जरठो वृद्धः ४१ वलीभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कः कंपमानशिराः तां स्तत्वादिना वा असंमतो हमिति कृत्वा तथेत्यस्य प्रपंचः सुरस्त्रीणामपीप्सितं किं पुनर्मनुजेंद्राणां याः स्त्रियः तासामिति ४२ ततः

सोप्याह गृह्यतां ब्रह्मन् कामं कन्या स्वयंवरे सविचिंत्याप्रियं स्त्रीणां जरठोऽयमसंमतः ॥ ४१ ॥
वलीपलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितं किं पुनर्मनुजेंद्रा णामिति व्यवसितः प्रभुः ४२ मुनिः प्रवेशितः क्षत्त्रा कन्यांतः पुरमृद्धिमत् वृतश्च राजकन्याभि रेकः पंचाशता वरः ४३ तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदं ममानुरूपो नायं व इति तद्ग तचेतसां ४४ स वह्वृचस्ताभिरपारणीयतपः श्रियानर्घ्यपरिच्छदेषु गृहेषु नानोपवनामलां भः सरः सु सौगंधिककाननेषु ४५ महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः स्वलंकृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेऽनुगायद्द्विजभृंगवंदिषु ४६ यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीप वतीपतिः ॥ ॥ किं वृत्तं तदाह मुनिरिति द्वाभ्यां क्षत्त्रा प्रतिहारेण पंचाशताऽपि राजकन्याभिः स एक एव वरो वृतः ४३ ४४ तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति स इति चतुर्भिः वह्वृच इति मंत्रसामर्थ्यमुक्तं ताभिः सह रेमे इत्युत्तरेणान्वयः क्व रेमे अपारणी यं दुरंतं यत्तपः तस्य श्रिया संमृद्धा अनर्घ्याः परिच्छदा येषु तेषु गृहेषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलान्यंभांसि येषां तेषु सरःसु च क थंभूतेषु सौगंधिकानां कह्लाराणां च काननानि स्तामायेषु ४५ कथंभूतेषु महार्हादिषु स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायंतो द्विजाश्च

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९

भा.न. तस्य पिता युवनाश्वोऽभिन्नकुक्षिरपि न ममार किंतु कालांतरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ३२ मांधातुर्महिमानमाह त्रसद्दस्युरिति षड्भिः

१५ अंग हे राजन् यस्मान्मांधातुः दस्यवः उद्विग्नाः कंपिताः संतस्त्रसंति अतः इंद्रो यस्य त्रसद्दस्युरिति नाम विदधौ स मांधाता अवनीमे

कः शशासेत्युत्तरेणान्वयः ३३ अच्युतस्य तेजसा अप्रच्युततेजसेति वा ३४ आत्मविदपि सः यज्ञं विष्णुमीजे तमेव विशिनष्टि स

नममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ३२ त्रसद्दस्युरितीं

द्रोऽगविदधे नाम तस्य वै यस्मात्त्रसंति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ३३ यौवनाश्वोऽथ मांधाता च

क्रवर्त्त्यवनीं प्रभुः सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ३४ ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिद-

क्षिणैः सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतींद्रियं ३५ द्रव्यं मंत्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः धर्म्मो

देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकं ३६ यावत्सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति सर्वं तद्यौवनाश्व

स्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ३७ शशबिंदोर्दुहितरि बिंदुमत्यामधान्नृपः पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुंदं

च योगिनं तेषां स्वसारः पंचाशत्सौभरिं वव्रिरे पतिं ३८ यमुनांतर्जले मग्नस्तप्यमानः परंतपः॥

निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्म्मिणः ३९ जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥ ४० ॥

र्वदेवमयमिति सार्द्धेन ३५ ३६ प्रतितिष्ठति अस्तं गच्छति ३७ ३८ प्रसंगात्सौभरेश्चरितमाह तेषामिति या

वत्समाप्ति तेषां स्वसारः मांधातुः कन्याः ननु महातापसस्य कुतो विवाहप्रसंगः कथं वा जराजर्जरं तं राजकन्याः रामः

वव्रिरे तदाह यमुनांतर्जल इति षड्भिः ३९ नृपं मांधातारं ४० ॥ १५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धुंधुमारइतिचेतिचकारस्यान्वयः २३ २४ अथतस्मान्निकुंभात्कृशाश्वः २५ भार्याणांशतेनसह अस्यपुत्रार्थमिंद्र॥ ६
दैवत्यामिष्टिंप्रवर्त्तयामासुःसैन्याश्चर्ये २६ तदेवाहराजेतिषड्भिःतर्षितःतृषितःसन्जलार्थंप्रविष्टःमंत्राभिमंत्रितंजलं॥ ६

धुंधुमारइतिख्यातस्तत्सुतास्तेचजज्वलुः धुंधोर्मुखाग्निनासर्वेत्रयएवावशेषिताः २३॥
दृढाश्वःकपिलाश्वश्वभद्राश्वइतिभारत दृढाश्वपुत्रोहर्यश्वोनिकुंभस्तत्सुतःस्मृतः २४ ब
र्हणाश्वोनिकुंभस्यकृशाश्वोऽथास्यसेनजित् युवनाश्वोभवत्तस्यसोऽनपत्योवनंगतः २५ भा
र्याशतेननिर्विण्णऋषयोऽस्यकृपालवः इष्टिंस्मवर्त्तयांचक्रुरैंद्रींतेसुसमाहिताः २६ राजा
तद्यज्ञसदनंप्रविष्टोनिशितर्षितः दृष्ट्वाशयानान्विप्रांस्तान्पपौमंत्रजलंस्वयं २७ उत्थितास्
तेनिशम्याथव्युदकंकलशंप्रभो पप्रच्छुःकस्यकर्मेदंपीतंपुंसवनंजलं २८ राज्ञापीतंविदि
त्वाथईश्वरप्रहितेनते ईश्वरायनमश्चक्रुरहोदैवबलंबलं २९ ततःकालउपावृत्तेकुक्षिंनि
र्भिद्यदक्षिणं युवनाश्वस्यतनयश्चक्रवर्त्तीजजानह ३० कंधास्यतिकुमारोयंस्तन्येरोरूयते
भृशं मांधातावत्समारोदीरितींद्रोदेशिनीमदात् ३१॥ ६पत्न्यैदेयंस्वयंपपौ २७ व्युदकंनिरुदकंपुंसव
नंपुत्रोत्पत्तिकारणं २८ अहोदैवबलमेवमुख्यंबलं पुरुषबलंतुनकिंचिदितिवदंतःईश्वरायनमस्कारंचक्रुः२९॥
॥ ३० अयंकंधास्यतिपास्यतीति दुःखितैर्विप्रैरुक्तेसतितस्यामिष्यामाराधितइंद्रोमांधातापानाहेवत्समारोदीरि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६ भा॰न॰ तान्येवव्याचक्षाणआह हतानांनइतिसप्तभिः हतंविश्वमंतय तीतितथा पार्ष्णिग्राहः सहायः १३ इंद्रोयदिममवाहनंभ
९४ स्यात्तर्हिदैत्यान् हनिष्यामीतितेनवाहनत्वेनवृतः सन्निंद्रोलज्जयानदनंगीकुर्वन् विष्णोर्वचनात्तस्यवाहनत्वायमहान्

॥ हतांतआसीत्समरोदेवानांसहदानवैः पार्ष्णिग्राहोवृतोवीरोदेवैर्दैत्यपराजितैः १३ वचना
द्देवदेवस्यविष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः वाहनत्वेवृतस्तस्यबभूवेंद्रोमहावृषः १४ ससंनद्धोधनुर्दि
व्यमादायविशिखान् शितान् स्तूयमानः समारुह्ययुयुत्सुः ककुदिस्थितः १५ तेजसाऽप्यापि
तोविष्णोः पुरुषस्यपरात्मनः प्रतीच्यांदिशिदैत्यानान्यरुणत्त्रिदशैःपुरं १६ तैस्तस्यचाभूत्प्रधनं
तुमुलंलोमहर्षणं यमायभल्लैरनयद्दैत्यान्येभिययुर्मृधे १७ तस्येषुपाताभिमुखंयुगांताग्निमि
वोल्बणं विसृज्यदुद्रुवुर्दैत्याहन्यमानाः स्वमालयं १८ जित्वापुरंधनंसर्वंसश्रीकंवज्रपाणये॥
प्रत्ययच्छन्नराजर्षिरितिनामभिराहृतः १९ पुरंजयस्यपुत्रोभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः विश्वरं
धिस्ततश्चंद्रोयुवनाश्वश्चतत्सुतः २० शाबस्तस्तत्सुतोयेनशावस्तीनिर्ममेपुरी वृहदश्वस्तुशा
वस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः २१ यःप्रियार्थमुतंकस्यधुंधुनामासुरंबली सुतानामेकविंशत्या। २२॥
वृषोबभूवेत्यर्थः १४ १५ १६ येभिमुखंपयुःतानयमंदर्शपितुसदेहानेवभल्लैरनयदित्यर्थः १७ त ऽसहस्रैरहनद्वृतः
चेरुस्तु अन्येदुद्रुवुः स्वमालयंयातालम् १८ इतिएतैः कर्मभिःपुरंजयादिनामभिराहृतः व्याहृतःपाठांतरेआहूतइत्यर्थः १९ २०॥
शावस्तिःशावस्तस्यपुत्रः कुवलयाश्वकएवधुंधुमारइतिख्यातः २१ तत्रकारणमाह यइति सुतानामे कविंशत्यासहस्रैर्वृतः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमागयोः तस्मिन्पुरस्तात्समुद्रपर्य्यंतं मंडलविभागेन पंचविंशतिर्नृपाः अभवन् हे नृपत।
थैव पश्चाच्च पंचविंशतिः मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयः अपरे तु   अन्यतः दक्षिणोत्तरादिषु ५ विकुक्षिरेव शशाद इति विश्रुत इतिव
द्यपति तत्र हेतुमाह स एकदेति चतुर्भिः ६ क्रियार्हणान् श्राद्धार्हान् आदत् अभक्षयत् ७ तद्गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणाय श्राद्धो

तेषां पुरस्तादभवन्नार्य्यावर्त्ते नृपा नृप पंचविंशति पश्चाच्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ५ स एकदाऽष्ट
काश्राद्ध इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे गच्छ माचिरं ६ तथेति स वनं गत्वा
मृगान् हत्वा क्रियार्हणान् श्रांतो बुभुक्षितो वीरः शशं चाददपस्मृतिः ७ शेषं निवेदयामास पि
त्रे तेन च तद्गुरुः चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकं ८ ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाऽभिहि
तं नृपः देशान्निःसारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ९ स तु विप्रेण संवादं ज्ञापकेन समाचरत् त्य
क्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परं १० पितर्य्युपरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमां शासदीजे
हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ११ पुरंजयस्तस्य सुत इंद्रवाह इतीरितः ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः ।
शृणु नामानि कर्मभिः १२ ॥ ६ ॥ ६६ चितसंस्काराय ८ त्यक्तो विधिः सदाचारो येन तं ९ स तु इक्ष्वाकुः
जापकेन वसिष्ठेन राज्यभोगेन विरक्तो योगी सन् तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परं तत्त्वं तदवाप १० शासत् पालयन् हरिमी
जे ११ दैत्यपुरस्य जयात्पुरंजयः इंद्रो वाहो यस्येतींद्रवाहः ककुदि स्थितत्वात् ककुत्स्थ इति च शशादसुतस्य त्रीणि नामानि
तत्तत्कर्मनिमित्तानि १२॥

६ भा॰नै॰ २६ २७ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठारंभेंबरीषस्यवंशमुक्त्वाततःपरेषष्ठाद्यष्ट-
१३ भिरध्यायैरिक्ष्वाकोर्वंशउच्यते १ तत्रषष्ठेशशादादिर्मांधात्रंतोनिरूप्यते प्रसंगात्सौभरेराख्यामांधातृतनयापतेः २ १ तं
तवेसंतानार्थं २ येअंगिरसाजनिताः एतेरथीतरस्यक्षेत्रेप्रसूतत्वेनरथीतरगोत्राः संतः अंगिरसोवीर्य्येणप्रसूतत्वादां
गिरसाश्चपुनरपिरथीतराणांअन्येषांजातानांप्रवराःमुख्याः स्मृताः यतः क्षत्रोपेताःब्राह्मणाइत्यर्थः ३ तदेवंमनोर्दृश

अयांबरीषस्तनयेषुराज्यंसमानशीलेषुविसृज्यधीरः वनंविवेशात्मनिवासुदेवेमनोऽदध
द्ध्वस्तगुणप्रवाहः २६ इत्येतत्पुण्यमाख्यानमंबरीषस्यभूपतेः संकीर्त्तयन्ननुध्यायन्भक्तोभगव
तोभवेत् २७॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेअंबरीषचरितेपंचमोध्यायः ५ श्री
शुकउवाच विरूपःकेतुमान्शंभुरंबरीषसुतास्त्रयः विरूपात्—पृषदश्वोऽभूत्तत्पुत्रस्तुरा
थीतरः १ रथीतरस्याप्रजस्यभार्य्यायांतंतवेऽर्थितः अंगिराजनयामासब्रह्मवर्च्चस्विनः
सुतान् २ एतेक्षेत्रप्रसूतावैपुनस्त्वांगिरसाःस्मृताः रथीतराणांप्रवराःक्षत्रोपेताद्विजातयः ३
क्षुवतस्तुमनोर्जज्ञेइक्ष्वाकुर्घ्राणतःसुतः तस्यपुत्रशतज्येष्ठाविकुक्षिनिमिदंडकाः ॥४॥ ९

सुपुत्रेषुदृष्टषधृष्टकविश्वविरक्तत्वात्तद्वंशप्रवर्त्तकौकरूषादीनांचसप्तानांवंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः इदानीमतिवित
तमिक्ष्वाकोर्वंशमाह क्षुवतस्त्वित्यादिनायावत्सोमवंशप्रस्तावः क्षुतंकुर्वतोमनोर्घ्राणतोजज्ञे श्रद्धायांजनयामास
दशपुत्रानितिपूर्वोक्तंवाहुल्याभिप्रायेणेतिद्रष्टव्यंपुत्राणांशतेज्येष्ठाः ४ ॥ ॥ राम: १३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१६ १७ राजेत्यादिश्लोकद्वयंशुकोक्तिः प्रीतोऽस्मीतिश्लोकद्वयंपुनश्चविप्रोक्तिः १८ १९ आत्मनिमेधायेनतेनातिथ्येन २० भू
रियंतत्रस्योजनः कीर्त्तयिष्यति २१ २२ तस्यधैर्यातिशयमाह गतोमुनिर्यावतानागतः तावत्संवत्सरोऽतिक्रांतइति २३ द्विजसो

यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवतिनिर्मलः तस्यतीर्थपदः किंवादासानामवशिष्यते १६ राजन्ननु
गृहीतोऽहंत्वयातिकरुणात्मना मदघंपृष्ठतः कृत्वाप्राणायन्मेऽभिरक्षिताः १७ राजातमकृता
हारः प्रत्यागमनकांक्षया चरणावुपसंगृह्यप्रसाद्यसमभोजयत् १८ सोऽशित्वादृतमानीतमाति
थ्यंसार्वकामिकं तृप्तात्मानृपतिंप्राहभुज्यतामितिसादरं १९ प्रीतोस्म्यनुगृहीतोस्मितवभागवत
स्यवै दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनात्ममेधसा २० कर्म्मावदातमेतत्तेगायंतिस्वःस्त्रियोमुहुः।
कीर्त्तिंपरमपुण्यांचकीर्त्तयिष्यतिभूरियं २१ श्रीशुकउवाच एवंसंकीर्त्त्यराजानंदुर्वासाः परितो।
षितः ययौविहायसामंत्र्यब्रह्मलोकमहेतुकं २२ संवत्सरोऽत्यगात्तावद्यावतानागतोगतः मुनि
स्तद्दर्शनाकांक्षोराजाऽब्भक्षोबभूवह २३ गतेचदुर्वाससिसोंबरीषोद्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत्
ऋषेर्विमोक्षंव्यसनंचबुध्वामेनेस्ववीर्य्यंचपरानुभावं २४ एवंविधानेकगुणः सराजापरात्मा।
निब्रह्मणिवासुदेवे क्रियाकलापैः समुवाहभक्तिंययाविरिंच्यान्निरयांश्चकार २५॥ द्विजोपयोगेनभोजनेन
अतिपवित्रंआहरत् बुभुजे स्ववीर्य्यंचधैर्य्यादिलक्षणंपरानुभावंभगवतः प्रभावंमेने २४ एवंविधाअनेकेगुणायस्यसः आवि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०न सूर्य्यादीनां प्रकाशश्च त्वयैव रूप्यते इति त्वद्रूपं ७ हे अजित अनजनेन श्रीहरिणा यदा विसृष्टः त्वं तदा दैत्यदानवानां बलम्
१२ विष्णुः सन् तेषां बाह्वादीन् भिंदन् विराजसे पाठांतरे ऊर्जितादैत्यदानवा यस्मिन् तद्बलं पूर्वपदेन संधिरार्षः ८ किंच त्वया भगव
न्नियुक्तेन खलानामेव दंडः कार्य्यः साधवस्तु रक्षणीयाः अतो विप्रस्य रक्षणेनास्माननुगृहाणेत्याह सत्वमिति हे जगत्त्रा

दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते त्वद्रूपमेतत् सदसत्परावरं ७ यदा विसृष्टस्त्वमनंजनेन वै बलं प्रविष्टोऽ
जितदैत्यदानवं बाहूदरोर्वंघ्रिशिरोधराणि वृक्ण्णन्नजस्रं प्रधने विराजसे ८ सत्वं जगत्त्राण खल
प्रहाणये निरूपितः सर्वसहो गदाभृता विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि
नः ९ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः कुलं नो विप्रदैवं चेद्द्विजो भवतु विज्वरः १० यदि
नो भगवान्प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ११ शुकउवाच इति
संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनं अशाम्यत्सर्वतो विप्रं प्रदहद्राजयाच्ञया १२ समुक्तोऽस्त्रा
ग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः प्रशशंस तमुर्वीशं युंजानः परमाशिषः १३ दुर्वासाउवाच
अहो अनंतदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे कृतागसोपि यद्राजन्मंगलानि समीहसे १४ दुष्करः
को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनां यैः संगृहीतो भगवान्सात्वतामृषभो हरिः १५ ॥ ❋ ॥

णसत्वं भूतः त्वं खलानामेव प्रहाणार्थे निरूपितो नियुक्तः अतोऽस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि
तदेव नोऽनुग्रहः ९ सर्वस्तु कृतार्प्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते यद्यस्तीति द्वाभ्यां विप्रो दैवं देवता यस्मिन् तत् १० ११ राज्ञस्तस्यैव या

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेचतुर्थोध्यायः ४ पंचमेविष्णुचक्रंतुप्रसाद्यप्राणसंकटात् दुर्वासारक्षितस्तेननथातद्दृ
त्तमीर्य्यते १ १ सउद्यमनमितिच्छेदः सुलोपः पादपूरणार्थः २ ज्योतिषांनक्षत्राणांपतिःसोमस्त्वंमात्राणिइंद्रियाणिच त्वच्छ
त्तैवाग्न्यादयः स्वंस्वंकार्य्यंकुर्वंतीत्यर्थः ३ सहस्रंआरायस्यहेसहस्रार स्वस्तिशरणंभूयाः इडस्पतेपृथ्वीपते ४ ब्राह्मणरक्ष

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेअंबरीषचरितेचतुर्थोध्यायः ४ श्रीशुकउवाच एवं
भगवतादिष्टोदुर्वासाश्चक्रतापितः अंबरीषमुपावृत्यतत्पादौदुःखितोऽग्रहीत् १ तस्यसोद्य
मनवीक्ष्यपादस्पर्शविलज्जितः अस्तावीत्तद्धरेरस्त्रंकृपयापीडितोभृशं २ अंबरीषउवाच त्वम
ग्निर्भगवान्सूर्य्यस्त्वंसोमोज्योतिषांपतिः त्वमापस्त्वंक्षितिर्व्योमवायुर्मात्रेंद्रियाणिच ३ सुद
र्शननमस्तुभ्यंसहस्राराच्युतप्रिय सर्वास्त्रघातिन्विप्रायस्वस्तिभूयाइडस्पते ४ त्वंधर्मस्त्वमृतंसत्यं
त्वंयज्ञोऽखिलयज्ञभुक् त्वंलोकपालः सर्वात्मात्वंतेजःपौरुषंपरं ५ नमः सुनाभाखिलधर्मसेत
वेह्यधर्म्मशीलासुरधूमकेतवे त्रैलोक्यगोपायविशुद्धवर्च्चसेमनोजवायाद्भुतकर्म्मणेगृणे ६ त्व
त्तेजसाधर्ममयेनसंहृतंतमः प्रकाशश्चधृतोमहात्मनां॥ एतंतवयुक्तमेवेत्याह त्वंधर्मइति नचतवेयमतिस्तु
तिरित्याह पौरुषंपुरुषस्येश्वरस्यपरंतेजःसामर्थ्यंत्वं अयंभावःसएषतेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंभगवतः शोभनंदर्शनंहिसुदर्शनंनतएव
त्वमेवजातः अतस्त्वमेवसर्वात्मेति ५ हेसुनाभ अद्भुतकर्माणंत्वांकःस्तोतुंसमर्थःअतस्तुभ्यंकेवलंनमोगृणइत्यन्वयः अद्भुतकर्मत्व
मेवाह अखिलानांधर्माणांसेतवेमर्य्यादारूपाय अतएवाधर्म्मशीलानामसुराणांधूमकेतवेदाहकाय त्रैलोक्यंगोपायतीतितथाविशुद्धम
सुज्ज्वलंवर्चस्तेजोयस्यतस्मै ६ तदेवप्रपंचयति त्वत्तेजसेतिद्वाभ्यां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰न॰ अपराधंनिवेदयन् प्रार्थयतेअजाननेति अघंदुःखं अपचितिंनिष्कृतिंमद्भक्तद्रोहेनिष्कृतिंनपश्यामीतिचेत्तत्राह यस्यतवना
११ म्निकीर्तितेनरकस्थोपिमुच्यतेतस्यतवकिमशक्यमितिभावः ६२ ६३ नआशासेनस्पृहयामि ६४ इमंपरंचलोकंहित्वा

अजानतातेपरमानुभावं कृतंमयाऽघंभवतःप्रियाणां विधेहितस्यापचितिंविधातर्मुच्येतयन्ना-
म्न्युदितेनारकोपि ६२ श्रीभगवानुवाच अहंभक्तपराधीनोह्यस्वतंत्रइवद्विज साधुभिर्ग्रस्तहृदयो
भक्तैर्भक्तजनप्रियः ६३ नाहमात्मानमाशासेमद्भक्तैःसाधुभिर्विना श्रियंचात्यंतिकींब्रह्मन्येषां-
गतिरहंपरा ६४ येदारागारपुत्राप्तप्राणान्वित्तमिमंपरं हित्वामांशरणंयाताःकथंतांस्त्यक्तु-
मुत्सहे ६५ मयिनिर्बद्धहृदयाःसाधवःसमदर्शिनाः वशेकुर्वंतिमांभक्त्यासत्स्त्रियःसत्पतिं
यथा ६६ मत्सेवयाप्रतीतंचसालोक्यादिचतुष्टयं नेच्छंतिसेवयापूर्णाःकुतोऽन्यत्कालविद्रुतं ६७
साधवोहृदयंमह्यंसाधूनांहृदयंत्वहं मदन्यत्तेनजानंतिनाहंतेभ्योमनागपि ६८ उपायंकथयि-
ष्यामितवविप्रशृणुष्वतत् अयंह्यात्माभिचारस्तेयतस्तंयातुवैभवान् साधुषुप्रहितंतेजः-
प्रहर्तुःकुरुतेऽशिवं ६९ तपोविद्याचविप्राणांनिःश्रेयसकरेउभेतेएवदुर्विनीतस्यकल्पेतेक-
र्तुरन्यथा ७० ब्रह्मंस्तद्गच्छभद्रंतेनाभागतनयंनृपं क्षामापयमहाभागंततःशांतिर्भविष्यति ७१

६५ ६६ प्रतीतंप्राप्तमपि ६७ ६८ आत्मनस्तवैवअभिचारोहिंसायतोऽभूत्तमेवयातु ६९ अशिवमनर्थंतपोविद्या राम
संपन्नस्यममकथमनर्थःसमजनीतिमास्मविस्मयंकार्षीरित्याहतपइति ७० ७१ ॥ ❁ ६ ५ ६ ❁ ॥ ९ ५ ६॥ ११

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सानेनतदपिकदाद्विपरार्द्धसंज्ञेकाले ५३ अतोवयंसर्वेयस्यनियममाज्ञांप्रपन्नाःप्राप्ताःसंतोलोकहितंयथाभवत्येवंतन्नियमंमूर्द्धा-
र्पितंवहामः अतस्तदस्त्राद्दीर्णंत्वांरक्षितुंनसमर्थोहमितिशेषः यत्तदोर्नित्यसंबंधात् ५४ ५५ श्रीरुद्रोपिप्रत्याचष्टे वयमितिचतु-
र्भिः भूम्निमहति महत्त्वमेवाह यस्मिन्परमेश्वरे अजाब्रह्माणस्तएवजीवास्तेषांकोशाः उपाधिभूताब्रह्मांडविग्रहाः ईदृशाद्दृश्यमा-

भ्रूभंगमात्रेणहिसंदिधक्षोः कालात्मनोयस्यतिरोभविष्यति ५३ अहंभवोदक्षभृगुप्रधानाःप्रा-
जेशभूतेशसुरेशमुख्याः सर्वेवयंयन्नियमंप्रपन्नामूर्द्ध्न्यर्पितंलोकहितंवहामः ५४ प्रत्याख्यातो
विरिंच्येनविष्णुचक्रोपतापितः दुर्वासाःशरणंयातः शर्वंकैलासवासिनं ५५ श्रीरुद्रउवाच वयं
नतातप्रभवामभूम्नियस्मिन्परेन्येप्यजजीवकोशाः भवंतिकालेनभवंतिहीदृशाःसहस्रशोयत्र
वयंभ्रमामः ५६ अहंसनत्कुमारश्चनारदोभगवानजः कपिलोऽपांतरतमोदेवलोधर्मआसु-
रिः ५७ मरीचिप्रमुखाश्चान्येसिद्धेशाः पारदर्शनाः विदामनवयंसर्वेयन्मायांमाययावृताः ५८
तस्यविश्वेश्वरस्येदंशस्त्रंदुर्विषहंहिनः तमेवशरणंयाहिहरिस्तेशंविधास्यति ५९ ततोनिरा-
शोदुर्वासाःपदंभगवतोययौ विकुंठाख्यंयदध्यास्तेश्रीनिवासःश्रियासह ६० संदह्यमानोऽजि-
तशस्त्रवह्निनातत्पादमूलेपतितःसवेपथुः॥ आहाच्युतानंतसदीप्सितप्रभोकृतागसंमाऽवहिवि-
श्वभावन ६१॥ एवंब्रह्मांडप्रमाणा अन्येपिभवंतिजायंतेनश्यंतिचयत्रयेषुब्रह्मांडेषुलोकेशाभिमानिनोवयंभ्रमामः ५६
ननुसर्वज्ञस्यतवभ्रमःकुतस्तत्राह अहमिति ५७ पारदर्शनाः सर्वज्ञाः अपियस्यमायांनविद्मः ५८ ६० हेसतामीप्सितप्र-

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰न॰ ४ नंगात्रेयस्यभ्रकुटिभ्यां कुटिलमाननयस्य ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ क्रुद्धसहिंपावकोदावाग्निरिव ४८ निष्फलमुद्वीक्ष्य ४९
१० अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं मेरोर्गुहांविविक्षुरधावत् ५० ५१ अरणमेषमाणः शरणमिच्छन् अजिततेजसो हरेश्चक्रात् ५२॥

वुभुक्षितश्च सुतरांकृतांजलिमभाषत ४३ अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत॥
धर्म्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः ४४ यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमंत्र्य च॥
अदत्वा भुक्तवांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलं ४५ एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोषविदीपितः तयास
निर्म्मे तस्मै कृत्यां कालानलोपमां ४६ तामापतंतीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवं वेपयंतीं समुद्वी
क्ष्य न चचाल पदान्नृपः ४७ प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रु
द्धाहिमिव पावकः ४८ तदभिद्रवदुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलं दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरी
प्सया ४९ तमन्वधावद्भगवद्रथांगं दावाग्निरुद्धूतशिखो यथाहिं तथानुषक्तं मुनिरीक्षमाणो गुहां
विविक्षुः प्रससार मेरोः ५० दिशो नभः क्ष्मां विवरान्समुद्रान् लोकान्सपालांस्त्रिदिवं गतः सः यतो
यतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुःप्रसहं ददर्श ५१ अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित्संत्रस्तचित्तोऽरण
मेषमाणः देवं विरिंचं समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसो मां ५२ ब्रह्मोवाच स्थानं मदीयं सह
विश्वमेतत्क्रीडाऽवसाने द्विपरार्द्धसंज्ञे॥ ५३॥ एतत्सर्वं यस्य भ्रूभंगमात्रेण तिरोभविष्यति कदा क्रीडाया अव राम:
१०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्यर्बुदानि षट् षष्टिकोटीः ३४ तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्तस्याभूत् ३५ आनर्च अर्चितवान् अभ्यवहाराय भोजना
य ३६ आवश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्म्म कर्तुं गतः इह ब्रह्म ३७ ३८ धर्मसंकटमेवाह यद्यतः ब्राह्मणातिक्रमे दोषः

प्राहिणोत्साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट् भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुणवत्तमं ३४ लब्धका
मैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षात् दुर्वासा भगवानभूत् ३५ तमानर्च्चाति
थिं भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः ३६ प्रतिनंद्य स तद्याच्ञां क।
र्तुमावश्यकं गतः निममज्ज बृहद्ध्यायन् कालिंद्रीसलिले शुभे ३७ मुहूर्तार्द्धावशिष्टायां द्वाद।
श्यां पारणं प्रति चिंतयामास धर्म्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसंकटे ३८ ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां य
दपारणे यत्कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो वा न मां स्पृशेत् ३९ अंभसा केवलेनाथ करिष्ये व्रतपार
णं प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं च तत् ४० इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चिंतयन्मनसाऽच्युतं।
प्रत्याचष्ट कुरुश्रेष्ठ द्विजागमनमेव सः ४१ दुर्वासा यमुनाकूलात्कृतावश्यक आगतः राज्ञाभिनंदि
तस्तस्य बुबुधे चेष्टितं धिया ४२ मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रूकुटीकुटिलाननः॥

६ अधर्मः द्वादश्यामपारणेऽ
पि दोषो व्रतवैगुण्यं पयत्कृत्वा यस्मिन् कृते ३९ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति अंभसेति व्रतस्य पारणं समाप्तिं तत् अशितं
आहुः अशितं नेति चाहुः श्रुतिश्च अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितमिति ४० प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ४१।४२ प्रचलत्कंपमा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा० न०
८

कामाः विषयाः न समर्द्धयंति न हर्षयंति कथंभूताः स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविताः अनीशायिताः अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः यानिति पाठे यान्मनुजान् स्वाराज्ये तत्रापि द्वितीयान्तपाठे मनुजानां विशेषणं यमिति पाठे यमंबरीषं पश्यतामिति पाठे। सिद्धानां विशेषणं २५ एवं भगवदाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षा नैव चित्रमित्युपसंहरति स इत्थमिति द्वाभ्यां २६ २७ नन्वेवंभूतोसौ

दुर्लभा नापि सिद्धानां मुकुंदं हृदि पश्यतः २५ स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः स्वधर्म्मेण हरिं प्रीणन्संगान्सर्वाञ्छनैर्जहौ २६ गृहेषु दारेषु सुतेषु बंधुषु द्विपोत्तमस्यंदनवाजिपत्तिषु अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनंतकोशेष्वकरोदसन्मतिं २७ तस्माअदाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहं एकांतभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणं २८ आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया युक्तः सांवत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतं २९ व्रतांते कार्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः स्नातः कदाचित्कालिंद्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत् ३० महाभिषेकविधिना सर्वोपस्करसंपदा अभिषिच्यांबराकल्पैर्गंधमाल्यार्हणादिभिः ३१ तद्गतांतरभावेन पूजयामास केशवं ब्राह्मणांश्च महाभागान्सिद्धार्थानपि भक्तितः ३२ गवां रुक्मविषाणीनां रूप्यांघ्रीणां सुवाससां पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्करसंयुतो ३३॥

कथं प्रतिपक्षान् जयेत्तत्राह तस्मा इति २८ तदेवं तस्य वैराग्यादिकं हरिभक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मदंडो यत्र न प्राभूदिति यदुक्तं तद्देवद्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह आरिराधयिषुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति २९ अर्चयत् आडागमाभाव आर्षः ३० ३१ ब्राह्मणांश्च पूजयामास सिद्धार्थान् आप्तकामान् पूजाऽनपेक्षानपि ३२ रूप्यांघ्रीणां रूप्यखुराणां पयःशीलादिसंपदो यासां तासां ३३॥४॥

राम:
८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जेनयत्सौरभंतस्मिन् तदर्प्पितेतस्मैनिवेदितान्नादौ १९ कामंस्रक्चंदनादिसेवांदास्येनिमित्तेनतत्प्रसादस्वीकारायनतुकामका
म्यया विषयेच्छया कथंचकारउत्तमश्लोकजनाश्रयारतिर्यथाभवेत्तथा अनेनतद्भक्तेषुचपरंभावंप्राप्तइत्येतत्स्फुटीकृतं २०॥
सर्वत्रात्मेतिभावोभावनायस्मिन्तमात्मनः स्वस्यकर्मणांकलापंसमूहंभगवतिविदधत्समर्प्पयत्तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैः अभि
हितः शिक्षितः सन्महींशशासपालयामास अनेनाधिकृतोधर्मोपियथावद्दर्शितः २१ किंचयज्ञाधिष्ठानारमीश्वरमश्वमेधैरीजे ।

घ्राणंचतत्पादसरोजसौरभेश्रीमत्तुलस्यारसनांतदर्प्पिते १९ पादौहरेःक्षेत्रपदानुसर्प्पणेशिरोहृ
षीकेशपदाभिवंदने कामंचदास्येनतुकामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिः २० एवंसदाक
र्मकलापमात्मनःपरेऽधियज्ञेभगवत्यधोऽक्षजे सर्वात्मभावंविदधन्महीमिमांतन्निष्ठविप्राभिहि
तःशशासह २१ ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरंमहाविभूत्योपचितांगदक्षिणैः ततैर्वसिष्ठासितगौत
मादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौसरस्वतीं २२ यस्यक्रतुषुगीर्वाणैः सदस्याऋत्विजोजनाः तुल्यरूपा
श्चानिमिषाव्यदृश्यंतसुवाससः २३ स्वर्गोनप्रार्थितोयस्यमनुजैरमरप्रियः शृण्वद्भिरुपगायद्भिरु ।
त्तमश्लोकचेष्टितं २४ समर्दयंतितान्कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः ॥ २१ आराधयामासमहाविभूत्या उपचितान्यं
गानिदक्षिणाश्चयेषुतैः वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भूतैस्ततैर्विस्तृतैः धन्वनिधन्वदेशेनिरुदके सरस्वतीमभिस्रोतंतस्याःप्रतिलोममित्यर्थः
२२ किंचयस्यक्रतुषुसदस्यादयोगीर्वाणैः सहभूषणादिभिस्तुल्यरूपाःव्यदृश्यंतसइत्यमितिचतुर्थेनान्वयः नचदेवानांनिमेषा ।
भावाद्वैलक्षण्य यतः अनिमिषाश्चव्यदृश्यंतननिमिषंतीतितथा आश्चर्यदर्शनोत्सुक्येनतेषांनिमेषोपरमादितिभावः २३ यस्ययदीयै

मनुजैरपिस्वर्गोनप्रार्थितः तस्यतुकावार्त्ता २४ आस्तांस्वर्गप्रार्थन
शंकापियतः मुकुंदंहृदिपश्यतस्तान्जनान् ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४
भा॰न॰ अस्याख्यानस्य स्मरणे फलमाह यएतदिति आत्मनोगतिंचप्राप्नोतीतिशेषः १२ क्वचिदपिनप्रतिहतोब्रह्मशापोपिब्राह्मणेनदुर्वा
८ ससानिर्मितः कृत्यानलोपियंनास्पृशत् अतोसौमहाभागवतः अतएवकृतीपुण्यवान् १३ तस्यश्रोतुमिच्छामिचरितमितिशेषः
ब्रह्मदंडः कृत्यानलः नप्राभूत्नसमर्थोबभूव १४ श्रियंसंपदंविभवमैश्वर्यंअतुलंनिरुपमं १५ पुंसामतिदुर्लभमपितत्सर्वंस्वप्न
यएतत्संस्मरेत्प्रातः सायंचसुसमाहितः कविर्भवतिमंत्रज्ञोगतिंचैवतथात्मनः १२ नाभागादं
बरीषोऽभून्महाभागवतःकृती नास्पृशत्ब्रह्मशापोपियंनप्रतिहतःक्वचित् १३ राजोवाच भगवन्।
श्रोतुमिच्छामिराजर्षेस्तस्यधीमतःनप्राभूद्यत्रनिर्मुक्तोब्रह्मदंडोदुरत्ययः १४ श्रीशुकउवाच अंबरीषो
महाभागःसप्तद्वीपवतींमहीं अव्ययांचश्रियंलब्ध्वाविभवंचातुलंभुवि १५ मेनेतिदुर्लभंपुंसांसर्वं
तत्स्वप्नसंस्तुतं विद्वान्विभवनिर्वाणंतमोविशतियत्पुमान् १६ वासुदेवेभगवतितद्भक्तेषुचसाधुषु प्रा
प्तोभावंपरंविश्वंयेनेदंलोष्ठवत्स्मृतं १७ सवैमनःकृष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुंठगुणानुवर्णने
करौहरेर्मंदिरमार्जनादिषुश्रुतिंचकाराच्युतसत्कथोदये १८ मुकुंदलिंगालयदर्शनेदृशौतद्भृत्य
गात्रस्पर्शेंगसंगमम्॥ एवंतत्स्वप्नसंनिरूपितंअनुपादेयंमेनेतत्रहेतुःविभवस्यनिर्वाणंनाशंविद्वान् यतयेनविभवेनतन्नाशेन
वापुमान्तमोविशतिमोहेनिमज्जति १६ नन्वेवंजानंतोपिविभवेषिणोदृश्यंतेतत्राह वासुदेवइति भावंभक्तिंप्राप्तः येनभावेनेदंविश्वं।
लोष्ठवदनितुच्छंस्मृतं १७ भक्तिमेवसर्वेंद्रियाणांभगवत्परत्वकथनेनप्रपंचयति सवाइतित्रिभिःश्रुतिंश्रोत्रंअच्युतस्यसत्कथानामु रामः
दयश्रवणेचकारेत्यस्यसर्वत्रान्वयः १८ मुकुंदस्यलिंगानामालयानिस्थानानितेषांदर्शनेदृशौनेत्रेश्रीमत्याः तुलस्याःतत्पादसरो ८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

षितमवशिष्टमात्मनो धनंतेतुभ्यंदास्यंति अथ तस्मात्तान् गच्छेति तथेत्यादि शुकवाक्यंयथावत्कृतवान् सत्रपरिशेषितं सत्रा
वशिष्टंधनं ४ ५ पुरुषः श्रीरुद्रः दृश्यतइतिदर्शनंशरीरंकृष्णंदर्शनंयस्य सः वास्तुकंयज्ञभूमिगतंवसुधनंममेत्युवा
च ६ तर्हिस्मतदेवममेदमितिमानवोनाभागउवाच पुनश्चरुद्रउवाचनौ आवयोरस्मिन्विवादे तेपितरिप्रश्नः स्यादितिपृष्ट

तेस्वर्यतोधनंसत्रपरिशेषितमात्मनः ४ दास्यंत्यथततोगच्छतथासकृतवान्यथा त
स्मैदत्वाययुःस्वर्गंतेसत्रपरिशेषितम् ५ तंकश्चित्स्वीकरिष्यंतंपुरुषःकृष्णदर्शनः उवाचोत्तर
तोभ्येत्यममेदंवास्तुकंवसु ६ ममेदमृषिभिर्दत्तमितितर्हिस्ममानवः स्यान्नौतेपितरिप्रश्नः पृ
ष्टवान्पितरंतथा ७ यज्ञवास्तुगतंसर्वमुच्छिष्टमृषयःक्वचित् चक्रुर्हिभागंरुद्रायसदेवः
सर्वमर्हति ८ नाभागस्तंप्रणम्याहतवेशकिलवास्तुकं इत्याहमेपिताब्रह्मन्शिरसात्वांप्रसाद
ये ९ रुद्रउवाच यत्तेपिताऽवदद्धर्मंत्वंतुसत्यंप्रभाषसे ददामितेमंत्रदृशोज्ञानंब्रह्मसनातनं १०॥
गृहाणद्रविणंदत्तंमत्सत्रेपरिशेषितं इत्युक्त्वांतर्हितोरुद्रोभगवान्सत्यवत्सलः ११ ॥ ॥

वानितिशुकोक्तिः ७ पृष्टस्यमनोर्वाक्यंयज्ञवास्तुगतमितिउच्छिष्टंउद्वेरितं क्वचिदितिदक्षाध्वरेउच्छेषणभागोवैरुद्रइति
श्रुतेश्चकिंचसदेवईश्वरः सर्वमप्यर्हतिकिंपुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ८ ९ श्रीरुद्रमाहयत्तइति १० इदमाख्यानंश्रुतिप्रसिद्धं त
याहि नाभानेदिष्ठंवैमानवंब्रह्मचर्यंवसंतंभ्रातरोनिरभजन्सोऽब्रवीदित्यादि ११ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४ भा·न· ७

नाभागादंबरीषोमहाभागवतोऽभूदितिवक्ष्यन्तद्धेतुत्वेनवंशप्रवर्त्त — कस्यनाभागस्यनिष्कपटंचरितंतेनतुश्रीरुद्रप्रसादमाह॥ यंततमित्यादिना ब्रह्मचारिणंबहुकालंगुरुकुलेवसंतंनैष्ठिकोऽसावितिमत्वाविभागसमयेतस्मैभागमप्रकल्प्यैवभ्रातरः सर्वंदायं विभज्यगृहीत्वापश्चाद्गुरुकुलादागतंयंभागार्थिनंकविंविद्वांसंयविष्ठंप्रतिननंतंतातं पितरंदायंव्यभजन्नित्यर्थः १ एतदेवप्रश्नो त्तराभ्यांदर्शयति तत्रनाभागः पृच्छति हेभ्रातरः मह्यंकिमभक्तव्यभजंतकंभागंमदर्थंयूयंप्रकल्पितवंतः भ्रातरश्चाहुः तदा विस्मृतमस्माभिरिदानींतुतवपितरंविभजामत्वंपितरंगृहाणेत्यर्थः सचपितरंगत्वाहतन्नहेतात आर्य्याः श्रेष्ठाः मेममत्वामभांक्षुः

यविष्ठंव्यभजन्दायंब्रह्मचारिणमागतम् १ भ्रातरोऽभंक्त किंमह्यंभजामपितरंतव [illegible]

[illegible] त्वांममार्यास्तताऽभांक्षुर्मापुत्रकतदादृथाः २ इमेअंगिरसः सत्रमासते ऽद्यसुमेधसः षष्ठंषष्ठमुपेत्याहः कवेमुह्यंतिकर्मणि ३ तांस्त्वंशंसयसूक्तेद्वेवैश्वदेवेमहात्मनः॥ ६

भागंचक्रुः मदीयोभागस्त्वमित्यर्थः पाठांतरेहेतातकिमिदंममाभांक्षुर्भजामपितरंतवेत्युक्तवंतः आर्य्यास्त्वांमह्यंकिमर्थंददुरित्यर्थः पितास्त्रा हहेपुत्रकतानतैस्त्वंमादृथाः प्रतारणमात्रंतैः कृतंतस्मिन्नादरंमाकार्षीः नह्यहंदायइवभोगसाधनमित्यर्थः २ तथापितैर्भागत्वेनदत्तोहंतवजी वनोपायंउपदेक्ष्यामीत्याह इमइतिसपादाभ्यांद्वाभ्यां अभिप्लवः षडहोभवति एषस्यः षडहोभवतीतिविहितेषुषडहेष्वावर्त्त्यमानेषुषष्ठंष ष्ठमहः कर्मोपेत्यप्राप्यतदनुष्ठानेकर्मणिसुमेधसोऽपितेसूक्तविशेषाऽज्ञानेनमुह्यंतिकवेहेविद्वन् ३ तान्महात्मनोपित्वंइदमित्या रौद्रमितिचयेयज्ञेनदक्षिणायेतिचत्वेवैश्वदेवेद्वेसूक्तेशंसयपाठयततः कर्मणिसमाप्तेसतितेस्वर्यंतः स्वर्गंगच्छंतः स्वसत्रेपरिशे ७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ककुद्मीज्येष्ठोयस्मिन्तत् विभुंब्रह्माणं २९ नलब्धःक्षणोऽवसरोयेन ३० आद्यंब्रह्माणं ३१ तेत्वयाहृदयेयेकृतानास्तेसर्वेकालेननिरु-
द्धाःसंहृताः ३२ त्रिणवसप्तविंशतिचतुर्युगगणितैःविकल्पितोविभक्तः योदेवस्यांशोऽस्ति तस्मैनररत्नायदेहि ३३ तदेवाहभुवइति ३४

तस्यपुत्रशतेजज्ञेककुद्मिज्येष्ठमुत्तमं ककुद्मीरेवतींकन्यांस्वामादायविभुंगतः २९ कन्यावरंपरि-
प्रष्टुंब्रह्मलोकमपावृतं आवर्त्तमानेगांधर्वेस्थितोऽलब्धक्षणःक्षणं ३० तदंतआद्यमानम्यस्वा-
भिप्रायंन्यवेदयत् तच्छ्रुत्वाभगवान्ब्रह्माप्रहस्यतमुवाचह ३१ अहोराजन्निरुद्धास्तेकालेनहृदि
येकृताः तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणांगोत्राणिचनशृण्महे ३२ कालोभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः
तद्गच्छदेवदेवांशोबलदेवोमहाबलः ३३ कन्यारत्नमिदंराजन्नररत्नायदेहिभो भुवोभारावतार-
णायभगवान्भूतभावनः ३४ अवतीर्णोनिजांशेनपुण्यश्रवणकीर्त्तनः इत्यादिष्टोभिवंद्याजंनृ-
पःस्वपुरमागतः ३५ त्यक्तंपुण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्ष्ववस्थितैः सुतांदत्वाऽनवद्यांगींबलाय
बलशालिनेबदर्याख्यंगतोराजातप्तुंनारायणाश्रमं ३६ ॥ ३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कं-
धेतृतीयोध्यायः ३ श्रीशुकउवाच नाभागोनभगापत्यंयंततंभ्रातरःकविं ॥

३५ पुण्यजनत्रासात्
यक्षभयात्पूर्वमेवचिरंपुरंतत्भ्रातृभिःत्यक्तं ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांतृतीयोध्यायः ३ चतुर्थेमनुपुत्र-
स्यनभगस्यकथोच्यते तत्सूनोरंबरीषस्यकृत्याप्रतिहतायतः १ नभगस्यवंशमाह नभगस्यापत्यंनाभागः ॥ छ ६ छ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३
भा॰ न॰ १७।१८।१९ प्रलंभितोवंचितः हेअसति असंमतंअनभीष्टं २० हेसतोकुलप्रसूतेतेनेनवमतिरन्यथातद्विपर्ययेणकथमवगना
१
दर्शयित्वा पतितस्यैपातिव्रत्येनतोषितौ ऋषिमामंत्र्यययतुर्विमानेनत्रिविष्टपं १७ यज्ञसमा
णोऽथशर्यातिश्च्यवनस्याश्रमंगतः ददर्शदुहितुःपार्श्वेपुरुषंसूर्यवर्चसं १८ राजादुहितरंप्राह
८३ कृतपादाभिवंदनां आशिषश्चाप्रयुंजानोनातिप्रीतमनाइव १९ चिकीर्षितंतेकिमिदंपतिस्त्व
याप्रलंभितोलोकनमस्कृतोमुनिः यत्त्वंजराग्रस्तमसत्यसंमतंविहायजारंभजसेऽमुमध्वगं २०
कथंमतिस्तेऽवगताऽन्यथासतोकुलप्रसूतेकुलदूषणंत्विदंविभर्षिजारंयदपत्रपाकुलंपितुश्चभर्तु
श्चनयस्यधस्तमः २१ एवंब्रुवाणंपितरंस्मयमानाशुचिस्मिताउवाचतातजामातातवैषभृगुनंद
नः २२ शशंसपित्रेतत्सर्वंवयोरूपाभिलंभनं विस्मितःपरमप्रीतस्तनयांपरिषस्वजे २३ सोमेनया
जयन्वीरंग्रहंसोमस्यचाग्रहीत् असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनःस्वेनतेजसा २४ हंतुंतमाददेवज्रं
सद्योमन्युरमर्षितः सवज्रंस्तंभयामासभुजमिंद्रस्यभार्गवः २५ अन्वजानंस्ततःसर्वेग्रहंसोमस्यचा
श्विनोःभिषजावितियत्पूर्वंसोमाहुत्यावहिष्कृतौ २६ उत्तानबर्हिरानर्त्तोभूरिषेणइतित्रयः शर्या
तेरभवन्पुत्राआनर्त्ताद्रेवतोऽभवत् २७ सोंतःसमुद्रेनगरींविनिर्मायकुशस्थलीं आस्थितोऽभुंक्तविष
अवसत्त्वाअध्यवसितेनितिवा नदेवाहकुलदूषणंत्विदमित्यादि २१ २२ २३ २४ सद्यस्तत्क्षण ((यानानर्त्तादीनविदम २८
मेवमन्युर्यस्यससद्यंद्रः २५ २६ २७ विष
यान्देशान्आनर्त्तादीन्अभुंक्तअपालयत् २८॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८ मुग्धेयंममकन्याक्षंतव्यंत्वयेत्युच्यमानेकतिवर्षाण्यस्याः विवाहः कृतोनवेत्यादिवाक्यैस्तदभिप्रायंतस्य मुनेरभिप्रायं
ज्ञात्वातस्मैतांदुहितरंप्रादात् ९ १० हेईश्वरौसद्वैद्यौयुवांमह्यंवयस्तारुण्यंदत्तंसंपादयतं ११ असोमयोः सोमयानरहितयोरपि
वांयुवयोः सोमस्यग्रहंसोमपूर्णपात्रंग्रहीष्येदास्यामीतियुवांसोमेनयक्ष्यइत्यर्थः ऐंद्रंवायव्यंग्रहान्गृहीत्वादिश्रुतेर्यद्देवतासंबं

दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वाशर्यातिर्जातसाध्वसः मुनिंप्रसादयामासवल्मीकांतर्गतंशनैः ८ त
दभिप्रायमाज्ञायप्रादाद्दुहितरंमुनेः कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामंत्र्यपुरंप्रायात्समाहितः ९ सुकन्याच्य
वनंप्राप्यपतिंपरमकोपनं प्रीणयामासचित्तज्ञाअप्रमत्ताऽनुवृत्तिभिः १० कस्यचित्त्वथकाल
स्यनासत्यावाश्रमागतौ तौपूजयित्वाप्रोवाचवयोमेदत्तमीश्वरौ ११ ग्रहंग्रहीष्येसोमस्ययज्ञेवाम
प्यसोमयोः क्रियतांमेवयोरूपंप्रमदानांयदीप्सितं १२ बाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनंद्यभिषक्तमौ
निमज्जतांभवानस्मिन्ह्रदेसिद्धविनिर्मिते १३ इत्युक्ताजरयाग्रस्तदेहोधमनिसंततः ह्रदंप्रवेशि
तोऽश्विभ्यांवलीपलितविप्रियः १४ पुरुषास्त्रयउत्तस्थुरपीच्यावनिताप्रियाः पद्मस्रजः कुंडलि
नस्तुल्यरूपाः सुवाससः १५ तान्निरीक्ष्यवरारोहासरूपान्सूर्यवर्चसः अजानतीपतिंसाध्वीअ

धानुपपन्नाग्रहानितेर्यागपर्यवसायित्वात् १२ बाढमित्यभिनंद्यभवानस्मिन्निमज्ज “अश्विनौशरणंययौ १६॥
तामित्यूचतुः १३ ह्रदंप्रवेशितः तावपितमतिहृद्दंगृहीत्वाप्रविष्टावित्यर्थः १४ १५ अश्विनौशरणंययौ युवांस्थयकृस्थि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२
भा॰न॰ ३५ वैशालभूपालाः विशालस्यान्वये जाताः ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेटीकायांद्वितीयोध्यायः २ तृतीये
५ मनुपुत्रस्यशर्यातेः कीर्त्यतेऽन्वयः यत्रसौकन्यमाख्यानंरैवतंचमहाद्भुतं १ ब्रह्मिष्ठः वेदार्थतत्वज्ञः तदेवाहयोवाऽङ्गिर

कृशाश्वात्सोमदत्तोभूद्योश्वमेधैरिडस्पतिं इष्ट्वापुरुषमापाऽग्र्यांगतिंयोगेश्वराश्रितः ३५ सौ
मदत्तिस्तुसुमतिस्तत्सुतोजनमेजयः एतेवैशालभूपालास्तृणबिंदोर्यशोधराः ३६ ॥ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेनवमस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ श्रीशुकउवाच शर्यातिर्मानवोराजाब्रह्मि
ष्ठः सबभूवह योवाऽङ्गिरसांसत्रेद्वितीयमहऊचिवान् १ सुकन्यानामतस्यासीत्कन्याक
मललोचना तयासार्द्धंवनगतोह्यगमच्च्यवनाश्रमं २ सासखीभिः परिवृताविचिन्वंत्यंघ्रि
पान्वने वल्मीकरंध्रेददृशेखद्योतेइवज्योतिषी ३ तेदैवचोदिताबालाज्योतिषीकंटकेनवै ॥
अविध्यन्मुग्धभावेनसुस्रावासृक्ततोबहु ४ शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानांचतत्क्षणा
त्राजर्षिस्तमुपालक्ष्यपुरुषान्विस्मितोब्रवीत् ५ अप्यभद्रंनयुष्माभिर्भार्गवस्यविचेष्टितं व्य
क्तंकेनापिनस्तस्यकृतमाश्रमदूषणं ६ सुकन्याप्राहपितरंभीताकिंचित्कृतंमया द्वेज्योतिषीअ
द्वितीयमहः द्वितीयेन्हिक्रियमाणंकर्मऊचिवान्उवाच तस्यवंशंउक्त्वानवे जानंत्यानिर्भिन्नेकंटकेनवै ॥ ७ ॥
हिरानन्तेइत्यादिनावक्ष्यति १ आदौतावत्तत्कन्याद्वत्तांतमाहसुकन्यानामेत्यादिना २ ३ ४ ५ भार्गवस्यच्यवनस्य अभद्रं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४ २५ अंगिरसः सुतो महायोगी संवर्त्तो यमयाजयत् स मरुत्तः २६ अस्य यत् किंचित्पात्रादिकमस्ति तत्तु सर्वं हिरण्मयं शोभनं।
मासीत् २७ अमाद्यत् अहृष्यत् २८ २९ ३० यतः यस्मात्तृणविंदोः पुत्रा अभवन् ३१ ३२ तानेवाह विशाल इति तस्य तृणविं।

वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमतिं विदुः खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चाक्षुषोथ विविंशतिः २४ वि
विंशतेः सुतो रंभः खनिनेत्रोस्य धार्मिकः करंधमो महाराज तस्यासीदात्मजो नृपः २५ तस्यावीक्षि
त्सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् संवर्त्तोयाजयद्यं वै महायोग्यंगिरःसुतः २६ मरुत्तस्य यथा य
ज्ञो न तथान्यस्य कश्चन सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किंचिच्चास्य शोभनं २७ अमाद्यदिंद्रः सोमेन द
क्षिणाभिर्द्विजातयः मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः २८ मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्रा
ज्यवर्द्धनः सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः २९ तत्सुतः केवलस्तस्माद्बंधुमान्वेगवांस्त
तः बंधुस्तस्याभवद्यस्य तृणविंदुर्महीपतिः ३० तं भेजेऽलंबुषा देवी भजनीयगुणालयं वराप्सरा
यतः पुत्राः कन्या चेडविडाऽभवत् ३१ यस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतं प्रादाय विद्यां परमा
मृषिर्योगेश्वरात्पितुः ३२ विशालः शून्यबंधुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं
निर्ममे पुरीं ३३ हेमचंद्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वः सहदेवजः ३४

दोः सुताः ३३ सहदेवजः देवजेन सहितः पाठांतरे नामान्यत्वमात्रं अर्थस्तु स एव ३४॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०न० १६ ब्रह्मभूयंब्राह्मणत्वंनृपस्यवंशः पुत्रः सुमतिः ततोभूतज्योतिस्ततोवसुः १७ ओघवतः पितातत्पुत्रोप्यो
घवानेवेत्यर्थः १८ तदेवंत्रिभिःश्लोकैः करूषधृष्टनृगाणांत्रयाणांवंशाउक्ताः नरिष्यंतस्यवंशमाह चित्रसेनइ
तिसार्द्धैस्त्रिभिः ततइत्यादेर्यत्राधिक्यंस्यात्तत्रानंतर्येणततइत्यादिपदंव्याख्येयंयत्रतुन्यूनत्वंतत्रपूर्वस्यपरस्यवानुषंगः

करूषान्मानवादासन्कारूषाः क्षत्रजातयः उत्तरापथगोप्तारोब्रह्मण्याधर्मवत्सलाः
१६ धृष्टाद्धार्ष्टमभूत्क्षत्रंब्रह्मभूयंगतंक्षितौ नृगस्यवंशःसुमतिर्भूतज्योतिस्ततोवसुः १७
वसोःप्रतीकस्तत्पुत्रओघवानोघवत्पिता कन्याचोघवतीनामसुदर्शनउवाहतां १८
चित्रःसेनोनरिष्यंताद्दक्षस्तस्यसुतोऽभवत् तस्यमीढ्वांस्ततः कूर्चइंद्रसेनस्तुतत्सुतः १९ वी
तिहोत्रस्त्विंद्रसेनात्तस्यसत्यश्रवाअभूत् उरुश्रवाः सुतस्तस्यदेवदत्तस्ततोऽभवत् २० त
तोऽग्निवेश्योभगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः कानीनइतिविख्यातोजातूकर्ण्योमहानृषिः २१
ततोब्रह्मकुलंजातमग्निवेश्यायनंनृप नरिष्यंतान्वयःप्रोक्तोदिष्टवंशमतःशृणु २२ ना
भागोदिष्टपुत्रोन्यः कर्मणावैश्यतांगतः भलंदनःसुतस्तस्यवत्सप्रीतिर्भलंदनात् २३

गादितिव्याख्येयं १९ २० अग्निवेश्यएवकानीनइतिजातूकर्ण्यइतिचविख्यातः २१ २२ दिष्टस्यपुत्रोभ
नाभागोवक्ष्यमाणान्नाभागादन्यइति भ्रांतिव्युदासार्थमनुवादमात्रं॥ २३॥ ९ २ २ २ ९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रलीना उडुगणा यस्मिन् तस्मिन् समये बभ्रोः कपिलायाः गोः ६ गां कामतो न जघानेति ख्यापयितुं वृक्णश्रवण इत्याद्युक्तं ७

खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणे निशि अजानन्नहनद्बभ्रोः शिरः शार्दूलशंकया ६ व्याघ्रोपि
वृक्णश्रवणो निस्त्रिंशाग्राहतस्ततः निश्चक्राम भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ७ मन्यमा
नो हतं व्याघ्रं पृषध्रः परवीरहा अद्राक्षीत्स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ८ तं शशाप
कुलाचार्यः कृतागसमकामतः न क्षत्रबंधुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भवितामुना ९ एवं शप्तस्तु गुरुणा
प्रत्यगृह्णात्कृतांजलिः अधारयद्व्रतं वीर ऊर्द्ध्वरेता मुनिप्रियं १० वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि
परेऽमले एकांतित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्समः ११ विमुक्तसंगः शांतात्मा संयताक्षोऽ
परिग्रहः यदृच्छयोपपन्नेन कल्पयन् वृत्तिमात्मनः १२ आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञान
तृप्तः समाहितः विचचार महीमेतां जडांधबधिराकृतिः १३ एवंवृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दा
वाग्निमुत्थितं तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः १४ कविः कनीयान्विषयेषु निः
स्पृहो विसृज्य राज्यं सह बंधुभिर्वनं निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कैशोरवयाः परं गतः १५

व्युष्टायां प्रभातायां ८ क्षत्रबंधुरपि त्वं न भविता अपि तु शूद्रो भवितेति ९ १० ११ १२ १३ उपयुक्तकरणः दग्धदेहः १४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰न॰ ३६ नाभ्यनंदन्स्त्रीनेलज्जयामासंमासंनिलीयावस्थानात् ४० ४१ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेनवमस्कं
३ धेटीकायांप्रथमः १ द्वितीयेमनुपुत्राणांद्वावपुत्रौविरागतः करूषकादियंचानांवंशानाहलघुक्रमात् १ ॥

मासंपुमान्सभवितामासंस्त्रीतवगोत्रजः इत्थंव्यवस्थयाकामंसुद्युम्नोवतुमेदिनीं ३६ आचा
र्यानुग्रहात्कामंलब्ध्वापुंस्त्वंव्यवस्थया पालयामासजगतींनाभ्यनंदन्स्मतंप्रजाः ४० तस्योत्क
लोगयोराजन् विमलश्चसुतास्त्रयः दक्षिणापथराजानोवभूवुर्द्दमवत्सलाः ४१ ततः परिणते
कालेप्रतिष्ठानपतिः प्रभुः पुरूरवसउत्सृज्यगांपुत्रायगतोवनं ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेनवमस्कंधेइलोपाख्यानंनामप्रथमोध्यायः १ श्रीशुकउवाच एवंगतेऽथसुद्युम्ने मा
नुर्वैवस्वतः सुते पुत्रकामस्तपस्तेपेयमुनायांशतंसमाः १ ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थंहरिंप्र
भुं इक्ष्वाकुपूर्वजान् पुत्रांल्लेभेस्वसदृशान्दश २ पृषध्रस्तुमनोः पुत्रोगोपालोगुरुणाकृतः ॥
पालयामासगायत्तोरात्र्यांवीरासनव्रतः ३ एकदाप्राविशद्गोष्ठंशार्दूलोनिशिवर्षति शयाना
गावउत्थायभीतास्ताबभ्रमुर्व्रजे ४ एकांजग्राहवलवान्साचुक्रोशभयातुरा तस्यास्तत्क्रंदितं
श्रुत्वापृषध्रोऽभिससारह ५ ॥ ६६ ॥ वैवस्वतोमनुः श्राद्धदेवः १ इक्ष्वाकुः पूर्वजोयेषांतान् दशपुत्राल्लेभे
२ तत्रपृषध्रस्यवंशोनाभवदितिसहेतुकमाह पृषध्रस्त्वितित्रादिनाकविः कनीयानित्यंतेनग्रंथेन खड्गपाणेःसन
निष्ठतोजागरणंवीरासनंतदेवव्रतंयस्ययत्तः अवहितः सन्गाः पालयामास ३ शार्दूलोव्याघ्रः ४ ५ ॥ ॥ रामः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विगततिमिरं आभासः प्रकाशस्त्वान्यस्मयासु तथाभूता दिशः कुर्वंतः २९ ३० प्रसंगं रत्यभिनिवेशं स्त्री।
प्रसंगदर्शनकलुषितमनसः संतस्तत्प्रसंगशून्यं नरनारायणाश्रमं प्रययुः ३१ ३२ प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमनुवर्ण

श्रीशुक उवाच एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयस्तत्र सुव्रताः दिशो वितिमिराभासाः कुर्वंतः समुपाग
मन् २९ तान्विलोक्यांबिका देवी विवासा व्रीडिता भृशं भर्तुरंकात्समुत्थाय नीवीमाश्वथ पर्यधा
त ३० ऋषयोपि तयोर्वीक्ष्य प्रसंगं रममाणयोः निवृत्ताः प्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमं ३१
तदिदं भगवानाह प्रियायाः प्रियकाम्यया स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्भवेदिति ३२ तत ऊ
र्ध्वं वनं तद्वै पुरुषा वर्जयंति हि सा चानुचरसंयुक्ता विचचार वनाद्वनं ३३ अथ तामाश्रमाभ्याशे
चरंतीं प्रमदोत्तमां स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगवान्बुधः ३४ सापि तं चकमे सुभ्रूः सो।
मराजसुतं पतिं स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजं ३५ एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो
नृपः सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुश्रुम ३६ स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः सुद्यु
म्नस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावत शंकरं ३७ तुष्टस्तस्मै स भगवानृषये प्रियमावहन् स्वां च वाचमृतां
कुर्वन्निदमाह विशांपते ३८॥ ऽऽयनि सा चेति अनुचरीसंयुक्तेति च वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ३३ ॥
। ३४ ३५ ३६ आशयनस्थ्वन् ३७ ३८ ॥ ७ ७ ७ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१
भा० न० २ ब्रह्मविक्रियामंत्रान्यथात्वं १७ १८ प्रपितामहोवसिष्ठः १९ २० २१ २२ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भगवन्किमिदंजातंकर्मवोब्रह्मवादिनां विपर्य्ययमहोकष्टंमैवंस्यात्ब्रह्मविक्रिया १७ यूयं
मंत्रविदोयुक्तास्तपसादग्धकिल्बिषाः कुतःसंकल्पवैषम्यमनृतंविबुधेष्विव १८ तन्निशा
म्यवचस्तस्यभगवान्प्रपितामहः होतुर्व्यतिक्रमंज्ञात्वाबभाषेरविनंदनं १९ एतत्संकल्पवैष
म्यंहोतुस्तेव्यभिचारतः तथापिसाधयिष्येतेसुप्रजस्त्वंस्वतेजसा २० एवंव्यवसितोराजन्
भगवान्समहायशाः अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाःपुंस्त्वकाम्यया २१ तस्मैकामवरं
तुष्टोभगवान्हरिरीश्वरः ददाविलाऽभवत्तेनसुद्युम्नःपुरुषर्षभः २२ सएकदामहा
राजविचरन्मृगयांवने वृतःकतिपयामात्यैरश्वमारुह्यसैंधवं २३ प्रगृह्यरुचिरंचापं
शरांश्चपरमाद्भुतान् दंशितोऽनुमृगंवीरोजगामदिशमुत्तरां २४ सकुमारोवनंमेरोरध
स्तात्प्रविवेशह यत्रास्तेभगवन्रुद्रोरममाणःसहोमया २५ तस्मिन्प्रविष्टएवासौसु
द्युम्नःपरवीरहा अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वंचवडवांनृप २६ तथातदनुगाःसर्वेआ
त्मलिंगविपर्य्ययं दृष्ट्वाविमनसोऽभूवन्वीक्षमाणाःपरस्परं २७ राजोवाच कथमेवंगुणोदेशः एमः
केनवाभगवन्कृतः प्रश्नमेनंसमाचक्ष्वपरंकौतूहलंहिनः २८॥ १९॥ २४ २५ २६ २७ २८॥ ❁ ॥ २

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परावरेषांइतिपंचभिः ८ ९ १० ११ नाभागंचेतिपाठेपिनभगएवनाभागः १२ सूर्य्यपौत्रस्यसुद्युम्नस्यस्त्रीत्वेसतिबु
धात्पूरूरवः प्रभृतिसोमवंशंवक्तुंसप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह अप्रजस्यमनोः पूर्वमित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति॥
१३ पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राकुदुहितृर्थममकन्यायथाभवेत्तथायजेतिहोतारंसम्यगयाचत पयएवव्रतमाहारोनिय

सएवासीदिदंविश्वंकल्पांतेऽन्यन्नकिंचन ८ तस्यनाभेःसमभवत्पद्मकोशोहिरण्मयः॥
तस्मिन्जज्ञेमहाराजस्वयंभूश्चतुराननः ९ मरीचिर्मनसस्तस्यजज्ञेतस्यापिकश्यपः दाक्षा
यण्यांततोऽदित्यांविवस्वानभवत्सुतः १० ततोमनुःश्राद्धदेवः संज्ञायामासभारत श्रद्धायां
जनयामासदशपुत्रान्सआत्मवान् ११ इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूषकान् नरि
ष्यंतपृषध्रंचनभगंचकविंविभुः १२ अप्रजस्यमनोः पूर्ववसिष्ठोभगवान्किल मित्रा
वरुणयोरिष्टिंप्रजाऽर्थमकरोद्विभुः १३ तत्रश्रद्धामनोःपत्नीहोतारंसमयाचत दुहित्रर्थ
मुपागम्यप्रणिपत्यपयोव्रता १४ प्रेषितोऽध्वर्युणाहोतायत्तयासुसमाहितः हविषिव्य
चरत्तेनवषट्कारंगृणन्द्विजः १५ होतुस्तद्व्यभिचारेणकन्येलानामसाऽभवत् तांविलोक्य
मनुःप्राहनातिहृष्टमनागुरुं १६ यस्याः १४ अध्वर्युणाहोतर्यजेतिप्रेषितोहोमातेनदृष्टहोतेहविषिसति

यत् तयाप्रार्थितंध्यायन् व्यचरत् अयजत् पाठांतरेतत्प्राध्यायत् वाचावषट्कारंगृणन्वौषडित्युच्चारयन् १५ १६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा.न.
१

॥श्रीगणेशायनमः॥ गुणायगुणातीऽवाश्चैवृणुतेकरुणानिधिं तमहंशरणंयामिपरमानंदमाधवं १ त्रिगुणाष्टभिर श्रः
ध्यायैर्वैवस्वतसुतान्वयः नवमेकृष्णसत्कीर्तिप्रसंगायवितन्यते २ एवमुक्तोऽष्टमस्कंधेसद्धर्मः सत्वशोधकः का १
न्नेपालकवक्रादिमन्वादीनांनिरूपणैः ३ सद्धर्मशुद्धसत्वानामंतरंगेशसत्कथा सूर्यसोमान्वयाख्यानैरधुनासंगतो

॥श्रीगणेशायनमः॥ राजोवाच मन्वंतराणिसर्वाणित्वयोक्तानिश्रुतानिमे वीर्याण्य
नंतवीर्यस्यहरेस्तत्रकृतानिच १ योऽसौसत्यव्रतोनामराजर्षिर्द्रविडेश्वरः ज्ञानंयोऽ।
तीतकल्पांतेलेभेपुरुषसेवया २ सवैविवस्वतःपुत्रोमनुरासीदितिश्रुतं त्वत्तस्तस्यसु
ताश्चोक्ताइक्ष्वाकुप्रमुखानृपाः ३ तेषांवंशंपृथक्ब्रह्मन्वंश्यानुचरितानिच कीर्तयस्व
महाभागनित्यंशुश्रूषतांहिनः ४ येभूतायेभविष्याश्चभवंत्यद्यतनाश्चये तेषांनःपुण्य।
कीर्तीनांसर्वेषांवदविक्रमान ५ श्रीसूतउवाच एवंपरीक्षिताराज्ञासदसिब्रह्मवादिनां॥
पृष्टःप्रोवाचभगवान्शुकःपरमधर्मवित् ६ श्रीशुकउवाच श्रूयतांमानवोवंशःप्राचुर्येण
परंतप नशक्यतेविस्तरतोवक्तुंवर्षशतैरपि ७ परावरेषांभूतानामात्मायःपुरुषःपरः॥ ॥

च्यते ४ तत्रच त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्यवंशोनुवर्ण्यते एकादशभिरध्यायैःसोमवंशस्ततःपरैः ५ तत्रतुप्रथमेऽध्यायेवै
वस्वतसुतान्वये सोमवंशप्रवेशोक्तौसुद्युम्नस्त्रीत्वमुच्यते ६ उक्तानुवादपूर्वकंवैवस्वतमनोर्वंशंपृच्छतिमन्वंतराणीतिपं। गः
चभिः १ २ ३ ४ ५ ६ ७ अनुक्तंवंशवक्तुंपूर्वोक्तमेवतावद्वंशंतत्प्रवर्तकंश्रीआदिनारायणमारभ्यानुस्मारयति १

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवमस्कंधप्रारम्भः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकेतुपौरुषंपुरुषस्येश्वरस्यप्रभावंविक्रमंकालमाहुः तमेवकालंद्वेधालक्षयति यतोभयंभवतिकस्यप्रकृतिंईयु
षः प्राप्तस्य अतएवदेहे अहंकारेणविमूढस्यकर्त्तृजीवस्य अनेनसंहारकत्वेनलक्षितः १६ सृष्टिहेतुत्वेनलक्षयति
प्रकृतेरिति १७ कोःसौभगवान्तमाह अंतरिति अंतः सर्वप्राणिनांयः पुरुषरूपेणनियंतृत्वेनसमन्वेतिसम्यक्तद्धिकारर
हितएवाऽनुस्यूतोवर्ततेवहिश्चकालरूपेणएषभगवान् यद्वायः पुरुषइतिप्रसिद्धः कालः सपंचविंशः एकेतुपुरुष
स्यप्रभावंकालमाहुः प्रभावस्यैवलक्षणं यतइति पुरुषस्यैवकालत्वेहेतुःप्रकृतेरिति उभययाविवक्षायांहेतुरंतरिति

प्रभावंपौरुषंप्राहुः कालमेकेयतोभयं अहंकारविमूढस्यकर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः १६
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि चेष्टायतः सभगवान्कालइत्युपलक्षितः १७
अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेणयोवहिः समन्वेत्येषसत्वानांभगवानात्ममायया १८ दैवा
त्क्षुभितधर्मिण्यांस्वस्यांयोनौपरः पुमान् आधत्तवीर्यंसाऽसूतमहत्तत्वंहिरण्मयम् १९

शेषंसमानं तदेवंप्रकृतेश्चतुर्विंशति भेदाः जीवेश्वरयोश्चैक्यविवक्षयाअतः पंचविंशतितत्वानिभवंति।
तयोर्भेदविवक्षायांचषड्विंशतिर्भवंति १८ इदानींतत्वानामुत्पत्तिपूर्वकंलक्षणान्याह दैवादित्यादिना एता
न्यसंहत्येत्यतः प्राक्तनेनग्रंथेनतत्रचित्तस्योत्पत्तिपूर्वकंलक्षणमाह चतुर्भिः दैवात् जीवादृष्टात् क्षुभिता
धर्मागुणायस्याः योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिं साप्रकृतिर्महत्तत्वमसूत महतः स्व
रूपमाह हिरण्मयंप्रकाशवहुलं १९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६

भा॰तृ॰ ६८

विश्वं अहंकारादिप्रपंचं आत्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यंजयन् प्रकटयन् महान् तीव्रं प्रलयकालीनं तमोऽ
पिबत् कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत्पूर्वं प्रलयसमये महांतं प्रकृतौ विलापयामासेत्यर्थः २०
प्रसंगाच्चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्वागमप्रसिद्धत्वमाह स्वच्छं विशदं शांतं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्था
नं अत एव वासुदेवाख्यं यदाहुः अयमर्थः अधिभूतरूपेण तत्सैव महानिति संज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तमिति उपास्यरूपे

विश्वमात्मगतं व्यंजन् कूटस्थो जगदंकुरः स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः २० यत्त
त्सत्वगुणं स्वच्छं शांतं भगवतः पदं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् २१ स्वच्छ
त्वमविकारित्वं शांतत्वमिति चेतसः वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा २२ म
हत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत २३ वैका
रिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः मनसश्चेंद्रियाणां च भूतानां महतामपि २४ सहस्र
शिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेंद्रियमनोमयम् २५॥ एवं वासुदेव इति

अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः एवमहंकारे संकर्षण उपास्यः रुद्रोऽधिष्ठाता मनस्यनिरुद्ध उपास्यः चंद्रोऽधिष्ठाता बुद्धौ प्रद्युम्न उपा
स्यः ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यं २१ स्वच्छत्वं भगवद्बिंबग्राहित्वं अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं अपां प्रकृतिः फेनतरंगादिर
हिताऽवस्था परा भूसंसर्गात् प्राकृतनीया यथा मधुरा स्वच्छा शांता च तद्वदित्यर्थः २२ अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह
महत्तत्वादिति चतुर्भिः क्रियासु शक्तिर्यस्य सः क्रियाशक्तिः २३ त्रैविध्यमाह वैकारिक इति तस्य कार्यमाह यतः यस्मात् मनः आ

राम ६८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative.

लक्षणमाह कर्तृत्वमिति कर्तृत्वं देवतादिरूपेण करणत्वमिंद्रियरूपेण कार्यत्वं भूतरूपेण शांतत्वादिकं तु तत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ म
नस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्यां संकल्पश्चिंतनं विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसं
भवो वर्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नव्यूहोत्पत्तिः तस्य संकल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्य चा
निरूढ इत्युक्तेः २७ शारदं शरत्कालीनं इंदीवरं नीलोत्पलं तद्वदिवश्यामं यत् शनैः संराध्यं वशीकर्तुं योग्यं दुर्ग्रहत्वात् २८ बुद्धे
रुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति द्वाभ्यां हे मति द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तं इंद्रियाणामनुग्रह इ

कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः २६ वैका
रिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः २७ यद्विदु
र्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरं शारदेंदीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ तैजसात्तु
विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९ संशयोथवि
पर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३० तैजसानींद्रिया
ण्येव क्रियाज्ञानविभागशः॥

इति सविकल्पज्ञाने हृषीकाणामधीश्वरमिति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पकज्ञाने २९
द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपंचः संशयादिः विपर्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनि
द्रास्मृतय इति पातंजलोक्तेः ३० इंद्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसानि तैजसाहंकाराज्जातानि ज्ञानेंद्रियाणां वैकारिक
त्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपींद्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः तत्र हेतुः प्राणस्येति हि यस्मात्प्राणस्य क्रिया

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नभसोलक्षणमाह॰ भूतानामिति॥ त्रु॰ ५॥
वुद्धेश्चविज्ञानशक्तिताअतः प्राणस्यतैजसत्वात्ततक्रियाशक्तिमतामिंद्रियाणांतैजसत्वंतथावुद्धेस्तैजसत्वात्तदीयज्ञा
नशक्तिमतामपींद्रियाणांतैजसत्वमित्यर्थः ३१ तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिंतत्तल्लक्षणंचाहतामसा
दितिपंचदशभिः श्रोत्रंतुशब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरंतत्संबंधमात्रकथ्यतेननतूत्पत्तिःप्रागेवोत्पन्नत्वात्।
शब्दंगच्छतिप्राप्नोतीतिशब्दगं ३२ शब्दस्यलक्षणमाह अर्थाश्रयत्वंअर्थवाचकत्वंद्रष्टुर्लिंगत्वंकुड्यांतरितस्यव
क्तुर्ज्ञापकत्वं तदुक्तं लिंगंयद्द्रष्टृदृश्ययोरिति नभसस्तन्मात्रत्वंसूक्ष्मत्वंशब्दस्यलक्षणमित्यन्वयः ३३ छिद्रदातृत्वं।

प्राणस्यहिक्रियाशक्तिर्वुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ तामसाच्चविकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्
शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रंचशब्दगम् ३२ अर्थाश्रयत्वंशब्दस्यद्रष्टुर्लिंगत्वमेवच त।
न्मात्रत्वंचनभसोलक्षणंकवयोविदुः ३३ भूतानांछिद्रदातृत्वंवहिरंतरमेवच प्राणेंद्रि।
यात्मधिष्ण्यत्वंनभसोवृत्तिलक्षणम् ३४ नभसःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वतःस्पर्शो
ऽभवत्ततोवायुस्त्वक्स्पर्शस्यचसंग्रहः ३५ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्यमुष्णत्वमेवच॥ ६॥

अवकाशदातृत्वंवहिरंतरव्यवहारास्पदत्वं आत्मामनः प्राणादीनांधिष्ण्यत्वमाश्रयत्वंनाड्यादिछिद्ररूपे
णवृत्तिःकार्यमेवलक्षणंवृत्तिलक्षण एवमुत्तरत्राप्येकेनश्लोकेनतन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेनतन्मात्र
लक्षणंतृतीयेनमहाभूतानांलक्षणमित्यनुसंधेयं ३४ कालात्वकस्पर्शस्यसंग्रहःसम्यग्ग्रहणंययापुंस्त्वंनियतलिं।
गत्वात् यद्वास्पर्शस्यसंग्रहस्ततोभवतीतिशेषःशब्दतन्मात्रादित्यादितन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयार्थमुक्तं ३५ स्पर्शलक्षणमा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नभस्वतोवायोस्तन्मात्रत्वंच ३६ चालनंवृक्षशाखादेः व्यूहनंमेलनंतृणादेः प्राप्तिःसंयोगः द्रव्यस्यगंधवतोघ्राणंप्रति न
याशेत्यादिमतः स्पर्शनंप्रतिशब्दस्यश्रोत्रंप्रतिनेतृत्वंसर्वेंद्रियाणामात्मत्वमुपोद्बलकत्वंकर्म्मणाकार्येणाभिलक्षणं
भावेल्युट् कर्म्मैवाभिलक्षणमितिविग्रहेतुकरणेल्युट् ३७ ३८ द्रव्याकृतित्वंद्रव्यस्याकारसमर्पकत्वंगुणताद्रव्यो।
पसर्जनप्रतीतिः शब्दस्यतुस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिःऽअप्रत्यक्षद्रव्यत्वस्यस्पर्शादेरपिस्वातंत्र्येणैवप्रतीतिःरूपस्यतुनै।

एतत्स्पर्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभस्वतः ३६ चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्यशब्दयोः सर्वें
द्रियाणामात्मत्वंवायोः कर्म्माभिलक्षणं ३७ वायोश्चस्पर्शतन्मात्राद्रूपंदैवेरितादभूत् समु
त्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभनं ३८ द्रव्याकृतित्वंगुणताव्यक्तिसंस्थात्वमेवच तेजस्त्वंते
जसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ३९ द्योतनंपचनंपानमदनंहिममर्द्दनं तेजसोवृत्तयस्त्वे
ताःशोषणंक्षुत्तृडेवच ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसोदैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मा
दंभोजिह्वारसग्रहः ४१ कषायोमधुरस्तिक्तःकट्वम्लइतिनैकधा भौतिकानांविकारे
णरसएकोविभिद्यते ४२ ॥एवमितितस्यायंविशेषउक्तः व्यक्तिसंस्थात्वंद्रव्यस्ययासंस्थासन्निवेशःसै

वसम्यायस्यतत्परिणामतयाप्रतीतिरित्यर्थः तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वं ३९ द्योतनंप्रकाशनंपचनंतंडुलादेःक्षु
त्तृट्अशनापिपासाचतद्द्वारेणपानंअदनंच ४० जिह्वारसनेंद्रियंरसोगृह्यतेऽनयेतिरसग्रहःयद्वारसग्रहस्ततोभव
तीतिशेषः ४२ कषायादिषुलवणोपिद्रष्टव्यः भौतिकानांसंसर्गिद्रव्याणांयएकोमधुरएवसन्नेवमनेकधाभिद्यतेसरसइ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६
भा॰टी॰
१००

क्लेदनं आर्द्रीकरणं पिंडनं मृदादेः पिंडीकरणं तृप्तिः तृप्तिदातृत्वं प्राणनं जीवनं आपोमयः प्राण इति श्रुतेः आप्या
यनं तृट्क्लमनिवर्तनं उदनं मृदूकरणं ओदनमिति पाठेपि स एवार्थः भूयस्त्वं कूपादावुद्धृतस्यापि पुनः पुनः उद्गमः
४३ गंधगः गंधं प्राप्नोति ४४ करंभो मिश्रगंधः यथा व्यंजनादीनां हिंग्वादिसंस्कारैः पूतिर्दुर्गंधः सौरभ्यः कर्पूरादेः
शांतः शतपत्रादेः उग्रो लसुनादेः आम्लः चिंचादेः संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् य एक एव विभिद्यते स गंध

क्लेदनं पिंडनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनं तापापनोदो भूयस्त्वमंभसो वृत्तयस्त्विमाः ४३
रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसो दैवचोदितात् गंधमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गंधगः
४४ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राम्लादिभिः पृथक् द्रव्यावयववैषम्याद्गंध एको विभिद्य
ते ४५ भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणं सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणं
४६ नभोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः
४७ तेजोगुणविशेषोर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते अंभोगुणविशेषोर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ४८॥

इत्यर्थः ४५ ब्रह्मणो भावनं प्रतिमादिरूपेण साकारतापादनं स्थानं जलादिविलक्षणतया तन्नैरपेक्ष्येण स्थितिः॥ रामः
धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छेदकत्वं सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां तद्गुणानां च पुंस्त्वादीनां १००
उद्भेदः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणं ४६ श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वमुक्तं तेषां च लक्षणं तदेवेत्याह।
पंचभिः श्लोकार्द्धैः नभसो गुणविशेषः शब्दो यस्यार्थो विषयः ४७।४८॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गुणविशेषशब्दव्यावर्त्त्यं दर्शयति परस्येति परस्य कारणस्य धर्मः शब्दादिः अपरस्मिन् कार्ये वाय्वादौ कारणान्वयात् ॥टी०॥ ४९॥
दृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां विशेषो गुणः सर्वोपि शब्दादिः भूमावेवोपलक्ष्यते चतुर्णां तत्रान्वयात् ॥
लादिषु यथाऽन्वयमेव न सर्वः आकाशे त्वन्यान्वयाभावादेक एवेति ४९ एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्योत्पत्तिमाह सा
द्वैस्त्रिभिः एतान्यसंहत्यसंहत्य अमिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः प्राविशत् सप्तेति च प्राधान्याभिप्राये

भूमेर्गुणविशेषोर्थो यस्य स घ्राण उच्यते परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन्समन्वयात्
४९ अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै का
लकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ५० ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योंडमचेतनं उ
त्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ५१ एतदंडं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तोया
दिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः यत्र लोकवितानोयं रूपं भगवतो हरेः ५२ हिरण्म
यादंडकोशादुत्थाय सलिलेशयात् तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खं ५३ नि
रभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५४

पोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेष्वपि विवक्षित एव ५० अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादंडादसौ विराट् पुरुष उदतिष्ठत् ५१
भगवतो रूपमिति पुरुषाभेदाभिप्रायेण ५२ तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह हिरण्मयादिति नवभिः उत्थाय औदासी
न्यं विहाय तमाविश्य अधिष्ठाय महादेवः स्वांशं खं छिद्रं ५३ वाण्या सह वह्निरभवत् प्राविशत् नासे निरभिद्येतां प्राणो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा॰टी॰ घ्राणादनंतरं वायुश्च प्राणो तद् इति विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं चक्षुरिन्द्रियानंतरं प्राविशत् न्यभिद्येतां अन्वभिद्ये
१०२ तामिति पाठद्वयेप्येकएवार्थः ततो दिशः प्राविशन् ५५ आदिशब्देन केशाः ५६ ५७ स्वराडिंद्रः हरिर्विष्णुः ५८ ॥

घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो न्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः
५५ निर्बिभेद विराजस्त्वक् रोमश्मश्र्वादयस्ततः तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभि
देततः ५६ रेतस्तस्मादापआसन्निरभिद्यत वैगुदं गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभ
यंकरः ५७ हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां
ततो हरिः ५८ नाड्योऽस्य निरभिद्यंत ताभ्यो लोहितमाभृतम् नद्यस्ततः समभवन् उदरं
निरभिद्यत क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ५९ अथास्य हृदयं भिन्नं हृदया
न्मनउत्थितं मनसश्चंद्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्त
तोऽभवत् ६० एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् पुनराविविशुः खानि त
मुत्थापयितुं क्रमात् ६१ वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् घ्राणेन नासिके वायुर्नो राम २०१
दतिष्ठत्तदा विराट् ६२ ॥ ५९ आभृतं जातं ५९ बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानं गिरां पतिर्ब्रह्मा चैत्यः क्षेत्र
ज्ञः ६० अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ६१ ६२ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

।।६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ विराट् देहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टांतत्वेन दर्शयन् सांख्यानुकथनस्य प्रयोजनमाह।
यथेति द्वाभ्यां ७० प्रथमं परमेश्वरे भक्तिस्ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्रवृत्त्या धीः एकाग्रं चित्तं ततो यत्।।

अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्तदा विरा
ट् ६३ त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा वि
राट् ६४ गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् हस्ताविंद्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा।वि
राट् ६५ विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा वि
राट् ६६ क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् हृदयं मनसा चंद्रो नोदतिष्ठत्तदा विरा
ट् ६७ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विरा
ट् ६८ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत
६९ यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेंद्रियमनोधियः प्रभवंति विना येन नोत्थापयितुमोजसा।।
७० तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंत
येत् ७१।।

।।७१ ज्ञानेन तं प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञं अस्मिन्नात्मनि कार्यकारणसंघाते विविच्य चिंतयेत् ७१।।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायांकापिलेयोपाख्यानेसतत्वसमाम्नायेषड्विंशतितमोऽध्यायः २६ ॥२७॥
सप्तविंशे ततःसम्यक्बहुसाधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेनमोक्षरीतिर्निरूप्यते १ विवेकज्ञानेनमोक्षमुपपादा-
यितुंशुद्धस्यैवपुरुषस्यपूर्वोक्तंप्रकृत्यविवेकतःपूर्वोक्तंसंसारमनुस्मारयति प्रकृतिस्थोपीतित्रिभिः देहस्थोपिनाज्यतेन

॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेतत्वसमाम्नायेषड्विंशोध्यायः २६
श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोऽपिपुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्नि-
र्गुणत्वाज्जलार्कवत् १ सएषयर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्मा
कर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसारपदवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैःकर्मदोषैः
सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्य
स्वप्नेऽनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांपथि भक्तियोगेनतीव्रेण
विरक्त्याचनयेद्वशम् ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन्श्रद्धयाऽन्वितः॥ ९ लिप्यतेगुणैस्तत्कृ-
तैःसुखदुःखादिभिःनिर्गुणत्वादकर्तृत्वंततोऽविकारित्वंतस्मात् १ २ अनिर्वृतःसन्प्रकृतिसंगकृतैःसदसन्मिश्रयोनिषुदे-
वतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ३ ननुतर्ह्यवास्तवत्वात्संसृतेःकिंतन्निवृत्तिप्रयासेनतत्राह अर्थेहीति ४ यतो
विषयध्यानमन — र्थहेतुः अतोमनोनियंतव्यमित्याहअतएवेतिअसतामिंद्रियाणांपथिविषयमार्गेतीव्रेणदृढेनवि-
रक्त्याचतीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वेकारणानिवर्ण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञानेन मोक्षप्रकारमाह षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैश्चित्तमभ्यसन् पुनः पुनरेकाग्रीकुर्वन् आत्मानमुपलभ्य सर्वानु
स्यूतमद्वयं परमात्मानं प्रतिपद्यत इति षष्ठेनान्वयः सत्येन निष्कपटेन भावेन प्रेम्णा ६ अप्रसंगतः संगत्यागेन वलीय
साईश्वरेऽर्पितेन ७ विविक्तशरणः एकांतवासी ८ असदाग्रहं अहंममतां प्रकृतेः पुरुषस्य च दृष्टं तत्वं येन तेन
ज्ञानेन ९ निवृत्तानि वुद्ध्यवस्थानानि जाग्रदादीनि यस्य सः अतएव दूरीभूतमन्यदर्शनं यस्य आत्मना अहंकाराव

मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ६ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्मच
र्येण मौनेन स्वधर्मेण वलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेन संतुष्टो मितभुङ्मुनिः विविक्त
शरणः शांतो मैत्रः करुण आत्मवान् ८ सानुवंधे च देहेस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहं ज्ञाने
न दृष्टतत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ९ निवृत्तवुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः उपलभ्या
त्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् १० मुक्तलिंगं सदाभासमसति प्रतिपद्यते सतो वंधुम
सच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयं ११ ॥ यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ॥ १२ छिन्नेन आत्मानं शु

द्धमुपलभ्य एकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यां करणत्वकर्मत्वे दृष्टांतमाह चक्षुषा चक्षुरवच्छिन्नेनार्कं गगनस्थमर्कमिव ए
वमात्मदृक् शुद्धमात्मानं पश्यत १० मुक्तलिंगं निरुपाधिकं असति मिथ्याभूते हंकारे सदाभासं सद्रूपेणाभासमानं
ब्रह्म आत्मेति विशुद्ध जीवस्वरूपादिशयमाह सतः कारणस्य प्रधानस्य वंधुमधिष्ठानं असतः कार्यस्य च चक्षुरिव प्रकाश
कं सर्वेषु कार्यकारणेष्वनुस्यूतं अद्वयं परिपूर्णं ११ अहंकारोपहितेन शुद्धब्रह्मप्रतिपत्तिं सदृष्टांतमाह यथेति ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११
भा॰टी॰
१०३

जलेस्थित आभासः सूर्यप्रतिविंबो यदा गृहांतर्वर्त्तिभित्तौ स्फुरति तदा गृहकोणस्थितैः पुरुषैर्भित्यादौ स्थले स्थितेन स्वा
भासेन सूर्यप्रतिविंबेन यथा प्रथमं जलस्थ आभासो ऽवदृश्यते लक्ष्यते गगनस्थस्य गृहमध्ये प्रतिविंबायोगात् चार्थे तथा
शब्दः यथा चेत्यर्थः यथा च जलस्थेन दिवि स्थितः सूर्यो लक्ष्यते १२ एवंभूतेंद्रियमनोमयैर्देहेंद्रियमनोभिरवच्छिन्नैः
स्वाभासैः आत्मप्रतिविंबैस्त्रिगुणोहंकारः सतो ब्रह्मण आभासो यस्मिन् तेन रूपेण लक्षितः अहंकारस्याभासं विना विष
याभासानुत्पत्तेः अनेन चाहंकारेण सदाभासवता सत्यदृक् परमार्थज्ञप्तिरूप आत्मा लक्षितः इत्यर्थः १३ इदानीं तु सुषु

स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः १२ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेंद्रियमनोमयैः
स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् १३ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुध्यादिष्विह निद्रया
लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः १४ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा नष्टे
हंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः १५ एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते॥ ११ त्रिसाक्षित्वेन शुद्धा

त्म प्रतिपत्तिमनुभवतो दर्शयति त्रिभिः भूतादिषु असति असत्तुल्ये अव्याकृते निद्रया लीनेषु सत्सु यस्तत्र तदा विनिद्रो निर
हंक्रियस्तमात्मानं प्रतिपद्यत इति तृतीयेनान्वयः १४ ननु यदि तदा विनिद्रोऽसावस्ति तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फुटः किं ना राम
वभासेत तत्राह पूर्वं सद्द्रष्टाऽतो द्रष्टृत्वेन सविकल्पतया स्फुटं प्रतीतः सुषुप्तौ तु भूतादेरहंकारविषयस्य लीनत्वात् तद्वि १०३
षयेऽहंकारे नष्टे सति स्वयमनष्टोपि मृषैवात्मानं नष्टवन्मन्यमानो यः अन्यस्य नाशे अन्यस्य नष्टतुल्यत्वे दृष्टांतः नष्टवि
त्तो यथा आतुरो वि वशः नष्टवद्भवतीत्यर्थः १५ ननु सुषुप्तौ न किंचिदनुभूयते मैवं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिष्वमि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्विशेषज्ञानं विना केवलस्यात्मनः प्रतिसंधानादित्याह एवमिति ननु प्रतिसंधाने साहंकारस्य प्रतीतेः कथं निरहंक्रियत्वं
तत्राह साहंकारस्य द्रव्यस्य कार्यकारणसंघातस्यानुग्रहः प्रकाशकः अवस्थानं च द्रव्यविशेषणतयाऽहंकारस्यापि दृश्य
त्वाच्च ततद्द्रष्टात्मा तद्व्यतिरिक्तः तमात्मानमित्यन्वयः १६ भक्तिविरक्तिभ्यां सत्यपि विवेके प्रकृतिपुरुषयोः परस्परत्यागा
भावात् कथं मुक्तिरिति पृच्छति पुरुषमिति चतुर्भिः १७ व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टांतः यथा व्यतिरेकतोभावः सत्तानास्ति

साहंकारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः १६ श्रीदेवहूतिरुवाच पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्
न विमुंचति कर्हिचित् अन्योऽन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो १७ यथा गंधस्य भू
मेश्च न भावो व्यतिरेकतः अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १८ अकर्तुः कर्मबंधोऽयं पु
रुषस्य यदाश्रयः गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम् १९ क्वचित्तत्वावमर्शेन निवृ
त्तं भयमुल्बणं अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते २० श्रीभगवानुवाच अनिमि
त्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं २१॥ गंधस्य कदाचि
दप्यक्षयदर्शनाद्दृष्टांतांतरं अपामिति बुद्धेः प्रकृतेः परस्य च पुरुषस्य १८ ततः किमत आह अकर्तुरिति ये गुणा आश्रयो
यस्य सः तेषु प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु पुरुषस्य कैवल्यं कथं १९ अत एव क्वचिद्विवृत्तत्राय स्यापि संसारभयस्य पुनरुद्भवो दृश्यत
इत्याह क्वचिदिति २० नहि प्रकृतिसंबंधमात्रं बंधहेतुः किंतु गुणबुध्या तदासक्तिः तन्निवृत्तौ सत्यां मोक्षो घटते क्वचिदुद्भव
स्तु साधनवैकल्यादित्यभिप्रेत्य साधनातिशयं कथयन् परिहरति त्रिभिः निमित्तं फलं तन्न निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२७

भा०टी० २२ दह्यमाना अभिभूयमानातिरोहिताभवति २३ एवंचसतिपुनरुद्भवोनास्तीत्याह भुक्तोभोगोयस्याः नित्यशः
१०४ सदादृष्टोदोषोयस्याः अतएवपरित्यक्तासतीश्वरस्यापरतंत्रस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यस्वानंदंप्राप्तस्य २४ अविवेकावस्था
यामनर्थहेतुरपिविवेकानंतरंनभवतीतिसदृष्टांतमाह यथेतिद्वाभ्यां प्रस्वापः स्वप्नः बह्वनर्थान्विभर्त्तिपुष्णाति॥

ज्ञानेनदृष्टतत्वेनवैराग्येणबलीयसा तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना २२
प्रकृतिःपुरुषस्येहदह्यमानात्वहर्निशं तिरोभवित्रीशनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः २३
भुक्तभोगापरित्यक्तादृष्टदोषाचनित्यशः नेश्वरस्याशुभंधत्तेस्वेमहिम्निस्थितस्यच २४
यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत् सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते २५ ए
वंविदिततत्वस्यप्रकृतिर्मयिमानसं युंजतोनापकुरुतआत्मारामस्यकर्हिचित् २६
यदैवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना सर्वत्रजातवैराग्यआब्रह्मभवनान्मुनिः २७
मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्याख्यंमदाश्रयम् २८
प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंशयः॥ अप्रतिबुद्धस्यसंस्कारवशेनस्फुरन्नपि २५ २६ उपसंहर राम
तियदैवमितित्रिभिः बहूनिजन्मानियस्मिन्काले २७ प्रतिबुद्धार्थःविदितात्मतत्वः कैवल्याख्यंस्वसंस्थानंदेहा॥ १०४
दिव्यतिरिक्तस्वरूपंमदाश्रयंनिःश्रेयसंनिरतिशयानंदं २८ स्वदृशाऽऽत्मज्ञानेनच्छिन्नाःसंशयाःमिथ्या

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञानानियस्य लिंगाद्विनिर्गमे लिंगशरीरनाशे सतीत्यर्थः २९ तदातु अणिमादिसिद्धयोंतरायरूपाभवंति तासु योगेनोप
चितासु समृद्धासु नयोगादन्योहेतुर्यासां तासु यदा सिद्धस्य चेतो न विषज्जते अंग हे मातः अथ तदा अनंतमतिक्रांतोन्यंतो योहं त
त्संबंधिनी यत्र यस्यां गतो मृत्योर्हासो न भवति विषक्तोतु सिद्धोऽपि मयावशीकृत इति मृत्योर्हासो गर्वो भवतीत्यर्थः ३०
इति तृतीयस्कंधे टीकायां सप्तविंशोध्यायः २७ अष्टाविंशे ततोऽष्टांगयोगेन ध्यानशोभिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपज्ञा

यद्गत्वा न निवर्त्तेत योगी लिंगाद्विनिर्गमे २९ यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्ध
स्य विषज्जतेंग अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यंतिकी यत्र न मृत्युहासः ३० ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने सप्तविंशतितमोध्यायः २७ श्रीभगवा
नुवाच योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्प
थम् १ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनं दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणा
र्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेव
नं ३ ॥

१९ नमीर्यते १ भक्तिं संक्षेपतः प्रोच्य सांख्यमाख्याय विस्तरात् अथाह वै सबीजं योगमष्टांगं कपिलो हरिः
२ सबीजस्य सालंबनस्य प्रसन्नं सत् १ तत्र यमनियमानाह त्रिभिरक्षरद्वयाधिकैः शक्त्या स्वधर्माचरणं २ ग्राम्यस्त्रै
वर्गिको धर्मः तस्मान्निवृत्तिः मितं च तन्मेध्यं शुद्धं च तस्यादनं तत्र मितं नाम द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् ॥
मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति स्मृतिप्रसिद्धं विविक्तं विजनं क्षेमं निर्बाधं तस्य स्थानस्य सेवनं ३ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यावताऽर्थः प्रयोजनं तावन्मात्रस्य परिग्रहः ४ आसनादीन्यंगान्याह त्रिभिः सत आसनस्य जयेन स्थैर्यं ५ स्वधिष्ण्या
नां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनां मध्ये एकस्मिन् देशे मनसा सह प्राणस्य धारणे आत्मनो मनसः समाधानं आत्मा
कारता ६ अन्यैश्च व्रतदानादिभिः पथिभिरुपायैः ७ आसनादीनि प्रपंचयति शुचाविति यावत्समाप्ति आसनं
कुशाजिनचेलोत्तरं प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेन यथासुखमिति वा समभ्यसेत्प्राणमिति शेषः ऊरुजंघांतराधाय पादा

अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनं ४
मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ५
स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणं वैकुंठलीलाऽभिध्यानं समाधानं तथात्मनः
६ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथं बुध्या युंजीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतंद्रितः ७
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनं तस्मिन्स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्य
सेत् ८ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचंचल
म् ९ मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ॥ ११ अग्रे जानुमध्ये योगिनो यदवस्थानं स्वस्ति
कं तद्विदुर्बुधाः ८ वाह्यवायोरंतः प्रवेशनं पूरकः प्रवेशितस्य धारणं कुंभकः धृतस्य वहिर्निःसारणं रेचकः प्रा राम
तिकूलेन रेचकपूरककुंभकैः यद्वा इडया पूर्य पिंगलया रेचनं पिंगलया पूर्य इडया रेचनमिति एवं प्रतिकूलेन वा १०५
शब्दस्यार्थे स्थिरं सत्पुनरपि चंचलं यथा न भवति तथा शोधयेत् ९ ध्मातं संतप्तमित्यर्थः लोहं सुवर्णं यथा मलं त्यज

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तितया मनो विरजं स्यात् ततश्च चलं न स्यादिति भावः १० प्राणायामादीनां समाधौ द्वारकार्याण्याह प्राणायामैः।
इति दोषान् वातश्लेष्मादीन् संसर्गान् विषयसंसर्गान् अनीश्वरान् रागादीन् वायुना सह मनसः स्थिरीकरणं धारणा
स्थिरस्य वृत्तिसंततिर्ध्यानं वृत्तिनिरोधः समाधिरिति भेदः ११ सुसमाहितं स्थिरं जातं काष्ठां कलां मूर्तिमित्यर्थः स्वना
साग्रेऽवलोकनं यस्य एतच्चलयविक्षेपयोः परिहाराय १२ ध्येयं हरिमाह सप्तभिः प्रसन्नं वदनांभोजं यस्य तमेव ध्यायेदि

वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभि
श्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ११ यदा मनः स्वं विरजं
योगेन सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाऽग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनांभोजं
पद्मगर्भारुणेक्षणं नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरं १३ लसत्पंकजकिंज
ल्कपीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं १४॥ मत्तद्विरेफ
कलया परीतं वनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुरं १५ कांचीगुणोल्ल
सच्छ्रोणिं हृदयांभोजविष्टरं दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्द्धनम् १६॥ इति षष्ठेनान्वयः पद्म

गर्भवदरुणे ईक्षणे नेत्रे यस्य नीलोत्पलदलवत् श्यामं १३ लसत्पंकजस्य किंजल्कवत् पीते कौशेयवाससी यस्य श्रीवत्सो
लांछनं वक्षसि यस्य भ्राजत्कौस्तुभेनामुक्ता संश्लिष्टा कंधरा यस्य १४ मत्तद्विरेफाणां कलो मधुरो ध्वनिर्यस्यां तया परीतं व्या
प्तं परार्ध्यानि श्रेष्ठमूल्यानि हारादीनि यस्य १५ कांचीगुणेनोल्लसंती श्रोणिर्यस्य भक्तानां हृदयांभोजमेव विष्टरं परमासनं यस्य
भक्तानां मनोनयनानि वर्द्धयति हर्षयतीति तथा १६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अपीच्यमतिसुंदरं भक्तविषयं दर्शनं यस्य कैशोरे तारुण्ये वयसि संतं स्थितं भृत्यानामनुग्रहे कातरं व्यग्रं १७ कीर्त्तन्यं कीर्त्तना
र्हं तीर्थं यशो यस्य पुण्यश्लोकावलिप्रमुखास्तेषां यशस्करं समग्राण्यंगानि यस्मिन् न च्यवते नापयाति न पर्यैति १८ प्रे
क्षणीयमीहितं लीला यस्य १९ तदेवं समग्रध्यानमुक्त्वाऽएकैकावयवध्यानमाह तस्मिन् लब्धं पदं स्थितिर्येन तत्त्वचित्तं
विलक्ष्य विशेषेण लक्षीकृत्य एकत्र एकस्मिन्नंगे द्युञ्ज्यात् २० तदेव पादादिक्रमेणाह त्रयोदशभिः सम्यक् चिंतयेत्।

अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं संतं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् १७ की
र्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ध्यायेद्देवं समग्रांगं यावन्न च्यवते मनः १८ स्थितं
व्रजंतमासीनं शयानं वा गुहाशयम् प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा १९ तस्मिंल्ल
ब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितं विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादंगे भगवतो मुनिः २० संचिंतयेद्भ
गवतश्चरणारविंदं वज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यं उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्र
वालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारं २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थे
न मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्॥ पादतले रेखात्मकानि वज्रादीनि लांछनानि तैराढ्यं युक्तं उत्तुंगा उच्चा
रक्ता विलसंतो नखास्तेषां चक्रवालं मंडलं यस्य ज्योत्स्नाभिराहतो महतो ध्यायिनां हृदयांधकारो येन एतच्च सर्वं मु
पादेय विशेषणं ध्येयत्वेनैवोच्यते २१ किंच यस्य शौचेन क्षालनेन निःसृतायाः सरित्प्रवरायाः गंगायाः उ
दकेन तीर्थेन संसारतारकेण मूर्ध्न्यधिकृतेन धृतेन शिवोऽपि शिवोऽभूत्॥ ॥ ॥ ॥ राम
१०६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अत्यधिकं सुखं प्रापेत्यर्थः ध्यातुर्मनसि यः शमलशैलः पापपर्वतः तस्मिन् निसृष्टं क्षिप्तं वज्रमिव यत् यद्वा शमलशैले निसृ
ष्टं स्वलांछनरूपं वज्रं येन तत् २२ विभोर्जानुद्वयं तत्पर्यंतं जंघाद्वयं अखिलस्य विधातुर्ब्रह्मणो जनन्या लक्ष्म्या संलालितं
स्पर्शचातुर्येण संसेवितं संसारित्वमिव प्रतीतं वारयति अभवस्येति हृदि कुर्यात् ध्यायेत् २३ सुपर्णस्य भुजयोः स्कंधयोः
अधि उपरि ओजसो बलस्य निधी आधारौ अतसिकायाः कुसुमवत्कांत्यावभासमानौ व्यालंबि आगुल्फं लंबमानं यत्पीतं

ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविंदं २२ जानुद्वयं जल
जलोचनया जनन्या लक्ष्म्याऽखिलस्य सुरवंदितया विधातुः ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचि
षा यत्संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् २३ ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावो
जोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ व्यालंबिपीतवरवाससि वर्त्तमानकांचीकलापपरि
रंभिनितंबबिंबम् २४ नाभिह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललो
कपद्मं व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् २५ ॥ ९

वरं वासस्तस्मिन् वर्त्तमानो यः कांचीकलापः तेन परिरंभः संश्लेषो विद्यते यस्य तद्विभोर्नितंबबिंबं च हृदि कुर्या
दिति पूर्वेणैवान्वयः २४ अमुष्य हरेर्नाभिह्रदं ध्यायेत् कथंभूतं भुवनानां कोशस्य समूहस्य गुहा अधिष्ठानं
उदरं तत्र स्थितं यत्र नाभिह्रदे आत्मयोनेर्ब्रह्मणो धिषणं धिष्ण्यं अखिललोकात्मकं पद्मं व्यूढं उत्थितं तथा ह
रिन्मणिवृषौ मरकतमणिश्रेष्ठाविव यौ स्तनौ तयोर्द्वयं ध्यायेत् विशदहाराणां मयूखैर्गौरं श्वेतं २५ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२९
भा.द.
१०७

ऋषभस्य श्रेष्ठस्य महाविभूतेर्महालक्ष्म्याः अधिवासंस्थानंवक्षः कंठंचमनसिकुर्यात् कथंभूतंकंठंकौस्तुभ मणि
र्विभूषणार्थंधृतःतस्य अधिकंभूषणमर्थःप्रयोजनंयस्यकौस्तुभमणिमेवस्वयमलंकुर्वंतमित्यर्थः पुंसांस्मर्तॄणांद्रष्टॄ
णांचमनोनयनानांनिर्वृत्तिमादधानमित्युभयोर्विशेषणं २६ निर्णिक्तानिउज्ज्वलीकृतानिबाहुवलयान्यंगदानि
येषु अधिश्रितालोकपालायेषु दशशतारंचक्रंनसह्यंतेजोयस्य करसरोरुहराजहंसमिव २७ अरातयोयेभटा।

वक्षोऽधिवासमृषभस्यमहाविभूतेः पुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानं कंठंचकौस्तुभ
मणेरधिभूषणार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६ बाहूंश्चमंदरगिरेःपरि
वर्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् संचिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः शं।
खंचतत्करसरोरुहराजहंसं २७ कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभट
शोणितकर्दमेनमालांमधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्वममलंमणिमस्यकंठे २८
भृत्यानुकंपितधियेहगृहीतमूर्त्तेः संचिंतयेद्भगवतोवदनारविंदम् ॥ ६ ॥ ६ ॥

योद्धारस्तेषांशोणित तमेवकर्दमस्तेनदिग्धांलिप्तां अस्यकंठेमालांमणिंचस्मरेत् मधुव्रतानांवरूथस्यगिराउ
पघुष्टांनादितांचैत्यस्यजीवस्यतत्वं तदुक्तंवैष्णवे आत्मानमस्यजगतोनिर्लेपमगुणामलं विभर्त्तिकौस्तुभमा।
णिस्वरूपंभगवान् हरिरिति २८ भृत्येष्वनुकंपिताकृतानुकंपायाधीस्तयागृहीतामूर्त्तिर्येनतस्यविस्फुरंती

राम
१००

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

येमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रचलनेनविद्योतितौ अमलौकपोलौयस्मिन्तत् उदाराउन्नतानासायस्मिन्‌तत् २९
यच्चस्वयाभूत्याशोभयाअलिभिःपरिसेव्यमानंमीनद्वयाश्रयंचश्रीनिकेतनंयत्पद्ममधिक्षिपद्वर्त्तेतेनतद्ध्यायेत् तत्रकुं
तलैरलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेनमीनद्वयस्येतिद्रष्टव्यं अब्जेइवनेत्रेयस्मिन् इत्युपमानांतरं उल्लसंत्यौभ्रुवौयस्मि
न्मनोमयंमनस्याविर्भवत् ३० कृपयाअधिकमित्यर्थः अक्षिभ्यांनिसृष्टप्रयुक्तं स्निग्धस्मितेनानुगुणितंसंयुक्तंवि

यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासं २९ यच्छ्रीनिके
तमलिभिःपरिसेव्यमानं भूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टं मीनद्वयाश्रयमधिक्षिप
दब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतंद्रितउल्लसद्भ्रु ३० तस्यावलोकमधिकंकृपयाऽतिघोर
तापत्रयोपशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितंविपुलप्रसादंध्याये
च्चिरंविपुलभावनयागुहायाम् ३१ हासहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसाग
रविशोषणमत्युदारं संमोहनायरचितंनिजमाययास्यभ्रूमंडलंमुनिकृतेमकरध्वजस्य

पुलःप्रसादोयस्मिन् गुहायांहृदि ३१ अवनतायेऽखिललोकास्तेषांतीव्रशोकेनयान्यश्रुणितेषांसागरं।
विशोषयतीतितथातंहरेर्हासं अस्यात्युदारं भ्रूमंडलंचध्यायेत् कथंभूतंनिजमाययामकरध्वजस्यापि।
संमोहनाय।रचितंमुनिकृतेमुनीनामुपकारायमुनीनांसंमोहनेप्रवृत्तंकाममेवमोहयितुमित्यर्थः ३२॥९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मंदहासध्यानमुक्त्वाऽस्फुटहासध्यानमाह विष्णोः प्रहसितं उच्चैर्हसितं ध्यायेत् कीदृशं ध्यानायनं अतिसुंदरतया प्र
यत्नं विनैव ध्यानस्य विषयभूतं सौंदर्यमेवाह बहुलया अधिकया अधरोष्ठस्य भासा कांत्या अरुणीभूतास्तनवः
सूक्ष्मद्विजा एव कुंदमुकुलानि तेषां पंक्तिः स्फुरति यस्मिन् तत् स्वदेह कुहरे हृदयाकाशे अवसितस्य ज्ञातस्य प्रेमरसे
नार्द्रया भक्त्या तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन् पृथक्तद्व्यतिरिक्तं द्रष्टुं नेच्छेत् न चित्तं विचालयेत् इत्यर्थः ३३ समाधिमा
ह एवमिति द्वाभ्यां निर्वीजः सबीजश्चेति द्विविधो योगः तत्र निर्वीजयोगो यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ततत

ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकु
हरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ३३ एवं हरौ भगवति प्र
तिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्त
च्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते ३४॥ एतन्नो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् इति गीताद्युक्तमार्गेण नियम्य

नोपि दुष्करः समाधिः सबीजे तु सुकरः तत्र हि परमानंदमूर्त्तौ हरौ ध्यायमाने अयत्नत एव चित्तं निरोधमो भवति तदुक्तं हृतात्मा
नो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुंक्ते इति अतः स एवोपक्षिप्तः योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्येति तदेवाय
॥नमिद्दत्वं दर्शयति एवं ध्यानमार्गेण हरौ प्रतिलब्धो भावः प्रेम येन तया भक्त्या द्रवत् हृदयं यस्य प्रमोदादुद्गतानि । राम
पुलकानि यस्य औत्कंठ्य प्रवृत्ताश्रुकलया च मुहुरर्द्यमानः आनंदसंप्लवे निमज्जमानः दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहः १०८
णे बडिशं मत्स्यवेधनमिवोपायभूतं चित्तमपि ध्येयाद्वियुंक्ते तद्धारणे शिथिलप्रयत्नो भवतीत्यर्थः ३४ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यर्हि यदा एवं निर्विषयं भवति अतएव मुक्ताश्रयं च ध्येयसंबंधं विनाधातर्यवस्थानासंभवात् नच पूर्ववत् शा
ब्दादिविषयः स्यात् यतस्तत्र विरक्तं परमानंदानुभवेन अतो निर्वाणं लयमृच्छति वृत्तिरूपतां परित्यज्य ब्रह्माका
रेण परिणमत इत्यर्थः यथार्चिर्ज्वाला आश्रयविषयापगमे महाभूतज्योतीरूपेण परिणमते अत्र अस्याद
शायां अव्यवधानं ध्यातृध्येयविभागशून्यं एकं अखंडं आत्मानमनुगतमीक्षते अत्रहेतुः प्रतिनिवृत्तोपग
तो गुणप्रवाहो देहाद्युपाधिर्यस्य ३५ नच मुक्तोस्थित एव पुनः संसरतीत्याह सोपि स एव पुरुषः तस्मिन्महिम्नि ब्र

मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽर्चिः आत्मान
मत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५ सोप्येतया चर
मया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि
दुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ३६ देहं च तं न चरमः स्थितमुत्थितं
वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं ॥ ह्मरूपे अवसितः अवसाने निष्ठां प्राप्तः कया मनसो निवृत्त्या च

रमयाऽविद्यारहितयेति सुषुप्तेर्विशेषः तत्र ह्यविद्यास्ति न त्विदानीं अत्रहेतुः एतया योगाभ्यासकृतयेत्यर्थः नन्वे
वमपि सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वे कुतो ब्रह्मैक्यं तत्राह दुःखयोः सुखदुःखयोर्हेतुत्वं भोक्तृत्वं यत्पूर्वमासीत् तदपि
असति अविद्याकृते कर्तरि अहंकारे विधत्ते तन्निष्ठमेव पश्यतीत्यर्थः यतः उपलब्धपरात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृता
त्मतत्वः ३६ तस्य जीवन्मुक्तिमाह देहं चेति द्वाभ्यां चरमः उक्तलक्षणः सिद्धो देहमपि न विपश्यति कुतः सुखदुःखा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२८
भा॰टी॰ स्यासनादुत्थितं उत्थाय तत्रैवस्थितं ततः स्थानादपेतं ततो दैववशात्पुनरपि उपेतं वा न विपश्यति यतः स्वरूपंप्रा
१०६ प्तः यतो देहात्स्वरूपमध्यगमत् तं देहमिति वासतोप्यननुसंधाने दृष्टांतः वासः परिहृतं कटितटे परिवेष्टितं स्थितं
गतं वा मदिरामदेनांधो यथा न पश्यतीति ३७ ननु तर्हि देहस्य कथं प्रवृत्ति निवृत्ती जीवनं च तत्राह देहोपीति दैवं
पूर्वसंस्कारस्तद्वशेन गच्छन् यावत्स्वारंभकं कर्म्मास्ति तावत्प्रतिसमीक्षते जीवत्येव सासुः सेंद्रियः ननु तर्हि तस्मिन्पु
नः संगः स्यात्तत्राह तं देहं स्वाप्नदेहादितुल्यं सप्रपंचं पुत्रादिसहितं पुनर्न भजते अहंममेति नाभिमन्यते आरूढः
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ३७ देहोपि दैवव
शगः खलु कर्म्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधि
योगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापि
स्वसंभवात् अप्यात्मत्वेनाभिमतात्तदग्निः पृथगुल्मुकात् ४०॥ प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो
येन अत एव प्रतिबुद्धं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः ३८ प्रतिबोधप्रकारमाह षड्भिः यथेति अतिस्नेहवशादात्मत्वेनाभिमता एम
दपि पुत्रादेर्मर्त्यः पित्रादिः पुरुषो देहादेर्द्रष्टा ३९ पृथगवस्थानाभावेपि भेदं सदृष्टांतमाह यथोल्मुकात् इदानीं ज्व १०६
लतः काष्ठात्स्वसंभवात् अग्नेः संभूतात् आत्मत्वेन अग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अंतपता विवेकिनो हि धूमेऽप्य
ग्न्यभिमानोस्ति उल्मुकात्पूर्वसिद्धादपि तद्दाहकः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ४०॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भूताद्देहेंद्रियांतेभ्यः पृथक् तस्मादपि जीवसंज्ञितात् ब्रह्मसंज्ञितः पृथक् तथाप्रधानादपि तत्प्रवर्त्तको भगवान्पृथगित्य
र्थः ४१ उपाधितोविवेकमुक्त्वातस्यैक्यमाह सर्वभूतेष्विति भूतेषु चतुर्विधेषु तदात्मतां महाभूतात्मतां ४२ धर्म्मभेदस्या
प्यौपाधिकतां सदृष्टांतमाह स्वयोनिषु ज्योतिरग्निर्गुणवैषम्यात् दीर्घह्रस्वादिभेदात् प्रकृतौदेहे ४३ स्वांशस्यजी
वस्यबंधहेतुं दैवीं देवस्यविष्णोः शक्तिं पराभाव्य तत्प्रसादेनैव जित्वास्वरूपेण ब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४४ ॥ ❀ ॥
भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्म
संज्ञितः ४१ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव
तदात्मतां ४२ स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते योनीनां गुणवैषम्यात्तथा
ऽऽत्मा प्रकृतौ स्थितः ४३ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकां दुर्विभाव्यां पराभा
व्य स्वरूपेणावतिष्ठते ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेये सा
धनानुष्ठानं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८ श्रीदेवहूतिरुवाच लक्षणं महदादी
नां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् १ ॥ ९ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे तृतीयस्कंधे टीकायां कापिलेयेऽष्टविंशोऽध्यायः २८ एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तु बहुधोच्यते कालस्य
च बलं घोरा संसृतिश्च विरक्तये १ उक्तानुवादपूर्वकं भक्तिमार्गभेदान् पृच्छति द्वाभ्यां लक्षणं महदादीनां यथा सां
ख्येषु तया कथितं येन लक्षणेन तत्पारमार्थिकं परस्पर — विभक्तमित्यर्थः १ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६ भा॰ टी॰ ११०

योभक्तियोगोमूलंप्रयोजनंयस्यतद्यत् मूलंतत्कथितं तस्यभक्तियोगस्यमार्गप्रकारंविस्तरतोमेब्रूहि २ येनसंसृतीनां
आख्यानेनविगतरागोभवेत् ३ ईश्वररूपस्यमहाप्रभावस्यतेत्वदात्मकस्ययद्धेतोर्यद्भयात्कुशलंपुण्यंकुर्वंति ४ अच
क्षुषः अज्ञस्यअतोमिथ्याभूतेदेहादावभिमतिरहंकारोयस्य अतः कर्मस्वनुविद्धया आसक्तयाधियाश्रांतस्य अतएवअ

यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रचक्षते भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रूहिविस्तरशः प्रभो २
विरागोयेनपुरुषोभगवन्सर्वतोभवेत् आचक्ष्वजीवलोकस्यविविधालोकसंसृतीः ३
कालस्येश्वररूपस्यपरेषांचपरस्यते स्वरूपंवतकुर्वंतियद्धेतोः कुशलंजनाः ४
लोकस्यमिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरंप्रसुप्तस्यतमस्यनाश्रये श्रांतस्यकर्मस्वनुविद्धया
धियात्वमाविरासीः किलयोगभास्करः ५ श्रीमैत्रेयउवाच इतिमातुर्वचःश्लक्ष्णंप्रतिनं
द्यमहामुनिः आबभाषेकुरुश्रेष्ठप्रीतस्तांकरुणार्दितः ६ श्रीभगवानुवाच भक्तियोगो
बहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते स्वभावगुणमार्गेणपुंसांभावोविभिद्यते ७ अभिसंधायय
द्धिंसांदंभंमात्सर्यमेववा ॥ नाश्रये अपारेतमसिसंसारेचिरंप्रसुप्तस्यलोकस्यप्रबोधायत्वंयोगप्रकाशको
भास्करः किलाविर्भूतोसि ५ श्लक्ष्णंसुंदरं ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः तानेवाहस्वभावभूतायेगुणास्तेषांमार्गेणवृ
त्तिभेदेनभावः अभिप्रायः फलसंकल्पभेदाद्भक्तिभेदइत्यर्थः ७ अभिसंधायसंकल्प्य संरंभीक्रोधीभिन्नदृक्भे

राम ११०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दर्शीयोभावंभक्तिंकुर्यात्सत्रिविधोऽपितामसः ८ पृथग्भावः भेददर्शी ९ कर्म्मनिर्हारंपापक्षयंपरस्मि
न्परमेश्वरे तदर्पणंकर्मार्पणंभगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः यष्टव्यमिति विधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वंअर्चा
दावर्चनंचत्रिष्वपिसमानं तदेवंतामसादिभक्तित्रयस्ययेभेदाः तासुयथोत्तरंश्रेष्ठ्यंएवंचश्रवणकीर्त्तनादयो।
नवानांप्रत्येकंनवनवभेदाःतदेवंसगुणाभक्तिरेकाशीतिभेदाःभवति १० निर्गुणातुभक्तिरेकविधैवतामाह मद्गुणश्रुतिमा

संरंभीभिन्नदृक्भावंमयिकुर्यात्सतामसः ८ विषयानभिसंधाययशऐश्वर्यमेववा
अर्चादावर्चयेद्योमांपृथग्भावःसराजसः ९ कर्म्मनिर्हारमुद्दिश्यपरस्मिन्वातदर्पणं
यजेद्यष्टव्यमितिवापृथग्भावःससात्त्विकः १० मद्गुणश्रुतिमात्रेणमयिसर्वगुहा
शये मनोगतिरविच्छिन्नायथागंगांऽभसोऽम्बुधौ ११ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणा।
स्यह्युदाहृतं अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्या।
सारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानंनगृह्णंतिविनामत्सेवनंजनाः १३॥ ॰त्रेणेतिद्वाभ्यां अवि।

च्छिन्नासंतता ११ अहैतुकीफलानुसंधानशून्याअव्यवहिताभेददर्शनरहिताचमद्गुणश्रुतिमात्रेणम।
यिपुरुषोत्तमेमनोगतिरितियाभक्तिःसानिर्गुणस्यभक्तियोगस्यलक्षणमित्यन्वयः लक्षणंस्वरूपं १२ भक्तानां
निष्कामतांकैमुत्यन्यायेनाह सालोक्यंमयासहैकस्मिंल्लोकेवासं सार्ष्टिंसमानैश्वर्यंसामीप्यंनिकटवर्त्तित्वम्सा
रूप्यसमानरूपत्वं एकत्वंसायुज्यं उतअपिदीयमानमपिनगृह्णंति कुतस्तत्कामनेत्यर्थः १३॥
॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा-तृ
१११

किमितितर्हिंभजंतेभक्तेरेवपरमफलत्वादित्याहसएवेति ननुत्रैगुण्यंहित्वाब्रह्मप्राप्तिःपरमफलंप्रसिद्धंसत्यंननुभ-
भक्तावानुषंगिकमित्याह येनभक्तियोगेनमद्भावायब्रह्मत्वाय १४ एवंभूतायाभक्तेःसाधनान्याह पंचभिःनिषेवि-
तेनसम्यगनुष्ठितेनअनिमित्तेननिष्कामेनस्वधर्म्मेणनित्यनैमीत्तिकेनमहीयसाश्रद्धादियुक्तेनक्रियायोगेन

सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः येनातिव्रज्यत्रिगुणंमद्भावायोपपद्यते १४
निषेवितेनानिमित्तेनस्वधर्म्मेणमहीयसा क्रियायोगेनशस्तेननातिहिंस्रेणनित्यशः
१५ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः भूतेषुमद्भावनयासत्त्वेनासंगमेनच १६
महतांवहुमानेनदीनानामनुकंपया मैत्र्याचैवात्मतुल्येषुयमेननियमेनच १७ आ
ध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्चमे आर्जवेनार्यसंगेननिरहंक्रिययातथा १८
मद्धर्म्मणोगुणैरेतैःपरिसंशुद्धआशयः पुरुषस्यांजसाभ्येतिश्रुतमात्रगुणंहिमाम् १९
यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगंधआशयात् एवंयोगरतंचेतःआत्मानमविकारियत् २०

पंचरात्राद्युक्तपूजाप्रकारेणशस्तेननिष्कामेण १५ मद्धिष्ण्यंमत्प्रतिमादितस्यदर्शनादिभिःसत्वेनधैर्य्येणा-
असंगमेनवैराग्येण १६ १७ १८ मद्धर्म्मणःभगवद्धर्म्मानुष्ठातुः पुरुषस्याशयश्चित्तं १९ प्रयत्नंविनैवप्राप्नोदृ-
ष्टांतःवातोरथःप्रापकोयस्यगंधस्यआशयात्स्थानात्आवृंक्तेआत्मसात्करोतिएवंअविकारिसमंयच्चेतः २०

राम
१११

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चित्तशुद्धिश्च सर्वभूतात्मदृष्ट्यैव भवतीति वक्तुं केवलप्रतिमादिनिष्ठां निंदन्नाह अहमिति सप्तभिः अर्चैव विडंबनमनुकरणं अर्चायां पूजा विडंबनमिति वा अवज्ञोपेक्षाद्वेषनिंदाः क्रमेण चतुर्भिर्निषिध्यंते २१ हित्वाउपेक्ष्य २२ २३ द्रव्यैरुत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनस्तन्निंदकस्य २४ तर्हि किमर्चादावर्चनमनर्थकमेव नेत्याह अर्चादाविति स

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडंबनं २१ यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरं हित्वार्चां भजते मौढ्यात् भस्मन्येव जुहोति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शांतिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितं २५ आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यंतरोदरं तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणं २६ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयं अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा २७

र्वभूतेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्न वेद स्वकर्मकृत् कर्माविरोधेन यथाऽवकाशं अनेन कर्मनिष्ठाया अपि स एवावधिरित्युक्तं भवति २५ अन्तरा अंतरां भेदं उत अपि अमल्पं अल्पमपि भेदं यः पश्यतीत्यर्थः यद्वा अंतरा मध्ये उदरं शरीरं स्थूलं तस्य भयं विदधे करोमि २६ अथ अतः सर्वभूतेषु कृतालयं कृतावासं तत्र हेतुः भूतानामात्मानमंतर्यामिणं अ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२९
भा०टी०
११२

तत्रापिमथोत्तरंमानाद्यतिशयः कर्त्तव्यइतिवक्तुंतारतम्यमाह जीवाइतिसार्द्धैःषड्भिः अजीवानांअचेतनेभ्यः ततस्ते
ष्वपिप्राणभृतःप्राणवृत्तिमंतःसचित्ताः ज्ञानवंतः इंद्रियाणांवृत्तयोयेषुइंद्रियवृत्तयोवृक्षाणामपिसूक्ष्माः संत्येव
तथाहि महाभारतेमोक्षधर्मेषुस्मर्यते तस्मात्पश्यंतिपादपाः तस्माज्जिघ्रंतिपादपाइत्यादिप्रसिद्धात रूपप्रभूतानुस्प
र्शनइंद्रियवृत्तिरेव २८ ततस्तेभ्यःस्पर्शवेदिभ्योरसवेदिनोमत्स्यादयः श्रेष्ठाः गंधविदोभ्रमरादयःशब्दविदःसर्प्पा

जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः २८
तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः २९
रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः तेषांवहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुःपादस्ततोद्विपात् ३०
ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः
३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ताततःश्रेयान्स्वकर्म्मकृत् मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्म्म
मात्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिस
न्यस्तकर्म्मणः नपश्यामिपरंभूतमकर्त्तुःसमदर्शनात् ३३ ॥ दयः २९ रूपभेदविदःकाका

दयः उभयतोदंतायेषां अपादेभ्यस्तेभ्योवहुपादाः तेभ्यश्चतुष्पादाइत्यर्थः द्विपान्मनुष्यः ३० ततस्ते
षुवर्णाः ३१ संशयच्छेत्तामीमांसकः ततोपिकेवलात्स्वधर्म्मकृत मुक्तसंगस्यलक्षणंआत्मनोधर्ममदोग्धा।
निष्कामइत्यर्थः ३२ अर्पिताअशेषाःक्रियाअर्थास्तत्फलानिआत्मादेहश्चयेन अतएवनिरंतरःअव्यवहितः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जीवानां कलया परिकलनेन अंतर्यामितया प्रविष्ट इति वक्ष्य इत्यर्थः ३४ उक्तं भक्तियोगं पूर्वोक्तेनाष्टांगयोगेन सहोप संहरति भक्तियोगश्चेति हे मानवि पुरुषं परमेश्वरं ३५ यदन्यत्र एष्टं जीवस्य संसृतीः कालस्य स्वरूपं चाचक्ष्वेति तं दाह एतदिति सार्द्धेन एतत्सर्वं नियंतृ यद्भगवतो रूपं कीदृशं प्रधानपुरुषात्मकं परं तद्व्यतिरिक्तं च एतदेव दैवमित्य भिधीयते कीदृशं कर्मणो विचेष्टितं नानात्वाविलक्षणं यस्मात्तत् दैवप्रेरितकर्मकृता संसृतयो विचित्रा इत्यर्थः

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ३४
भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ३५ ए
तद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्मविचेष्टितं ३६ रूपभेदास्प
दं दिव्यं काल इत्यभिधीयते भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ३७ योंतः प्रविश्य
भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः स विष्णुाख्योधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ३८ न चास्य
कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बांधवः आविशत्यप्रमत्तोसौ प्रमत्तं जनमंतकृत् ३९ यद्भयाद्वा
ति वातोयं सूर्यस्तपति यद्भयात् यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ४० ३६ एतदेव भगवतो
रूपं काल इति चाभिधीयते कीदृशं रूपभेदस्य वस्तुनामन्यथात्वस्य आस्पदमाश्रयः कारणं उक्तं हि कालाद्गुणव्यति
करः इति वक्ष्यते च गुणव्यतिकरः काल इति दिव्यमद्भुतप्रभावम् तदेवाह भूतानामिति यावत्समाप्ति महदादीनां तत्त
दभिमानिनां जीवानां ३७ भयहेतुत्वमाह य इति भूतैरेव भूतान्यत्ति संहरति अधियज्ञः यज्ञफलदाता कलयतां वशी

॥ भा० टी० ३ अ० २९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२९
भा॰ तृ॰ यद्यस्माद्भीताः ४१ यतोभीताः सरितः स्रवंतिइंधेदीप्यते सहगिरिभिःभूः ४२ अदः नभः यन्नियमाद्धयस्माज्ज्ञयामहा
११२ न्महत्तत्वं अंकुरात्मकं स्वदेहं लोकत्वेन तनुते विस्तारयति ४३ गुणाभिमानिनो गुणनियंतारो देवा ब्रह्मादयः अस्य विश्व
स्य सर्गादिषु प्रवर्त्तंते अनुयुगं वारंवारमित्यर्थः ४४ जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन्नादिकृत् मृत्युना अंतकम
पि मारयन्नंतकरः स्वयंत्वनादिरनंतोऽव्ययश्च ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेटीकायामेकोनत्रिंशोऽ

यद्भनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह स्वेस्वेकालेभिगृह्णंति पुष्पाणि च फलानि च ४१
स्रवंति सरितो भीता नोत्सर्प्यत्युदधिर्यतः अग्निरिंधे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् ४२ न
भो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः लोकं स्वदेहं तनुते महान्सप्तभिरावृतं ४३ गुणाभिमा
निनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् वर्त्तंतेनुयुगं येषां वश एतच्चराचरं ४४ सोऽनंतोऽन्तकरः
कालोऽनादिरादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकम् ४५ ॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ श्रीकपिल उवाच तस्यैतस्य जनो नू
नं नायं वेदोरुविक्रमं काल्यमानोपि बलिनो वायोरिव घनावलिः १ ॥ ॥ ❁ ॥ राम

ध्यायः २९ त्रिंशे तु कायकांतादिलालनाकुलचेतसां कामिनां तामसीं पापाद्धोगतिरूहीर्यते १ कालप्रभाववर्णन ११३
पूर्वकं वैराग्याय विचित्रकर्मकृतां संसृतिमध्यायत्रयेण प्रपंचयति तस्यैतस्य बलिनः कालस्य बलिनेति वा पाठः काल्य
मानः विचाल्यमानोपि वायोर्विक्रमं यथा मेघपंक्तिर्न वेद १ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विक्रममेवाह यंयमर्थं दुःखेन प्रयासेनोपादत्ते आपादयति तंतं भगवान् कालो धुनोति विनाशयति यत्कृते यन्निमि
त्तं २ शोके हेतुः यद्यस्मात्मानुवंधस्य कलत्रादिसहितस्य देहस्य संबंधीनि गृहादीनि वसु द्रव्यं अनुक्तसमुच्चयार्थश्चका
रः ३ दुर्मतित्वं दर्शयन् दुःखं प्रपंचयति जंतुरिति चतुर्दशभिः ४ नारक्यां नरकाहारादिभिर्जातायां ५ निगूढमूलं प्रसन्न

यंयमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे तंतं धुनोति भगवान्पुमान् शोचति यत्कृते २ यदध्रु
वस्य देहस्य सानुवंधस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि मन्यते मोहात् गृहक्षेत्रवसूनि च ३ जंतुर्वै भव
एतस्मिन्यां यां योनिमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ४ नरकस्थोपि दे
हं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ५ आत्मजाया
सुतागारपशुद्रविणबंधुषु निगूढमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ६ संदह्यमानसर्वां
ग एषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियः स्त्री
णामसतीनां च मायया रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणां ८ गृहेषु कूटधर्मे
षु दुःखतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ९ ।। ५ मनोरथं हृदयं यस्य बहुम

न्यते कृतार्थोहमिति श्लाघते ६ उद्वहनाधिना पोषणचिंतया ७ दुराशयत्वमाह आक्षिप्त आत्मा इंद्रियाणि च यस्य
कया असतीनां पुंश्चलीनाम परि रहसि रचितया संभोगादिरूपया मधुरभाषिणां शिशूनामालापैश्च सुखवन्मन्यत इत्यनु
तरेणान्वयः ८ कूटाः चित्तशाठ्यादिबहुलाः धर्मा येषु दुःखप्रधानेषु ९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३०
भा॰तृ॰
११८

येषांपोषणेनाधोयातितान्पुष्णाति शेषभुगितिभोगोपिनस्यदुर्लभइत्यर्थः १० वार्त्तायांजीविकायांनिःसत्वः अशक्तः
परार्थेपरस्वे ११ अकल्पः असमर्थः १२ पूर्वंयथाआद्रियंतेतथाआदरंनकुर्वंति कीनाशाः कृपणाः कृषीवलाः
गोजरंवृद्धंवलीवर्दं १३ भ्रियमाणः पुष्यमाणः १४ अवमत्याऽवज्ञयाउपन्यस्तंसमीपेप्रक्षिप्तंदत्तं गृहपालःश्वा

अर्थैरापादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्वयं १०
वार्त्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः लोभाभिभूतोनिःसत्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ११
कुटुंबभरणाकल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः श्रियाविहीनःकृपणोध्यायन्श्वसितिमूढधीः
१२ एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्तदा नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरम् तत्रा
प्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखोगृहे १४ आस्ते
ऽवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः १५ वा
युनोत्क्रमतोत्तारःकफसंरुद्धनाडिकः कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते १६ श
यानःपरिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः वाच्यमानोपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः १७ ॥ ५ ॥

आहरन्भुंजानः आमयावीरोगी १५ उत्तारोवहिर्निर्गतनेत्रःकफेनसंरुद्धानाड्योमार्गभूतायस्यकासश्वासाभ्यांकृत
तआयासोयस्यसघुरघुरइतिशब्दंकरोति १६ परिवीतःपरिवेष्टितःवाच्यमानःवंधोतानेत्याहूयमानः १७ ॥ ५ ॥

राम
११४

व्याप्तः तप्ताः वालुकाः यस्य २ त्रुटि

अस्तधीर्नष्टमतिः १८ मृतस्य पुण्यपापाभ्यां द्वे गती तत्र पापगतिमाह यमदूतावित्यादि यावत्समाप्ति सरभसं सक्रोधं
वीक्षणं ययोस्तौ दृष्ट्वा १९ आवृत्य निरुध्य २० तयोस्तर्जनैर्निर्भिन्नं हृदयं यस्य आर्तैः स्वं चलतीति द्वितीयेनान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यां परीतो
मस्थानमुदकं च यस्मिन् २२ यमसादनं नीतो भवति २३ तत्रैवं विशेषमाह अध्वनः संबंधिनां योजनानां नवतिं नवच

एवं कुटुंबभरणे व्यापृतात्मा जितेंद्रियः म्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः १८ यम
दूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुंचति १९ यातनादे
हमावृत्य पाशैर्बद्ध्वा गले बलात् नयतो दीर्घमध्वानं दंड्यं राजभटा यथा २० तयोर्निर्भि
न्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथि श्वभिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृट्परी-
तोऽर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथि तप्तवालुके कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्च-
लत्यशक्तोपि निराश्रमोदके २२ तत्र तत्र पतन् श्रांतो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः यथा पापाय-
सा नीतस्तमसा यमसादनं २३ योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वा-
भ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः २४ आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसा
दनं क्वापि स्वकृत्तं परतोपि वा २५॥

सहस्राणि पापाधिक्ये न द्वाभ्यां नीतः सन् २४ यातनाः संक्षेपेनोदर्श
यति चतुर्भिः आदीपनं प्रज्वलनं प्राप्नोति स्वेन कृत्तं अन्येन वा कृत्तं छिन्नं यत्स्वस्य मांसं तस्य भक्षणमित्यर्थः २५॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३०
भा.द.
११५

आत्मनो वैशसं पीडां २६ भिदापनं भेदप्रापणम् २७ २८ नचैतदसंभावितं अत्रापि दृश्यमानत्वादित्याह अत्रैवेति २९
उभयं कुटुंबं स्वदेहं च ३० पापार्जितं धनं भुंजत वहवः कर्तैव नरकं यातीत्याह एक इति भूतद्रोहेण यद्भृतं तत्तत् स्थूलं
कलेवरं वा इहैव हित्वा कुशलादितरत् पापं तदेव पाथेयं भोग्यं यस्य ३१ ननु पापमपि विहाय गच्छतु तत्राह दैवेनेति

जीवनश्चांत्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसं २६
कृंतनं चाऽवयवशो गजादिभ्यो भिदापनं पातनं गिरिशृंगेभ्यो रोधनं चांबुगर्तयोः २७ यास्तामि
स्रांधतामिस्ररौरवाद्याश्च यातनाः भुंक्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन निर्मिताः २८ अत्रै
व नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः २९ एवं
कुटुंबं बिभ्राण उदरंभर एव वा विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुंक्ते तत्फलमीदृशम् ३० एकः प्रप
द्यते ध्वांतं हित्वेदं स्वकलेवरं कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतम् ३१ दैवेनासादितं
तस्य शमलं निरये पुमान् भुंक्ते कुटुंबपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ३२ केवलेन ह्यधर्मेण कु
टुंबभरणोत्सुकः याति जीवोंधतामिस्रं चरमं तमसः पदम् ३३ अधस्तान्नरलोकस्य याव
तीर्यातनादयः क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४॥ तस्य कुटुंबपोषणस्य शमलं पापं दैवेन ईश्वरे
णआपितं भुंक्ते ३२ ननु कुटुंबपोषणं विहितमेव तत्राह केवलेति तमसो नरकस्य चरमपदं स्थानं ३३ पुनर्मनुष्यशरीरप्रा
प्तिप्रकारमाह नरलोकस्य मनुष्यदेहस्य प्राप्तेरधस्तादर्वाक् यावत्यो यातनाः आदिशब्देन श्वसूकरादियोनयश्च याः ताः स

राम
११५

॥इतितृतीयेटीकायांत्रिंशत्तमः ३० एकत्रिंशेविमिश्रैस्तुपुण्यपापैरिहांतरा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यतेत्र।
जसीगतिः १ पुनरत्राव्रजेदित्युक्तंतद्देवविशेषतोदर्शयति कर्म्मणापूर्वकृतेनदैवमीश्वरःतद्देवनेत्रेनेतृप्रवर्त
कंयस्यप्रविष्टोभवति १ कललंशुक्रशोणितमिश्रितंभवतिबुद्बुदंवर्त्तुलाकारं कर्क्कंधूर्वदरीफलंतदाकारंकठि

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयोपाख्यानेकर्म्मविपाकोनामत्रिं
शत्तमोऽध्यायः ३० श्रीभगवानुवाच कर्म्मणादैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः
प्रविष्टउदरंपुंसोरेतःकणाश्रयः १ कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदं दशाहेनतु
कर्क्कंधूःपेश्यण्डंवाततःपरं २ मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः नखरोमास्थि
चर्म्माणिलिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरा
युणावीतःकुक्षौभ्राम्यतिदक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेतेविण्मू
त्रयोर्गर्त्तेसजंतुर्जंतुसंभवे ५ ॥ ८ ॥ नं पेशीमांसपिंडाकारंअण्डंवायोन्यंतरे २ बाह्वंघ्र्यादीनांअंगानांवि
ग्रहोविभागः लिंगंचछिद्राणिचतेषामुद्भवः ३ जरायुणागर्भवेष्टनेनवीतःप्रावृतः ४ मातुर्जग्धेनभक्षितेन
अन्नेनपानाद्यैश्चएधमानाधातवोयस्यजंतूनांसंभवोयस्मिंस्तस्मिन्नसंमतेगर्त्तेशेते तथाचमार्क्कंडेयपुराणेनाडी
वाप्यायनीनामनाभ्यांतस्यनिबध्यते स्त्रीणांतथांऽत्रसुषिरेसानिबद्धोपजायते क्रमंतेभुक्तपीतानिस्त्रीणांगर्भो

ते तथा ते राप्यायितदेहोसौजंतुर्वृद्धिमुपैति वाद्विति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३१ भा०तृ० ११६

तत्रत्यैः कृमिभिः खादद्भिः सौकुमार्यात् कोमलत्वेन क्षतानि सर्वांगानि यस्य ६ उल्बणैः दुःसहैः सर्वेष्वंगेषु उ
त्थिता वेदना यस्य आस्ते इत्युत्तरेणान्वयः ७ उल्बेनैव जरायुणा भुग्नं कुटिलीभूतं पृष्ठं शिरोधरा ग्रीवा च यस्य ८
दैवात् पूर्वकर्म्मवशात् लब्धा स्मृतिर्येन सः दीर्घं दुरंतरमनुच्छ्वासं यथा भवति तथा तत्र स्थितः सन् ९ सूतिहेतु

कृमिभिः क्षतसर्वांगः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः
६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः
७ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ८
अकल्पः स्वांगचेष्टायां शकुंत इव पंजरे तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म्म जन्मशतोद्भवं स्मरन्दी
र्घमनुच्छ्वासं शर्म्म किं नाम विंदते ९ आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपि वेपितः नै
कत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः १० नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृतांजलिः ॥
स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ११ श्रीजीव उवाच तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छ
यात्तनानातनोर्भुवि चलच्चरणारविंदं ॥ एभिर्वातैर्वेपितः सोदरः समानोदरजन्मा विष्ठाभूः कृमिरिवेति १०
नाथमानो याचमानः उपतप्यमान इति वा ऋषिर्दृष्टात्मदर्शी भीतः पुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयो बंधनभूताः धातवो
यस्य सः विक्लवया आकुलया ११ उपसन्नं जगद्रक्षितुं स्वेच्छया गृहीतनानामूर्त्तेर्भगवतश्चरणारविंदमकुतोभयं से रामः ११६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हं शरणं व्रजामि भुवि चलद्रितिः श्रीहंसावताराभिप्रायेण । असतो मेऽनुरूपा योग्या येनेदृशी गर्भवासलक्षणा गतिर्दर्शि-
ता तस्य १२ ननु कोऽसौ यं शरणं व्रजसि को वा न वतस्य च विशेषः येन सेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह अत्र मातुर्देहे
भूतेंद्रियाशयमयो देहाद्याकारपरिणतां मायामवलंब्य आश्रित्य कर्मभिरावृतस्वरूप इव बद्ध इव च यः आस्ते सोऽहं
स तु अत्रैवास्ते तं नमामि कथंभूतमित्यपेक्षायां तु शब्दोक्तं विशेषं दर्शयति आतप्यमाने हृदये अवसितं प्रतीतं एवमप्यवि-
कारं कुतः विशुद्धं निरुपाधिं तत्कुतः अखंडबोधो यस्य तम् १३ ननु त्वमपि वस्तुतः शुद्ध एव असंगो ह्ययं पुरुष इत्या-

सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा १२ यस्त्वत्र बद्ध इव
कर्मभिरावृतात्मा भूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्य मायां आस्ते विशुद्धमविकारमखंडबोध-
मातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि १३ यः पंचभूतरचिते रहितः शरीरे च्छन्नोऽयथेंद्रि-
यगुणार्थचिदात्मकोऽहं तेनाविकुंठमहिमानमृषिं तमेनं वंदे परं प्रकृतिपूरुषयोः पु-
मांसम् १४ ॥

आदिश्रुतेः तत्कथं पुंवयोरयं विशेषः तत्राह यः पंचभिर्भूतैः रचिते शरीरे अयथा-
सिद्ध्यैव च्छन्नः न वस्तुतः यतस्तेन शरीरेण रहितः असंगः अतोऽयथैव इंद्रियगुणार्थचिदात्मकः इंद्रिया-
णि च गुणाश्च अर्थाश्च चिदाभासश्च तदात्मकः सोऽहं तं वंदे कथंभूतं तेन शरीरेण अविकुंठमहिमा यस्य तं अवगुंठे-
ति पाठे अवसन्नं गुंठनमावरणं यस्य स महिमा यस्येत्यर्थः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परं नियंतारं कुतः ऋषिं सर्वज्ञं
विद्याशक्तिमित्यर्थः विद्याऽविद्याकृतो विशेष इति भावः १४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुज्ञानेनायंबंधोनिवर्त्स्यतेकिंपरमेश्वरवंदनेनतत्राह यस्यमाययानष्टस्मृतिः संसारसंबंधिनिपथितदभिश्र-
मेणतत्कृतेनक्लेशेनचरन्नयंजीवः महतस्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहंविनापुनःकयायुक्त्यालोकंनिजस्वरूपंप्रवृणीतसंभजेत
अभिश्रमहेतुत्वेनपंथानंविशिनष्टि उरूणिगुणनिमित्तानिकर्माणिनितरांबंधनानियस्मिन् ईश्वरस्यप्रसादंविना
ज्ञानाभावात्सएवसेव्यइत्यर्थः १५ ईश्वरएवज्ञानदइत्युपपादयन्नाह यदेतत्त्रिकालविषयंज्ञानंतत्त्वंविनाकतमो-
ऽस्मद्धात् नकोपिकिंतुसदेवईश्वरएवननु अन्यःप्रकृष्टोजीवोदधातुनेत्याह जीवरूपांकर्मपदवींअनुवर्तमानाव

यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदभिश्रमेण नष्टःस्मृतिःपु
नरयंप्रवृणीतलोकंयुक्त्याकयामहदनुग्रहमंतरेण १५ ज्ञानंयदेतददधात्कतमःसदेव-
स्त्रैकालिकंस्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः तंजीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमना
यवयंभजेम १६ देह्यन्यदेहविवरेजठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितोभृशतप्तदेहः
इच्छन्नितोविवसितुंगणयन्स्वमासान्निर्वास्यतेकृपणधीर्भगवन्कदानु १७ ॥ ❋ ॥

यमिति तद्व्यतिरेकेणनकोपिसमर्थइत्यर्थः अन्यस्यअत्रासंभवमुक्त्वातस्यसंभवमाह स्थिरेषुचरेषुच
अंतर्यामिरूपेणाऽनुवर्तितोंऽशोयेनतंभजेम १६ स्वदुःखंविज्ञापयन्नाहदेहीति अन्यदेहविवरेमातुरुदर-
कुहरेयोऽसृग्विण्मूत्रकूपः तस्मिन्पतितः तत्रजठराग्निनाभृशंतप्तोदेहोयस्य अतएवकृपणधीः इतो
विवरात् विवसितुंनिर्गंतुंइच्छन् स्वमासान्गणयन् असौकदानुअहोबहिर्निर्वास्यते १७ ॥ ❋ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्कृतमुपकारं स्मरन्नाह येनेदृशीं गतिं ज्ञानं भवादृशेनेति निरूपमेनेत्यर्थः स्वकृतेनैव स्वयं तुष्यतु अंजलिमात्रं विना।
तत्कृतोपकारे प्रत्युपकारं कः कुर्यादित्यर्थः १८ ईदृशीं गतिमित्यनेन जात्यंतरविलक्षणज्ञानं प्रापितवानित्युक्तं तदेव
विलक्षण्यमाह पश्यतीति अयमपरः पश्वादिः सप्तवध्रिर्जीवः स्वदेहे शारीरके स्वशरीरभवे सुखदुःखे केवलं ननु पश्यति
अहं पुनर्यत्त्वष्टया धिषणया यद्दृत्तेन विवेकज्ञानेन दमशरीरी दमइत्युपलक्षणं शमदमादियुक्तशरीरवान् आसंत्रभ
वंतमेव च पुराणं अनादिं पुरुषं पूर्णं वहिश्च हृदि च पश्ये पश्यामीत्यन्वयः कथं अपरोऽक्षतया प्रतीतं चैत्यमिव अहंका।

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स
दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाऽञ्जलिमस्य कुर्यात् १८ पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तव
ध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे यत्सृष्टयासत तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये वहिर्हृदि च
चैत्यमिव प्रतीतं १९ सोऽहं वसन्नपि विभो वहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे वहिरं
धकूपे यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु संसृति चक्रमेतत् २० ॥

मास्पदं मोक्तारमिवेत्यर्थः १९ विवेकज्ञानकृतं संसारोद्वेगमनुवदन् मोक्षमार्गमेवाध्यवस्यति सोहमिति द्वाभ्यां
हे विभो वहुदुःखवासं यथा भवति तथा गर्भे वसन्नपि सोऽहं गर्भाद्वहिर्न निर्गंतुमिच्छामि तत्र हेतुः अंधकूपप्राये
यत्र वहिरूपया तं गतं प्राणिनं देवस्य तव मायाउपसर्पति व्याप्नोति यदनु यां मायामनु मिथ्यामतिर्देहे अहं
बुद्धिः संसृति च क्रं च कलत्रपुत्रादिसंबंधानुपसर्पति २० ॥ २० ॥ २० ॥ २० ॥ ❋ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३१
भा॰टी॰ तस्मादत्रैवस्थितोपि विगतविक्लव अव्याकुलः सन सुहृदा आत्मना सारथिरूपया बुद्ध्यैव आत्मानं तमसः संसा
११८ रादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रं नानागर्भवासरूपमेतत् व्यसनं दुःखं यथा मे माभविष्यत् न भविष्यति तथा कोऽत्र तव सा
धनसामग्री तत्राह उपसादितो हृदये स्थापितो विष्णोः पादौ येन मया सः २१ दशमासाः परिच्छेदकाय स्येति प्र

तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यस-
नमेतदनेकरंध्रं मामेभविष्यदुपसादितविष्णुपादः २१ श्रीकपिल उवाच एवंकृतम
तिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टः
सहसा कृत्वावाक्शिर आतुरः विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः २३ पतितो
भुव्यसृङ्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः २४ परछंदं नवि
दुषा पुष्यमाणो जनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः २५ शायितोऽशुचि
पर्यंके जंतुस्वेदजदूषिते नेशः कंडूयनेऽगानामासनोत्थानचेष्टने २६ ॥ ❋ ॥

सूतिपूर्वक्षणोपलक्षणं ऋषिर्जीवः सद्यः तत्क्षणमेव अवाचीनमवाङ्मुखं सूतिहेतुर्मारुतः क्षिपति नुदति २२
अवसृष्टः अधः क्षिप्तः सन् २३ रोरूयति रोरूयते २४ परस्य छंदं अभिप्रायमविदुषा अनभिप्रेतं स्तन्यार्थरोदने
उदरव्यथाप्रकल्प्य निंबरसपाने उदरव्यथया रोदने स्तनपानमित्यादि २५ आसनोत्थानचेष्टने चानीशः सन्
रोरूयति इत्यनुषंगः २६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आमाकोमलात्वक् यस्यतंविगतंगर्भेजातंज्ञानंयस्यशैशवंपंचवर्षाणि ततः पौगंडंचयौवानादर्वाक् तत्रचाध्ययना।
दिदुःखं २७ यौवनदुःखमाहसार्द्धैस्त्रिभिः अलब्धामीप्सितत्वेनशुचार्पितःव्याप्तः अज्ञानात् इद्धोदीप्तोमन्युर्यस्यसः
देहेनसहैववर्द्धमानेनाभिमानेनमन्युनाचविग्रहंविरोधंकरोति आत्मनोऽतायनाशाय २८ अज्ञानंप्रपंचयतिभू
तैरारब्धेदेहेसः असदाग्रहोऽहंममेतिमतिंकरोति २९ तदर्थंदेहार्थंयत् येनकर्मणावद्धःयोदेहः अनुयातिपुनः

तुदंत्याऽऽमत्वचंदंशामशकामत्कुणादयः रुदंतंविगतज्ञानंकृमयःकृमिकंयथा इ
त्येवंशैशवंभुक्त्वादुःखंपौगंडमेवच २७ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युःशुचा
र्पितः सहदेहेनमानेनवर्द्धमानेनमन्युना करोतिविग्रहंकामीकामिष्वंतायचात्म
नः २८ भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यऽबुधोऽसकृत् अहंममेत्यसद्ग्राहःकरोतिकु
मतिर्मतिं २९ तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धोयातिसंसृतिम् योऽनुयातिददत्क्लेशमवि
द्याकर्मबंधनः ३० यद्यसद्भिःपथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितोरमतेजंतुस्तमो
विशतिपूर्ववत् ३१ सत्यंशौचंदयामौनंबुद्धिर्ह्रीःश्रीर्यशःक्षमा शमोदमोभगश्चेतियत्संगाद्या
तिसंक्षयम् ३२॥ पुनरायातिनुवर्त्ततइतिवाकुतः अविद्याकर्मभ्यांवध्यतइतितथा ३० यद्यसद्भिरास्थितः॥
अधिष्ठितः सन् तेषांपथिरमते पथिसन्मार्गेआस्थितोपियद्यसद्भिःसहरमतइतिवातर्हियातनादेह आहृ।
मेत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेणनरकंप्रविशति ३१ असत्संगंत्यजेदितिसत्यमितित्रिभिः ३२॥ ६ ६९॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१९
भा॰३ खंडितात्मसु देहात्मबुद्धिषु योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३३ यथा च योषित्संगिनां संगतो बंधः तथान्यप्रसंगतो
११६ न भवेत् ३४ योषित्संगस्यानर्थहेतुतां प्रपंचयति प्रजापतिरिति सप्तभिः रोहिद्भूतां मृगीरूपां सतीं मृक्षरूपिमृगाकारः
सन् हतत्रपो निर्लज्जः ३५ तेन ब्रह्मणा सृष्टा मरीच्यादयः तैः सृष्टाः कश्यपादयः तैरपि देवमनुष्यादयः तेषु को नु

तेष्ववशांतेषु मूढेषु खंडितात्मस्वसाधुषु संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ३३
न तथाऽस्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३४
प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी हतत्रपः ३५ तत्सृष्ट-
सृष्टसृष्टेषु को न्वखंडितधीः पुमान् ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ३६ बलं मे
पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशां या करोति पदाक्रांतान् भ्रूविजृंभेण केवलं ३७ ॥
संगं न कुर्यात्प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो वदंति
या निरयद्वारमस्य ३८ योपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः
कूपमिवावृतम् ३९ यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीं ॥

॥ पुमानखंडितधीः अनाकृष्टमनाः
३६ दिशां जयिनः शूरानपि ३७ प्रतिलब्धः आत्मरूपलाभो येन अस्य मुमुक्षोर्याः प्रमदाः निरयद्वारं वदंति यो- राम
गिनः ३८ शनैः शुश्रूषादिमिषेणोपयाति या योषिद्रूपा माया तां मृत्युं प्रतिकूलामीक्षेत ३९ मुमुक्षुं स्त्रियं प्र-
त्येतदेवाह यामन्यतेति द्वाभ्यां ऋषभायतीं पुरुषवदाचरंतीं यां मम मायां वित्तादिप्रदं पतिं मन्यते तदा तां पुरुषः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मृत्युंविद्यादित्युत्तरेणान्वयः यतः पूर्वजन्मनिस्वयंपुमान्स्त्रीसंगतः अंत कालेस्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वंप्राप्तोजीवः ४० तांप
त्यादिरूपंमृत्युंविजानीयात् मृगयोर्लुब्धकस्यगायनमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्यमृत्युः ४१ तदेवंजीव
स्यसंसृतिः प्रपंचितातत्रचतस्यकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनंजन्ममरणंचोक्तंतत्रैवंशंक्यतेनतुव्यापकस्यकथं
लोकाल्लोकांतरगमनंनित्यस्यचकथंजन्ममरणेभोगेनकर्मक्षयेचसतिजन्ममरणंचेष्यतेतत्कुतः पुनरपितस्यकर्म
संभवइतितत्रलोकात्लोकांतरगमनंकर्मचसंभवतीत्याह देहेनेति जीवस्योपाधितयाभूतेनजातेनजीवेनलिंग

स्त्रीत्वंस्त्रीसंगतः प्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदम् ४० तामात्मनोविजानीयात्पत्यपत्यगृहा
त्मकम् दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ४१ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्र
जन् भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ४२ जीवोऽस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनो
मयः तन्निरोधोऽस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४३ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षाऽयो
ग्यतायदातत्पंचत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनं ४४ ॥ देहेनलोकांतरमनुव्रजन् अविरतंकर्मा
णिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिरुक्ता ४२ जन्ममरणसंभवमाहजीवोयाधिर्लिंगदेहः अस्यात्मनोऽनुगतः अनुवर्त्ती
भूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारोदेहः भोगायतनंत योर्निरोधः कार्यायोग्यतातदस्यजीवस्यमरणमुच्यते आ
विर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते ४३ एतदेवदृष्टांतेन स्पष्टयति द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेर्द्रव्येक्षायांरूपादिद
र्शनेकाचकामलादिदोषेणयदाऽयोग्यताभवतितदेवचक्षुषः इंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोः स्थानचक्षुषोर्यदाऽ
योग्यतातदेवद्रष्टुर्जीवस्यद्रष्टृत्वायोग्यताएवंस्थूलदेहस्यैवकल्पेलिंगस्यैवकल्पंतदेवजीवस्यमरणंनस्वतइत्यर्थः ४४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्वचिदेकश्लोकोऽधिकः पठ्यते तत्रायमर्थः द्रव्योपलब्धिस्थानस्य स्थूलशरीरस्य द्रव्येक्षायां यदाऽयोग्यता तत्त्वं च
त्वं मरणं अहंमानादिदमेवाहमित्यभिमानेन द्रव्यस्य स्थूलशरीरस्य दर्शनमुत्पत्तिः अक्ष्णो गोलकयोः द्रव्यावयवस्य स्व
पादेदर्शने योग्यताशेषंसमानं ४५ यस्मादेवमुतो जीवस्य जन्ममरणादि तस्मान्मरणात्संत्रासो न कार्यः जीवनेन च।
कार्पण्यं दैन्यं कार्यं संभ्रमश्च जीवनप्रयत्ने ४६ ननु सर्वथा मुक्तसंगत्वे कथं जीवितं अत आह सम्यक् पश्यति विचार्य

यथाऽक्ष्णो द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता पदा तदैव चक्षुषो द्रष्टृर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः।
४५ तस्मान्न कार्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः बुध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसंगश्चरेदिह ४६
सम्यग्दर्शनया बुध्या योगवैराग्ययुक्तया मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ४७॥
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने जीवगतिरेकत्रिंशत्तमोऽध्या
यः ३१ कपिल उवाच अथ यो गृहमेधीयान्धर्म्मानेवावसन्गृहे काममर्थं च धर्म्मांश्च
दोग्धि भूयः पिपर्त्ति तान् १ स चापि भगवद्धर्म्मात् काममूढः पराङ्मुखः।१।

नातया बुद्ध्या मायाविरचिते लोके कलेवरं न्यस्य निक्षिप्य तस्मिन्नासक्तिं त्यक्त्वा विचरेदित्यर्थः ४७॥ इति सम्यक् दर्श
यस्कंधे टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ३१ द्वात्रिंशे सात्विकैर्धर्म्मैरूर्ध्वं गतिरुदीर्यते तत्त्वज्ञानविहीनस्य तत श्च पुनरागतिः
१ तदेवं धायकर्मणो गतिरुक्ता इदानीं काम्यकर्मणो गतिमाह अथेति चतुर्भिः यो गृह एवावसन्स्वान्धर्म्मान्दो
ग्धि दोग्धुमाह काममर्थं च तान् दुग्धान् धर्म्मान् भूयः पिपर्त्ति पूरयति अनुतिष्ठति १ सोऽपि भगवदाराधनरूपाद्धर्म्मात् ... रामः १२१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परा अस्वः सन्नप्राकृतानपि देवान् पितॄंश्च यजते २ ततः किं तत्राह तेषां श्रद्धयाक्रांतान्याप्ना मतिर्यस्य पित्र्यं देवार्थं
चव्रतं नियमो यस्य सोमपास्तत्रस्तो मंपीत्वेत्यर्थः ३ लोके तिष्ठत्यपि पुण्यक्षयात् पातमुक्त्वा लोकानाम पिलयमाह यदा
चाहरहः प्रलये ४ भगवद्धर्मनिष्ठानां तत्प्राप्तिमेव गतिमाह त्रिभिः येतु कामार्थप्रयोजनाय स्वधर्मान्न दुह्यंति न
दुहंति निःसंगाः अनासक्ताः त्यक्तानि ईश्वरे समर्पितानि कर्म्माणि यैः ५ ६ विश्वतोमुखं परिपूर्णपुरुषं यांति तथा

यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमा
न् गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ३ यदा चाहींद्रशय्यायां शेतेऽनंतासनो हा
रिः तदा लोका लयं यांति त एते गृहमेधिनाम् ४ ये स्वधर्मान्न दुह्यंति धीराः कामार्थहेत
स्वधर्म्मास्यन सत्वेन परिशुद्धेन चेतसा ६ सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखं परा
वरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनम् ७ द्विपरार्द्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते तावदध्या
सते लोकं परस्य परचिंतकाः ८ ॥ ॥ ९ चश्रुतिः सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः ६
पुरुषो ह्यव्ययात्मेति प्रकृतिं उपादानकारणं उत्पत्त्यंतभावनं निमित्तकारणं ७ परमेश्वरदृष्टा हिरण्यग
र्भोपासकानामपि क्रमेण तत्प्राप्तिमाह द्विपरार्द्धावसाने इति त्रिभिः परस्य हिरण्यगर्भस्य परचिंतकाः
परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकाः ८ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३ भा०टी० १२१

क्ष्मादीनि पंचमहाभूतानि मनश्चेन्द्रियाणि च अर्थाश्च शब्दादयः भूतादिश्च अहंकारः एवमादिभिः परिवृतं पु
कं ब्रह्मांडं प्रतिसंहर्त्तुमिच्छुः सन् अव्याकृतमीश्वरं पराख्यं द्विपरार्द्धलक्षणं कालं ९ परेत्य दूरं गत्वा भगवंतं
हिरण्यगर्भमनुप्रविष्टा ये योगिनः अमृतं परमानंदरूपं प्रधानं उत्कृष्टं ब्रह्म तेनैव सहोपयांति न तु पूर्ववद्यत
स्तदा अगताभिमानाः तथा च स्मृतिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति प

क्ष्मांऽभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः अव्या
कृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः ९ एवं परेत्य भगवंतम
नुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्मप्र
धानमुपयांत्यगताभिमानाः १० अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् श्रु
तानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि ११ आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः
योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्त्तकैः १२ ॥ऽऽरं पदमिव १० भगवदुपासकास्तु साक्षादेव

तं प्राप्नुवंति न तु क्रमेण अतस्त्वं साक्षात्तमेव भजेत्याह अथ तस्माद्भावेन प्रेम्णा ११ एवं तावत् भगवद्भक्तानां
निरंतरमेव तत्प्राप्तिः भगवदभेदेन हिरण्यगर्भोपासकानां तु क्रमेणेत्युक्तं भेदेनोपासने तु ब्रह्मादयोप्यावर्त्तं राम
ते किमुतान्ये इत्याह आद्य इति चतुर्भिः यो वेदगर्भः सोपि गुणव्यतिकरे जाते पूर्ववद्यथा ब्रह्मपदाधिकृतः स १२१
न् प्रजायते न केवलं स एवैकः किंतु ऋषिभिर्मरीच्यादिभिर्योगेश्वरादिभिश्च सह १२ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जन्मनिहेतुद्वयंभेददृष्ट्याऽभिमानेनकर्तृत्वादितिचयथापूर्वत्वेहेतुः निः संगेननिष्कामेणकर्म्मणेति १३
किंकृत्वाऽत्रजायते प्रथमंपारमेष्ठ्य——मैश्वर्य्यंनिषेव्यपश्चात्प्रलयेसगुणंगुणाधिष्ठातारंप्रथमावतारंरूपंपु
रुषंसंसृत्यप्राप्य १४ तेऽपिऋषिप्रमुखाः स्वकर्मनिर्मितमैश्वर्यंनिषेव्यपुरुषंचसंसृत्ययथापूर्वंस्वस्वाधिकारे
तापुनरायांतीत्यन्वयः १५ यदाब्रह्मोपासकानामपिभेददर्शनाभिमानाभ्यांपुनरेवमावृत्तिस्तदाकाम्यकर्मिणां

भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभः १३ स
संसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्त्तिना जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते १४
ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेपिधर्म्मविनिर्म्मितं निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिकरेसति
१५ येत्विहासक्तमनसः कर्मसुश्रद्धयाऽन्विताः कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानिनित्यान्यपिच
कृत्स्नशः १६ रजसाकुंठमनसः कामात्मानोऽजितेंद्रियाः पितॄन्यजंत्यनुदिनं
गृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः कथायांकथ
नीयोरुविक्रमस्यमधुद्विषः १८॥ऽ) किंवक्तव्यमितितान्निंदन्नाहषड्भिः येत्विहकर्मस्वासक्तमनसः सं
तः अप्रतिषिद्धानिकाम्यानिनित्यानिचकर्माणिकृत्स्नानिकुर्वन्तितेऽर्यमणोदक्षिणेनयथाधूममार्गेणपितृलो
कंप्रजंतीतिपंचमेनान्वयः मध्येतन्निंदामाह १६ १७ हरतिसंसारंमेधायस्यकथनीयाउरवोविक्रमायस्यतस्यम

धुद्विषः कथायांविमुखाः संतोये त्रैवर्गिकाः ॥ ७८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३
भा०टी० उक्तमेवार्थंसुखप्रतिपत्यर्थंसंक्षेपेणानुवदतिइतीति हेगुर्विपूज्ये ३१ अनेनेनचज्ञानयोगेनभगवानेवप्रा
१२३ प्योयथाभक्तियोगेनेत्याह नैर्गुण्योज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोभक्तिलक्षणश्चयोयोगस्तयोर्द्वयोरप्येकएवार्थः
प्रयोजनं कोऽसौभगवच्छब्दोलक्षणं ज्ञापकोयस्य तदुक्तंगीतासु तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताइति ३२
ननुज्ञानयोगस्यआत्मलाभःफलंशास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्यतु भजनीयेश्वरप्राप्तिःकुतस्तयोरेकार्थं
इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञानंतद्ब्रह्मदर्शनं येनानुबध्यतेतत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ३१
ज्ञानयोगश्चमन्निष्ठोनैर्गुण्योभक्तिलक्षणः द्वयोरप्येकएवार्थोभगवच्छब्दल
क्षणः ३२ यथेंद्रियैःपृथग्द्वारैरर्थोबहुगुणाश्रयः एकोनानेयतेतद्वद्भगवाञ्
शास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेंद्रियज
येनापिसंन्यासेनचकर्म्मणाम् ३४ योगेनविविधांगेनभक्तियोगेनचैवहि धर्म्मे
णोभयचिह्नेनयःप्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५॥ त्वमित्याशंक्यदृष्टांतेनोपपादयति यथाबहूनां॥
रूपरसादीनांगुणानामाश्रयोगुडक्षीरादिःएकएवार्थोमार्गभेदप्रवृत्तैरिंद्रियैर्नानाप्रतीयतेचक्षुषाशुक्लइति
रसनेनमधुरइतिस्पर्शनेनशीतइत्यादितथाभगवानेवतत्तद्रूपेणावगम्यते ३३ शास्त्रमार्गानेवप्रपंचयतिकि राम:
ययेतित्रिभिःक्रिययापूर्तरूपया क्रतुभिर्यागैःमर्शनंमीमांसा आत्मेंद्रियजयोनिषिद्धवर्जनं ३४ उभयचि १२३
ह्नेनसकामनिष्कामलक्षणेन तमेवाहयइति सकामधर्मंप्राप्यंस्वर्गाद्यपिभगवतएवसगुणंस्वरूपमितिभावः ३५

CC-0 Shrī Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एभिर्वर्त्मभिः स्वदृक् स्वप्रकाशः ३६ तदेवं ज्ञानयोगमुपसंहृत्य तस्य च भक्तियोगेन समानार्थत्वमुक्त्वा भक्तियो
गाद्युपसंहरति प्रावोचमिति द्वाभ्यां चतुर्विधं त्रिगुणनिर्गुणभेदेन अंतर्धावति उत्पत्तिनिधनादि करोति ३७
आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक्
३६ प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधं कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जं
तुषु ३७ जीवस्य संसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वंग प्रविशन्नात्मा न वेद गति
मात्मनः ३८ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव
धर्मध्वजाय च ३९ न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे नाभक्ताय च मे जातु न म
द्भक्तद्विषामपि ४० श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रू
षाभिरताय च ४१ बहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयतां निर्मत्सराय शुचये यस्या
हं प्रेयसां प्रियः ४२ य इदं शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स
ह्येति पदवीं च मे ४३ ॥ ॥ अंग हे मातः ३८ उपदेशे अनधिकारिणो दर्शयति नैतदिति द्वाभ्यां ख
लाय परोद्वेजकाय भिन्नाय दुराचाराय धर्मध्वजाय दांभिकाय ३९ ४० अधिकारिण आह श्रद्दधानायेति द्वाभ्याम् ७०
४१ ४२ एतच्छ्रवणकीर्तनपरस्यापि मत्पदप्राप्तिरेव फलमित्याह य इति अप्यर्थे चकारः सोऽपि मत्पदवीमेति हि निश्चि ८

३

भा॰टी॰ इतिश्रीतृतीयस्कंधेटीकयांद्वात्रिंशमोध्यायः ३२ त्रयस्त्रिंशेतुतस्यैवकपिलस्योपदेशतः ज्ञानभावेनतन्मातु

१२४ जीवन्मुक्तिरुदीर्यते १ विस्रस्तंमोहरूपंपटलमावरणंयस्याः सातत्वान्येवविषयः तेनांकितासिद्धिः सांख्य

ज्ञानंतस्यभूमिंक्षेत्रंप्रवर्तकं १ अथेतिवाक्यांतरे अजोपितववपुः केवलंदध्यौनतुदृष्टवान् सचत्वयंसाक्षा

द्यस्यस्वस्यजठराब्जाज्जातः सभवानेवविश्वस्यसर्गादिविधत्ते नतुतवसर्गादिकर्ताकश्चिदस्ति एवंभूतस्त्वंमेमयाक

थंजठरेणधृत इतित्रयाणामन्वयः कथंभूतंवपुः सत्व्यक्तं तत्रहेतुः अंतः सलिलेशयानं कीदृशंभूतानि

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वात्रिंशत्तमोध्यायः ३२ मैत्रेयउवाच ए

वंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहूतिः विस्रस्तमोह

पटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिं १ देवहूतिरुवाच अथा

प्यजोंतःसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्थात्ममयंवपुस्ते गुणप्रवाहंसदशेषबीजंदध्यौ

स्वयंयज्जठराब्जजातः २ सएवविश्वस्यभवान्विधत्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः॥

इंद्रियाणिच अर्थाश्चशब्दादयआत्माचमनः एतन्मयं एतैर्व्याप्तमित्यर्थः कुतः गुणानांप्रवाहोयस्मिन् त

त्कुतः अशेषस्यकार्यस्यकारणस्यबीजंकारणं २ कथंभूतोभवान् सर्गादिविधत्तेगुणप्रवाहरूपेणविभ राम

क्तवीर्यशक्तिर्येनसः शक्तिद्वारेणविधत्तेनसाक्षादित्यर्थः यतः अनीहोनिः क्रियः तर्हिकथंशक्तिद्वारेणा १२४

पिसर्गादिविधत्तेअवितथाऽभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थंविधत्ते आत्मनांजीवानामीश्वरः॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जीवानां भोगार्थमित्यर्थः ननु कथं विचित्रान् भोगान् देहान् एक एव विदध्यात्तत्राह अनंता अमिता सहस्रमपरि
मिताः शक्तयो यस्य ३ किंच प्रलये यस्योदरे एतद्विश्वमासीत्स त्वं मया जठरेण कथं धृतः ननु शिशोर्मम
यि किमेतदुच्यते तत्राह वटपत्र इति अंघ्रिपादांगुष्ठं पिबतीत्यंघ्रिपानः इदमपि शिशुत्वं तद्वदेव मा
या इति भावः ४ अथवा न त्वं मया अपत्यातरवज्जठरे भृतः किंतु वाराहाद्यवतारवदिच्छयैवाविर्भूतो

सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ स त्वं भृतो मे
जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् विश्वं युगांते वटपत्र एकः शेते स्म
मायाशिशुरंघ्रिपानः ४ त्वं देहतंत्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो
विभूतये यथावतारास्तव सूकरादयस्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये ५
यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् श्वादोपि
सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ६ ॥ ॥ ॥

मीत्याह त्वं देहतंत्रो देहपरिकरः स्वीकृतमूर्तिरसि पाप्मनां दुष्टानां च निदेशभाजां आज्ञानुवर्तिनां वि
भूतये समृद्धये आत्मपथोपलब्धये मे ज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ५ अतस्त्वद्दर्शनादहं कृतार्थास्मीति
कैमुत्यन्यायेनाह यन्नामधेयस्य श्रवणमनुकीर्तनं च तस्मात् क्वचित्कदाचिदपि श्वानमत्तीति श्वादः
श्वपचः सोपि सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवति अनेन पूज्यत्वं लक्ष्यते तदुपपादयति ६ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३३

भा०टी० अहोवतेत्याश्चर्य्ये यस्य जिह्वाग्रे तव नाम वर्त्तते सश्वपचोपि अतः अस्मादेव हेतोर्गरीयान् यद्यस्माद्वर्त्तते

३३५ अतइतिवाकुतइत्यतआह तएवतपस्तेपुः कृतवंतः जुहुवुर्होमंकृतवंतः सस्नुस्तीर्थेषुस्नाताआर्याः त

एवसदाचाराः ब्रह्मवेदमनूचुः अधीतवंतः त्वन्नामकीर्त्तनेनतपआद्यंतर्भूतमतस्तेपुण्यतमाइत्यर्थः

अहोवतश्वपचोऽतोगरीयान्यज्जिह्वाग्रेवर्त्ततेनामतुभ्यं तेपुस्तपस्तेजुहुवुःस

स्नुरार्याब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ७ तंत्वामहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्‌श्रोतस्या

त्मनिसंविभाव्यंस्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुंकपिलंवेदगर्भं ८ मैत्रेयउ

वाच ईडितोभगवानेवंकपिलाख्यःपरःपुमान् वाचाविक्लवयेत्याहमातरंमा

तृवत्सलः ९ कपिलउवाच मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदितेनमे आस्थितेन

नपरांकाष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १० श्रद्धत्स्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः ये

नमामभयंयायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ ६ यद्वाजन्मांतरेतैस्तपोहोमादिसर्वंकृतमितित्वन्ना एमः

मकीर्तनेनमहाभाग्यादयादवगम्यतइत्यर्थः ७ प्रत्यक्‌श्रोतसिप्रत्याहृतेआत्मनिमनसिसंविभाव्यंसंविं १२५

त्यंवेदागर्भेयस्यसः ८ अविक्लवयागंभीरयावाचा ९ तेतवसुसेव्येनमेमयाउदितेनआस्थितेनअनुष्ठिते

नपरांकाष्ठांजीवन्मुक्तिंअवरोत्स्यसिप्राप्स्यसि १० यायाःयास्यसि अतद्विदःमन्मतमविद्वांसः ११

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुमतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्या आपीडे पुष्पमुकुटतुल्येसरस्वत्येतिपाठे मुकुटेनेवसंवेष्टितेबिंदुसरसिस
माहितावभूव १३ कथंभूतासतीसमाहितातदाह अभीक्ष्णंत्रिषवणमवगाहः स्नानंतेनकपिशान् पिशंगा
नृत्वतएवकुटिलान् अलकान् केशान् तथा आत्मानंदेहंचीरधारिणंकृशंचबिभ्रतीसती १४ प्रजापतेः

श्रीमैत्रेय उवाच इतिप्रदर्श्यभगवान्सतींतामात्मनोगतिं स्वमात्राब्रह्मवादिन्या
कपिलोनुमतोययौ १२ साचापितनयोक्तेनयोगादेशेनयोगयुक् तस्मिन्नाश्रम
आपीडेसरस्वत्याःसमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिलान्कुटिला
लकान् आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशम् १४ प्रजापतेःकर्द्दमस्यतपो
योगविजृंभितम् स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाः
शय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः आसनानिचहैमानिसुस्पर्शास्तरणानिच १६ ॥

कर्द्दमस्यतपोयोगाभ्यांविजृंभितमतिशयितंस्वगार्हस्थ्यंहित्वापुत्रभूतेश्वरविरहातुरासतीवदनंकिंचिदनि
वीच्यशोकव्याकुलंचकारेतिषष्ठेनान्वयः १५ यत्रगार्हस्थ्येक्षीरफेननिभाः मृदुशुभ्राःशय्याः आस्तरणा
निदंतघटितामंचकाश्चस्वर्णमयाः परिकराआसनानिपीठादीनिसुस्पर्शान्यास्तरणानियेषु १६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३३

भा०टी० १७ बहुभिरमरद्रुमैरम्यं १८ यत्रोद्यानेप्रविष्टमात्मानंदेवहूतिमिति १९ आखंडलइंद्रस्तस्ययायोषितःतासा
१२६ मपिईप्सिततमंप्राप्तुमिष्टतमंतन्तुहित्वातत्राभिमानंत्यक्त्वा २० सुहृद्वियोगस्यदुःसहतामाह वनमिति नष्टे
वत्सेवत्सलागौरिवाभूत् २१ विरहकृतध्यानफलमाह निस्पृहानिर्वासनावत्सविदुर २२ ततःस्वसुतःक

स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच रत्नप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुताः
१७ गृहोद्यानंकुसुमितैःरम्यंवह्वमरद्रुमैः कूजद्विहंगमिथुनंगायन्मत्तमधुव्रतं
१८ यत्रप्रविष्टमात्मानंविबुधानुचराजगुः वाप्यामुत्पलगंधिन्याकर्द्दमेनोपला
लितं १९ हित्वातदीप्सिततममप्याखंडलयोषितां किंचिच्चकारवदनंपुत्रविश्ले
षणातुरा २० वनंप्रव्रजितेपत्यावपत्यविरहातुरा ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टेवत्सेगौ
रिववत्सला २१ तमेवध्यायतीदेवमपत्यंकपिलंहरिं वभूवाऽचिरतोवत्सनिस्पृहा
ताहृशेगृहे २२ ध्यायतीभगवद्रूपंयदाहध्यानगोचरं सुतःप्रसन्नवदनंसमस्तव्य राम

पिलोयदाहतद्भगवतोरूपंध्यायतीतदा आत्मानंचविश्वतोमुखंसर्वगतंध्यायती॥ स्तचिन्तया २३॥ १२६
ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्वभूवेतिपूर्वस्यैवानुषंगः केनध्यायतीविशुद्धेनात्मनामनसा २३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विशुद्धेकारणान्याह भक्तिप्रवाहरूपेणयोगेनवैराग्येणच युक्तानुष्ठानेनजांतंयत् ज्ञानंतेनचयुक्तानुष्ठानं
चगीतासूक्तं युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति ब्रह्महेतुनाब्रह्म
त्वापादकेन २४ विश्वतोमुखत्वेहेतुः स्वानुभूत्यास्वरूपप्रकाशेनतिरोभूतंमायागुणैर्विशेषणंपरिच्छेदोयस्य
२५ कथंभूतेब्रह्मणिआत्मनांसंश्रयेभगवतितस्याजीवन्मुक्तिमाहसार्द्धैस्त्रिभिः तदाचनिवृत्ताजीवापत्तिः

भक्तिप्रवाहयोगेनवैराग्येणबलीयसा युक्तानुष्ठानजातेनज्ञानेनब्रह्महेतुना
२४ विशुद्धेनतदात्मानमात्मनाविश्वतोमुखं स्वानुभूत्यातिरोभूतमायागुणविशे
षणं २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्ले
शाप्तनिर्वृत्तिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा नसस्मारतदात्मानं
स्वप्नेदृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहः परतः पोषोप्यकृशः स्वाध्यसंभवात् ॥ ८ ॥

जीवभावोयस्यातस्याः भावस्तत्वंतस्मात् विगतक्लेशाप्राप्तनिर्वृत्तिश्चसतीआत्मानंदेहंनसस्मारेत्युत्तरेणा
न्वयः २६ ननुतथापिगुणानांविद्यमानत्वात्कथमस्मारणंतत्राहनित्यारूढोलब्धप्रतिष्ठः समाधिर्यस्याः
तस्याभावस्तत्वंतस्मात्परावृत्तःशांतोगुणनिमित्तोभ्रमोयस्याः सा २७ परतःपराभिरेवकर्द्दमसृष्टविद्याधा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३३
भा॰टी॰ रोमिः पोषः पोषणं यस्य आधिर्मनोग्लानिः तदसंभवादकृशः मलैरवच्छन्नोपि विभौ २८ देवगुप्तं आरब्धका
१२७ र्मपालितं २९ निर्वाणं नित्यमुक्तं ३० हे वीर विदुर उपेयुषी प्राप्ता ३१ हे सौम्य तस्याः तन्मर्त्यशरीरं सरिद

बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः २८ स्वांगं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गतांबरं
देवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः २९ एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः प
रं आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं भगवंतमवाप ह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्य
विश्रुतं नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्याः तद्योगविधुतमा
र्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् श्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ३२ कपिलोपि
महायोगी भगवान्पितुराश्रमात् मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ३३ सि
द्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ३४॥
आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपि लोकानामुपशांत्यै समाहि

भूत कथंभूतं योगेन विधूता विलीना मार्त्या दैहिका धातुमला यस्य ३२ कपिलोपि ययाविति ((तः ३५
क्तेन देवप्रपंचयति कपिलोपीति त्रिभिः समनुज्ञाप्य अनुज्ञां संप्रार्थ्य ३३ दत्तमर्हणमर्घ्यं निकेतनं च यस्मै ३४ ३

एमः
१२१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रकरणार्थमुपसंहरति एतदिति तवत्वया ३६ एतच्छ्रवणकीर्त्तनफलमाह यइति सुपर्णकेतौ गरुडध्वजे

एतन्निगदितंतात यत्पृष्टोहं तवानघ कपिलस्य च
संवादोदेवहूत्याश्चपावनः ३६ यइदमनुशृणोति योऽ
भिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् भग
वति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्प
दारविंदम् ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने त्र
यस्त्रिंशोध्यायः ३३ ॥ ॥ तृतीयस्कंधसमाप्तम्

उपलभते प्राप्नोति ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे

त्रयस्त्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ३३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चतुर्थस्कंधप्रारम्भः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१
भा॰ च॰ ॥श्रीगणेशायनमः॥ श्रीकृष्णायनमः॥ श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय
१ नमः॥ ॥अथैकत्रिंशताध्यायैर्विसर्गस्तुर्यईर्यते विसर्गस्त्वीश्वराधीनैर्ब्रह्ममन्वादिभिःकृतः १ तत्रतुप्रथमेध्यायेमनुकन्या
ऽन्वयाःपृथक् वर्ण्यंतेयत्रयज्ञादिमूर्तिभिःप्रभवोहरेः २ मनुकन्याऽन्वयंविस्तरेणवक्तुमाह मनोस्त्विति चकारात् द्वौपुत्रौ
च १ तुशब्दादन्यतोऽपिपुत्रलाभः सूचितस्तद्दर्शयितुमाह पुत्रिकाधर्ममाश्रित्येति अभ्रातृकांप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृ

॥श्रीगणेशायनमः॥ श्रीमैत्रेयउवा च मनोस्तुशतरूपायां तिस्रः का
न्यास्वजज्ञिरे आकूतिर्देवहूति प्रसूतिरितिविश्रुताः १ आ
कूतिंरुचयेप्रादादपिभ्रातृमतींनृ पः पुत्रिकाधर्ममाश्रित्यशतरूपा
नुमोदितः २ प्रजापतिः सभग वानूरुचिस्तस्यामजीजनत् मिथु
नंब्रह्मवर्चस्वीपरमेणसमाधिना ३ यस्तयोःपुरुषःसाक्षाद्विष्णुर्यज्ञ
स्वरूपधृक् यास्त्रीसादक्षिणा भूतेरंशभूताऽनपायिनी ४ ॥इ

तां अस्यांयोजायतेपुत्रः समेपुत्रोभवेदिति भाषाबंधेनकन्यादानंपुत्रिकाधर्मः सचाभ्रातृकायांकन्यायांपुत्रार्थिनएवप्र एमः
सिद्धस्तथाऽपिपुत्रबाहुल्यकामस्तथाकृतवानित्याहभ्रातृमतीमपीति २ मिथुनंपुरुषंस्त्रियंच समाधिनाईश्वरध्यानेन॥ १
॥भूतेर्लक्ष्म्या अंशभूता अनतस्तयोर्विवाहोनविरुद्धइतिभावः ४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ ५ ॥ यजुषांयज्ञानांमंत्राणांवापतिर्विभुः ६ द्विषट्द्वादश ७ प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतंषड्विधमाह तुषिताइतिद्वाभ्यां
मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वरः ऋषयोंऽशावतारश्चहरेःषड्विधमुच्यतइतिवक्ष्यति तत्रस्वायंभुवोमनुःतुषितादेवाः म
रीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञोहरेरवतारः सएवसुरगणेश्वरइंद्रः ८ प्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौपृथ्वीपालकौ तदेवयज्ञस्

आनिन्येस्वगृहंपुत्र्याःपुत्रंविततरोचिषम्॥ ॥स्वायंभुवोमुदायुक्तोरुचिर्जग्राहदक्षि
णाम् ५ तांकामयानांभगवानुवाहयजुषांपतिः तुष्टायांतोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्म।
जान् ६ तोषःप्रतोषःसंतोषोभद्रःशांतिरिडस्पतिः इध्मःकविर्विभुःस्वह्नःसुदेवोरोचनोद्वि।
षट् ७ तुषितानामतेदेवाआसन्स्वायंभुवांतरे मरीचिमिश्राऋषयोयज्ञःसुरगणेश्वरः ८
प्रियव्रतोत्तानपादौमनुपुत्रौमहौजसौ तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तंतदंतरम् ९ देवहूतिम
दात्तातकर्दमायात्मजांमनुः तत्संबंधिश्रुतप्रायंभवतागदतोमम १० दक्षायब्रह्मपुत्राय
प्रसूतिंभगवान्मनुः प्रायच्छद्यत्कृतःसर्गस्त्रिलोक्यांविततोमहान् ११ याःकर्दमसुताः
प्रोक्तानवब्रह्मर्षिपत्नयः तासांप्रसूतिप्रसवंप्रोच्यमानंनिबोधमे १२॥ ॥ * ॥ ॥

देरूपेणषड्विधत्वं तयोःपुत्रपौत्रनप्तॄणांवंशैरनुवृत्तंव्याप्तंपालितंतत्मन्वंतरं ९ श्रुतप्रायंबाहुल्येनश्रुतं त
त्कन्यावंशानामश्रुतत्वात्प्रायग्रहणं १० ११ प्रसूतिप्रसवंपुत्रपौत्रादिभिर्विस्तारं १२ ॥ ॥ * ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२
भा॰ च॰ रयोर्विशेनापूरितं १३ कश्यपस्य वंशं षष्ठे वक्ष्यति द्वितीयस्य वंशमाह पूर्णिमेति देवकुल्यां नामकन्यां च हरेः पाद
२ क्षालनाज्जन्मांतरे या दिवः सरिद्गंगाऽभूत् १४ आत्मेशाब्रह्मसंभवान् विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः संभवान् १५ किं
चित् किंस्वित् किं कर्तुमिच्छवः इतिवा १६ ऋक्षं नाम कुलाद्रिं तपसि स्थितः सन् १७ तस्मिन्कुलाद्रौ प्रसूनानां स्तव

पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् १३ पूर्णि
माऽसूत विरजं विश्वगं च परंतप देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याऽभूत्सरिद्दिवः १४ अत्रेः प
त्न्यऽनुसूया त्रीञ्जज्ञे सुयशसः सुतान् दत्तं दुर्वाससं सोमम् आत्मेशब्रह्मसंभवान् १५ विदुर उ
वाच अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे
गुरो १६ मैत्रेय उवाच ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः सहपत्न्या ययावृक्षं कु
लाद्रिं तपसि स्थितः १७ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे
निर्विंध्यायाः समंततः १८ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वं
द्वोऽनिलभोजनः १९ शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति
चिंतयन् २० तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ॥ (कायेषु पलाशाशोकेषु तेषां कानने निर्विंध्या एमः २
नाम नदी तस्याः स्रवद्भिर्वार्भिरुद्घुष्टे नादिते १८ १९ २० प्राणायाम एव एधः संदीपको यस्य तेन मुनेर्मूर्ध्नो निर्गतेनाग्नि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नातप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं ययुरित्युत्तरेणान्वयः २१ अप्सरः प्रमुखैर्वितायमानं विस्तार्यमाणं यशः येषां ते २२।
तेषां प्रादुर्भावः प्राकट्यं तस्य संयोगः संनिधिः तेन विद्योतितं मनो यस्य उत्तिष्ठन् उत्कर्षेण तिष्ठन् २३ अर्हणं पुष्पादिक
मंजलौ यस्य उपतस्थे पूजयामास वृषाद्यारूढान् स्वैः स्वैश्चिह्नैः त्रिशूलकमंडलुचक्रादिभिः २४ कृपयाऽवलोको यस्मिन्।

निर्गतं तन्मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः २१ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः विता
यमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः २२ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः उत्तिष्ठन्नेक
पादेन ददृशे विबुधर्षभान् २३ प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणांजलिः वृषहंससुपर्णस्था
न्स्वैः स्वैः चिह्नैश्च चिह्नितान् २४ कृपाऽवलोकेन हसद्वदनेनोपलंभितान् तद्रोचिषा प्र
तिहते निमील्य मुनिरक्षिणी २५ चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः श्लक्ष्णया सूक्त
या वाचा सर्वलोकगरीयसः २६ अत्रिरुवाच विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्माया
गुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोप

हसच्च तद्वदनं च तेन उपलंभितान् प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान् तेषां रोचिषा दीप्त्या २५ श्लक्ष्णया मधुरया सू ((हूतः २७।
क्त्या गंभीरार्थया २६ अनुयुगं कल्पे कल्पे विभज्य गृहीतो देहो यैस्ते प्रसिद्धा ब्रह्मविष्णुगिरिशा यूयं वः युष्मान्प्रणतोऽस्मि १४
तेभ्यः सकाशादेक एव मया उपहूतः शरणं तं प्रपद्य इत्येकस्यैव निर्दिष्टत्वात् स च युष्मासु क इति युष्माभिरेव कथ्यतामित्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ च॰ अस्यत्रयंचएककइतिविविधैः प्रधानैरुपचारैः विवुधप्रधानइतिवापाठः प्रजननायपुत्रोत्पत्यैचितीकृतः चिन्तेनैकंपनीतः म
३ नसोपिदूराअगोचराः संतः कथंनुत्रयोऽप्यत्रागताः २८ २९ तेतयायथाकृतः संकल्पस्तेनतथैवभाव्यंनान्यथायतः सन्तं
कल्पस्तेसंकल्पः तर्हिकथमेकस्मिन्ध्यायमानेत्रयः प्रतीतास्थ तत्राहुः यदेकंजगदीश्वराख्यंतत्वंभवान्ध्यायति।

एकोमयेहभगवान्विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननायकथंनुयूयं अत्रागतास्तनु
भृतांमनसोऽपिदूराद्ब्रूतप्रसीदतमहानिहविस्मयोमे २८ श्रीमैत्रेयउवाच इतितस्यव
चः श्रुत्वात्रयस्तेविवुधर्षभाः प्रत्याहुःश्लक्ष्णयावाचाप्रहस्यतमृषिंप्रभो २९ देवाऊचुः।
यथाकृतस्तेसंकल्पोभाव्यंतेनैवनान्यथा सत्संकल्पस्यतेब्रह्मन्यद्वैध्यायतितेवयं ३०॥
अथास्मदंशभूतास्तेआत्मजालोकविश्रुताः भवितारोंगभद्रंतेविस्रप्स्यंतिचतेयशः ३१
एवंकामवरंदत्वाप्रतिजग्मुःसुरेश्वराः सभाजितास्तयोःसम्यक्दंपत्योर्मिषतोस्ततः ३२
सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेनदत्तोविष्णोस्तुयोगवित् दुर्वासाःशंकरस्यांशोनिवोधांगिरसःप्रजाः
तेएतेवयंत्रयोऽपितदेवैकंतत्वंनास्माकं भेदोऽस्तीत्यर्थः ३० विस्रप्स्यंतिविस्तारयिष्यंति अंतर्भूतणिजः रामः
र्थस्यसृप्लृगतावित्यस्यरूपं ३१ ताभ्यांसम्यक्सभाजिताः पूजिताः संतः ततः स्थानात्प्रतिजग्मुः ३२॥ २
॥अंगिरसः ब्रह्मणस्तृतीयपुत्रस्यनिवोधवुध्यस्व ३३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४

नाः कन्या निर्दिशति सिनीवालीति शशिनी दृष्टे सिनीवाली स्यात् नष्टे कुहूरमावास्या अनुमतिर्हूने राका संपूर्णे पूर्ण
मासी च ३४ ३५ पुलस्त्यश्च हविर्भुवि पत्न्यामित्यन्वयः सोऽगस्त्यः दह्राग्निर्जाठराग्निः विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य सुत इति शेषः

श्रद्धा त्वंगिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ३४
तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेऽन्तरे उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ३५
पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ३६
तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः रावणः कुंभकर्णश्च तथाऽन्यस्यां विभीषणः
३७ पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ३८
क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ऋषीन्षष्ठिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेज
सा ३९ ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोम
ला ४० चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् श
क्त्यादयोऽपरे ४१ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतं दध्यंचमश्वशिरसं भृगोर्वंशं नि

३६ तस्य विश्रवसः इडविडायां जातः सुतः कुवेरः अन्यस्यां भार्यायां केशिन्यां रावणादयस्त्रयः सुताः ३७ ३८ ज्वलतः प्र
काशमानान् ३९ चित्रकेतुप्रमुखाः जज्ञिरे ते च सप्तर्षयो जाताः ४० तानेवाह चित्रकेतुरिति वसुभृद्यानो नामैकः शक्त्यादयोऽ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ च॰ ख्यात्यां पत्न्यां पुत्रान् पुत्रीं पुत्रीं च तानेवाह धातारमिति ४३ तयोः धातृविधात्रोः ४४ कविश्च भार्गवः भृगोः
४ पुत्रः यस्य कवेः सुतः उशना ४५ ४६ आत्मजः ब्रह्मपुत्रः न तु प्राचेतसः ४७ युक्तेभ्यः संयतेभ्यः मिलितेभ्यो वा ४८

भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्परां॥
४३ आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ताभ्यां तयोरभवतां मृकंडः प्राण एव च॥
४४ मार्कंडेयो मृकंडस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः ४५
सर्वे ते मुनयः क्षत्तर्लोकान्सर्गैरभावयन् एष कर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव शृण्वतः।
श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः ४६ प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः तस्यां स स
र्जं दुहितॄः षोडशाऽमललोचनाः ४७ त्रयोदशाऽदाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः पि
तृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ४८ श्रद्धा मैत्री दया शांतिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियो
न्नतिः बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ४९ श्रद्धाऽसूत शुभं मैत्री प्रसादमभ
यं दया शांतिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ५० योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत राम: ७
मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतं ५१ मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी॥
ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनंदत्सुनिर्वृतं ५२॥ ४९ ५० ५१ सर्वेषां गुणानामुत्पत्तिर्यस्यां सा ५२॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika-Bharata Initiative

५३ उपतस्थुःभेजुः ५४ निजयामाययायस्मिन्नात्मनि खेगगनेस्वरूपभेदंगंधर्वनगरमिवेदंविश्वंविरचितंतस्यात्मनः
प्रतिचक्षणायप्रकाशनायआत्मानंयोऽद्यप्रादुश्चकारप्रकटितवान्तस्मैपुरुषायनमः केनरूपेणप्रादुश्चकारऋषेर्मूर्ति
रात्काशेयस्मिन्नतेनैनेनरूपेण ५५ सोऽयंनोऽस्मान्सुरगणान् अनल्पकरुणायुक्तेनविलोकनेनविशिष्टनेत्रेणदृश्यात्

मनांसिककुभोवाताःप्रसेदुःसरितोऽद्रयः दिव्यऽवाद्यंतनूर्याणिपेतुःकुसुमवृष्टयः ५३
मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टाजगुर्गंधर्वकिंनराः नृत्यंतिस्मस्त्रियोदेव्यआसीत्परममंगलम् देवाब्र
ह्मादयःसर्वेउपतस्थुरभिष्टवैः ५४ योमाययाविरचितंनिजयात्मनीदंखेरूपभेदमिवत
त्प्रतिचक्षणाय एतेनधर्मसदनेऋषिमूर्तिनाऽद्यप्रादुश्चकारपुरुषायनमःपरस्मै ५५
सोऽयंस्थितिव्यतिकरोपशमायसृष्टान्सत्वेननःसुरगणाननुमेयतत्वः दृश्याददभ्रक
रुणेनविलोकनेनयच्छ्रीनिकेतममलंक्षिपतारविंदं ५६ एवंसुरगणैस्तातभगवंताव
भिष्टुतौ लब्ध्यावलोकैर्ययतुरर्चितौगंधमादनं ५७ ताविमौवैभगवतोहरेरंशाविहागतौ॥

यस्यतुकथंभूतेनयच्छ्रीनिकेतममलमरविंदंतत्क्षिपतातिरस्कुर्वताकथंभूतःअनुमेयंशास्त्रतोविचार्यंनत्वस्माकमपरोक्षं
तत्वंयस्यकथंभूतानस्मान् स्मिन्नेर्जगन्मर्यादायाव्यतिकरोऽन्यथात्वंतस्योपशमायसत्वेनगुणेनसृष्टान् ५६ लब्धोऽवलोको
ये सुरगणैः तैरभिष्टुतौ अर्चितौसंतौययतुः ५७ भुवोभारस्यव्ययायनाशायचकारएकवाक्यत्वार्थः तदुक्तं तंत्रेअर्जुनेनतु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ च॰ नसावेशः कृष्णो नारायणः स्वयमिति यदूद्वहः श्रीकृष्णः कुरूद्वहोऽर्जुनः उभावपि कृष्णनामानौ ५८ अग्न्यभिमानिनो
५ देवान् स्वाहा नाम तस्य भार्या हुतभोजनमिति त्रयाणां विशेषणं ५९ पितरस्त्रयः पितामह एकः तैः साकं सह ६० वैना-
निके वैदिके कर्मणि यज्ञे येषां नामभिरग्निदेवताका इष्टयो निरूप्यन्ते क्रियन्ते त एते ऽग्नयो न लौकिकाः अतो बहूनां नैवेयर्थ्यं

भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ५८ स्वाहाऽभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीज-
नत् पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनं ५९ तेभ्योऽग्नयः समभवंश्चत्वारिंशच्च पंच च
त एवैकोनपंचाशत्साकं पितृपितामहैः ६० वैनानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः
आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यन्तेऽग्नयस्तु ते ६१ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितरश्चाज्य-
पाः साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ६२ तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्व-
धा उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ६३ भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता आत्म-
नः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ६४ पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा अप्रौ-
ढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६५ ॥

ऽऽमिति भावः ६१ सौम्याः सोमपाः येषामग्नौ करणमस्ति ते सा-
ग्नयः तद्रहितास्त्वनग्नयः ६२ तयोस्तु संततिर्नाभवत् जीवन्मुक्तत्वादित्याह उभे ते इति ६३ गुणशीलतः आत्मनः सदृशं
देवमनुव्रताऽपि सती पुत्रं न लेभे ६४ तत्र हेतुः स्वे पितरि दक्षे अप्रतिरूपे असदृशे प्रतिकूले सतीत्यर्थः आत्मना स्वयमेवात्म-

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेटीकायांचतुर्थस्कंधेप्रथमोऽध्यायः १ द्वितीयेप्रथमाध्यायोपक्षिप्तभवदक्षयोः विद्वेषवर्ण्यतेहे
तुर्विश्वसृजांसत्रसंभवः १ सतींसतीनाम्नीं १ नचासौकस्यचित्द्वेष्टाहेत्याह कइति चराचरगुरुंजगतांदैवतंचतंकोद्वेष्टिक
थंचनिर्वैरंद्वेष्टिनिर्वैरत्वेहेतुःभावेतः शांतंशांतिरेवविग्रहोयस्यकुतः आत्मन्येवारामोरतिर्यस्यतं यद्वाकःप्रजापतिर्दक्षःक

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेविदुरमैत्रेयसंवादेप्रथमोऽध्यायः १ विदुरउवाच

भवेशीलवतांश्रेष्ठेदक्षोदुहितृवत्सलः विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजांसतीम् १ क
स्तंचराचरगुरुंनिर्वैरंशांतविग्रहम् आत्मारामंकथंद्वेष्टिजगतोदैवतंमहत् २ एतदाख्या
हिमेब्रह्मन्जामातुःश्वशुरस्यच विद्वेषस्तुयतःप्राणांस्तत्यजेदुस्त्यजान्सती ३ श्रीमैत्रेय
उवाच पुराविश्वसृजांसत्रेसमेताःपरमर्षयः तथाऽमरगणाः सर्वेसानुगामुनयोऽग्नयः
४ तत्रप्रविष्टमृषयोदृष्ट्वार्कमिवरोचिषा भ्राजमानंवितिमिरंकुर्वंतंतन्महत्सदः ५ उद
तिष्ठन्सदस्यास्तेस्वधिष्ण्येभ्यःसहाग्नयः ऋतेविरिंचंशर्वंचतद्भासाक्षिप्तचेतसः ६ सद
सस्पतिभिर्दक्षोभगवान्साधुसत्कृतः अजंलोकगुरुंनत्वानिषसादतदाज्ञया ७॥

एषंद्वेष्टि एवं २
भूतेनस्मिन् द्वेषोऽयुक्तोऽशक्यश्चेत्यर्थः २ यतोहेतोर्विद्वेषः यतोविद्वेषात्प्राणांस्तत्याज एतदाख्याहि ३ तद्देवा
स्ख्यातुमितिहासंप्रस्तौति पुरेतिसमेताआसन् ४ प्रविष्टंदक्षमितिशेषः महत्सदः महतींसभां ५ स्वधिष्ण्येभ्यःस्वीयासने

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भी॰ वे॰ प्राक्स्वोपवेशनात्पूर्वमेव निषण्णमुपविष्टं मृडं शिवं तद्दनादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरः नामृष्यन्नासहत वामं
६ वक्रं यथा भवति तथा ऽभिवीक्ष्य ८ मेवचनं श्रूयतां अज्ञानाद्वमत्सराच्च नब्रुवतः ९ लब्धेन उचितक्रियाशून्येन ध्वस्तेने
तिपाठे भ्रष्टेन १० तद्देवाह एष इति यद्यस्मात् विप्राग्निसमक्षं सावित्रीतुल्यायां मे दुहितुः पाणिमग्रहीत् ११ मृगशावस्य

प्राङ् निषसं मृडं दृष्ट्वा नोत्तिष्यन्नदनादृतः उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव ८ श्रूय
तां ब्रह्मर्षयो मे सह देवाः सहाग्नयः साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्नच मत्सरात् ९ अयं तु लो
कपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः सद्भिराचरितः पंथा येन स्तब्धेन दूषितः १० एष मे शिष्य
तां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत् पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत् ११ गृहीत्वा
मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितम् १२ लु
प्तक्रियायाऽशुचये मानिने भिन्नसेतवे अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरम् १३
प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन्रुदन् १४ ॥ ९ ॥
चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ्नृस्थिभूषणः ॥ १९ हरिणबालस्याक्षिणी वाक्षिणी यस्याः प्रत्युत्थानाभिवादा ॥ रामः ६
र्हेमपि उचितं सन्मानं वाचाऽपि नाकरोत् १२ अनर्हाय कन्यादत्तेत्यनुतप्यमान आह लुप्तक्रियायेति सार्द्धैश्चतुर्भिः उश
तीं वेदलक्षणां गिरं १३ प्रेतावासेषु श्मशानेषु व्युप्ता विकीर्णाः केशा यस्य १४ चिताभस्मना कृतं स्नानं येन प्रेतानां स्रजो मा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्यानियस्यसप्रेतनलकृन्तामस्थीनिभूषणानियस्य शिवइत्ययदे शोनाममात्रंयस्यतमोमात्रात्मकः केवलतमोहृसग्रा
त्मास्वभावोयेषां १५ उन्मादाभूतविशोषास्तेषांनाथायदुर्हृदेदुष्टचित्तायवतेतिखेदे वास्तवस्त्वयमर्थः लुप्ताः क्रियाः यस्मि
न् परब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएवनास्तिशुचिर्यस्मात् अमानिने अभिन्नसेतवेइतिचछेदः तस्यपरमेश्वरस्यमदीयामानुषी
कन्याकथंयोग्यास्यादितिलज्जादिनादातुमनिच्छन्नपितत्संबंधलोभेनदत्तवान् शूद्रायेत्यनर्हत्वमात्रेदृष्टांतः नहीनत्वे
पूर्वापरस्ववचनविरोधापत्तेः एतदुक्तंभवति यथाकश्चिच्छूद्रायवेदमर्थलोभेनददातिप्रेतावासेष्वित्यादिसर्वविडंवनमा
शिवापदेशोह्यशिवोमत्तोमत्तजनप्रियः पतिःप्रमथभूतानांतमोमात्रात्मकात्मनाम् १५
तस्माउन्मादनाथायनष्टशौचायदुर्हृदे दत्ताबतमयासाध्वीचोदितेपरमेष्ठिना १६ मैत्रे
यउवाच विनिंद्यैवंसगिरिशमप्रतीपमवस्थितं दक्षोऽथापउपस्पृश्यक्रुद्धःशप्तुंप्रचक्रमे।
१७ अयंतुदेवयजनइंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः सहभागंनलभतांदेवैर्देवगणाधमः १८
त्रमितिस्वयमेवाह उन्मत्तवदिति अन्यथाउन्मत्तइत्येवावक्ष्यत् अशिवोनास्तिशिवोयस्मात् अमत्तोमत्तजनप्रियइति
चछेदः पतिः प्रथमभूतानामितिभक्तवात्सल्यमाह तामसानपिदोषमपनीयपातीति नष्टानामपिशौचंशुद्धिर्यस्मात्दु
ष्टेष्वपितेनमयाऽनुकंप्याइतिहृन्मनोयस्यसदुर्हृत् तस्मै वतेतिहर्षेब्रह्मणोवाक्याल्लज्जाभयादिकंपरित्यज्यदत्तेत्यर्थः १६
अप्रतीपंअप्रतिकूलंयथाभवत्येवमवस्थितमपिविनिंद्य १७ देवानांयजनसमयेदेवैः सहभागंनलभतांकिंतुतेभ्यः
पूर्वमेवलभतांअग्रभोजित्वात् यद्वातेषुभक्तवत्सुलभतांसर्वपोषकत्वात् तत्रहेतुः देवगणेऽधमोयस्मात्सः देवग

॥ टी॰ स्कं॰ ४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सदसस्तस्मादवस्थानाद्धि निष्क्रम्य जगाम हे कौरव्य १९ गिरिशस्यानुगानामग्रणीर्मुख्यः रोष एव कषायस्तेन दूषितः आर
क्तनेत्र इत्यर्थः तस्य गिरिशस्यावाच्यतां वचनानर्हतां निंद्यतामित्यर्थः तेभ्योऽपि शापं विससर्ज २० दक्षं शपति सार्द्धैस्त्रिभिः
एतन्मर्त्यं देहं शरीरं उद्दिश्य श्रेष्ठं मत्वा अप्रतिद्रुहि प्रतिद्रोहमकुर्वति पृथग्दृष्टिः भेददर्शी तत्त्वतः परमार्थात् २१ अतस्त्वमे

निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यैर्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापं तस्माद्धि निष्क्रम्य विवृद्धमन्यु
र्जगाम कौरव्य निजं निकेतनं १९ विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरो रोषकषा
यदूषितः दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः २० य एतन्म
र्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् २१ गृहेषु कू
टधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया कर्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः २२ बुद्ध्या पराभि
ध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः स्त्रीकामः सोऽस्त्वतितरां दक्षो बस्तमुखोऽचिरात् २३
विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जडः संसरंत्विह ये चामुमनु शर्वावमानिनं २४॥ एवाह गृ

हेष्विति कर्मतंत्रं कर्मपरिकरं वेदे ये अर्थवादाः अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादयस्तैर्विपन्ना विनष्टा धीर्य
स्य २२ परो देहादिः तमेवात्मत्वेनाभिमतो ध्यातुं शीलं यस्यास्तया बुध्या विस्मृता आत्मनो गतिस्तत्त्वं येन अतः पशुतुल्यः
अतितरां स्त्रीकामोऽस्त्विति द्वितीयः शापः बस्तस्य मुखमेव मुखं यस्येति तृतीयः शापः २३ अयं च शापोऽस्यानुरूप एवेत्याह वि
द्याबुद्धिः इयमेव तत्त्वविद्येति बुद्धिर्यस्य अतो असौ जड एव हि जानन् शपति संसरंत्विति सार्द्धद्वाभ्यां शर्वमवमन्यत इति तथा तम
मुं दक्षं ये चानुवर्तन्ते ते संसरन्तु जन्ममरणाद्यनुभवन्त्वित्येकः शापः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रुतायावेदरूपायाः पुष्पिण्याः पुष्पाणीवार्थवादाः मनःक्षोभकत्वात् अर्थवादबहुलायाइत्यर्थः मधुगंधतुल्येना॥
अरोचनेनमथ्नामनःक्षोभकेणउन्मथितआत्मामनोयेषांतेसंमुह्यंतुकर्मस्वासक्ताभवंत्वितिद्वितीयःशापः २५ सर्वभ
क्षाःभक्ष्याभक्ष्यविचारशून्याः वृत्त्यैदेहादिपोषणायधृतानिविद्यातपोव्रतानियैः वित्तादिष्वेवारामोरतिर्येषांतेयाच

गिरःश्रुतायाःपुष्पिण्यामधुगंधेनभूरिणा मथ्नाचोन्मथितात्मानःसंमुह्यंतुहरद्विषः २५
सर्वभक्षाद्विजावृत्त्यैधृतविद्यातपोव्रताः वित्तदेहेंद्रियारामायाचकाविचरंत्विह २६ त
स्यैवंवदतःशापंश्रुत्वाद्विजकुलायवै भृगुःप्रत्यसृजत्शापंब्रह्मदंडंदुरत्ययं २७ भवव्रतधरा
येचयेचतान्समनुव्रताः पाषंडिनस्तेभवंतुसच्छास्त्रपरिपंथिनः २८ नष्टशौचामूढधि
योजटाभस्मास्थिधारिणः विशंतुशिवदीक्षायांयत्रदैवंसुरासवम् २९ ब्रह्मचब्राह्मणांश्चै
वयद्यूयंपरिनिंदथ सेतुंविधारणंपुंसामतःपाखंडमाश्रिताः ३० एषएवहिलोकानांशि
वःपंथाःसनातनः यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः ३१ ॥ ९ काःसंतोविचरन्त्वितिचशापचतुष्टयं २६ प्र

त्यसृजत्प्रत्यःदात्शापरूपंब्रह्मदंडम् २७ सच्छास्त्रस्यपरिपंथिनःप्रतिकूलाः २८ सुरागौडीपैष्टीमाध्वीच आसवस्ता
लादिसंभवंमद्यंतद्दैवतयात् यद्वत्वंतद्यत्रदैवंपूज्यंदेवतावदादरणीयमितिवा २९ ब्रह्मवेदंकथंभूतंसेतुंमर्यादारूपं तदेवा
हपुंसांवर्णाश्रमाचारवतांविधारणंधारकं ३० सेतुत्वंप्रपंचयतिद्वाभ्यांएषःवेदलक्षणएवशिवःपंथाः यंपूर्वेऋषयःअनु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ चे॰ २ ८ भूतराट् भूतानांतामसानांपतिः ३२ अन्योऽन्यशापेनोभयोर्नाशाद्विमनाइति तथाऽपिभगवदनुगृहीतानांनाशोनस्या
दितिहेतोर्विमनाइवेतिभावः ३३ ऋषभः सर्वश्रेष्ठोहरिर्यत्रइज्यः पूज्यः तत्सत्रंसम्यग्विधायहेमहेष्वासविदुर ३४ यत्रप्र
यागेआन्वितानत्रावभृथस्नानंकृत्वाततःस्थानात्ययुः ३५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेटीकायांचतुर्थेद्वितीयोध्यायः

तद्ब्रह्मपरमंशुद्धंसतांवर्त्मसनातनं विगर्ह्ययातयाखंडदैवंवोयत्रभूतराट् ३२ मैत्रेयउवा
च तस्यैवंवदतः शापंभृगोः सभगवान्भवः निश्चक्रामततः किंचिद्विमनाइवसानुगः ३३
तेऽपिविश्वसृजः सत्रंसहस्रपरिवत्सरान् संविधायमहेष्वासयत्रेज्यऋषभोहरिः ३४॥
आप्लुत्यावभृथंयत्रगंगायमुनयान्विता विरजेनात्मनासर्वेस्वंस्वंधामययुस्ततः ३५॥ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेदक्षशापोनामद्वितीयोऽध्यायः २ मैत्रेयउवाच॥
सदाविद्विषतोरेवंकालोवैध्रियमाणयोः जामातुःश्वशुरस्यापिसुमहानतिचक्रमे १ य
दाऽभिषिक्तोदक्षस्तुब्रह्मणापरमेष्ठिना प्रजापतीनांसर्वेषामाधिपत्येस्मयोऽभवत् २॥ ॥

३ तृतीयेतुसतीतातयज्ञोत्सवदिदृक्षया गमिष्यंतीमहेशेनवारितानीतिहेतुभिः १ ध्रियमाणयोः अवतिष्ठमानयोःधृ राम॰ ८
ङ् अवस्थानइत्यस्मात् १ यद्यपिरुद्रविहीनोयज्ञोनास्त्येवतथापिदक्षस्यरुद्रपरित्यागोद्वेषाद्गर्वाच्चतत्रद्वेषेहेतुरुक्तः
गर्वहेतुमाह यदातुप्रजापतीनामाधिपत्येऽभिषिक्तः तदातस्यस्मयोगर्वोऽभवत् २॥ ७ ६ ७ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गवादेयत्रब्रह्मनिष्ठान्तेश्वरानभिभूयतिरस्कृत्यवाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेतेतिश्रुतेः वाजपेयेनेष्ट्वासमारेभे ३ कृ
तस्वस्त्ययनाः कृतमंगलाः सभर्तृकाइतिदक्षिणादिभिः प्रथममर्हितानामपिपत्न्यर्हणेपुनरर्हणमुक्तं ४ तत्रदाक्षेच
राणांप्रजल्पतांसतांपित्र्ययज्ञमहोत्सवंश्रुत्वा ५ तत्रव्रजंतीउपदेवानांगंधर्वादीनांवरस्त्रियश्चस्वस्यनिलयस्याऽभ्याशेस

दृष्ट्वासवाजपेयेनब्रह्मिष्ठानभिभूयच बृहस्पतिसवंनामसमारेभेक्रतूत्तमम् ३ तस्मिन्
ब्रह्मर्षयः सर्वेदेवर्षिपितृदेवताः आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्चसभर्तृकाः ४ तदुपश्रु
त्यनभसिखेचराणांप्रजल्पतां सतीदाक्षायणीदेवीपितुर्यज्ञमहोत्सवम् ५ व्रजतीःसर्व
तोदिग्भ्यउपदेववरस्त्रियः विमानयानाःसप्रेष्ठानिष्ककंठीःसुवाससः ६ दृष्ट्वास्वनिलया
भ्याशेलोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः पतिंभूतपतिंदेवमौत्सुक्यादभ्यभाषत ७ सत्युवाच प्रजा
पतेस्तेश्वशुरस्यसांप्रतंनिर्यापितोयज्ञमहोत्सवःकिल वयंचतत्राभिसरामवामतेयद्य
र्थितामीविबुधाव्रजंतिहि ८ तस्मिन्भगिन्योममभर्तृभिःस्वकैर्ध्रुवंगमिष्यंतिसुहृद्दिदृ

क्षवः

भीपदृष्ट्वाऔत्सुक्यात्पतिमभ्यभाषतेतित्रयाणामन्वयः कथंभूतास्त्रियोदृष्ट्वाविमानानियानानियासांताः प्रेष्ठैःसहिताःनि
ष्कानिपदकानिकंठेयासांताःशोभमानानिवासांसियासांताः ६ लोलानिचंचलान्यक्षीणियासांमृष्टान्युज्ज्वलानिकुंडलानियासांताः ७ ८
निर्यापितःप्रवर्तितः हेवामशिवतेयद्यर्थितादृश्यतेतर्हिवयंचतत्राभिसरामगच्छामः नचाद्यापियागोनिवृत्तःयतोऽमीविबुधाव्रजं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ च॰ ३ ६ नीतंदत्तंपरिबर्हमलंकारादिद्रव्यंभवतासहअर्हितुंस्वीकर्तुंकामये अर्हितमितिपाठेसत्कृतंपरिबर्हमिच्छामीति ९ स्व
सृर्मेभगिनीःभर्तृभिःसंमिताःसदृशीःक्लिन्नधियंस्नेहार्द्रचित्ताचिरमुत्कंठमुत्सुकंमनोयस्याःसाहंद्रक्ष्यामिहेमृड उन्नीयमा
नंप्रवर्त्स्यमानेअध्वरेध्वजमिवदृश्यंश्रेष्ठमध्वरम् यद्वाउत्क्षिप्यमाणंयज्ञकेतुंयूपंवा १० अहोकिंतत्राश्चर्यंयेनतदौत्सु
क्यमितिचेद् अतआह त्वयीति हेअजएतद्विश्वमाश्चर्यरूपंत्वय्येवत्वन्माययारचितंविभाति अतोयद्यपितवनाश्चर्यंतु

अहंचतस्मिन्भवताऽभिकामयेसहोपनीतंपरिबर्हमर्हितुम् ९ तत्रस्वसॄर्मेननुभर्तृसंमि
तामातृष्वसॄःक्लिन्नधियंचमातरं द्रक्ष्येचिरोत्कंठमहर्षिभिरुन्नीयमानंचमृडाऽध्वजम् १०
त्वय्येतदाश्चर्यमजाममाययाविनिर्मितंभातिगुणत्रयात्मकंतथाऽप्यहंयोषिदतत्त्वविच्चते
दीनादिदृक्षेभवमेभवक्षितिम् ११ पश्यप्रयांतीरभवान्ययोषितोऽप्यलंकृताःकांतसखा
वरूथशः यासांव्रजद्भिःशितिकंठमंडितंनभोविमानैःकलहंसपांडुभिः १२ ॥ ❋ ॥

द्भिस्तथाप्यहंयोषित् उत्सुकस्वभावातत्त्ववित्तत्त्वंचनजानामि अतोदीनाकृपणासतीहेभवमेभवक्षितिंजन्मभूमिंदिदृक्षे
द्रष्टुमिच्छामि ११ दिदृक्षामेवकैमुत्यन्यायेनव्यनक्तिपश्येतिद्वाभ्यांहे अभवेतिसुहृद्वियोगदुःखंत्वयानास्वादितमिति
भावः अन्यायोषितःसंबंधरहिताअपिप्रयांतीःपश्यकांतसखाःभर्तृसहिताःवरूथशःसंघशःकथंभूताःयासां
विमानैर्नभोमंडितंताःहेशितिकंठनीलकंठेतिपरानुग्रहायत्वयाविषमपिभक्षितमितिसूचयति १२ ॥ ❋ ॥ रामः ६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्य हे सुरश्रेष्ठ पितृगेहोत्सवं निशम्य सुताया देहः कथं नेंगते द्रष्टुं न प्रचलति तथाप्यनाहूताः संतः कथं गच्छाम स्तत्राह सौ
हृदयेन तं नं मित्रगृहं तथा भर्त्रादीनां च गृहं अनाहुता अप्यभियंति संतः हे स्वमार्य १३ हे अमर्त्यं तन्नस्मात्प्रसीद इदं मे वांछि
तं कर्तुं भवानर्हति कारुणिकत्वमेवाह अदभ्रचक्षुषा अनल्पज्ञानिनापि त्वया आत्मनो देहस्यार्द्धः हं निरूपिताद्यताय

कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नेंगते अनाहुता अप्यभियंति सौहृदं भ
र्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनम् १३ तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वांछितं कर्तुं भवान्कारुणिको वतार्हति।
त्वयात्मनोऽर्द्धेऽहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता माऽनुगृहाण याचितः १४ ऋषिरुवाच एवं गि
रित्रः प्रियया भिभाषितः प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः संस्मारितो मर्मभिदः कुवागिषून्
यानाह को विश्वसृजां समक्षतः १५ श्रीभगवानुवाच त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अना
हूता अप्यभियंति बंधुषु तेयद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसाऽनात्म्यमदेन मन्युना १६ वि
द्यातपोवित्तवपुर्वयः कुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः॥ त्वोऽर्धनारीश्वरइ निरूपितोऽसि अतो मां अनुगृहाण

याचितः सन् १४ अभिभाषितो भिया चितः कः दक्षः यानाह मर्मभिदं निये तान्कुवागिषून्दुरुक्तिबाणान्संस्मारितः सन् १५॥
अनाहुता अपीति त्वयदुदितं उक्तं तच्छोभनमेव किंतु अनात्म्यं देहाद्याव हंकारः तत्कृतेन मदेन मन्युना च ते बंधवो यद्यनुत्पादि
तदोषदृष्टयो भवंति तर्हि नउत्पादिता अरो पितादोषदृष्टिर्यैस्तैः १६ ननु विद्यादिगुणयुक्तो दक्षस्तस्माद्दोषेषु महत्सु कथं दोषदृष्टि

भा॰चे॰ स्मृतोहतायां विवेकज्ञानेनश्रेसति भूयसांमहन्नमानांधामतेजोनपश्यंतिहि नञ्गुणैः कथंविवेकनाशस्तत्राह सतांगुणैः विवे
१० कहेतुभिरपिअसन्नमानाभिनरैः दोषभूतैः अनस्वैनैर्भृतः धृतः पुष्टोवाअहंविद्वान्तापसइत्यादि नामानोगर्वस्तेनदुष्टाहष्टि
येषांते १७ स्वाजनव्यपेक्षयावंधुहस्यागृहान्नप्रतीयात्तानावलोकयेत् अनवस्थितचित्तत्वमेवाह येवक्रधियाकुटिलया
बुध्यायश्यंति आरोपिताउन्नमिताभ्रूःयेषुतान्यारोपितभ्रूणितैः आरोपिताभिर्भ्रूभिरितिवाअमर्षणैःसक्रोधैरक्षिभिः

स्मृतौहतायांभृतमानदुर्दृशः सध्यानपश्यंतिहिधामभूयसां १७ नैताहशानांस्वजनव्यपे
क्षयागृहान् प्रतीयादनवस्थितात्मनांयेभ्यागतानूवक्रधियाऽभिचक्षते आरोपितभ्रूभि
रमर्षणाक्षिभिः १८ तथाऽरिभिर्नव्यथतेशिलीमुखैः शेतेऽर्दितांगोहृदयेनदूयता स्वानां
यथावक्रधियांदुरुक्तिभिर्दिवाऽनिशंतप्यतिमर्मताडितः १९ व्यक्तंत्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः
प्रियात्मजानामसितुभुसत्तमता अथापिमानंनपितुः प्रपत्स्यसेमदाश्रयात्कः परितप्यते
यतः २० ॥ ११भिः १८ ननुस्वजनानांगृहंसुहृद्भिर्गंतव्यंतेषांदुश्चेष्टितंचसोढव्यंननतस्यदुःसहत्वादित्याह तथा
यतिक्ष्वरिभिः शिलीमुखैर्बाणैरर्दितांगः खंडितगात्रोपितथानव्यथते यतः शेतेस्वपिति स्वानांदुरुक्तिभिर्मर्मसुताडि राम:
तोयथादूयताव्यथमानेनहृदादिवानिशंतप्यति १९ मयितत्रगतायांनेयशंकेतिचेत्तत्राहव्यक्तंनिश्चितंउत्कृष्टाग १०
तेःस्थितिर्यस्यतस्यात्मजानांकन्यानांमध्येत्वंप्रियेतिमेसंमताऽसिपितुःसकाशात्मानंनलप्स्यसेमदाश्रयात्मत्संबंधात् २०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु भगवन् त्वया किमिति दक्षः तिरस्कृतः यतो ऽसौ त्वां दृष्ट्वा अनत आह पाच्यमानेन अलं दह्यमानेन हृदा मनसा दुःखितेंद्रियः कामिः पुरुषो जीवस्तस्य बुद्धिस्थितं तत्साक्षिणां निरहंकाराणामित्यर्थः समृद्धिभिः पुण्यकीर्त्यादिभिः एषां पदं स्थानमैश्वर्यं प्राप्तुमकल्पः अशक्तः सन् सुरं दृष्ट्वा असूयया आह हरि केवलं द्विषंति २१ ननु त्वया प्रत्युत्थानविनयाद्यकरणादवज्ञात एवासौ तत्राह हे सुमध्यमे प्रत्युद्गमादिकं मिथो जनैर्यद्विधीयते तत्प्राज्ञैः साधु विधीयते साधुत्वमेवाह परस्मै श्रीवासुदेवाय गुहाशयाय अंतर्यामिने एव तच्च चेतसैव परिपूर्णे तस्मिन् कायिकव्यापारायोगात् अतो ऽंतर्यामि दृष्ट्या मनसा सर्वं कृतं

पाच्यमानेन हृदातुरेंद्रियः समृद्धिभिः पुरुषबुद्धिसाक्षिणां अकल्प एषामधिरोढुमंजसा

पदं परं द्वेष्टि यथाऽसुरा हरिं २१ प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे

प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिने २२ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं य

दीयते तत्र पुमान पावृतः ॥ १९ मिति भावः २२ किंच न केवलमभ्यागतेष्वेव वासुदेवदृष्ट्या नमनं क्रियते

किंतु नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चिंत्यत इत्याह विशुद्धं सत्त्वमंतःकरणं सत्त्वगुणो वा वसुदेवशब्दितं वसुदेवशब्देनो

क्तं कुतः यद्यस्मात्तत्र तस्मिन्सत्त्वे पुमान् वासुदेव ईयते प्रकाशते अपगतमावृतमावरणं यस्मात्तस्य अयमर्थः वसुदेवे भ

वतिप्रतीयत इति हि वासुदेवः परमेश्वरः प्रसिद्धः स च विशुद्धे सत्त्वे प्रतीयते अतः प्रत्ययार्थेन प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो निर्धा

र्यते तत्र स्ववासयति देवमिति निरुक्त्या वसत्यस्मिन्निति निवासः देवः दीव्यते द्योतत इति वा वसुभिः पुण्यैर्दीव्यति प्रका

शत इति वा वसुदेवशब्दवाच्यं शुद्धं सत्त्वं ततः किमत आह सत्त्वे च तस्मिन्नमया नमसा नमस्कारेणानु विधीयते सेव्यत इ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰टी॰ त्यर्थः मनसेतिपाठेमनसाविशेषेणधीयतेधार्यतेचिंत्यतइत्यर्थः यतः अधोभूतेषुप्रत्याहृतेष्वक्षेषुजायतेप्रकाशते इंद्रि
११ यागोचरइत्यर्थः २३ ततस्मात्त्वयाननिरीक्ष्यः देहकृदपीतिपोषकत्वादिभिरौपचारिकपितृत्वव्यावृत्यर्थं द्विट्शत्रुः तस्येवा
हहेवरोरुष्योदक्षः विश्वसृजांयज्ञगतंमांनिरपराधंतिरोऽकरोत्तिरस्कृतवान् २४ विपक्षेदोषमाह यदीतिमद्वचोऽति

सत्वेचतस्मिन्भगवान्वासुदेवोह्यधोक्षजोमेमनसाविधीयते २३ तत्तेनिरीक्ष्योनपिताऽ
पिदेहकृद्दक्षोममद्विट्तदनुव्रताश्चये योविश्वसृक्यज्ञगतंवरोरुमामनागसंदुर्वचसाऽक
रोत्तिरः २४ यदिव्रजिष्यस्यतिहायमद्वचोभद्रंभवत्यानततोभविष्यति संभावितस्यस्वा
जनात्पराभवोयदासस्द्योमरणायकल्पते २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधे
उमारुद्रसंवादेतृतीयोऽध्यायः ३ मैत्रेयउवाच एतावदुक्त्वाविरराम शंकरः पत्न्यंगनाशंह्यु
भयत्रचिंतयन् सुहृद्दिदृक्षुः परिशंकिताभवान्निष्क्रामतीनिर्विशतीद्विधाससा॥१॥

हायंत्वतिक्रम्ययतः संभावितस्यसुप्रतिष्ठितस्ययदापराभवोभवतितदासपराभवः मरणायकल्पते॥ २५॥ ❋॥
॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थेतुपतिंहित्वागतापित्राऽवमानिता रू राम॰
षानिर्भर्त्स्यतंयज्ञेजहौदेहमितीर्यते १ उभयत्रअनुज्ञानेवलान्निवारणेचसुहृद्दिदृक्षुः निष्क्रामतीभवात्परिशंकितापुन ११
र्निर्विशतीचतदासासतीद्विधाआसबभूवनगतानस्थिताआंदोलावत्रगतिरभवत् १॥ ६९ ❋ ९ ९॥ ६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुहृदांदिदृक्षायाःप्रतिघातेनदुर्मनाः अश्रूणांकलाभिःलेशैरतिविह्वलाव्याकुला अप्रतिपूरुषंस्वसमानपुरुषांतररहितंप्र
धक्ष्यतीवभस्मीकरिष्यंतीव रुषाजातोवेपथुःकंपोयस्याः २ ततस्तंविहायपित्रोर्गृहानगात कथंभूतंयःप्रीत्यातस्यैआ
त्मनोदेहस्यार्द्धमदात् त्यागेहेतुःस्त्रैणंस्त्रीस्वभावःतेनविमूढाधीर्यस्याःसा ३ द्रुतविक्रमांशीघ्रंगच्छंतींसहपार्षदैःयक्षैः

सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदंत्यश्रुकलाऽतिविह्वला भवंभवान्यऽप्रतिपूरुषंरु
षाप्रधक्ष्यतीवैक्षतजातवेपथुः २ ततोविनिश्वस्यसतीविहायतंशोकेनरोषेणचदूयताहृ
दापित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान् प्रेम्णात्मनोयोऽर्द्धमदात्सतांप्रियः ३ तामन्वगच्छ
न्द्रुतविक्रमांसतीमेकांत्रिनेत्रानुचराःसहस्रशः सपार्षदयक्षामणिमन्मदादयः पु
रोवृषेंद्रास्तरसागतव्यथाः ४ तांसारिकाकंदुकदर्पणांबुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः
गीतायनैर्दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृषेंद्रमारोप्यविटंकिताययुः ५ आब्रह्मघोषोर्जितयज्ञवै
शसंविप्रर्षिजुष्टंविबुधैश्चसर्वशः ॥ श्चवर्त्तमानाःमणिमान्मदश्चआदिर्येषांतेपुरः पुरतोवृषेंद्रोयेषांते।

गतव्यथानिर्भयाःरुद्रातिक्रमेणतस्यागमनादागतव्यथाइतिवा ४ तांवृषेंद्रमारोप्यसारिकादिभिःक्रीडोपकरणैः श्वे
तातपत्रादिभिश्चमहाराजविभूतिभिःसहविटंकिताःशोभिताययुःसारिकापठननिरूपितापक्षिणीगीतायनैर्गीताश्र
यैः ५ आसमंताद्घोषवद्वेदघोषस्तेनोर्जितंशोभमानंयाज्ञसंबंधिपशुविशसनंयस्मिन् यद्वातेनोर्जितंअतिशयितंयज्ञवै

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४ भा·च· ऋसंपरस्परंस्पर्द्धयस्मिन् तद्यजनंयज्ञस्थानंसमाविशद्देवी विबुधैश्चजुष्टंमृदादिभिर्निसृष्टानिनिर्मितानिभांडानियात्रा।
१२ णियस्मिन् ६ कश्चननाद्रियत् नादृतवान्यज्ञकृतोदक्षात् यद्भयंतस्मात्तत्रहेतुःतेनविमानितांस्वसॄर्जननींचऋतेविना
तास्तुसादराःपरिषस्वजुः आलिंगितवत्यःप्रेमाश्रुभिर्निरुद्धःकंठोयासां ७ अप्रतिनंदिता अनादृतासतीनादत्तनगृहीता।

मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडंयजनंसमाविशत् ६ तामागतांतत्रनकश्चनाद्रि
यद्विमानितांयज्ञकृतोभयाज्जनः ऋतेस्वसॄर्वैजननींचसादराः प्रेमाश्रुकंठ्यःपरिषस्व
जुर्मुदा ७ सौदर्य्यसंप्रश्नसमर्थवार्त्तयामात्राचमातृष्वसृभिश्चसादरम् दत्तांसपर्य्यांवरमा
सनंचसानादत्तपित्राऽप्रतिनंदितासती ८ अरुद्रभागंतमवेक्ष्यचाध्वरंपित्राचदेवेकृत
हेलनंविभौ अनादृतायज्ञसदस्यधीश्वरीचुकोपलोकानिवधक्ष्यतीरुषा ९ जगर्हसाऽ
मर्षविपन्नयागिराशिवद्विषंधूमपथश्रमस्मयं स्वतेजसाभूतगणान्समुत्थितान्निगृह्य
देवीजगतोऽभिशृण्वतः १० ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ७ वनीकथंसौदर्य्यैःसोदरत्वेनभगिनीनांयःसंप्रश्नः रामः
तत्रसमर्थायोग्यायावार्त्तातयासहतांचनादत्तनाशृणोदित्यर्थः ८ नविद्यतेरुद्रस्यभागोयस्मिंस्तं देवेरुद्रेकृतंहेल। १२
नंअवज्ञामाहात्म्यानाद्यकरणात् ९ जगर्हनिंदितवती अमर्षेणकोपेनविपन्नाअव्यक्तानयाशिवंद्वेष्टिइतिशिवद्विट्तं॥
धूमपथःकर्ममार्गस्तत्रश्रमोऽभ्यासस्तेनस्मयोगर्वोयस्यदक्षस्यवधायसमुत्थितान्स्वाज्ञयानिगृह्यनिवार्य १० ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निंदामेवाह नयस्येतित्रयोदशभिः मुक्तवैरकेत्यक्तविरोधेतस्मिन् शिवे भवंतं ऋते विनाकतमः प्रतीययेत् प्रतिकूलमाच

रेत् वैराभावेहेतवः यस्यलोके अतिशायनः अतिशायितोनास्ति तथाप्रियश्चाप्रियश्चनास्तिसमासपाठे अतिशयेन प्रियोना

स्ति देहभृतांप्रियोऽयमात्मातस्यसमस्तस्यात्मनिकारणभूतेसमस्तस्यस्वइतिवा ११ तस्यचप्रतिकूलकरणंद्वेधामहत्तम

द्रोहेणसाक्षात्तद्रोहेणच तत्रपुरुषाणांचातुर्विध्यंवदंतीमहत्तमद्रोहमाह दोषानितिद्वाभ्यां हेद्विजेत्यधिक्षेपः भवादृशाः

तद्विधाः असूयकाः परेषांगुणेषुदोषानेवगृह्णंतिनतुगुणान् केचिन्मध्यस्थागुणेषुदोषान्नगृह्णंतिकिंतुयथास्थितान् ॥

नयस्यलोकेऽस्त्यतिशायनः प्रियस्तथाऽप्रियोदेहभृतांप्रियात्मनः तस्मिन्समस्तात्म

निमुक्तवैरके ऋते भवंतंकतमः प्रतीययेत् ११ दोषान्परेषांहिगुणेषुसाधवोगृह्णंति

केचिन्नभवादृशाद्विजगुणांश्चफल्गून्बहुलीकरिष्णवोमहत्तमास्तेष्वविदद्भवानघ

म् १२ नाश्चर्यमेतद्यदसत्सुसर्वदामहद्विनिंदाकुणपात्मवादिषु ॥ ११ गुणदोषान्विवेकेनगृह्णं

तितेतुमहांतउच्यंते साधवस्तुकेवलंगुणानेवगृह्णंति नदोषान्तेतुमहत्तराउच्यंते महत्तमास्तुदोषान्नगृह्णंत्येवतेच

स्वल्पान्नपिगुणान्बहुलीकुर्वंतीत्याह फल्गून्अल्पानपिगुणान्बहुलीकुर्वंतिइतिकरिष्णवोभवंतितेषुभवान् अघमविदत् विदितवान्कल्पितवानि

त्यर्थः तच्चब्रह्मिष्ठानभिभूयकल्पितवानित्यनेनसूचितं १२ एतच्चदुर्जनेषुयुक्तमेवेत्याहनेति कुणपंजडंशरीरंतदेवा

त्मेतिवदंतियेतेष्वसूयांश्रसंतोतिः सेर्ष्ययथाभवत्येवंमहतांविनिंदेतियत् एतदाश्चर्यंनभवतिसेर्ष्यानिरस्तंनेजः प्रभावोय

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ टी॰ १२ येषामितिवा यद्यपिमहापुरुषाः स्वनिंदांसहंतेनथाऽपितत्पादरेणवस्तदसहमानाः तेषांतेजोनिरस्यंतिअतोऽशक्तिःखुमह
त्स्वरनमेवोचितमित्यर्थः १३ तदेवंमहत्तमद्रोहनुत्क्वानस्मिन्नेवंकृतंद्रोहमाह यदितिद्वाभ्यां यतयस्यद्व्यक्षरमात्रंक्षिवर
तितत्वस्तिदंनामनृणांसर्वेषामास्यऽघंसर्वंहंति केवलंगिरैवेरितंउच्चारितंननतुमनः पूर्वकंनतुसकृदपिप्रसंगादति तंशि
वंद्वेषि नलंघ्यशासनमाज्ञायस्यअहोशिवेतरः अमंगलरूपः १४ पापहरत्वमुक्त्वाभुक्तिमुक्तिप्रदत्वेनशिवंवर्णयन्नाहयस्य

मेर्व्यंमहापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजस्सुतदेवशोभनम् १३ यद्द्व्यक्षरंनामगिरेरितंनृ
णांसकृत्प्रसंगादघमाशुहंतितत् पवित्रकीर्तिंतमलंघ्यशासनंभवानहोद्वेष्टिशिवंशि
वेतरः १४ यत्पादपद्मंमहतांमनोऽलिभिर्निषेवितंब्रह्मरसासवार्थिभिः लोकस्ययद्वर्षति
चाशिषोऽर्थिनस्तस्मैभवान्द्रुह्यतिविश्वबंधवे १५ किंवाशिवाख्यमशिवंनविदुस्त्वदन्येब्रह्माद
यस्तमवकीर्यजटाः श्मशाने तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्येमूर्द्धभिर्दधतितच्चरणा

पादपद्मंमनांस्येवालयस्तैः ब्रह्मरसोब्रह्मानंदः सएवासवोमकरंदः तदर्थिभिः यच्चार्थिनः सकामस्यलोकस्यताआशि राम: १३
षोवर्षति १५ यदुक्तंशिवापदेशाद्यशिवइतियच्चोक्तंप्रेतावासेष्वित्यादितदाक्षिपंत्याह किंवेति योजटाअवकीर्यश्म
शानेअवसत्वसतिस्मतस्यश्मशानस्यमाल्यानिभस्मानिनृकपालानिचभूषणत्वेनसंतियस्यतंत्वत्तोऽन्येनविदुः किं
तेविदंत्येवेतिचेत्ननतथासतितेषांतद्दासत्वानुपपत्तेरित्याह तच्चरणावस्रष्टंगलितंनिर्माल्यंयेमूर्द्धभिर्धारयंति १६॥९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंचमस्कंधप्रारम्भः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१
भा॰पं॰ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय अथा
१ तः पंचमस्कंधव्याख्याऽनेकविशेषवान् प्रियव्रतान्वयो यत्र सप्रपंचः प्रपंच्यते षड्विंशत्याधुनाध्यायैः पंचमेऽस्यानमीर्यते १
लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा पृथिव्युपर्यधोलोके मर्यादा त्रिविधा मता २ पुनश्चैकैकशस्तेषु मर्यादा बहुधा म
ता भुविद्वीपादिमर्यादाः पाल्यंते राजभिः पृथक् ३ भूमेरुपरि देवाद्यैस्ततश्चाधोऽसुरादिभिः तत्राध्याये तु विंशत्या प्रियव्रतपुरः
सरैः ४ भुवोद्वीपादिमर्यादाः पालिता इति वर्ण्यते त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिष्विति कीर्त्यते ५
अतलादिषु दैत्याद्यैः पालनं च ततस्त्रिभिः तत्र तु प्रथमेऽध्याये ज्ञानिनो राज्यनिर्वृतिः ६ पुनश्च ज्ञा

श्रीगणेशायनमः॥ राजोवाच॥ प्रियव्रतोभागवत आत्मारामः कथंमुने
गृहेऽरमतयन्मूलः कर्मबंधः पराभवः १ ननूनंमुक्तसंगानांतादृशा
नांद्विजर्षभः गृहेष्वभिनिवेशोऽयंपुंसांभवितुमर्हति॥२॥ ❁ ॥

ननिष्ठेति प्रियव्रतकथाद्भुता वक्ष्ये प्रियव्रतस्यापि निबोध त्वं सत्तम ७ यो नारदादात्म
विद्यामधिगम्य पुनर्महीं भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदमिति पूर्वस्कंधांते उक्तं प्रिय रामः १
व्रतस्य प्रथमं आत्मविद्या ततो गृहाश्रमः ततः सर्वसंगत्यागेन मोक्ष इत्युक्तं तत्र विस्मितः पृच्छति प्रियव्रतो भागवतः आत
्मारामः गृहे कथमरमत ननु रमतां को दोष इति चेदत आह कर्मणां बंधः पराभवश्च स्वस्वरूपतिरस्कारो यन्मूलो
भवति यद्गृहं मूलं कारणं यस्य १ गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशात्स्यात् स च भागवतानां आत्मारामाणां न संभवा
तीत्याह नूनमिति २॥ ❁ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ भा॰पं॰ ३

तत्रदेहयोगेतावत्पारतंत्र्यंप्रसिद्धमित्याह भवायेति भवोजन्मभवायघर्थमव्यक्तेनेश्वरेणदिष्टंदत्तंदेहयोगंजनताजीवसमूहः स
दाधत्तेनतत्वन्यथाकर्तुंशक्नोति अंगहेप्रियव्रत १३ कर्मकरणेऽपिपारतंत्र्यमाह यद्वाचीति यस्यवाचिवेदलक्षणायांतंत्यांदाम
न्याम गुणाः सत्वादयः तत्पूर्वकाणि चयानिकर्माणि तन्निबंधनैर्दामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुदृढैः हेवत्सवयंसर्वेसुयो
जिताः निबद्धाः संतस्तस्मैईश्वरायबलिंवहामः तदिच्छयाकर्मकुर्मः नसिनासिकायांप्रोतावद्धाः संतश्चतुष्पदोबलीवर्दायथा
द्विपदेपुरुषाय १४ भोगेषुपारतंत्र्यमाह ईशाईश्वरेणअभिसृष्टंदत्तमेव अंगहेप्रियव्रत अवरुंध्महेस्वीकुर्मः यथास्वामिनादत्तमे

कर्म १ भवायनाशायचकर्मकर्तुंशोकायमोहायसदाभयाय सुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनतां
ऽगधत्ते १३ यद्वाचितंत्यांगुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्सवयंसुयोजिताः सर्वेवहामोबलिमीश्वराय
प्रोतानसीवद्विपदेचतुष्पदः १४ ईशाऽभिसृष्टंह्यवरुंध्महेऽगदुःखंसुखंवागुणकर्मसंगात् ॥
आस्थायतत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मतांऽधाइवनीयमाना १५ मुक्तोपितावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्ध
मश्नन्नभिमानशून्यः यथाऽनुभूतंप्रतियातनिद्रः किंत्वन्यदेहायगुणान्नवृंक्ते १६ ॥ ॥ रम्यः ३

वकणिशादिबलीवर्दाभक्षयंतिनस्वेच्छयातद्वत् नचैवंवैषम्यमीश्वरस्ययतोगुणकर्मसंगान्नाथोयद्यद्देवतिर्यगादिलक्ष
णंदेहमयुंक्तयोजितवान् तत्तदास्थायस्वीकृत्य यथाऽंधाः चक्षुष्मताछायामातपंवानीयमानाः संतः १५ नन्वेतत्सर्वम
विद्वषएवनत्वात्मविदइत्याशंक्याहमुक्तोऽपीति यावत्प्रारब्धंकर्मतावत् यथास्वप्नेअनुभूतंप्रतियातनिद्रः गतनिद्रः
अभिमानशून्यएवानुस्मरति नतर्हिभोगवासनयापुनर्जन्मभवेत्तत्राहकिंतुदेहांतरारंभकानुगुणान्कर्माणिवासनाश्चनवृंक्तेन

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हंसयानेनोपलक्षणेन एनं पितरमुपलभमानः मत्पिताऽयमिति लक्षयन् पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृतांजलिः स
न सहसैवाभ्युत्थायार्हणेन पूजयासहोपतस्थे तुष्टाव प्रियव्रतं तदामंदस्त्रोण्यां नारदः उपदिशति मनुश्च तं नेतुमागतोऽस्तीति ज्ञात।
व्यम् ६ हे भारत भगवानादिपुरुषो ब्रह्मा ऽपि तं प्रियव्रतमिति हो वाचेत्यन्वयः तेन नारदेनोपनीतमर्हणं यस्य सः सूक्तवाकेन य
थोचितवाक्येन अतिशयेन उदिता वर्णिता गुणगणाः अवताराः सुजयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य १० प्रवृत्तिनिष्ठमद्वाक्यं प्रतिकूलं।

तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन
सह पितापुत्राभ्यामवहितांजलिरुपतस्थे ६ भगवानपि भारत तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेना
तितरामुदितगुणगणावतारसुजयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्तं सदयहासावलोक इति होवाच १०
श्रीभगवानुवाच निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि माऽसूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयम् वयं भवस्ते तत एष
महर्षिर्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टम् ११ न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनी
षया वा नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहंतुं तनुभृद्विभूयात् १२॥ ११ मत्वामप्यसूयां करिष्य
तीति शंकमानो नाहमेवं वदामि किंतु मन्मुखेन हरिरेव त्वामाज्ञापयतीति वदन् प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह निबोधेति नव
भिः ऋतं सत्यम् अप्रमेयं देवमसूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं नार्हसि तेन तव ततः तातः एषः त्वद्गुरुश्च महर्षिः दिष्टमादिष्टमाज्ञां वि
वशाश्च अस्वतंत्राः संतो वहामः ११ विवशत्वमेवाह चतुर्भिः नेति तस्य कृतं तेन निर्मितं तनुभृज्जीवः तपआदिभिर्विहं
तुमन्यथाकर्तुं न विभूयात् प्रभुर्न भवेत् मनीषया सामादिबुद्धिबलेन परतः बलवदाश्रयात् १२॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यैकांतभाजनतयानियताश्रयत्वेन अनिच्छायाहेतुः परमार्थसतत्वमात्मयाथात्म्यमवगतंतद्येनसतथा अतः ब्रह्मसत्रे
२ णात्मध्यानेनकार्येण दीक्षिष्यमाणः नियमंगृहीष्यन् प्रागपिवासुदेवएवनिरंतरसमाधियोगेनचित्तैकाग्र्येणसमावेशि
तःसमर्पितःसकलकारकाणामिंद्रियाणांयाःक्रियास्तासांकलापोयेनसः यद्यपितत्पित्रोक्तंनप्रत्याख्येयंतथाऽपितदधिकरणे
राज्याधिकारेअसतोऽपिमिथ्याभूतादपिराज्यप्रपंचादात्मनपराभवमालोचयन्नाभ्यनंदत ६ गुणविसर्गस्यगुणसृष्टेःपरिबृं

ह्मातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतयास्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानसमा
धियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदद्यद्यपितदप्रत्याम्नातव्यंतदधिक
रण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपिपराभवमन्वीक्षमाणः ६ अथह भगवानादिदेवएतस्यगु
णविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिजगण
परिवेष्टितःस्वभवनादवततार ७ सतत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथ
ममरपरिवृढैरभिपूज्यमानःपथिपथिचवरूथशःसिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीय रामः
मानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प॥ ८॥ हणंसमृद्धिस्तदनुचिंतयाव्यवसितः सकलजगता २

मभिप्रायोयेनसः यथाराज्ञा चारैर्मंडलेश्वराणामभिप्रायोनिश्चीयतेतद्वत् अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्वेदैर्निजगणैश्चमरी
च्यादिभिः परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः ७ सचब्रह्मातत्रतत्रउडुपतिश्चंद्रइवप्रकाशमानोगंधमादनस्यद्रोणींदरीम
॥ वभासयन्नुपसर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढैरिंद्रादिभिः ८

महासक्तिर्हि कुटुंबादिस्पृहया भवति सा च तेषां नास्तीत्याह महतामिति उत्तमश्लोकपादयोः छायाकामादिसंतापहारिणी
तया निर्वृत्तचित्तं येषां तेषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति ३ दाराद्यासक्तस्य तमोक्षः श्रीकृष्णेऽस्खलितामतिश्चाभूदिति यत् अयं च महा
न्संशय इत्याह संशय इति ४ अंगीकृत्य परिहरति वाढं अभिनिवेशादिकं नास्तीति सत्यमेव तथाऽपि विघ्नवशेन तेषां प्रवृ
त्तिः पूर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिश्च संगच्छत इत्याह भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरूपो यो रसस्तस्मिन्नावेशितं चेतो यै

महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृत्तचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः ३ संशयोऽ
यं महान् ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ४ श्रीशुक उवा
च वाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेतसो भागवतपर
महंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति ५ यर्हि वाव ह
राजन्स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांऽजसाऽवगतपरमार्थसत
त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाऽ॥ ६ तेऽपि केनचिदंतरायेण विघ्नेन विहता

अपि स्वां शिवतमां पदवीं मार्गं न हि हिन्वंति न त्यजंति कां भागवता एव परमहंसास्तेषां दयितस्य प्रियस्य हरेः कथां न त्यजंति ५
प्रियव्रतस्य ब्रह्मा द्वेवांतरायरूपा बभूवेति तत्प्रसंगमाह यर्हीत्यादिना विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्वेत्यंतेन यर्हि वाव ह यदा हि
वाव इति प्रसिद्ध्यां दो ह इति च सः स्वपित्रा मनुना अवनितलपरिपालनायोपामंत्रितो नियुक्तो नैवाभ्यनंदत् तन्नैच्छत् अथ ह तद्देव
भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततारेत्यन्वयः उपामंत्रणे हेतुः आम्नाताः राज्ञां शास्त्रेणोक्ता ये प्रवराः श्रेष्ठा गुणास्तेषां गण

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुगृहेवर्तमानस्यभोगान्भुंजानभुंजानस्यकुतोऽभिमानाभावोमोक्षोवा अतस्तत्यागेनवनवासएवयुक्तस्तत्राह भयंसंसारःस्या
देवप्रमत्तस्यअजितेंद्रियस्य वनेष्वितिसंगभियावनाद्वनांतरंगच्छतोपीत्यर्थः सहैवषट्सप त्नः शत्रवोमनोबुद्धींद्रियाणिचयस्या
स्सतयाभूतएववनेष्वपि यत्तआस्तेबुधत्वेनजितेंद्रियत्वादात्मरतेः आत्मारामस्य अवद्यंरागादिदोषंकिंकरोतिनकरोत्येव १७
ननुगृहेवसतः पुरुषस्यरागादयःसंभवंतिनतुवनइत्याशंक्याह यइति यःषट्वैरिणःषडिंद्रियाणि विजिगीषमाणःसपूर्वं
गृहेषुस्थित्वातेषामत्यंतंनिरोधमकुर्वन्जेतुंयतेत क्षीणेष्वरिषुकामंगृहेऽन्यत्रवाविचरेत् यतोलोकेऊर्जितारीन्दुर्गाश्रित

भयंप्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतः सआस्तेसहषट्सपत्नः जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्यगृहाश्रमः
किंनुकरोत्यवद्यम् १७ यःषट्सपत्नान्विजिगीषमाणोगृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वम् अत्येति
दुर्गाश्रितऊर्जितारीन्क्षीणेषुकामंविचरेद्विपश्चित् १८ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गा
श्रितोनिर्जितषट्सपत्नः भुंक्ष्वेहभोगान्पुरुषातिदिष्टान्विमुक्तसंगःप्रकृतिंभजस्व १९ श्रीशु
कउवाच इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयाऽ
वनतशिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवाह २०॥

१८ एवात्येतिजयतिपश्चात्दुर्गेवाऽन्यत्रवावर्ततेयुध्येतेतिपाठेप्रह
रेदित्यर्थः १८ इदंचगृहदुर्गाश्रयणंप्राकृतानां त्वंतुअब्जनाभस्यांघ्रिसरोजकोशएवदुर्गंतदाश्रितअतएवनिर्जितषट्सपत्नश्चतथाऽ
पिपुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टानदत्तान्भोगांस्तावत्भुंक्ष्वपश्चाद्विमुक्तसंगःसन्प्रकृतिंस्वरूपंभजस्व आत्मनिष्ठोभवेत्यर्थः १९ आत्मन
स्तोलघुतयाअल्पत्वयातच्छासनमंगीचकारयद्वा आत्मनोयदनुशासनंतत् अलघुतयागौरवेणबाढंतथाकरिष्यामीतिअवनतकं

॥२०॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ भा॰पं॰ ४ ॥६८॥

मनुनासंतुष्टेनउपकल्पितापूजायस्यप्रियव्रतस्ययोगभ्रंशात्नारदस्यचशिष्यनाशात्कुटिलमीक्षणंसंभवतितन्नुबासीत्

त्याह अविषमंयथातथातयोरभिसमीक्षमाणयोःसतोः आत्मनः सम्यगवस्थानेअवाङ्मनसंवाङ्मनसयोः अविषयंक्षयं

निवासंजगामपाठांतरेअवाक्वाचामगोचरंकथंचिन्मनसः क्षयंविषयेअतः अव्यवहृतंव्यवहाराच्छून्यंब्रह्मनिरूढंप्रवर्त्तय

न्व्यवहाराद्विलक्षणः सन्व्यवहारातीतंतस्वरूपंचिंतयन्नंतर्हितइत्यर्थः २१ पुत्रंराज्येभिषिच्यवनंयास्यामीत्येवंयोमनोरथःसःपरेण

भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमा

णयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसंक्षयमव्यवहृतंप्रवर्त्तयन्अगमत् २१ मनुरपिपरेणै

वंप्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयेआस्था

प्यस्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशायाउपरराम २२ इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छ

याधिनिवेशितकर्म्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतआदिपुरुषस्यां

घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेनपरिरंधितकषायाशयोऽवदातोऽपिमानवर्द्धनोमहतांमहीतल

२२मनुशशास

ब्रह्मणैवप्रतिसंधितःसंपादितोयस्यसः नारदस्यानुमतेनराज्येस्थाप्यस्थापयित्वा अतिविषमोदुस्त

रोयोविषयविषजलाशयोगृहंतस्य आशादिक्प्रवृत्तिवासनाभोगेच्छावातस्याउपरतोऽभूत् २२ यत्पृष्टंगृहेकथमरम

तेतितत्रोत्तरमुत्तरमुपसंहरति इतिहवावइत्यमेवहिअधिनिवेशितःप्रापितःकर्म्माधिकारोयस्यअखिलस्यजगतोबंधध्वं

सनःपरोऽनुभावोयस्यतस्ययदंघ्रियुगलंतस्यानवरतंध्यानंतदनुभावेनपरिरंधितकषायोदग्धरागादिमलआशयोयस्य अतःअ

राम ४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उइतिविस्मयेहेतिप्रसिद्धौवावेतिनिश्चयेआत्मनःसमानैःशीलादिभिरुदारान्महतोदशपुत्रानजनयामास २४ तानाह आग्नी
घ्रःइध्मजिह्वोयज्ञबाहुःमहावीरःहिरण्यरेताःघृतपृष्ठःसवनःमेधातिथिःवीतिहोत्रःकविश्चेति अग्नीनांनामानियेषांते २५
अभेमावात्तवाल्यादारभ्य २६ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमेश्रीमच्चरणारविंदयोरविरतस्मरणेनाविगलितअखंडितोयःपर

अथचदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्म्मणउपयेमेवर्हिष्मतींनामतस्यामुहवावआत्मजाना
त्मसमानशीलगुणकर्म्मरूपवीर्योदारान्दशभावयांवभूवकन्यांचयवीयसीमूर्जस्वतींनाम
२४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञवाहुमहावीरहिरण्यरेताघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकव
यइतिसर्व्वएवाग्निनामानः २५ एतेषांकविर्म्महावीरःसवनइतित्रयआसन्नूर्द्ध्वरेतसस्तआ
त्मविद्यायामर्भभावादारभ्यकृतपरिचयाःपारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहवाउपश
मशीलाःपरमर्षयःसकलजीवनिकायावासस्यभगवतोवासुदेवस्यभीतानांशरणभूतस्यश्री
मच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगतेभग
वतिसर्व्वेषांभूतानांआत्मभूतेप्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेणसमीयुः २७ अन्यस्यामपि
जायायांत्रयःपुत्राआसन्नुत्तमस्तामसोरैवतइतिमन्वंतराधिपतयः २८ ॥एमोभक्तियोगस्तस्यानुभावे

नविशोधितांतःकरणेप्रतीतोयोभगवान् तस्मिन्नात्मनःत्वंपदार्थस्यतादात्म्यं अविशेषेणविशेषोदेहाद्युपाधिःतदपोहे

टी॰ ५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१
मा॰ वे
५

उपशमाश्रयेषु तत्तु दशकोटिभिरेकमर्वुदं एतादृशानि वर्षाणामेकादशार्वुदानि जगतीं वुभुज इत्यन्वयः राज्ञो धर्म्मपालनं वि
षयभोगप्रभावे भोव्यं तत्रानायासेनैव धर्म्मपालनमाह अव्याहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात् तेन सारेण वले
न संभृतौ पूर्णौ दोर्द्दण्डौ तयोर्युगलं तेनापीडित आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टंकारः तेनैव युद्धं विना विरमिता निरस्ताध
र्म्मप्रतिपक्षा येन भोगातिशयमाह वर्हिष्मत्याः स्वभार्याया अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेक इव अनतर

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्वुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्या
हताखिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्द्दण्डयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्म्मप्रतिप
क्षो वर्हिष्मत्याश्चाऽनुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचि
रक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेक इवानववुध्यमान इव महामना वुभुजे २९ यावदवभासय
ति सुरगिरिमनुपरिक्रमन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्द्धेनैव प्रतपत्यर्द्धेनावच्छादयति तदा हि भ
गवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनंदन् समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि
दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामत् द्वितीय इव पतंगः ३०॥ एवंविषयासक्त्या आत्मानम एम॰

नववुध्यमान इव वुभुजे तत्र प्रमोदः पतिं दृष्ट्वा हर्षः ततः प्रसरणमभ्युत्थानादिलीला ततो यौषिण्यं योषित्स्वभावकृतं शृंगारानुभा ५
वप्रकाशनं ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिता हासावलोकाः ततो रुचिरक्ष्वेल्यादयः परिहासवाक्यादीनि तैः २९ प्रभावातिशयमा
ह यावदिति वसुधातलं लोकालोकपर्यंतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः तस्मिन्नर्धेनैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अर्द्धे न चावच्छादयति तमसा आवृणोति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्य इव पर्यक्रामत् न चेदमसंभावितं यतो भगवदुपासनेनोपा-
चितः अतिपुरुषः पुरुषानतिक्रांतः प्रभावो यस्य ३० ये वै उह अतिप्रसिद्धास्तस्य रथचक्राग्रकृता परिखा ता गर्त्ताः पुनः ये वै कृतास्ते ३१ नाना
हृतेषां परिमाणं शृण्विति शेषः पूर्वस्य यद्विस्तारमानं उत्तरस्तितो द्विगुणेन विस्तारमानेनेत्येवं सिंधुभ्यो वहिः समंतत उपक्लृप्ताः र
चिताः ३२ यथा सिंधुभ्यो वहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि वहिः सिंधव इत्याह क्षारोदेति दधिमंडो मथितं दधि एते सप्त ज

ये वा उह तद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्ते सप्त सिंधव आसन् यत एव कृताः सप्त भुवो द्वी
पाः ३१ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः तेषां परिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादु
त्तर उत्तरो यथासंख्यं द्विगुणमानेन वहिः समंतत उपक्लृप्ताः ३२ क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोद
क्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्तद्वीपपरिखा इवाऽभ्यंतरद्वीपसमाना एकैकश्ये
न यथानुपूर्वं सप्तस्वपि वहिर्द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्तेषु जंबादिषु वर्हिष्मती पतिरनु
व्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञवाहहिरण्यरेताघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्
यथासंख्येनैकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ३३ दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे प्रा
यच्छद्यस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ३४ नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरज

लधयः सप्तद्वीपानां परिखा इवाभ्यंतरैस्तैः संवेष्टिता ये द्वीपास्तैः समाना विस्तारतः वहिर्नीताः पृथक् सा जितषड्गुणानां
असंकीर्णतया ३३ ३४ अहो आश्चर्यं राज्ञः सामर्थ्यमिति परीक्षिदभिप्रायज्ञो भगवान्वादरायणिराह नैवमिति जिताः षट्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१
भा॰पं॰
६

गुणाः इंद्रियाणिषड्र्मयोवायैः तेषामेवंविधः पुरुषकारइतिनचित्रंनासंभावितंयतोविदूरविगतः अंत्यजोपियस्योत्क्रमस्यनामसकृदुच्चारयेद्यः सअधुनातत्क्षणमेवबंधंसंसारंतत्वमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः पाठांतरेतत्वंचांडालत्वंजहा
तिशुद्धोभवतीत्यर्थः ३५ तस्यपराक्रमंउपसंहरन्निर्वृत्तिक्रममाह सएवमिति देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः तदनुपतितोयोगुणविसर्गोराज्यादिप्रपंचः तत्संसर्गेण आत्मनिमनसिनिर्वेदोयस्य ३६ नमाहमयाअसाध्वनुष्ठितंयद्यतोऽभि

चित्रंविदूरविगतःसकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधं ३५ सएवमपरिमितब
लपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणाऽनिर्वृतमिवात्मानं
मन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ३६ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरवि
द्यारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचका
र ३७ परदेवतायाः प्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः इमांयथादायंविभ
ज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीत
हरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार ३८ ॥ निवेशितस्तत्रअलमलंविषयैर्वि
नोदमृगंमर्कटं ३७ परदेवतायाः हरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तोयआत्मप्रत्यवमर्शोविवेकस्तेननारदस्यपदवींतदुपदिष्टमार्ग
मेवपुनरनुससारेत्यन्वयः किंकृत्वा अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्यइमांपृथ्वींविभज्यभुक्तोभोगोयस्याः तांभार्यांमहाविभूतिः साम्राज्यसं
पत्तत्सहितांमहिषींमृत शरीरमिवपरित्यज्यतत्रहेतुः हृदिनिहितोनिर्वेदोयेनहृदीत्यसोत्तरत्राप्यन्वयः हृदिगृहीतोनिश्चितो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यमहिमोपनिबंधनश्लोकाः पूर्व्वसिद्धाः कथ्यंतेयथावेदेतदप्येषश्लोकोभवतीति कोनुकोनामकुर्यातच्छायांघ्नन्तमोनिरस्य
न् ३९ भूसंस्थानंद्वीपैः कृतंसरिद्भिरिवनादिभिः सीमाचयेनकृताभूतानांनिर्वृत्यैसुखाय अविवादाय ४० भौमंपातालजंदिव्यं
स्वर्गजंमानुषमर्त्यलोकजंमहित्वंवैभवंयोनिरयतुल्यंमेने पुरुषानुजनाविष्णुभक्तास्तएवप्रियायस्येति ४१ ॥इतिश्रीपंचम

तस्यहवाएतेश्लोकाः प्रियव्रतकृतंकर्म्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरंयोनेमिनिम्नैरकरोतच्छायांघ्नन्स
प्तवारिधीन् ३९ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्भिरिवनादिभिः सीमाचभूतनिर्वृत्यैद्वीपेद्वीपेविभ्भा
गशः ४० भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंकर्म्मयोगजं यश्चक्रेनिरयौपम्यंपुरुषानुजनप्रियः ४१
॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रियव्रतविजयेप्रथमोऽध्यायः १ श्रीशु
कउवाच एवंपितरिसंप्रवृत्तेतदनुशासनेवर्त्तमान आग्नीध्रोजंबूद्वीपौकसः प्रजाऔरसव
द्धर्म्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत १ सचकदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां
भगवंतंविश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपस्वीआराधयांबभूव २॥

कंधेटीकायांप्रथमोध्यायः १ द्वितीयेप्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रंस्त्रैणसंमतं पत्न्यांहिपूर्वचित्त्यांयोनाभिमुख्यानजीजनत् १ अस्मि
न्वंशेप्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रः स्त्रैणपुंगवः विहसन्निवतस्येदंचरितंमुनिरब्रवीत् २ जंबूद्वीपमोकोयासांताः प्रजाः पुत्रवत्पालयामास
धर्म्मावेक्षमाणः धर्म्ममवेक्षमाणइत्यर्थः १ पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणांवनितास्तासामाक्रीडाचलोमंदरः तस्यद्रोण्यांआ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२
भा॰पं॰
७

तदुपलभ्य ज्ञात्वा ब्रह्मा अभियापयामास संभोगार्थं प्रस्थापयामास ३ सा च तदाश्रमोपवनमुपवभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह वि
विधाश्च निविडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपास्तेषां निकराः तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्यः तास्वारूढाः स्थलविहंगा मयूरादय
स्तेषां मिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिः उच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये सलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा तथोपकू
जिता नादिता अमला जलाशया यस्तेषु कमलानि तेषामाकरमुपवनं ४ सुललिते गमने ये पदविन्यासास्तैर्गतौ विलासो यस्याः

तदुपलभ्य भगवान् आदिपुरुषः सदसि गायंतीं पूर्वचित्तिं नामाऽप्सरसमभियापयामास ३॥
सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारू
ढस्थलविहंगममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहं
सादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४ तस्याः सुललितगमन
पदविन्यासगतिविलासायाश्चाऽनुपदं खणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य
नरदेवकुमारः समाधियोगेनाऽमीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ५॥
तामेवाऽविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रंतीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहा | राम॰ ७
रविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं ६॥ एवं चकारस्तस्याश्चेत्येक
वाक्यत्वाय अनुपदं प्रतिपदं खणखणेति ध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनं आमीलितनयने एव नलिनमुकुले तयोः
युगलमीषद्विकाचय्य किंचिदुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ५ तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति हवक्ष्यमाणदशा।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्लोकाननुवाचजाड्यानुकरणंचवेदस्येनतद्दूशीकारार्थंदिविजानांदेवानांमनुजानांचयानिमनांसिनयनानिचतेषामाह्लार
दृचैर्गत्यादिभिर्नृणांमनस्सिकामस्यविवरंप्रवेशद्वारंविदधतींगतिश्चविहारश्चक्रीडाविनयश्चयुक्तोऽवलोकश्चसुस्वराएयक्षरा
णिचअवयवाश्चनेत्रादयस्तैः ६ निजमुखाद्विगलितममृतमिवस्वादुआसवरूपमादकंचयत्सहासंभाषणंतस्मिन्आमो
दोनिश्वाससगंधःतेनमदांधायेमधुकरनिकराःतैरुपरोधआवरणंतेनभयाद्द्रुतःशीघ्रोयःपदविन्यासःतेनवल्गुस्पंदनंकिंचिच्चल
नंस्तनकलशयोःकवरभारेरशनायांचयस्याःतांतस्याअवलोकनेनविहतावसरस्यदत्तावकाशस्य ७ कात्वंशैलेगिरावस्मि

निजमुखविगलितामृतासवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्या
सेनवल्गुस्पंदनस्तनकलशकवरभाररशनांदेवींतदवलोकनेनविहतावसरस्यभगवतोमक
रध्वजस्यवशमुपनीतोजडवदितिहोवाच ७ कात्वंचिकीर्षसिचकिंमुनिवर्य्यशैलेमायाऽसि
काऽपिभगवत्परदेवतायाःविज्येबिभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोऽर्थेकिंवामृगान्मृगयसेविपि
नेप्रमत्तान् ८ ॥वाणाविमौभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्मदंतौ॥ ९ ॥

किंचिकीर्षसिमुनिवर्येत्यादिपुंस्त्वेनसंबोधनाद्द्विजाड्यानुकरणार्थंहेमुनिवर्यनूनंभगवतःपरदेवताभूतस्यमायाऽसिस्त्रु
वावालस्यआह हेसुहृत्त्वंखेविज्येनिर्गुणेधनुषीबिभर्षिकिमात्मनोऽर्थेतवैवाभ्यांकिंकार्यमस्तिकिंवाप्रमत्तान्अजितेंद्रियान्
मृगतुल्यानस्मदादीन्मृगयसेनान्वशीकर्तुंधनुषीधारयसीत्यर्थः ८ कटाक्षावालक्ष्याहवाणाविमौशतपत्रेनेत्रकमलेतेएव
पत्राणिपिच्छानिययोःशांतौविभ्रमेणमंथरौपुंखाभ्यांविनापिरुचिरौपत्रतयाकल्पितनेत्राभ्यांपरभागस्यपुंखस्यानीयस्यभा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२
भा॰पं॰
८

अतिनिम्नौ तौ इष्टेणोद्दंतौ अग्रभागौ ययोः तौ कस्मै प्रयोक्तुमिच्छसीति न विघ्नः अतो भयादेतावत्प्रार्थयामहे तवायं विक्रमोऽस्मा
कं क्षेमायास्तु ८ तदंगपरिमललोभेनानुगच्छंतो भ्रमरा नालक्ष्याह शिष्याइति अजस्रं संततं युष्मत् शिखातो विलुलिता विग
लिताः सुमनसामभितो वृष्टीः गलितानि कुसुमानि भजंतीत्यर्थः शुद्धत्वेनोपमा वेदशाखाइवेति १० नूपुरस्वनमाकर्ण्याहवाचमि
ति तुभ्यं तव चरणगतपंजरयोः नूपूरयोः सिंजिरीणां अंतर्गतरत्नानां परं केवलं वाचं शृणुमः कथंभूतां अस्पष्टाः अदृष्टवक्तृकामुखरा अ

कस्मै युयुत्ससि वने विचरन्न विघ्नः क्षेमाय नो जड धियां तव विक्रमोस्तु ८ शिष्या इमे भगवतः
परितः पठंति माद्यंति सामसरहस्यमजस्रमीशं युष्मच्छिखाविलुलिताः सुमनोऽभिवृष्टीः स
र्वे भजंत्यृषिगणा इव वेदशाखाः १० वाचं परं चरणपंजरतित्तिरीणां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृण
वाम तुभ्यं लब्धा कदंबरुचिरंक विटंक बिंबे यस्यामलातपरिधिः क्वच वल्कलं ते ११ किं संभृतं
रुचिरयोर्द्विज शृंगयोस्ते मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे पंको रुणः सुरभिरात्मविषाण
ईदृक् येनाश्रमं सुभग मे सुरभीकरोषि १२॥ एतिप्रकटाचतां च पीतं परिधानं वस्त्रं नितंब कांतित्वेन प्रकल्प्याह क रामः ८

दंबकुसुमस्य रुचिर्दीप्तिः अंक विटंक बिंबे चनितंबस्य सुंदरमंडले त्वं लब्धा प्राणांतरे अंगेति संबोधनं मेखला मालक्ष्याह यस्यामलात
परिधिर्वर्त्तते वस्त्रं नितंबकांतित्वेन प्रकल्प्य वस्त्रमदृष्ट्वैवपृच्छति क्व च ते वल्कलमिति ११ स्तनावालक्ष्याह शृंगयोः स्तनयोः किं सं
भृतं किं पूर्णमस्ति मनोहरं किंचिदस्तीत्येतावत्तु जानामि यतो मध्येऽत्कृशोपि त्वं कृच्छ्रेण वहसि धारयसि यत्र च मे दृशि दृष्टिः श्रिता
संलग्ना स्ति अन्यथेदं द्वयं न घटत इति भावः स्तनगतं कुंकुममालक्ष्याह पंको रुण आत्मनस्तव विषाणे स्तने ईदृक् अत्यपूर्वः कृत इत्यत

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लोकंस्थानंयत्रत्योजनउरसाइत्यमपूर्वीवयवौविभर्त्तिमनसउन्नयनौक्षोभकौपाणंतरेइत्यंभूतलक्षणेतृतीयावक्त्रेचवदनेद्भुतंवि
भर्त्तिकिंतदाह रसोमधुरालापः रासोविलाससताभ्यांसहितासुधाअधरामृतं आदिशब्दात्स्मितनर्मादि १३ कावातवलोकेआ
त्मनोदेहस्यवृत्तिःआहारः अंगहेसखेअदनाच्चर्वणात्तहविरितितत्संबंधीगंधोवाति आगच्छतिइतितांबूलाभिप्रायं अद
नाद्धविरगभातीतिपाठेमनावद्भोजनात्तद्वहिर्भूतेवदृत्तिर्भातीत्यर्थः यतस्त्वविस्नोःकलासिविस्नुश्चनाश्नाति अनश्नन्नयो
अभिचाकशीतीतिश्रुतेः विस्नोःकलाऽसीत्यत्रहेतुः नवचकणौविस्नोरिवानिमिषोन्मकरौअनिमिषौरत्ननेत्रत्वेननिमे।

लोकंप्रदर्शयसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्यमुरसाऽवयवावपूर्वौ अस्मद्विधस्यमनउन्नय
नौबिभर्त्तिवहद्भुतंसरसरासमुधादिवक्त्रे १३ कावाऽत्मवृत्तिरदनाद्धविरंगवातिविस्नोः
कलास्यऽनिमिषोन्मकरौचकर्णौ उद्भिन्नमीनयुगलंद्विजपंक्तिशोचिरासन्नभृंगनिकरंस
रइन्मुखंते १४ योऽसौत्वयाकरसरोजहतःपतंगोदिक्षुभ्रमन्भ्रमतएजयतेऽक्षिणीमेमुक्तं
नतेस्मरसिवक्रजटावरूथंकष्टोऽनिलोहरतिलंपटएषनीवीं १५॥ एषश्लून्योउद्धसंतौमकरौ

तदाकारेकुंडलेययोःतौकिंच तवमुखंसरइतसरइवतदेवाह उद्भिन्नंचंचलंमीनयुगलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन्द्विजा
दंताःतेषांपंक्त्याशोचिःशोभायस्मिन्सरसित्तुद्विजाराजहंसाः आसन्नोभृंगनिकरइवकेशस्तोमःपरिमललुब्धा
भृंगस्तोमोवायस्मिन् १४ पतंगःकंदुकःभ्रमतःभ्रमच्चित्तस्यमेअक्षिणीएजयतेचंचलतांनयति वक्रकेशसमूहंमु
क्तंबंधनंनस्मरसिनसंभालयसिकिंकष्टःधूर्त्तोनीवींहरतिएतच्चनस्मरसिकिं॥ १५॥१५॥१५॥१५॥१५॥ ❋ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२
भा॰ पं॰
६

उपलब्धं प्राप्तं महत्यं मम हे मित्र मया सह तपश्चर्त्तुमर्हसि किंच सर्वैभवभावनः संसृतिविस्तारकोब्रह्मा मे प्रसीदति त्वां भार्यां कल्प
यतीत्यर्थः १६ द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तं दकृ मनश्चलयंस तन्नापयातिहे चारुशृंगियतस्तोचिन्तं तत्र मां तदधीनं नेतुमर्हसि स॥

रूपं तपोधन तपश्चरतां तपोघ्नं ह्येतत्तु केन तपसा भवतोपलब्धं चर्त्तुं तपोऽर्हसि मया सह मि
त्र मह्यं किं वा प्रसीदति स वै भवभावनो मे १६ न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन्मनो
दृगपि नो न वियाति लग्नं मां चारुशृंग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरंतु शिवाः सचि
व्यः १७ श्रीशुक उवाच इति ललनाऽनुयाति विशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां वि
बुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास १८ सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयः
श्रियौदार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जंबूद्वीपपतिना
भौमस्वर्गभोगान्बुभुजे १९ तस्यामु ह वा आत्मजान् राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरि
वर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रानजनयत॥१९॥ चिव्यस्तव सख्यो

पि शिवा अनुकूलाः सन्तु मां प्रति सरंतु अनुवर्त्तंतां यद्वा एतावत्पर्यंतं मे याः सचिव्यः सख्यः शिवाः फेरवः शृगाल्यः ताः प्रति
सरंतु निर्यांतु यद्वा वनवासे सहचर्यो हरिण्यः शिवाः प्रतिसरंतु प्रदक्षिणं गच्छंतु १७ ग्राम्येषु वैदग्ध्यं यस्याः १८ बुद्ध्यादीनां

रम
६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपतस्थे अभजत २० औत्पत्तिकेनैव स्वभावेन संहननं दृढांगत्वं २१ कामानां भोगैः अधि अधिकं मन्यमानः श्रुतिभिः वे
दोक्तैः कर्मभिः अवारुंध प्राप्य मादयंते मोदंते २२ इति एवं भूताः संज्ञाया सांताः परिणीतवंतः २३ इति पंचमे टीकायां द्वितीयः २

सा सूत्वाऽथ सुतान्नव वानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे २० आग्नी
ध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि
यथाभागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः २१ आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनम
धिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुंध यत्र पितरो मादयंते २२ संपरेते पितरि नव भ्रा
तरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञान
वोदवहन् २३ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे आग्नीध्रवर्णनो नाम द्वितीयोऽध्यायः २
श्रीशुक उवाच नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत
१ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमंत्रर्त्वि
ग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मा
नमपराजितं निजनाभिप्रेतार्थं विधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावयवा

तृतीये चरितं नाभेः परमंगलमीर्यते यस्य यज्ञे प्रतीतः सन्पुत्रोऽभूदृषभो हरिः १ नाभिराग्नीध्रसुतः अभिरामम आविश्चकार
अपुत्रया मेरुदेव्या भार्यया सह १ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सप्त ये योगा उपायास्तेषामुपपत्त्या संपत्त्या दुरधिग

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३

भा०पं० परमेभ्योऽपिपरमपुरुषप्रकर्षयुक्तयाकरुणयाउपकल्पयिष्यन्संपादयिष्यन्चकारात्कामितंचनापचितःअनपचितः
११ अपूजितएवपूजानपेक्षत्वात्स्वयमेवोपलक्षितःदृष्टोऽसिइतरवत्सापेक्षवत् १० यद्यपित्वंवरान्दातुमाविर्भूतोऽसित
थापिहे अर्हत्तमराजर्षेर्बर्हिषियज्ञेनिजपुरुषाणांत्वद्भक्तानामस्माकमीक्षणविषयोभगवान्यर्हियदाआसीत्तदाह्यय
मेववरःसंजातः ११ दर्शनस्यदुर्लभतामाहुः असंगेनवैराग्येणनिशितंयत्ज्ञानंसएवाऽनलस्तेनविधूताअशेषामला

अथायमेववरोह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेवरदर्षभोभगवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसी
त् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभवत्स्वभावानामात्मारामाणांमुनीनाम
नवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगणकथनोऽसि १२ अथकथंचित्स्खलनक्षु
त्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनःस्मरणायज्वरमरणदशायामपिसकलकश्म
लनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु १३ किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्र
जांभवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभगवंतमुपधावतिप्रजायामर्थप्रत्ययो

येषां अतोभवतइवस्वभावोयेषांतानेवाह आत्मारामाणांएवंभूतानांमुनीनामपिपरम ((धनदमिवाधनःफलीक रामः
मंगलायनंगुणगणकथनमेवनतुदर्शनंयस्यअनवरतंपरिगुणिताअभ्यस्तागुणगणायस्येतिसंबोधनं १२ दर्शि ११
नेनैवकृतार्थाअपिवरमेकंप्रार्थयंतेअथेतिस्मरणायविवशानांत्वांस्मर्तुमशक्तानांनः १३ अन्यच्चप्रार्थनीयमस्तीत्या
हुःकिंचेतिआशिषामैहिकानांस्वर्गापवर्गयोरपीश्वरंत्वामुपधावतिप्रजायामेवपुरुषार्थइतिप्रत्ययोयस्यअधनोयथा
॥ फलीकरणंतुषकणादिकमाशासानोधनदमुपधावति १४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इदंचनातिचित्रमित्याहुः इहसंसारेतेऽपराजितयामायया अनवसितपदव्याऽलक्षितमार्गया अपराजितः कोवैनकोऽपि
अतस्तयाऽनावृतमतिःकः अतएवविषयएवविषंतस्यस्पृहयावेगास्तैरनावृताप्रकृतिर्यस्यसःकः यद्यनुपासितमहच्चरणः
अनस्त्वन्मायायामोहितस्यैवमाशंसाघटतइत्यर्थः १५ अदभ्रकर्त्तः हेबहुकार्यकारिन् अल्पीयसेकार्यायत्वंयद्यस्मा

कोवाइहतेऽपराजितोऽपराजितयामाययाऽनवसितपदव्याऽनावृतमतिर्विषयविषरया
नावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदुहवावतवपुनरदभ्रकर्त्तरिहसमाहूतस्तत्रा
र्थधियांमंदानांनस्तद्यद्देवहेलनंदेवदेवार्हसिसाम्येनसर्वान्प्रतिवोढुमविदुषां १६ इतिनि
गदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणःसदयमिदमा
ह १७ श्रीभगवानुवाच अहोवताहमृषयोभगवद्भिरवितथागीर्भिर्वरमसुलभमभिया।
चितोयदमुष्यात्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्मवा
दोनमृषाभवितुमर्हतिममैवहिमुखंयद्विजदेवकुलं १८ ततआग्नीध्रीयेंऽशकलया
वतरिष्यामिआत्मतुल्यमनुपलभमानः १९॥ यदिहसमाहूतोऽसितत्रप्रजायामर्थधीर्येषांमंदानांतेषांनोय
द्देवहेलनमवज्ञानंतत्वसर्वान्प्रतितवसाम्येनहेतुनाप्रतिवोढुंसोढुमर्हसि १६ इतिनिगदेनगद्यात्मकस्तोत्रेणवर्षधरै
र्भारतवर्षपतिर्नाभिःतेनाभिवादितायेऋत्विजस्तैरभिवंदितौचरणौयस्य १७ असुलभत्वेहेतुःममाहमेवाभिरूपःसदृ
॥ शः कैवल्यादद्वितीयत्वात् द्विजेषुदेवाइवब्राह्मणास्तेषांकुलं १८ आग्नीध्रीयेनाभौ १९।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३ भा.पं. १२ पतिंनाभिं २० हे विस्नुदत्त तस्याबरोधायने अंतःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया शुद्धसत्वमूर्त्या ऽवततार केषांधर्मान् वातरशनानां दिग्वास
सांपाषंडिव्यावृत्यर्थमाह श्रमणानां तपस्विनां ऋषीणां ज्ञानिनां ऊर्द्धमंथिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां २१ इतिश्रीपंचमस्कंधेटी।
कायां तृतीयः ३ चतुर्थादित्रिभिः प्रोक्तमृषभस्य हितं महत् लोकार्थं येनसत्कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितं १ चतुर्थे शतपुत्रस्य राज्यं

इति निशामयंत्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायांतर्दधे भगवान् २० बर्हिषि तस्मिन्नेव विस्नुदत्त भगवान्
परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान्दर्शयितुकामो वातरश
नानां श्रमणानामृषीणामूर्द्धमंथिनां शुक्लया तनुवाऽवततार २१ इति श्रीभागवते महापुराणे पं
चस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ श्रीशुक उवाच अथ तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योप
शमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणदेवताश्चावनितल
समवनायातितरां जगृधुः १ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन च ओजसा बलेन श्रिया य
शसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार २ तस्य हींद्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षे न व
वर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाऽभ्यवर्षत् ३ रामः १२
तस्योपवर्ण्यते यस्य राज्ये जनः सर्वः संतोषामृतनिर्वृतः २ अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्षणानि पादतलादिषु वज्रांकुशादीनि य
स्य महाविभूतिभिः सर्वसंपद्भिः साम्यादिभिः सह वर्द्धमानप्रभावं प्रकृतयोऽमात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षंति स्म वर्ष्मणा देहेन तस्य वि
शेषणद्वयं वरीयसा श्रेष्ठतमेन बृहंतः श्लोकाः पद्यानि कवीनां यस्मिन् तेन च ओजस्तेजः वीर्यप्रभावः शौर्यं उत्साहः एतैर्गुणैरतिश्रे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अवरुध्य प्राप्य स्वैरं इच्छया गृहीतो नरलोकसमान धर्मो मनुष्याकारो येन तं अत एव मायया स्वपुत्र इति विलसिता मति
र्यस्य ४ आपौरप्रकृति पौरान् प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् कथंभूतो नाभिः जनपदः जनाः पौरादयः
पदं प्रमाणं यस्य सः आत्मजं धर्ममर्यादारक्षणार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्संगे निधाय विशालायां बदरिकाश्रमे प्रस

नाभिस्तु यथाऽभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा
स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवंतं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरा
गमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभि
रात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रस
न्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवंतं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्म
हिमानमवाप ५ यस्य ह पांडवेय श्लोकावुदाहरंति को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पु
मान् अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ६ ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मंगल
पूजिताः यस्य वर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ७ ॥

न्नं परानुद्वेजकं निपुणां च तीव्रं तेन उपा
सीनः सेवमानः कालेन तन्महिमानं जीवन्मुक्तिनामवाप ५ नाभेः तत् प्रसिद्धं कर्म अनु तदनंतरं को नु पुमाना
॥ ॥ चरेत् न कोपीत्यर्थः ६ मंगलैर्दक्षिणाभिः पूजिताः संतः ओजसा मंत्रबलेन ७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५
भा॰पं॰ अन्येषांग्रहणायप्रदर्शितोगुरुकुलवासोयेनअनुशिक्षमाणःअनुशिक्षयन्उभयविधिंश्रुतिस्मृतिलक्षणंकर्मविधिंअभि
१३ युंजन्अनुतिष्ठन्जयंत्यांभार्यायांआत्मजानांशतंजनयामासः ८ तंभरतमनुकुशावर्त्तादयोनवपुत्राःनवतेःअधा

अथहभगवान्ऋषभदेवःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धव
रैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयविधिंकर्म
समाम्नायआम्नातमभियुंजन्आत्मजानामात्मसमानानांशतंजनयामास ८ येषां
खलुमहायोगीभरतोज्येष्ठःश्रेष्ठगुणआसीत्येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ९ तम
नुकुशावर्त्तइलावर्त्तोब्रह्मावर्त्तोमलयःकेतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृक्विदर्भःकीकटइतिनवनव
तिप्रधानाः १० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथद्रुमिलश्चमा
सःकरभाजनः इतिभागवतधर्मदर्शनानवमहाभागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्महिमो
पबृंहितंवसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ११ यवीयांसएका रामः
शीतिर्जायंतेयाः पितुरादेशकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियाययज्ञशीलाः कर्मविशु १३
द्धाब्राह्मणाबभूवुः १२॥ ९नाज्येष्ठाः १० तदनंतरंकविप्रमुखानवभागवतधर्मप्रदर्शकाः वसु
देवनारदयोःसंवादोयस्मिन्उपरिष्टात्एकादशस्कंधे ११ महाशालीनाअतिविनीताः १२॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

केवलः शुद्धः विपरीतवत् अनीश्वरवत्कर्माणि कुर्वन् नियमयत् नियमितवान् पाठांतरे नितरां समयत् करणे हेतुः अनुगतं
उत्सन्नं धर्मं स्वयमाचरणे नातद्विदामुपशिक्षयन् कथं धर्म्मादीनामवरोधेन संग्रहेण आनंदो भोगः अमृतं मोक्षः १३ शी
र्षण्यः श्रेष्ठः तेनाचरितं तत्तदनुवर्त्तते यतः १४ सकलो धर्मो यस्मिन् तत् ब्राह्मं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्वेनैव विदितं तथापि ब्रा

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदानुभव ईश्वर एव विपरी
तवत्कर्म्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशां
तो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेन गृहेषु लोकं न्ययमयत् १३ यद्यच्छी
र्षण्याचरितं तत्तदनुवर्त्तते लोकः १४ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शित
मार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १५ द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोप
चितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज १६ भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एत
स्मिन् वर्षे न कश्चन पुरुषो वांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हिचिद
वेक्षते भर्त्तर्यनुसवनं विजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १७॥ ब्राह्मणानुदिष्टैव करोतीत्यर्थः १५ द्रव्या
दिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्र वयो यौवनं युवैव धर्ममन्विच्छेदिति वचनात् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्देशाः यथोप
देशं यथाविधि १६ अन्यस्मात् सकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथंचनापि न वांछति इच्छाऽनुदये दृष्टांतः अविद्यमा
नं खपुष्पादिकमिव न चान्यदीयमवेक्षतेऽपीत्यर्थः भर्त्तरि ऋषभदेवे प्रतिक्षणमुद्वसितस्नेहोद्रेकं विनान्यन्न वांछति १७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अवहितात्मनःसंयतचित्तानपिप्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्नितिइहवक्ष्यमाणमुवाच १८ इतिश्रीपंचमेस्कंधेऋषभदे
वानुचरितेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमेमोक्षधर्मोपदेशैःपुत्रानुशासनंउक्तंपारमहंस्यंचतस्यदृढ्यतीतिनिक्षया १ विड्भुजामपि
येसंतितान्कष्टान्दुःखदान्कामान्विषयान्नार्हतेतद्योग्योयंमनुष्यदेहोनभवतिदिव्यमुत्कृष्टंयेनतपसायस्मात्शुद्ध्येत्सत्वाद
नंतंब्रह्मसुखंभवति १ मोक्षबंधयोर्निदानमाहमहत्सेवामितितमसःसंसारस्यद्वारंयोषितांयेसंगिनस्तेषांसंगंमहतांलक्षणं।

सकदाचिदटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्त्तगतोब्रह्मर्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंती
नामात्मजानवहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहोवाच १८
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानुचरितेचतुर्थोऽध्यायः ४ ऋषभ
उवाच नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्भुजांये तपोदिव्यंपुत्रकायेनस
त्वंशुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यंत्वनंतं १ महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगं
महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताःविमन्यवःसुहृदःसाधवोये २ येवामयीशेकृतसौहृदार्थाज
नेषुदेहंभरवार्त्तिकेषुगृहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके ३ ॥

माह सार्द्धेनमहांतइतिसाधवःसदाचाराः २ मयिईशेकृतंसौहृदमेवअर्थःपुरुषार्थोयेषांवाशब्देनान्यनिरपेक्षसेवा
सलक्षणत्वंदर्शयतिदेहंबिभर्त्तीतिदेहंभराविषयवार्त्तैवनधर्मविषयायेषुतेषुजनेषुजायादियुक्तेषुगृहेषुचरातिर्मि
त्रंधनंवापाणांतेषुजायादिप्रदेषुयावदर्थाश्चयावदर्थमेवार्थोयेषामितिमध्यमपदलोपीसमासःदेहनिर्वाहाधिकस्पृहा

कामात्मा ह्येतीति यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति यद्यदा इंद्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन् विकर्म पापं नू
नं कुरुते यतो विकर्मणः प्राचीनादयं क्लेशदो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं साधु न मन्ये ४ देहादेर्नश्वरत्वात्क्रियानयमन
र्थ इत्याशंक्याह पराभवो देहादिना स्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्र हेतुः यावत्क्रियाः स्युः तावदिदं मनो हि क
र्मस्वभावमेव स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा ५ उक्तमुपसंहरति एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तृभूतं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुंक्ते पुनः

नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आपृणोति न साधु मन्ये यत आत्मनोऽयमसन्न
पि क्लेशद आस देहः ४ पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्वं यावत्क्रिया।
स्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ५ एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधी
यमाने प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ६ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां
स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् गतस्मृतिर्विंदति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ७
पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेनं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः॥ ((कर्म निष्ठं करोति जीवन्मुक्तः कर्म व्याहृत्यर्थे
माह अविद्येति अविद्यया आत्मनि उपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति एवं मनः कर्तृ पुरुषं कर्मवशं प्रयुंक्ते इति वा ६ न केव
लं देहयोगमात्रं अनर्थः इतरं चेत्याह यदा गुणानामिंद्रियाणां ईहां चेष्टां अयथा मिथ्या आत्मीया न भवतीति विपश्चिदविवे।
की सन्न पश्यति न पश्यतीति पाठे अयथा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिशून्यः सन् अज्ञो
मूढः मैथुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तापान्विंदति ७ ननु यथोपयोगं स्त्रिया मिथुनीभूय सुखमात्रमनुभवतः कुतस्तापाः।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५

भा०पं० स्तुतत्राह पुंसइति प्रत्येकंतयोरेकैकोहृदयग्रंथिरूपएवएनंमिथःस्थूलमनंहृदययोर्ग्रंथिंदुर्भेदंवदंति कुतइत्यत आह अ

९५ तः अस्मात् मिथुनीभावात् प्रत्येकंहृदयग्रंथिनातुदेहेंद्रियमात्रेऽहंममेतिमोहः अस्मात्तुगृहादिभिर्विषयभूतैर्महान्मोहोभवेदित्य
र्थः ८ कदातर्हितस्यनिवृत्तिरतआह यदाऽस्यजनस्यकर्मभिरनुबद्धोदृढोमनोरूपोहृदयग्रंथिः शिथिलोभवेत् तदाऽस्मात्
मिथुनीभावान्निवर्त्तते ततश्चहेतुमहंकारंत्यक्त्वामुक्तःसन्परंपदंयाति ९ हेतुमतिहायेत्युक्तंतत्रपंचविंशतिसाधना

अतोगृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोऽयमहंममेति ८ यदामनोहृदयग्रंथिरस्यकर्मानुब
द्धोदृढआश्लथेततदाजनःसंपरिवर्ततेऽस्मात्मुक्तःपरंयात्यतिहायहेतुं ९ हंसेगुरौमयिभ
क्त्याऽनुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाचसर्वत्रजंतोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासयातपसेहानिवृ
त्त्या १० मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमद्देवसंगाद्गुणकीर्त्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेनपु
त्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजयेन
सध्र्यक् सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचां १२ ॥ ६ ॥ ६ ॥ राम: ९५

न्याह चतुर्भिः हंसेमयिगुरौभक्तिः सेवाअनुवृत्तिस्तत्परता विगततृष्णया सर्वत्र लोकांतरेपि व्यसनावगत्या दुःखानुसं
धानेन ईहानिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन १० मदर्थैः कर्मभिः अहमेवदेवोयेषां तैः संगात् हे पुत्राः देहगेहयोरात्मबु
द्धेः अहंममेतिबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेन सध्र्यक् सम्यक् इति सर्वत्र संबंधः असंप्र
मादेन कर्त्तव्यस्यापरित्यागेन १२ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वत्रमद्भावोमद्भावनातत्रविचक्षणेननिपुणेनविज्ञानविराजितेनअनुभवपर्यंतेनज्ञानेनयोगेनसमाधिनाधृतुद्यमसत्व
युक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन्नहंकाराख्यमुपाधिंव्यपोहेत्निरस्येत् १३ ततःसाधनादुपरमेदित्याहकर्माशयेति
स्मिन्योगेनउपायेनयद्यपिफलेसिद्धेसाधनोपरमःसिद्धएवतथापियावद्देहपातंतदभ्यासशंकावारणायोक्तः १४ किंचपुत्रा
न्पिताशिष्यान्वागुरुःनृपश्चप्रजाःएवमनुशिक्षयेन्नममलोकंयःकामयतेयद्वामदनुग्रहएवार्थोपस्यविमन्युःशिक्षितस्या

सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेनयोगेनधृतुद्यमसत्वयुक्तोलिंगंव्यपो
हेत्कुशलोऽहमाख्यं १३ कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययाऽसादितमप्रमत्तःअनेनयोगेन
यथोपदेशंसम्यक्कृव्यपोह्योपरमेतयोगात् १४ पुत्रांश्चशिष्यांश्चनृपोगुरुर्वामल्लोककामो
मदनुग्रहार्थःइत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् कंयोजयन्मनुजो
ऽर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते १५ लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योऽर्थान्समीहेतनिका
मकामःअन्योन्यवैरःसुखलेशहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः १६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चि
दविद्यायामंतरेवर्तमानंदृष्ट्वापुनस्तंसघृणःकुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथाऽधं १७॥१८ कारणेऽपिको
पशून्यःअतज्ज्ञाननतत्त्वमविदुषःश्रेयोबुद्ध्याकर्मसुमूढान् अन्यथोपदेशप्रत्यवायमाह मनुजःकाम्यकर्मसुपुरुषंयोजयन्
नर्गतेसंसारकूपेपातयतितंसमनुजःकंअर्थंपुरुषार्थंलभेतनकमपीत्यर्थः १५ नयोजयेदित्येतदुपपादयतिलोकइतित्रि
भिःनष्टदृष्टित्वेहेतुःयद्गतिनिकामंअतिशयेनकामोयस्य १६ नमीदृशंकुबुद्धिंदृष्ट्वातत्रैवकस्तंप्रवर्तयेत्नकोपिउत्पथेनगच्छं

॥१८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पु॰
भा॰ पं॰
९६

समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्तिमार्गोपदेशेन यो न मोचयेत् स गुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः यद्वा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात्त
श्च तत्तस्य गुर्वादिर्न स्यादिति निषेधः ततश्च पिता न स्यादिति पुत्रोत्पत्तौ यत्नो न कार्य इत्यर्थः दैवं देवता न स्यादिति पूजा न ग्राह्येत्य
र्थः एवमन्यदपि द्रष्टव्यं १८ एवं मोक्षधर्माननुपदिश्य भ्रातृशुश्रूषणलक्षणं धर्मं स्वद्रोहादिनिवृत्तये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह
द्वाभ्यां इदं मनुष्याकारं शरीरं मम दुर्विभाव्यमवितर्क्यं मदिच्छाविलसितं न त्वहं प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः मे हृदयं तु सत्त्वं किं न हृदयं
यत्र धर्मः तत्र शुद्धसत्त्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मया ऽधर्मो दूरादेव पृष्ठे कृतः उत्सारितः अत एव मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः १९ भवंतश्च

गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्या
न्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युं १८ इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः पृष्ठे कृतो मे यद
धर्म आराद् अतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः १९ तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं
अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानां २० भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्ते
षु सबोधनिष्ठाः ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि गंधर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥ हृदयेन शुद्धसत्त्वमये

न जाताः तस्मान्मत्सरं हित्वा महत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वं ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वां वयं भजेम राजपुत्रत्वात्प्रजाश्च पालयामेति चेदत आ
ह तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति भावः २० इदानीं ब्राह्मणाश्च सेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रै
ष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहंतीति वीरुधः स्थावराः उत उच्चैः अतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपि ये सरीसृपाः सर्पंतीति जं
गमाः ते उदुत्तमा इति सर्वत्रानुषंगः तेष्वपि सबोधा निष्ठा स्थितिर्येषां पश्वादीनां ते कीटादिभ्यः ततः तेष्वपि मनुष्याः ततोऽपि प्रमथाः
भूतप्रेतादयः ततोऽपि गंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽन्ये विबुधानुगाः किंनरादयः २१ ॥

रामः
९६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेभ्योऽसुराः देवासुरेभ्यः संधिरार्षः देवाश्च मघवत्प्रधानाः देवेभ्यः इंद्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः ततोपि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः प
रः श्रेष्ठः स भवः विरिंच्यवीर्य्यः विरिंच्यो वीर्यशक्तिकारणं यस्य स विरिंच्यवीर्यः अतस्तज्जनकत्वादितिस्यात्तत्परः इत्यर्थः स विरिंच्यो मत्परः अहं
परो यस्य हि द्विजदेवा ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोऽहं २२ ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुलये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणात्परं तु भू
तं किं पश्यामि न किंचित् विप्रा इति तत्रत्या नां ब्राह्मणानां संबोधनं समस्यैवाभावादधिकं कुतस्त्यमित्यर्थः तत्र हेतुमाह

देवाऽसुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां भवः परः सोऽथ विरिंच्यवीर्यः स मत्प
रोऽहं द्विजदेवदेवः २२ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्पश्यामि विप्राः किमतः परं तु यस्मिन्नृभिः
प्रहुतं श्रद्धयाऽहमश्नामि कामं न तथाऽग्निहोत्रे २३ धृता तनूरुशती मे पुराणी येनेह सत्वं परमं
पवित्रं शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तितिक्षाऽनुभवश्च यत्र २४ मत्तोऽप्यनंतात्परतः परस्मा
त्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किंचित् येषां किमु स्यादितरेण तेषामकिंचनानां मयि भक्तिभाजां
२५ सर्वाणि मद्धिष्ण्यतया भवद्भिश्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि ॥ सार्द्धाभ्यां यस्मिन्ब्राह्मणैः श्रद्ध

यात्प्रक्षेपेण हुतमन्नादिकामं यथेष्टमहमश्नामि २३ मे तनुर्मूर्त्तिर्वेदाख्या येन ब्राह्मणेन इह लोके धृता यत्र च ब्राह्मणे
सत्वादयोऽष्टौ गुणाः संति ततः परं किं पश्यामीत्यन्वयः २४ निस्पृहत्वमाह मत्तोऽपि येषां न किंचित्प्रार्थनीयमस्ति तेषामित
रेण राज्यादिना किमु स्यात् न किमपि २५ तदेवं ब्राह्मणसंमानं विधायेदानीं सर्वभूतसंमानं विधत्ते हे सुताः सर्वाणि जंगमा
नि स्थावराणि च भूतानि मदधिष्ठानतया वो युष्माभिः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५
भा॰पं॰ संभावनीयानिपदेपदेक्षणेक्षणेविविक्तापूतामत्सरादिरहितादृष्टिर्येषांतैःतदेवममार्हणं २६ सर्वकर्मणामीश्वरार्पणंवि
१७ धत्तेमनोवचोदृशामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेयरिवर्हणंआराधनमेवसाक्षात्कृतंफलंयेनपरिवर्हणेनविनाका
लपाशाद्विमोक्तुंनईशितन्नसमर्थोभवेत् २७ स्वतएवसुशिक्षितानपिलोकानुशासनार्थंअनुशास्यमुनीनांपारमहंस्यध

संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे २६ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसाक्षा
त्कृतंमेपरिबर्हणंहि विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशेत् २७
श्रीशुकउवाच एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहाऽनुभावः
परमसुहृत्भगवानृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञान
वैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वतनयशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्जन
परायणंभरतंधरणिपालनायाभिषिच्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइ
वगगनपरिधानःप्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज २८ जडांध
मूकवधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तू
र्मंउपशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिच्यऋषभइत्यपदेशोनामयस्यसभगवान् ब्रह्मावर्तात्स्वदेशात्प्रवा॰ ष्णींबभूव २९ रामः
व्राजेत्यन्वयःउर्वरितोऽवशिष्टःशरीरमात्रपरिग्रहोयस्य २८ अभिभाष्यमाणोऽपिजनानांमध्येजडादिवद्वर्तमानस्तू १७
ष्णींबभूव अवधूतस्येववेषोयस्य २९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्रपुरादिष्वनुपथंमार्गेमार्गेअवनिचरापसदैर्दुर्जनैस्तर्जनादिभिः परिभूयमानोऽपितदविगणयन्नेवैकचरएकाकीपृ
थिवींपरिबभ्रामेत्यन्वयः तत्रपुरंपत्तनं ग्रामाहट्टवंतः आकरः खनिः खेटः कृषीवलग्रामः वाटःपुष्पादिवाटिका शिबि
रंसेनायावासस्थानं व्रजोगवांस्थानं घोषोगोपानां सार्थोयात्रिकजनसंघातः आश्रमाः ऋषीणांतर्जनंभयजननमुता
डनंप्रहारः अवमेहनंउपरिमूत्रणं ष्ठीवनंपूत्कृत्यश्लेष्मप्रक्षेपः ग्राव्णांशकृतोरजसश्चप्रक्षेपः पूतिवातोऽघोवायुःदुरुक्त

तत्रतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिच
रापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनाऽवमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजः
प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभया
नुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वात्अविखंडितमनाःपृ
थिवीमेकचरःपरिबभ्राम ३० अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदना
द्यवयवविन्यासःप्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणाय

तंशापःएतैः अगणनेहेतुःततः मक्षिकाभिरिवेति तत्रैवहेतुः असतिमिथ्याभूतेसंस्थानेसंनिवेशेदेहे ((तनयनरुचिरः
इत्युपलक्षणमाकारोयस्यसदितिपदेशमात्रंयस्यतस्मिन्निरभिमानत्वात्केनहेतुनाउभयोःसदसतोर्योऽनुभवःतत्स्वरूपे
णायत्स्वमहिम्न्यवस्थानंतेनअतएवाखंडितमनोयस्यसःपरिबभ्राम ३० सचतदाग्रहगृहीतइवादृश्यततत्रहेतुःपराकृपुर
तोऽवलंबमानाश्चतेकुटिलाश्चतेजटिलाश्चकपिशाश्चकेशाःतेषांभूरिभारोयस्यसः अवधूतमनाद्दतंअतएवमलिनंनिजशरी

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पु
भा·पं
१८

तोऽप्येवमदृश्यतअतिसुकुमाराणिकरचरणोरःस्थूलानितथाविपुलावाह्वादयःतएवावयवाःतेषांविशिष्टोन्यासःसन्निवे
शोयस्यसः तथाप्रकृत्यैवसुंदरःस्वभावसिद्धोहासःतेनशोभनंमुखंयस्यसतथानवनलिनदलवच्चरतीयेशिशिरतारेतापहारि
कनीनिकेअरुणेआयतेनयनेताभ्यांरुचिरःतथासदृशाअन्यूनाधिकाःसुभगाश्चकपोलकर्णकंठनासिकायस्यसतस्यवि
गूढस्मितंयद्वदनंतस्यमहोत्सवेनविभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकाममुद्दीपयन्एवंभूतोऽपितथाऽदृश्यतेत्यन्वयः ३१ यर्हि

सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसु
मशरासनमुपदधानःपरागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारोऽवधूतमलिननि
जशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ३१ यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याऽद्धाप्रतीप
मिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्ना-
तिपिबतिखादत्यवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः ३२ तस्यहयःपुरीष-
सुरभिसौगंध्यवायुस्तंदेशंदशयोजनंसमंतात्सुरभिंचकार ३३ एवंगोमृगकाकचर्यया-
व्रजंस्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकगोमृगचरितःपिबतिखादत्यवमेहतिस्म ३४॥ एवंयदालोकंजनं

योगस्यप्रतिपक्षमाचक्षाणःपश्यन्बभूवतस्यप्रतिक्रियाकरणंकर्मचनिंदितमित्याचक्षाणःतदाआजगरंव्रतमास्थितःसन्
शयानएवाश्नातिस्मेत्यन्वयःआजगरंव्रतंनामैकत्रैवस्थित्वाप्रारब्धकर्मोपभोगःअवमेहतिमूत्रयतिहदतिपुरीषमुत्सृजति
उच्चरितपुरीषेचेष्टमानोविलुठन्तेनैवादिग्धाआलिप्ताउद्देशादेहप्रदेशायस्यसः ३२ बीभत्समिवाशंक्याहतस्येतिपुरीषस्यसुरभिणा
गंधेनसौगंध्यंयस्यसवायुः ३३ एवंगवादिचर्ययापानादिकरोतिस्म
तदेवाहव्रजन्नित्यादिनाकाकमृगगवामिवान्यदपिचरितंवृत्तिर्यस्य ३४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नानायोगचर्या आचरतीतितथालोकयात्रापरिहाराययोगिभिरेवंवर्त्तितव्यमितिप्रदर्शनायतथाकृतवान्वस्तुतस्तुभगवान्स्व
तःअविरतःपरममहानंदउत्तरोत्तरप्रातगुणत्वेनोत्कोयआनंदःतदनुभवस्वरूपःकिंचवासुदेवेआत्मनोऽव्यवधानेनअभेदेनन
विद्यतेअन्येषामिवअंतरामध्येउदरस्यदेहोपाधेर्भावस्तेननित्यनिवृत्तोपाधित्वेनेत्यर्थःस्वतएवसिद्धैःसमस्तैरर्थैःफलैःपरि
पूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदतवैहायसंखेचरत्वंमनोजवंमनसद्दवदेहस्यवेगंदूरग्रहणंदूरदर्शनंहेनृपहृदयेनमनसा ३५

इतिनानायोगचर्याचरणोभगवान्कैवल्यपतिर्ऋषभोऽविरतपरममहानंदानुभवआत्मनिस
र्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवआत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थप
रिपूर्णोयोगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्द्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपा
गतानिनांजसानृपहृदयेनाभ्यनंदत ३५॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदे
वानुचरितेपञ्चमोध्यायः५ राजोवाच नन्नूनंभगवआत्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभ
र्जितकर्मबीजानांयोगैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितुमर्हंतीतियदृच्छयोपगतानि १॥६

॥इतिश्रीभागवतेटीकायांभावार्थदीपिकायांपंचमेपंचमोऽध्यायः ५॥ षष्ठेलीनाभिमानस्यदेहत्यागक्रमाभिधाप्रा
दहंतरवाग्नियःपश्यन्नपिनपश्यति १ योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदत इत्युक्तंतत्रपृच्छतिनेनतिभगवः हेभगवन्योगेनस
मीरितमुद्दीपितंयत्ज्ञानंतेनावभर्जितानिदग्धानिकर्मबीजानिरागादीनियैःतेषांयदृच्छयाप्राप्तानियोगैश्वर्याणिपुनः
क्लेशदानिभवितुंनार्हंतिअतःकिमितिनाभ्यनंददित्यर्थः १॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६
भा॰पं॰
२६

अथोक्तमपरिहरति सत्यमिति एके बुद्धिमंतोऽनवस्थानस्य चंचलस्य मनसो विश्वासं न संगच्छंते न सम्यक् प्राप्नुवंति शठः किरातो व्याधस्तेष्वपि संगेषु शठे किराते यथा मृगादिः तिसृप्रत्ययं तं वा पापात्मा रे शठो वंचकः किरातो वणिक् व्यवहर्त्तरि यथा अस्मिन् वा व्यवहर्त्ता विश्वासं न याति इत्यर्थः पाक्षिको दोषो वर्जनीय इत्युपदेष्टुं नाभ्यनंद दिति भावः २ यद्विश्रंभात् यस्य विश्वासात् चिराच्चीर्णं बहुकालसंचितं तपः चस्कंद सुस्राव ऐश्वरं विश्वामोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि सौभरिप्रभृ॰

ऋषिरुवाच ॥ सत्यमुक्तं किंत्विह वा एके न मनसोऽद्धा विश्रंभमनवस्थानस्य शठकिरात इव सं
गच्छंते २ तथा चोक्तं न कुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यद्विश्रंभाच्चिराच्चीर्णं चस्कं
द तप ऐश्वरं ३ नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्च
ली ४ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ॥ कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५
अथैवमखिललोकपाललामो विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्र॰
भावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमन
र्थांतरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ ॥ ९ ॥ तीनांतपं ३ तत्र हेतुः नित्यमिति कृतविश्वासो यो योगी तद्विषयं मनः कामस्य तमनु ये अरयस्तेषां च छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाराणां अवकाशं दत्वा पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंशयतीत्यर्थः ४ अरीन् कथयन्नुपसंहरति काम इति यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ५ प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह अथेति अखिलानां लोकपालानां रामः
२६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ललामो मंडनभूतोऽपि उपरत्तावाधितानुवृत्तिर्यस्मात्स उपररामदेहाभिमानं जहौ विलक्षणैरनेकप्रकारैरवधूतवेषादि-
भिर्न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन्स्सां परायविधिर्देहत्यागप्रकारं आधाराधेयभावव्याहत्यर्थमाह अनर्थांतरभावेन
अभेदेनउपासनाव्याहत्यर्थमाह असंव्यवहितं ६ मनसा स्वयंतत्त्वेऽप्यभिमानेकेनापि संस्कारेण देहः प्रचलतियथाकुलालच
क्रं सोऽप्ययमभिमानाभासः तेनसचजीवन्मुक्तोनामविद्यावासनयाभवतीतिततोविशेषमाहयोगमायावासनयेति ७ कोंकाटी

तस्य ह वा एवं मुक्तलिंगस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमाना
भासेन चंक्रममाणः ७ कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटका
चलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्द्धजोऽसंवीत एव विचचार ८ अथ समीरवेग
विधूतवेणुविघर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ९ यस्य किलानुच
रितमुपाकर्ण्य कोंकवेंककुटकानां राजाऽर्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन
विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषंडमसमंजसं निजमनीषया मंदः प्रवर्त्त-

नदेशान्गतः सनुकयापिवासनया आस्येकृतअश्मकवलोयेन अ संवीतो नग्नः ८ समीरवेगेन विधू   यिष्यते १०॥
तानां कंपितानां वेणूनां संघर्षणेन जात उग्रोदावानलः आलेलिहानः सर्वतोग्रसन् ९ अवधूतवेषेण ऋषभदेवस्तत्रगत
इत्येतत्प्रसंगचकमाह यस्यकिलाश्रमातीतमनुचरितं तद्देशवासिभ्य उपाकर्ण्य अर्हन्निति नाम यस्य सराजा स्वयं तत्र उपशि॥
क्ष्य शिक्षित्वा कुपथ अश्रौतो पाषंड अश्रुतं निजमनीषया सप्रवर्त्तयिष्यत इतरत्तान्वयं तत्र हेतुः कलावित्यादिभवितव्येन प्राणिनां पूर्वसं

१०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६
भा·पं· येनप्रवर्त्तकेनमनुजेष्वपसदानिकृष्टाःस्वविधिनानियोगोयस्मिन्शौचचारित्रेतद्विहीनाःदेवावज्ञारूपाण्यस्नानादीनिकुर्वन्तो
२० निगृह्णानाःवेदादीनांविदूषकाभविष्यंति ११ तत्फलंचांधंतमःप्राप्स्यंतीत्याहतेचेति अर्वाक्तनयाअवेदमूलयानिजलोक
यात्रयास्वेच्छाकृतप्रवृत्त्याआश्वस्ताःकृतविश्वासाः १२ ननुतर्ह्यनर्थकारीकिमर्थोऽयमृषभावतारस्तत्राहअयमितिर

येनहवावकलौमनुजापसदादेवमायामोहिताःस्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीनादेवहेल
नान्यपव्रतानिनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनिकलिनाऽधर्म
बहुलेनोपहतधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाःप्रायेणभविष्यंति ११ तेचह्यर्वा
क्तनयानिजलोकयात्रयांधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यंति १२ अयमवता
रोरजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थःतस्यानुगुणान्श्लोकान्गायंति १३ अहोभुवःसप्तसमुद्र
वत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति १४
अहोनुवंशोयशसाऽवदातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणःकृतावतारःपुरुषःसआद्यश्चचारधर्मं
यदकर्महेतुं १५ कोन्वस्यकाष्ठामपरोऽनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी॥ रजोप्लुतानांजनानांमो रामः
क्षमार्गोपशिक्षणार्थःतस्यकैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् १३ अधिकंपुण्यंयस्मिन्एतद्भारतंवर्षंऋषभाद्यवतारयुक्ता २०
निकर्माणि १४ प्रियव्रतस्यवंशःअवदातःशुद्धःयत्रवंशेयद्यस्मात्अकर्ममोक्षस्तस्यहेतुंधर्मंचचार १५ अपरःकोनुयोगी
अस्यकाष्ठांदिशमप्यनुगच्छेत् योयोगीयेनऋषभेणअसत्तयाअवस्तुत्वेनोदस्तानिरस्तायोगमायाःसिद्धीर्वांछतिकथं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भूताः कृतः प्रयत्नो यासु तदर्थं प्रयत्नं च करोतीत्यर्थः यद्वा कथंभूताः उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवितुमुद्यता अपीत्यर्थः १६ विशुद्धाचरि
तेयत् ईरितं कथितं समस्तं दुश्चरितमभितो हरतीति तया परममहामंगलानामयनं च अवहितः सन् अनयोरपि श्रोतः श्राव
यित्रोरपि अशेषेण भक्तिः सम्यक् अनुवृत्ता भवतीत्यर्थः १७ भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यां भक्तावेव न तु योगादिषु अनु
सवनमविरतमात्मानं स्नापयतः स्वयमासादितं अप्रार्थितं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि अनादरे हेतुः भगवदीयत्वे

योयोगमायाः स्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः १६ इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्म
णगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परमम
हामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयाऽनुशृणोत्याश्रावयति वाऽवहितो भगवति तस्मिन्
वासुदेव एकांततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते १७ यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विवि
धवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयं तस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमा
त्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियंते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वा
र्थाः १८ राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः ॥ १९ नैव परितः सम
माप्ताः सम्यक् प्राप्ताः सर्वे पुरुषार्था यैस्ते १८ ननु भगवतोऽतिसुलभत्वदर्शनान्मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादियमतिस्तु
तिरेवेत्याशंक्याह हे राजन् भवतां पाण्डवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदेष्टा दैवमुपास्यः प्रियः सुहृत् कुल
स्य पतिः नियंता किं बहुना क्व च कदाचित् दौत्यादिषु वः पाण्डवानां किंकरोऽपि आज्ञाऽनुवर्ती अस्तु नामैवं तथाऽप्यन्ये

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६
भा॰पं॰
२१

यांनित्यंभजतामपिमुक्तिंददातिनतुकदाचिदपिसप्रेमभक्तियोगं १९ वर्णितमृषभावतारंनमस्करोति नित्यमनुभूतं
यन्निजंरूपंसएवलाभः तेननिवृत्तातृष्णायस्यसः अतद्वचनयादेहाद्यर्थमनोरथेनश्रेयसिविषयेचिरंसुप्ताबुद्धिर्यस्यत
स्यजनस्यकरुणयानिर्भयमात्मस्वरूपंयआख्यातवान्तस्मैनमः २० इतिश्रीपंचमेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ अध्या

अस्त्वेवमंगभगवान्भजतांमुकुंदोमुक्तिंददातिकर्हिचितस्मनभक्तियोगं १९ नित्यानुभूत
निजलाभनिवृत्ततृष्णःश्रेयस्यतद्रचनयाचिरसुप्तबुद्धेःलोकस्ययःकरुणयाभयमात्मलोकमा
ख्यान्नमोभगवतेऋषभायतस्मै २० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवानु
चरितेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवताऽवनितलपरि
पालनायसंचिंतितः तदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामुहवा
आत्मजान्कात्स्न्येनानुरूपानात्मनः पंचजनयामासभूतादिरिवभूतसूक्ष्माणि २ सुमतिं
राष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमिति अजनाभंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्य
पदिशंति ३ सबहुविन्महीपतिःपितृपितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाःप्र
जाःस्वधर्ममनुवर्तमानःपर्यपालयत ४॥ ख्यानांत्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितं अष्टभिर्भरताख्यानमतःप्रस्तू
यतेऽधुना १ सप्तमेभरतोराज्येचिरंयज्ञैर्हरिंयजन् आरब्धकर्मनिर्वाणेहरिक्षेत्रेऽभजद्धरिं २ संचिंतितःसंकल्पेनैवराज्या
दौनियुक्तः ॥१॥ आत्मनोऽनुरूपान्भूतादिरहंकारइवभूतसूक्ष्माणीतिसंततिवृद्धौदृष्टांतः २ भारतमितिस्वना

म्नाख्यापकत्वेनधर्माद्यतिशयःसूचितः ३ बहुवित्सर्वज्ञः ४॥

२१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्राश्मयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपं उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः कर्मभिः श्रद्धयाईजे च तानेवाह आहृताः स्वाधिका
रेणात्मसात्कृताः ये अग्निहोत्रादयः तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलांगयुक्ताः प्रकृतयः विकलां
गा विकृतय इति तैर्द्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः अनुसवनमित्यंतं वा चातुर्होत्रविधिनेत्यंतं वा गद्यं ५ किंच संप्रचरत्सु प्रवर्त्तमा
नेषु नानायोगेषु विरचिता अनुष्ठिता अंगक्रिया येषां तेषु यदपूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमानः आश्रितयन् स यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सू
र्यादयस्तान् पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चक्षुरादिष्वभ्यध्यायत् ननु पृथक्त्वेनेतरान्वयः अपूर्वपक्षद्वयं मीमांसकानां तदा

ईजे च भगवंतं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मा
स्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना ५ संप्रचरत्सु नानायोगेषु वि
रचितांगक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां मंत्रा
णामर्थनियामकतया साक्षात्कर्त्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपु
ण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान्पुरुषावय
वेष्वभ्यध्यायत ६॥ इदानीमेव सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापूर्वं कालांतरफलोत्पादिका कर्मशक्तिर्वेति तदुक्तं या
गादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वापि फलमेवोपजायत इति तदेवाह क्रियाफलं धर्माख्यमिति
च ननु पक्षेऽगं देवताः कर्मप्रधानमिति मतेन न हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् तदुक्तं कर्मभ्यः प्राग्योग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य
वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सापूर्वमिष्यत इति अथ देवताप्रधानं कर्म तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰पं॰ द्रूपत्वाद पूर्वस्य देवताश्रयत्वमेवयुक्तं प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येव व्रीह्याद्याश्रयत्वं कुतोवावासुदेवाश्रयमपूर्वं भावय
२२ ति उच्यते यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यांतर्यामिणः प्रवर्त्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वं नतु तत्प्रयोज्य
स्य यजमानाश्रयं शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायात् अन्यथा ऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् तदेवाह साक्षात्कर्त्तरीति दे
वताश्रयत्वेपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतालिंगानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां
मंत्राणां येर्था इंद्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्वस्यांऽतर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापु
रुषरूपोपलक्षणश्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लि
खितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत ७॥

एवं भावनमेवात्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन मृदिताः क्षीणाः कषायाः रागादयो यस्य अध्वर्युभिरिति बहुवचनं
नानाकर्माभिप्रायेण ६ एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः क्व अंतर्हृदये यत् आकाश राम:
स एव शरीरमभिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषरूपस्योपलक्षणं आकारो यस्य तस्मिन् किंच॥ २२
श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवन्निश्चलतया स्थितेन उक्तेन पुरुषरूपेण॥
आत्मनि स्वमनसि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अत्यंतातिशयेन एधमानो रयो वेगः प्रकर्षो यस्याः ७॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंअनुवृत्ताआवर्षाणामयुतानितेषांसहस्रंतत्पर्यंतकालेऽवसितोनिश्चितःकर्मनिर्वाणावसरःराज्यभोगादृष्टसमाप्तिसम
योयेनसःअधिशक्तत्वभुज्यमानंरिक्थंधनंयथाविभागंविभज्यसकलसंपदांनिकेतात्आश्रयात्स्वगृहात्पुलहाश्रमंहरि।
क्षेत्रंप्रव्राजयत्क्षेत्रेविद्याधरकुंडेवात्सल्यंकारतेतेनसंनिहितःक्रियतेभक्तानामपेक्षितेनरूपेणसंनिहितोभवतीत्यर्थः ८॥

एवंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृपै
तामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राजयत्रहवा
वभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानांनिजजनानांवात्सल्येनसंनिधाप्यतेइच्छारूपेण ८ यत्राश्रम
पदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति ९ तस्मिं।
न्वावकिलसएकलःपुलहाश्रमोपवनेविविधकुसुमकिशलयतुलसिकांऽवुभिःकंदमूलफ
लोपहारैश्चसमीहमानोभगवतआराधनंविविक्तउपरतविषयाभिलाषउपभृतोपशमःप
रांनिर्वृतिमवाप १० तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्द्धमानाऽनुरागभरद्रुत
हृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक ॥ ९ आश्रमस्थानानिउभयतउपर्यध

श्चनाभिर्येषांतेर्दृषच्चक्रैःशिलामध्यगतैश्चक्रैःचक्रनदीगंडकीसरितांश्रेष्ठापवित्रीकरोति ९ एकलःएकःआराधनंसमीहा
मानःकुर्वाणःविविक्तःशुद्धःअतएवउपरतोविषयाभिलाषोयस्यउपभृतःसंवृद्धःउपशमोयस्य १० प्रवर्द्धमानानुरागस्यभरे
णयद्द्रुतंद्रवीभूतंयत्हृदयंतस्मिन्शैथिल्यमनुद्यमोयस्यआत्मनिदेहेउद्भिद्यमानंरोमपुलककुलंरोमांचवृंदंयस्यसककारःसमा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७
भा·पं·
२३

श्रौत्कंठ्यात् प्रवृत्तेन प्रणयवाष्पेण निरुद्धोऽवलोकोययोः तेनयनेयस्यसः एवंवर्त्तमानस्तामपि भगवत्सपर्यां नसस्मारेत्यन्व
यः तत्रहेतुः निजरमणस्यस्वप्रीतिदातुर्ये अरुणे चरणारविंदे तयोरनुध्यानेन परिचितः समृद्धोयोभक्तियोगस्तेन परिप्लुतः सर्व
तोव्याप्तः परमआह्लादः परमानंदोयस्मिन् गंभीरहृदयहृदे तस्मिन्नवगाढा निमग्ना धिषणायस्य ११ धृतानि भगवद्व्रतानि
येन सभगवंतं सूर्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः कीदृशः एण्या हरिण्या अजिनमैणेयं तदेववासस्तेन अनुसवना

श्रौत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणारविंदानुध्या
नपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपिक्रियमाणां
भगवत्सपर्यां नसस्मार ११ इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेयाजिनवाससाऽनुसवनाऽभिषेकार्द्रक
पिशकुटिलजटाकलापेन चविरोचमानः सूर्यर्चा भगवंतं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमंड
लेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच १२ परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्यभर्गो मनसेदंजजान सुरेतसाऽ
दः पुनराविश्यचष्टे हंसं गृध्राणंनृषद्रिंगिरामिमः १३॥ अभिषेकेणार्द्राः कपिशाश्चयाः कुटिला जटास्तासां।
कलापेन चविरोचमानः सूर्यप्रकाशिकयाऋचा हिरण्मयं ध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्त्तीत्यादिनोक्तं उज्जिहाने उद्गच्छ
तिसति सकारांतपाठे संनतात्यचाद्यच्च अर्थस्तुसएव १२ परोरजः रजसः प्रकृतेः परंशुद्धसत्त्वात्मकं सवितुर्देवस्य सूर्यस्य
भर्गः स्वरूपभूतं तेजः जातवेदोधनं कर्मफलं यस्मात्तत्कर्मफलदमित्यर्थः अत्रहेतुः यन्मनसैवेदं विश्वं जजान ससर्ज पुनः।
स्वयमदः सृष्टं विश्वमंतर्यामिरूपेण प्रविश्य गृध्राणं कांक्षंतं हंसं जीवं सुरेतसा चिच्छक्त्या विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः नृषुसी।

।ढ६:४
राम:
२३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥इतिश्रीपंचमस्कंधेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेभजतोविघ्नंतस्यकर्मांतरायतः एणरक्षाप्रसक्तस्यजातमेणत्वमीर्य
ते १ कृपयाऽपिकृतः संगः पतनायैवयोगिनः इतिप्रदर्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणं २नैयमिकंनित्यनैमित्तकविधिप्राप्तं
आवश्यकंअर्थप्राप्तंमूत्रोत्सर्गादिकृतमभिषेकादिकंयेनब्रह्माक्षरंप्रणवंजपन् उदकांतेनद्यास्तीरेजलाशयाभ्याशे
नद्याः समीपेपेपीयमानेअत्यासक्त्यापीयमानेसतितावदेवतत्क्षणमेवअविदूरेणसन्निधौमृगपतेः सिंहस्यउन्नादोम

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतचरित्रेभगवत्परिचर्यायांसप्तमोध्यायः ७॥
श्रीशुकउवाच एकदातुमहानद्यांकृताभिषेकनैयमिकावश्यकोब्रह्माक्षरमभिगृणानो
मुहूर्तत्रयंउदकांतउपविवेश तत्रतदाराजन् हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेके
वोपजगामतयापेपीयमानउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउद
पतत् १ तमुपश्रुत्यसामृगवधूःप्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणासुतरामपिहरिभया
भिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगततृषाभयात्सहसैवोच्चक्राम २ तस्याउत्प्ल
तंत्याअंतर्वत्न्याउरुभयावगलितोयोनिर्गतोगर्भःस्रोतसिनिपपात॥ ३ ❋ ३ ॥

हान्नादःउद्गतः १ प्रकृत्यास्वभावतः एवविक्लवाव्याकुलासुतरांतुहरिभयस्याभिनिवेशेनव्यग्रंव्याकुलंहृदयंयस्याः
पारिप्लवदृष्टिः परिभ्रांतनेत्राअगतातृषातृड्यस्याः उच्चक्रामनदीमुल्लंघितवती २ अंतर्वत्न्याः गर्भिण्याःउ
रुभयेनस्थानाद्विचलितोयोनेर्निर्गतः सन्स्रोतसिप्रवाहेनिपतितः तत्प्रसवोगर्भपातःउत्सर्पणमुल्लंघनंमयं॥३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰पं॰ चएतैः खेदेनातुरापीडितादर्य्यां गिरिगुहायां हरिणवधूः पपात अथानंतरं मृताच ३ एणकुणकं हरिणबालं अपविद्धं बंधुभि
२४ स्त्यक्तं इति एतैः कृपणत्वादिहेतुभिर्याऽनुकंपा तया आनयत् ४ कृतो निजः स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं तृणादिना पालनं वृ
कादिभ्यो रक्षणं लालनं चुंबनादिना प्रीणनं कंडूयनादिना एतैर्यदनुध्यानमासक्तिः तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमाः अ

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्य्यां कृष्णसारसती निपपाता
थ च ममार ३ तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसाऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकं
पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ४ तस्य ह वा एणकुणके उ
च्चैरेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनाऽनुध्यानेना
त्मनियमाः सह यमाः पुरुषपरिचर्य्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः
किल सर्व एवोदवसन् ५ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणर
येण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञाती
न्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद मय्यतिविस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपा
लनप्रीणनलालनमनसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा ६॥ १ हिंसादयः तत्सहिता ईश्वरपरिचर्यो
दयश्च प्रत्यहमेकैकशो वियुज्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्व एव उत्सन्ना बभूवुः ५ आसक्तिं प्रपंचयति अहो इत्यादिना इ
ति कृतानुषंग इत्यनेनतत् पर्यंतेन ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विभ्रंशितः मा इति मां च शरणं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रापितः मामेवमातापित्रादिवुद्ध्याउपेयायप्राप्नःयौथिकान्यूथसंघातिनः अनसूयुनाएतन्निमित्तंममस्वार्थोभ्रश्यतीति
दोषदृष्टिमकुर्वता ६ तद्देवाहनूनंहीति ७ इतिएवंकृतोनुषंगः आसक्तिर्येनमृगजहुनामृगापत्येनसहस्नेहेनाअनुवद्धंहृ
दयंयेन ८ स्नेहानुवंधमेवप्रपंचयतिकुशकुसुमेत्यादिना स्वधयतीत्यंतेनशालावृकाः श्वानः यदाभयंशंकमानोभ वति

नूनंह्यार्याःसाधवउपशमनशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थेस्वार्थोनपिगुरुतरानुपेक्षंते॥
७ इतिकृतानुषंगआसनशयनाटनस्थानाशनादिषुसहमृगजहुनास्नेहानुवद्धहृदयआ
सीत् ८ कुशकुसुमकिशलयसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणोवृकसालावृ
कादिभ्योभयमाशंसमानोयदासहहरिणकुणकेनवनंसमाविशति ६ तदायथिषुचमु
ग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयःकार्पण्यात्स्कंधेनोद्वहतिएवमुत्संगेउरसिचा
धायोपलालयन्मुदंपरमामवाप १० क्रियायांनिवर्त्यमानायामंतरालेषूत्थायोत्थाययदैन
मभिचक्षीततर्हिवावसवर्यपत्तिः प्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिषआशास्तेस्वस्तिस्ताद्व
त्सतेसर्वतइति ११ अन्यदाभृशमुद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणःसकरुणमतितर्षेणह
तदातेनसहवनंसमाविशति ६ अतिशयीतः प्रणयभरोयस्मततद्धृदयंयस्यसः १० ॥ वर्षय "रिणकुणा॥
निर्भरतः प्रकृतिस्थेनस्वस्थेनसात्भूयात् ११ अन्यदाअदर्शनेसकरुणंयथाभावतिएवमनुशोचन्निनिहोवाचे
त्यन्वयः अतितर्षेणअत्यौत्सुक्येनहरिणकुणा॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८ भा॰पं॰ २५

कविरहेणविह्वलेहृदयेसंतापोयस्यकश्मलंमोहंप्रापितः सन् १२ अपीतिसंभावनायांवनेत्यनुकंपायां अहोइतिखे
दशठकिरातयोवरिवंचनपराक्रूराचमतिर्यस्यअकृतसुकृतस्यातिर्भाग्यस्यममतच्छद्मादिकमगणयन्नचिंतयन्नागमि
ष्यतिकिं अपराधाचिंतनेहेतुः आत्मप्रत्ययेनस्वचित्तशुद्ध्याकृतविश्वासः सन्सुजनोनयथागणयतितद्वत् १३ श

कविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्किलकश्मलंमहदभिरंभितइतिहोवाच १२
अपिबतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुत अहोममानार्यस्यशठकिरातमतेरकृता-
सुकृतस्यकृतविस्रंभआत्मप्रत्ययेनतदविगणयन्सुजनइवागमिष्यतिकिं १३ अपि
क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतंदेवगुप्तंद्रक्ष्यामि १४ अपिचनवृकः साला
वृकोऽन्यतमोवानैकचरएकचरोवाभक्षयति १५ निम्लोचतिहभगवान्सकलजगत्
क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापिममनमृगवधून्यासआगच्छति १६ अपिस्विदकृतसुकृतमाग
त्यमांसुखयिष्यतिहरिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैर
संतोषंस्वानामपनुदन् १७ ॥ शष्पाणिकोमलतृणानि १४ नैकचरोयूथचरः सूकरादिः यद्वाएकएव

चरतिपःक्रूरस्वभावोव्याघ्रादिर्नभक्षयतिकिं १५ सकलकस्यक्षेमोयस्मात्सउदयोयस्यवेदत्रयीआत्मास्वरू
पंयस्यसः सूर्योनिम्लोचतिअस्तंयातिमृगवध्वान्यासोनिक्षेपभूतः १६ हरिणएवराजकुमारः आगत्यमांअपिस्वि
त्सुखयिष्यतीत्यन्वयः किंकुर्वन्विविधैरुचिरैर्दर्शनीयैर्निजैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानांखेदमपनुदन् १७ ॥ ॥ स्कं॰ ५ अ॰ ८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सभवतिचेतदित्याह क्वे लिकायां क्रीडायांमृषायः समाधिस्तेनामीलितेदृशौ येनतंमांप्रेमसंरंभेणप्रणयकोपेनएष
तजलबिंदुःतद्वदपरुषेणामृदुनाविषाणाग्रेणलुठतिसंघट्टयति १८ आसादितंहविर्यस्मिन्तस्मिन्बर्हिषिदर्भेदंताक
र्षणादिनाचापलेनदूषितेसतिदूषितेतिपाठेबर्हिषिविषयेदूषणंकृतेसत्यर्थःमयाधिक्षिप्तःसन्तत्क्षणमेवोपरतक्री
डानिश्चलआस्ते १९ इतिबहुधाप्रलप्योन्मत्तवद्बहिर्निर्गत्यतन्तत्खुरखातभूभागोपलंभसंभ्रांतहृदयआह किंवेतिअरे

क्वेलिकायांमांमृषासमाधिनाऽऽमीलितदृशंप्रेमसंरंभेणचकितचकितआगत्यपृषद
परुषविषाणाग्रेणलुठति १८ आसादितहविषिबर्हिषिदूषितेमयोपालब्धोभीत भीतःसप
द्युपरतरासऋषिकुमारवदवहितकरणकलापआस्ते १९ किंवाऽरेआचरितंतत्तपस्वि
न्याऽनयायदियमवनिःसविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाऽखरखुरपदपंक्ति
भिर्द्रविणविधुरातुरस्यकृपणस्यममद्रविणपदवींसूचयंत्यात्मानंचसर्वतःकृतकौतुकंद्वि
जानांस्वर्गापवर्गकामानांदेवयजनंकरोति २० अपिस्विदसौभगवानुडुपतिरेनंमृगपतिभ
यान्मृतमातरंमृगबालकंस्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपयाकृपणजनवत्सलःपरिपाति २१॥ १८ अहोऽत्र

नयाक्षित्याकिंवातपआचरितंतपस्विन्यासभाग्ययायद्यस्मादियंसविनयस्यकृष्णसारतनयस्यतनुतराःसुभगाश्च
शिवतमाश्चाखराश्चखुरायेषुतेषांपदानांतत्रतत्राकितानांपंक्तिभिःद्रविणंमृगस्तेनरहितस्यअतएवातुरस्यदुःखि
तस्यममद्रविणमार्गंसूचयंतीसतीस्वात्मानंचताभिःकृतमंडनंद्विजानांयज्ञभूमिंकरोतियस्मिन्देशेमृगःकृष्णस्तस्मिन्ध
र्मान्निबोधतेतिस्मृतेः २० तावदुदितेचंद्रेमृगंदृष्ट्वास्वमृग
त्वंसंभावयन्नाहअपिस्विदिति २१॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰पं॰ चंद्ररस्मिस्पर्शसुखंप्राप्याहकिंवेतिसंभावनायांआत्मजविश्लेषेणज्वरस्तापःसएवदववदहनःतस्यज्वालाभिरूपतप्यमा
२६ नाहृदयरूपास्थलनलिनीयस्याजलस्थंपद्मंतापंसोढुंक्षममितिस्थलग्रहणंउपसृतोमृगीतनयोयेनतंमांचंद्रःस्वधयति
शांतिंगमयतिवैः शिशिरंचतच्छांतंचमय्यनुरागेणगुणितंचआवर्तितंपुनःपुनःस्रवद्यद्वदनसलिलंतदेवामृतमयागभस्तयः
तैःलोकेहिमंत्रवादिनोवदनसलिलैस्तापंशमयंतीतिप्रसिद्धंउपसृत्यमृगीतनयइतिपाठेमनोरथांतरमेतत् उपसृत्य

किंवात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकंमामुपसृतमृ
गीतनयंशिशिरशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिःस्वधयतीतिच
२२ एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयोमृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्म्मणायोगारंभणतोवि
भ्रंशितःसयोगतापसोभगवदाराधनलक्षणाच्चकथमितरथाजात्यंतरएणकुणकआसंगः
साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतयाप्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरायविह
तयोगारंभणस्यराजर्षेर्भरतस्यतावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगण
यतआत्मानमहिरिवाखुबिलंदुरतिक्रमःकालःकरालरभसआपद्यत २३॥ ९मृगीतनयःकिंवा रामः

मांस्वधयिष्यतीति शेषंसमानं २२ मृगदारकवदाभासमानेनभगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्चविभ्रंशितःप्रारब्धक २६
र्मैवहेतुःकथमितरथेति साक्षात्स्वपुत्रवत्कथमासंगःस्यात्पूर्वंपरित्यक्ताद्दुस्त्यजात्औरसायेनअंतरायेणविहतं।
योगारंभणंयस्यआत्मानमविगणयतः आत्मचिंतामकुर्वतःतावदेवतीव्रवेगःकालोमृत्युसमयश्चापद्यत २३॥ ❁ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लोकं देहं मृगेण सहितं विसृज्य प्राकृत इव मृगशरीरमवाप   कथंभूतः कलेवरं मृतमनु न मृता न विनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृ
तिर्यस्य २४ आह स्वचित्ते २५ अहो कष्टं धीराणां मार्गाद्भ्रष्टोऽहं भ्रंशमेवाह यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगा येन विविक्तं पुण्या
रण्यं शरणं यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं सत् आरात् दू

तदानीमपि पार्श्ववर्त्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्ष्यमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना
विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवा
प २४ तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहाऽनुभावेनानुस्मृत्य भृश
मनुतप्यमान आह २५ अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य
विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवण
मननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन समावेशितं समाहितं का
र्त्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव २६ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृ
ज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं का
लंजरात्प्रत्याजगाम २७॥ दूरादेव सुस्राव गलितं निःसृतं केन समावेशितं तस्यानुश्रवणादिष्वभियोगेन अ
भिनिवेशेन अशून्याः सकला यामा यस्मिन् तेन कालेन २६ निगूढोऽनाविष्कृतो निर्वेदो येन शालवृक्षोपलक्षि
तं ग्रामं कालंजरात् यत्र हरिणो जातः तस्मात्पर्वतात् २७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८
भा॰पं॰ आत्मैवसहचरोयस्यएकाकीप्रतीक्षमाणस्यैवप्रपंचः मृगत्वनिमित्तेतितीर्थोदकेनक्लिन्नमार्द्रं आर्द्रोदकस्यमित्यर्थः॥
२० २८ इतिश्रीभागवतेटीकायांभावार्थदीपिकायांपंचमेऽष्टमः ८ नवमेजडविप्रत्वेतस्यरागाद्यभावतःभद्रकालीपशु
त्वेपिनिर्विकारत्वमीर्य्यते १ पितुःप्राप्तात्मविज्ञानोभरतोमृगतांगतः प्रारब्धकर्मवेगेनतदंतेजडविप्रतां २ आंगिरसगोत्र
जानांप्रवरस्यश्रेष्ठस्यशमादियुक्तस्यत्यागोऽतातिथ्यादिभ्योऽन्नदानादिविद्याकर्मविद्यात्मज्ञानंदेहादिव्यतिरिक्तमो

तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणःसंगाच्चभृशमुद्विग्नआत्मसहचरंशुष्कपर्णतृणवीरुधा
वर्त्तमानोमृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८॥इति
श्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतचरितेऽष्टमोध्यायः ८ श्रीशुकउवाच अथकस्य
चिद्द्विजवरस्यांगिरःप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयवि
द्याऽनसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्य्यगुणाःनवसोदर्यांअं
गजावभूवुःमिथुनंचयवीयस्यांभार्यायां १ यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरत
मुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः २॥ ❁ ॥१॥ ❁ ॥ ❁ ॥ राम:

त्मज्ञानं आनंदोधर्मसंपत्तिजः आत्मनासदृशाः श्रुतादयोगुणाः येषांते समानोदरानवपुत्रावभूवुःयवी २०
यस्यांकनिष्ठायांचमिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मं १ उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनतंशुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायतइ
तिस्मृतेः २॥ ❁ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्रापिचान्यसंगादात्मनोभ्रंशमाशंकमानः आत्मानमुन्मत्तादिरूपेणादर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन् कर्मबंधविध्वंसनंश्र
वणंस्मरणंगुणानांविवरणंकथनंचयस्यतद्भगवतश्चरणारविंदयुगलंमनसाविशेषेणधारयन् प्रतिघातशंकायांहेतुः
अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मनामावलिःपरंपरायेनसः ३ पुत्रस्नेहेऽनुबद्धंमनोयस्यजडस्यगार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्त्त

तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणवि
वरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदात्मनः प्रतिघातमाशंकमानोभगवदनुग्रहेणा
नुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शयामासलोकस्य ३॥
तस्यापिहवा आत्मजस्यविप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्त्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंवि
दधानउपनीतस्यचपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षयत् अ
नुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेति ४ सचापितदुहपितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिवस्मक
रोति छंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिरस्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंति
कान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ५॥नात्तान्संस्कारान्विदधानःतमुपनीयउपनी

तस्यपुनःशौचादींस्तस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् तत्रहेतुःअनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःसकाशात्पुत्रेणेति ४ सोपिचपितुः
शिक्षानिर्बंधनिवृत्तये असध्रीचीनमसमीचीनमिवकरोतिस्म उपाकरणवेदव्रताद्यनंतरंश्रावणादिमासेषुवेदानध्यापयिष्य
न्नादौतावद्व्याहृतिभिःसहप्रणवशिरःसहितांत्रिपदींचैत्रादिचतुरोमासानधीयानमप्यसमवेतरूपंयथाभवत्येवंग्राहयामासत

वतापिकालेनस्वरानुपूर्व्यादियुक्तंव्याहृत्यादितस्यनागतमि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आत्मभूतेस्वतनुजे अनुरागेणावेशितंचित्तंयेनशौचादीनियान्यौपकुर्वाणकस्यसावधिब्रह्मचर्यव्रतः कर्म्माणितेनानभियु
क्तानि अनादृतान्यपितंपुत्रंप्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रपांडित्यमनोरथः स्वयंकालेनोपसंहृतः मृतइत्यर्थः अनशासननि
र्वंधेपुनः तमेवहेतुमाह अनुशिष्टेनभाव्यंइत्यसत्वयोग्य आग्रहोयस्य ६ सपत्न्यैसमर्प्य अनुसंस्थया अनुमरणेन।

एवंस्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रत नियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौ
पकुर्वाणकस्यकर्माण्यन भियुक्तान्यपिसमनु शिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य
स्वयंतावदनधिगतमनोरथःकालेनाप्रमत्तेनस्वयंगृहएवप्रमत्तउसंहृतः ६ अथयवीयसी
द्विजसतीस्वगर्भजातंमिथुनंसपत्न्याउपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात्पितर्युपरते।
भ्रातरएनमतत्प्रभावविदस्त्रय्याविद्यायामेवपर्यवसितमतयोन परविद्यायांजडमतिरितिभ्रा
तुरनुशासननिर्वंधान्न्यवृत्सत ७ सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरेत्यभिभाष्य
माणोयदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्म्माणिसचकार्यमाणःपरेच्छयाकरोतिविष्टितोवेतनतो
वायाचयायदृच्छयावोपसादितमल्पंवहुमिष्ठंकदन्नंवाऽभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तं ८॥

सप्तम्यंतपाठेप्ययमेवार्थः न्यवृत्सत निवर्त्तितुमैछन्नूनिवृत्ताइत्यर्थः ७ यदाभिभाष्यमाणस्तदातदनुरूपाणिप्रभाषतेमू
त्यंतरेणवलाद्यत्कर्मकार्यतेसाविष्टिःवेतनंमूल्यंविष्टादिभिरुपसादितमन्नमभ्यवहरतिपरंभुंक्तेकेवलंनत्विंद्रियप्रीतये ८॥ राम॰ २९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अत्रे हेतुद्वयमाह नित्यं सदा निवृत्तं निमित्तं यस्मात्स उत्पादकशून्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजकशून्यः विशुद्धः केवलो यो नुभवः स एवानंदरूपः स्वात्मा तस्य लाभः एवंभूतोहमिति ज्ञानं तस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यस्याद्द्वंद्वानि सन्मानावमाना दीनि तद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरहृतदेहाभिमानः तस्मान्नेंद्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९ अत एव शीतोष्णा दिष्वनावृतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहन्यंते निविडीभवंतिस्म अंगानि यस्य कठिनावय

नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वंद्वनि
मित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ९ शीतोष्णवातवर्षेषु वृषइवानावृतांगः पीनः संह
ननांगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवाऽनभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः
कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबंधुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञजनाऽवम
तो विचचार १० यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि नि
रूपितस्तदपि करोति किंतु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद कणपिण्याकफलीकरा
णकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति ११ ॥

एवइत्यर्थः स्थंडिलसंवेशनं भूमिशाय नं अनुन्मर्दनं मर्दनाभावः अमज्जनं स्नानाभावः तैर्यद्रजः तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मं तेजो यस्य यथा महामणिरनभिव्यक्त तेजा भवति कुत्सितेन पटेनावृता कटिर्यस्य उरुमषिणा अतिमलिनेन न तत्वं तस्य तं जानंतीति ये तैर्जनैरवमतः सन् १० यदा त परेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणो भवति तदा केदारकर्मणि शालिक्षेत्रे कर्दमविलोडनादौ आहारप्रलोभनेन नियुक्तः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६

भा॰पं सत्तु करोति किं तत्र कर्दमस्य प्रक्षेपे पेक्षेत्रं समं भवेत् इत उद्धरणे विषमं स्यादित्यादि न वेद भ्रातृ भिर्दत्तान् कणादीनप्यमृतव

२६ द्भुक्ते कणाश्चूर्णतंडुलाः पिण्याकं तैलयंत्रोद्धृतं तिलकिट्टं फलीकरणं तुषाः कुल्माषाः कीटदष्टा माषाः स्थालीपुरीषं स्थालीलग्नं

दग्धान्नं ११ तस्य रागादिराहित्यमलौल्यं चैवमीरितं आधान्यच्चरितं प्राह चित्रमूर्त्यावसंभ्रमः वृषलपतिः शूद्रसामंतश्चोरराजः

त॰१ अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभताऽपत्यकामः १२ तस्य ह दैवमु

क्तस्य पशोः पद्वीं तदनुचराः परिधावंतो निशि निशीथसमये तमसाऽऽवृतायामनधिगतपश

व आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरः प्रवरसुतमप

श्यन् १३ अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बध्वा रशनया चंडि

कागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः १४ अथ पणयस्तं स्वविधिनाऽभिषिच्याहतेन वाससा

ऽऽच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलो

पहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदंगपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुर

तः उपवेशयामासुः १५ अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्य

माणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालनिशितं उपाददे १६॥ ११ आलभत आलब्धुं प्रवृत्तः १२ दैवाद्बंधनविमुक्तस्य

पशोः तमसा व्याप्तायां निशि तत्रापि निशीथसमये अर्द्धरात्रावसरे आकस्मिको दैवनिर्मितः विधिः प्रकारः तेन वीरासनेन ऊर्द्ध्वावस्थानेन

न १३ अवमृश्य ज्ञात्वा १४ पणयश्चोराः अहतेन नूतनेन उपस्कृतं अलंकृतं वैशससंस्थया हिंसाविधानेन गीतादिघोषेण च सह

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धनमदएवरजः तेनोत्सिक्तं त्यक्तमर्यादं मनोयेषां भगवत्कलायुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं तुच्छीकृत्पथेयच्छंवर्त्तमानां
यत्कर्मतदुपलभ्यदेवीउच्चचाटप्रतिमांत्यक्त्वावहिर्निर्गताकथंभूतमालंभनं सूनायामपि आपत्कालेऽनुज्ञातायामपि
हिंसायामननुज्ञातंभद्रकालीत्यंतंगद्यं १७ अमर्षोपराधासहनंरोषश्चवपुषोदाहनंतयोरावेशस्तस्यरभसेनवेगेनवि

इतितेषांवृषलानांरजस्तमः प्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसांभगवत्कलावीरकुलंकदर्थी
कृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्यनि
र्वैरस्यसर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसाऽतिदुर्विषहेणदं
दह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली १७ भृशममर्षरोषावेशरभसविलसि
तभ्रूकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहाऽट्टहासम
तिसंरंभेणविमुंचंतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवं
तमसृगासवमत्युष्णं सहगणेननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैः सहजगौनन
र्तचविजहारचशिरःकंदुकलीलया १८ ॥ लसितउन्नमितोभ्रूकुटिलक्षणोविटपः शाखाकुटिलादंष्ट्रा

श्चअरुणानीक्षणानितेषांश्चआटोपः संभ्रमः तेनातिभयानकंवदनंयस्याः इदंतुजगद्हंतुमुद्यतेवमहांतमट्टहासंसना
दंहासंततः स्यानादुत्पत्यविवृक्णानिछिन्नानिशीर्षाणियेषांगणेनपरिवारेणसहशिरांस्येवकंदुकानितैर्यालीलयाचिक्रीडं ठि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु कथं देव्याराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह एवमेवेति महत्सु अभिचाररूपो ऽतिक्रमः अपराधः १९ ननु असंभावितमिदमेवं यन्मरणे ऽप्यव्याकुलत्वं मारके षु च क्रोधाभाव इत्यादि तत्राह नवा इति विमुक्तो देहाद्यात्मभावलक्षणः सुदृढो हृदयग्रंथिर्यैः सर्वसत्वानां सुहृदः आत्मा नश्वय ते षां न च ते षां देहाद्यभिमानसद्भावे ऽपि मरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगव

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति १९ नवा एतद्विष्णुदत्त महद्भुतं यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनां सर्वसत्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवता ऽनिमिषा ऽरिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानां २० इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे जडभरतचरितं नाम नवमोऽध्यायः ९ श्रीशुक उवाच अथ सिंधुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननांगो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स हमहाऽनुभावः १॥ एतेनाभितो रक्ष्यमाणानां के न अनिमिषः कालः स एव अरिचक्रं तेन वरायुधेन तैस्तैर्भावैश्च अंतर्यामितया प्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानां २० इति पंचमे टीकायां नवमः ९ दशमे क्षिपता राज्ञा शिबिकां स्वां वहन्मुनिः स्वदुर्वादानुवादेन विज्ञायाशु प्रसादितः १ एवंभूता विकारित्वमज्ञसर्वज्ञयोः समं इति सर्वज्ञतासिद्ध्यै रहूगणकथेरणं २ रहूगणो नाम सिंधु

इषुमात्रानघास्तीरे तेषां शिविकावाहानां कुलस्य नाथेन एष गौरिव खर इव च भारं वोढुं समर्थ इति धिया पूर्वैर्ये केचन।
विष्ट्या बलाद्गृहीतास्तैः सह प्रसभं बलाद्गृहीतः सन् अतदर्होऽपि स महानुभावः शिविकामुवाहेत्यन्वयः ॥ १ ॥
॥ हिंसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुषङ्गात् या गतिः तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिर्न सम्यगाहि

यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्व
शिविकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति
विषममुह्यते यानमिति २ अथ त ईश्वरवचः सोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छं
कितमनसस्तं विज्ञापयांबभूवुः ३ न वयं नरदेव प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव
वहामः अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमु ह वयं पारयाम इति
४ सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य
निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्यु
रविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह ५ ॥

सामदानभेददंडेषु उपायेषु चतुर्थाच्छंकितचित्ताः ३ भवन्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुवर्त्तिनः न पारयामः न शक्नुमः ४ कृपणा
नां वचो निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामपि भवितुमर्हतीति निश्चित्य रहूगण आहेत्यन्वयः कथंभू
तः उपासितवृद्धो येन सोऽपि स्वभावेन बलात्परवशः कृतः सन् कथंभूतं प्रत्याह न स्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन् भस्मना च्छन्नमग्निमि
॥ एता एकस्यानाभूत् २ सोपालंभं साक्षेपं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०
भा॰प॰ भ्रातरिति संबोधनमाक्षेपाऽभिप्रायं व्यक्तं निश्चितं उरु अधिकं परिश्रांतोऽसीत्यादीनि विपरीतार्थानि षड्वाक्यानि ऊ हिवान् प्रापि
३९ तवान् त आपि सुचिरं जरसा च दृढत्वेन संघट्टिनः सहचराः वहु यथा भवत्येवं विप्रलब्धोऽपि वक्रोक्त्या उपहसितोऽपि तूष्णीमुवाहे
त्यन्वयः तूष्णींभावे हेतुः अविद्यया रचिता द्रव्यादयो यस्मिन् स्वचरमकलेवरे नाध्यारोपितः मिथ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रव्याणि म॰

अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रांतो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवान संह
ननांगो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे नो एवापर एते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यवि
द्यया विहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहंममेत्यन
ध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ६ अथ पुनः स्वशिबि
कायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भ
र्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दंडपाणिरिव जनतायाय यथा प्रकृतिं
स्वां भजिष्यस इति ७ एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसाऽनुविद्धे
न मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पंडितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः॥ एहाभू
तानि गुणा इंद्रियाणि कर्माणि पुण्यपापानि आशयोंतःकरणं यतः ब्रह्मभूतः ६ मामनादृत्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाज्ञा
मतिक्रामसि चिकित्सां शास्तिं दंडपाणिर्यमो यथा जनसमूहस्य शास्तिं करोति यथा स्वां प्रकृतिं अप्रमत्ततां ७ अबद्धमनन्वि
तं नरदेवोऽहमित्यभिमानो यस्य तं अनुविद्धेन संगुणितेन तिरस्कृतः अशेषः संपूर्णो भगवतः प्रियो निकेत आश्रयो येन तं य

ढिऽशिविकायांमार्गविनियोजितः॥

राम: ३९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वेषांभूतानांसुहृच्चआत्माचयोगेश्वराणांचर्याजडादिवत् आचरणंतस्यांचात्यंतंव्युत्पन्नापरिचितामतिर्यस्यसतंस्मयमानः
हसन्निवेतिमुखप्रसत्तिर्द्योत्यते विगतस्मयः गतगर्वः ८ तत्रवक्रोक्त्यायदुक्तंत्वनश्रांतः नचदीर्घमध्वानमागतइतितत्रोत्त
रमाह त्वयायदुदितंउक्तं श्रमादिनास्तीतितद्व्यक्तंस्फुटंतत्तथैवअविप्रलब्धंविप्रलंभोनभवति तदेवाह हेवीरयदिभारोना
माकश्चित्स्यात् सचभर्तुर्वोढुर्देहस्ययदिस्यात्सचमेयदिप्रसक्तःस्यात्तर्हीदानींभाराभावात्विप्रलंभःस्यात्नत्वेतदस्ति
भारस्यवोढुश्चानिरूप्यत्वात् ममचतत्संबंधाभावात् तथागंतुरधिगम्यंप्राप्यमध्वावायदिस्यात् अद्धेतिपाठेसाक्षात्परं।

सर्वभूतसुहृदात्मायोगेश्वरचर्यायामतिव्युत्पन्नमतिःस्मयमानइवविगतस्मयइदमाह ८
ब्राह्मणउवाच त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः॥गंतुर्यदिस्यादधिग
म्यमध्वापीवेतिराशौनविदांप्रवादः ९ स्थौल्यंकार्श्यंव्याधयआधयश्चक्षुत्तृड्भयंकलि
रिच्छाजराचनिद्रारतिर्मन्युरहंमदःशुचोदेहेनजातस्यहिमेनसंति १० जीवन्मृतत्वंनि
यमेनराजन्नाद्यंतवद्यद्विकृतस्यदृष्टं॥ एमार्थतः तच्चमेयदिस्यादित्यादियोज्यंयत्त्वयोक्तंनातिपीवेतितत्राह

चितनमुद्दिश्यत्वंपीवेतिप्रवादोविदांविदुषांनभवतिकिंतुमूर्खाणांयतोऽयंप्रवादोराशौभूतसंघेदेहेएवनत्वात्मनिदेहा
एवपीनोनाहमित्यर्थः ९ एतत्प्रपंचयतिस्थौल्यमिति कलिःकलहः अहंकारेणमदश्च देहेनसहतदभिमानेनजातस्य
हिभवंति ममतुनिरभिमानस्यनसंति यद्वा देहेजातेयोजातस्तस्यैवतानिस्थौल्यादीनिसंतिममतुतत्रनजातस्यनसंतीति
१० यच्चोक्तंजीवन्मृतोसीतितत्राप्याह जीवन्मृतत्वंनकेवलंममकिंतुविकृतस्यसर्वस्यपरिणामिनोदृष्टंयद्यस्माद्धि कृतंप्रति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०

भा॰पं॰ क्षणमाचंतवत् यदुक्तं भर्तुः शासनमतिचरसीतितत्राह स्वंचस्वाम्यंचतयोर्भावः सत्ताहे ईड्य यत्र पक्षे ध्रुवः यदिव्यवस्थि

३२ तःस्यादित्यर्थः तर्हि विधिर्नियोगः कृत्यं कर्म तयोर्योगो ध्रुवउच्यते उचितोभवति उचसमवायेइति धातुः यदितुनवराज्यभ्रंशे

नममचराज्यंस्यात् तदासर्वमेतद्विपरीतंस्यादित्यर्थः ११ ननुयावद्राजाऽहंतावत्तवस्वामीभवाम्येवेतिचेत्तत्राह विशेषोराज

भृत्यादिभेदस्तद्बुद्धेर्विवरंअवकाशंव्यवहारादन्यंनपश्यामिमनाक् ईषदपि अथापितवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहिकिंतेक

स्वस्वाम्यभावोध्रुवईड्ययत्रतर्ह्युच्यतेऽसौविधिकृत्ययोगः ११ विशेषवुद्धेर्विवरंमानाक्च

पश्यामियन्नव्यवहारतोऽन्यत् कईश्वरस्तत्रकिमीशितव्यंतथापिराजन्करवामकिंते १२

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थांगतस्यमेवीरचिकित्सितेनअर्थःकियान्भवताशिक्षितेनस्तब्ध

प्रमत्तस्यचपिष्टपेषः १३ श्रीशुकउवाच एतावदनुवादपरिभाषयाप्रत्युदीर्यमुनिवरउपश

मशीलउपरतानात्म्यनिमित्तउपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्राजयानमपितथोवाह १४

रवामेति १२ यच्चोक्तंप्रमत्तस्यतेचिकित्सांकरोमियथास्वांप्रकृतिंभजिष्यसइतितत्राह उन्मत्तादिवद्दृश्यमानस्यवस्तुतःस्वसं राम:

स्थांब्रह्मभावंगतस्यमेभवताकृतेनचिकित्सितेनदंडेनशिक्षितेनवाकियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसंभवात्यदिपुनरहं ३२

नमुक्तःकिंतुप्रमत्तस्तब्धएवतथापिममशिक्षादिकंपिष्टपेषणवद्व्यर्थमित्यर्थः नहिजडस्वभावःशिक्षयापिपटूकर्तुंशक्

यतइति १३ अनुवादरूपयापरिभाषयाभाषणेनतंप्रत्युत्तरंदत्वाउपरतंअनात्मनिदेहात्मत्वेनिमित्तमविद्यायस्यआ

रब्धफलंकर्मक्षपयन् १४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हेपांडवेयसम्यक्श्रद्धातयैवतत्त्वजिज्ञासायांप्राप्तोऽधिकारोयेनयथादर्शेपूर्णमासाधिकृतस्यैवगोदोहनेनपशुकामस्या
पःप्रणयेदितिगुणफलसंबंधेऽप्यधिकारःएवंसात्विकश्रद्धायामधिकृतस्यैवास्यामधिकारइत्यर्थःबहुयोगग्रंथसंमतंद्वि
जस्यतद्वचःश्रुत्वाविगतोनृपदेवोऽधिराजइतिगर्वोयस्य १५ द्विजानांमध्येकतमःयतःसूत्रमुपवीतंबिभर्षियद्वादत्तात्रे

सचापिपांडवेयसिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायांसम्यक्श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्धृ
दयग्रंथिविमोचनंद्विजवचआश्रुत्यबहुयोगग्रंथसंमतंत्वरयाऽवरुह्य शिरसापादमूलमु
पसृतःक्षमापयन्विगतनृपदेवस्मयउवाच १५ कस्त्वंनिगूढश्चरसिद्विजानांबिभर्षिसू
त्रंकतमोऽवधूतः कस्यासिकुत्रत्यइहापिकस्मात्क्षेमायनश्चेदसिनोतशुक्लः १६ नाहं
विशंकेसुरराजवज्रान्नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात् नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके।
भृशंब्रह्मकुलावमानात् १७ तद्ब्रूह्यसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः वचां
सियोगग्रथितानिसाधोननःक्षमंतेमनसाऽपिभेत्तुम् १८ अहंचयोगेश्वरमात्मतत्त्वविदांमुनी
नांपरमंगुरुंवै ॥एत्यादीनांमध्येकतमोऽवधूतःइहापिकस्माद्धेतोःप्राप्तःनोऽस्माकंक्षेमायचेत्प्राप्तःतर्हिशुक्लःकपिलोमुनिर्न
भवसिकिम् इतितिवितर्कः १६ किमनयाचिंतयाशिबिकांतावद्वहामीतिचेदतआह नाहमितिवित्तपःकुबेरः १७ यस्मात्भृशंशंके
तस्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरंब्रूहिनिगूढंपिहितंविहितंविज्ञानरूपंवीर्यंप्रभावोयेनअपारःअनंतमहिमात्रहेतुःनोमनसाऽपि
भेत्तुंनक्षमंनशक्नुमःकिंभेत्तुमित्यपेक्षायामाहतेवचांसीतियद्वामनसायुक्ताःसूक्ष्मदृष्टयोऽपिभेत्तुंनशक्नुवंतीत्यर्थः १८ स्वस्यज्ञानार्थं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०

भा॰ पं॰ अहंचेति इह संसारे यत् आर्णं शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्याऽवतीर्णं कपिलम् १९ स एव भवान् किंस्विदेवं विचरति

३३ गृहाविष्टः कथं विचक्षीत पश्येत् २० एवं तत्त्वरूपं पृष्टस्तद्दुक्तीनराण्याक्षिपति तत्र यदुक्तं मम श्रमो नास्तीति तत्राह दृष्टइति

आत्मनो मे अनुमन्ये अनुमिमे अनुमानं चैवम् भवान्भारवाहनादिना श्रांतः कर्तृत्वात् यः कर्ता स श्राम्यति यथाऽहंयुद्धादिक

र्तेति नन्विदं व्यवहारमात्रं नतु सत्यं तदुक्तं व्यवहारतोऽन्यन्न पश्यामेति तत्राह यथेति व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणः

क एव दृष्टः यथा यथावत् असता घटादिना उदकानयनादेरभावात् एवं प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरस

प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलाऽवतीर्णम् १९ स वै भवान्लोकनिरीक्ष

णार्थमव्यक्तलिंगो विचरत्यपिस्वित् योगेश्वराणां गतिमंधबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबंधः

२० दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो मे भर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये यथाऽसतो दानयनाद्यभावात्स

मूलदृष्टो व्यवहारमार्गः २१ स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः दे

हेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् २२॥१९ त्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्या

घटादिरिति २१ यदुक्तमुपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः संतीति औपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह स्था ामः

ल्याअग्निना तापान्मध्यवर्तिनः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तंडुलानां वहिर्भागस्य ततस्तद्गर्भस्य च रंधिः पाकः न चात्र किंचि ३३

न्मिथ्या एवं देहादिभिः सन्निकर्षात्संबंधात्तन्निमित्ता संसृतिः पुरुषस्य भवति असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधादुपा

धिधर्मानुवृत्तेन तथाहि निदाघादिना देहे तप्ते इंद्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथायथमूह्यम् २२॥९

यदुक्तं स्वस्वाम्यभावोऽध्रुव इति तत्राह शास्तेति अध्रुवत्वेपि यदा यो नृपतिः सः प्रजानां शास्ता गोप्ता च यच्चोक्तं स्तब्धादेः शि
क्षापिष्टपेषइति तत्राह योऽच्युतस्य किंकरः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति स्तब्धत्वाद्यनपगमेपि शास्तुरीश्वराज्ञासंपा
दनेनैव सफलत्वात् तदाह स्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनं कुर्वन् यस्मादघौघं निजहाति २३ यस्मादेवं मम त्वदुक्तं विपरीतं
प्रतिभाति तत्तस्मात् नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृताः तिरस्कृताः सत्तमा भवादृशा येन तस्य मे मैत्री दृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं कृषी
ष्ट करोतु सतामवज्ञारूपं पापं यथा तरिष्यामि २४ ननु ममावज्ञाकृतविकाराभावात्कुतः पापं तत्राह नेति यद्यपि तव विक्रि

शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वै न पिनष्टि पिष्टं स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदी
हमानो निजहात्यघौघं २३ तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्ट
मैत्रीदृशमार्तबंधो यथा तरे सदवध्यानमंहः २४ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वी
ताभिमतेस्तवापि महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ् नंक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः २५ ॥ ॥
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे दशमोध्यायः १० ब्राह्मण उवाच ॥ अकोविदः कोविद
वादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ॥

या नास्ति विश्वस्य सुहृच्चासौ सखा च तस्य अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विग
ताभिमानस्य तथापि महतामवमानात् मादृशो विनंक्ष्यति अदूरात् क्षिप्रं शूलपाणिरिवातिसमर्थोपीत्यर्थः २५ इति श्रीपंच
मस्कंधटीकायां दशमः १० एकादशे यथा संदृष्टो रहूगणमहीभृताउपादिशत्परं ज्ञानं स योगीति निगद्यते १ अकोविदः अ
विद्वानपि त्वं कोविदानां वादान् ब्रह्महणि कामं तुल्यान्वादान् वदसि अथो अतः अत्यंतं विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि कुतः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११

भा॰पं॰ हियस्मात् यंस्वामिभृत्यादिलौकिकव्यवहारं तं सत्यमात्य एतं सूरयस्तत्वविचारेण सह न वदंति किंतु विचारसुंदरं वदंति अतो न

३४ सत्यः १ वैदिकोपिकर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह तथैवेति उरवो गाढा गृहसंबंधिनो मेधा यज्ञाः तेषां विताना विस्ताराः तद्विषया

सु विद्यासु उरु अधिकं विजृंभितेषु विलसितेषु वेदवादेषु तत्ववादः नु निश्चितं न चकास्ति न प्रकाशते तथा च श्रुतिः नेह नाना।

स्ति किंचनेत्यादि शुद्धो हिंसादिशून्यः साधुः रागादिशून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्मणां परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तं २

न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्षेण सहामनंति १ तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानवि

द्योरुविजृंभितेषु न वेदवादेषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः २ न तस्य तत्त्वग्रहणा

य साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं

स्यात् ३ यावन्मनो रजसा पूरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वाऽनुरुद्धं चेतोभिराकूतिभिरातनोति

निरंकुशं कुशलं चेतरं वा ४ ॥ २१ ननु श्रुतवेदांतस्यापि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्यता तत्राह नेति सा

साक्षाद्यथावत्तत्वज्ञानाय वरीयस्योपि वेदांतस्य वाचस्तस्य न समपगासन् न बभूवुः स्वप्नेया निरुक्तिस्तया स्वप्न दृष्टांतेन दृश्य।

त्वादिहेतुना स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्य न स्यात् ३ एवं प्रपंचस्य सत्यत्वं तदुक्तं निराकृत्य संसारस्यापि तदुक्तौ सत्यतां नि

राकर्तुं तस्य मनो निमित्ततामाह यावदित्यादिना यावत्समाप्ति मनो यावद्रज आदिभिर्गुणैरनुरुद्धं वशीकृतं भवति तावत्त।

न्मनो निरंकुशं सत् पुरुषस्य कुशलं धर्मं इतरमधर्मं वा आतनोति कैः चेतोभिः ज्ञानेंद्रियैः आकूतिभिः कर्मेंद्रियैश्च ४॥ ५

रामः

३४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततश्च धर्माधर्मवासनायुक्तं तदेवानेकदेहादिवैचित्र्यं करोतीत्याह सइति पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन तन्मन इत्यर्थः वास
नायुक्तः आत्मोपाधित्वादात्मा अतो विषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः अतो गुणप्रवाहः गुणैरितस्ततश्चाल्यमानः अत एव विकृतः
कामादिपरिणामवान् षोडशात्मा षोडशकलासु भूतेंद्रियरूपासु मुख्यः पृथक् नामभिः सह पृथक् रूपभेदं देवतिर्यगादि
रूपं बिभ्रत् अतर्वहिश्छ उत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरैस्तैरेव देहैः हेतुभूतैस्तनोतीति नामभिरित्यत्र रेफलोपे दीर्घाभावश्चार्षः ५
फलं च तदनुरूपं करोतीत्याह दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं दुर्निवारं कालप्राप्तं फलं सर्वतोऽभिव्यनक्ति सृजति ननु जडः

सवासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा विभ्रत्पृथङ्नामभिरूपभेदमंत
र्बहिष्ट्वं च पुरैस्तनोति ५ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति आलिंग्य
मायारचितांतरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ६ तावानयं व्यवहारः सदाविःक्षेत्रज्ञसाक्ष्यो
भवति स्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनो लिंगमदो वदंति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ७ ॥ ❁ ॥

कथं सृजति तत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगने कारणमाह मायया रचितं अंतरात्मा जीवोपाधिः उपाधित्वमाह संसृति
चक्रे कूटयति छलयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ६ एवमयं मनोनिबंधनः संसारो जीवे फलतीत्याह तावानिति आ =
विःप्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यः दृश्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः जाग्रत्स्वप्नस्वरूपः मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरन् ॥ ७
मो सस्यापि तदेव कारणमित्याह तस्मादिति अदो मनः लिंगं कारणं गुणाभिमानत्वं अगुणत्वं तद्राहित्यं तदेव परमवरं च ह्

११
भा॰पं॰
२५ कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणं अवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यं निर्गुणं अथो इति कार्त्स्न्येन दृष्टांतेन स्फुटयति य
थेति अन्यदा तु घृतक्षये स्वपदं शुक्लभास्वररूपं महाभूतात्मत्वं वा ८ अन्यत्र अन्यदा वृत्तीर्दर्शयति एकादश वृत्तयः आसन्
आकूतयः क्रियाकाराः पंच धियश्च ज्ञानाकाराः पंच अभिमानश्चेति ९ हे वीर भूमीः विषयान् विषयानेवाह गंधादयः।
पंच ज्ञानेंद्रियद्वारा धीवृत्तीनां विषयाः आकृतिः रूपं श्रवः शब्दः विसर्गादयः पंच कर्मेंद्रियद्वारा कर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः
संभोगः अर्तिर्गतिः १० पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकादशं पुरं स्वीक्रियत इति स्वीकरणं अयमर्थः शरीरमभिमान

गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् यथा प्रदीपो घृतवर्त्तिमश्नन्
शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वं ८ पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वं
एकादशासन् मनसो हि वृत्तय आकूतयः पंच धियोऽभिमानः ९ मात्राणि कर्माणि पु
रं च तासां वदंति हैकादश वीर भूमीः गंधाकृतिः स्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्त्यभिजल्प
शिल्पाः १० एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः ॥ एतस्य नञ्श्रेयतया गंधादिवद्विषय
त्वापि कार्यतया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोगायतनत्वेन स्वीकार्यतया विषय इति एके तु विवेकिनामेव पुरं ममत्वाभिमा २५
नविषयः न तु मूढानां अतो मूढदृष्ट्याऽहं अहंकारं द्वादशं वृत्तं तमाहुः तस्य च पुरमेव शय्यासंज्ञं द्वादशं विषयमाहुः तत्र
हि जीवोऽहंकारेण शेते यतः पुरि शयनात् पुरुष इत्युच्यते तासां वृत्तीनामवांतरभेदानंत्यमाह द्रव्याणि विषयाः स्वभा
वः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्म अदृष्टं कालः क्षोभकः तैर्निर्भिन्नभूतैः प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्युः नतु मिथः स्युर्नैच स्वतः किंतु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् तस्य चानंतशक्तित्वात् अनंतास्युरित्यर्थः यद्वा तासां मिथ्या
त्वमनेनोच्यते कोटिशो भवंत्य तस्ताः क्षेत्रज्ञत एव स्युः तत्सत्तयैव सत्तां लभेरन् नतु मिथो न च स्वत इति यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवस्त
स्मात्स्युः तस्या विकारित्वात् न मिथः इतरेतराश्रयापत्तेः नस्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतो मिथ्याभूता एवेति ११ तदेवं श्लो
कत्रयेण गुणकर्मानुरुद्धं मनोवृत्तीः आश्रयत इति यदुक्तं तत्प्रपंचितं अन्यदा तत्त्वं श्रयत इति यदुक्तं तदेव तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति
जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेण विच्छिन्नाः जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरो

द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्र
ज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ११ क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः आ
विर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः १२ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुरा
णः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः

भूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मतत्त्वमित्यर्थः १२ क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वंपदार्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरश्च तत्
त्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्राप्यमीश्वरं निरूपयति क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पुराणो जगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्
षः स च स्वयंज्योतिः नतु ज्ञानस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेन वा परोक्षः अजो जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मादीनामपीशः नारां
जीवसमूहः स अयनं यस्य नियंतुः भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान्वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनया मायया आत्म
नि जीवे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तरि प्रयोगः तन्नियन्तृत्वेन वर्त्तमान इत्यर्थः १३ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११

भा॰ पं॰ एतत्सदृष्टांतमाह यथेति आत्मस्वरूपेणप्राणरूपेणईशेतनियमयतिइदंविश्वं १४ तदेवमात्मनःशुद्धत्वंसंसारस्यच
३६ मिथ्यात्वंप्रदर्श्येदानींतन्निवृत्तिमाह तनुभृत्देहीवयुनोदयेनज्ञानोत्पत्त्यायावन्मायांविधूयात्मतत्वंनवेदतावदिहभ्रम
ति १५ यावच्चविषयानुरक्तंमनएवानर्थहेतुरितिनवेदतावन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याहनेतिआत्मनोलिंगमुपाधि
भूतंमनःसंसारतापानामावपनंक्षेत्रंयावन्नवेदत्तावत्भ्रमतीत्यनुषंगः तापावपनत्वेहेतुःयन्मनःशोकाद्यनुबंधममतांच

यथाऽनिलःस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेणनिविष्टईशेत् एवंपरोभगवान्वासुदेवःक्षे
त्रज्ञआत्मेदमनुप्रविष्टः १४ नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदयेन विमुक्तसंगो
जितषट्सपत्नोवेदात्मतत्वंभ्रमतीहतावत् १५ नयावदेतन्मनआत्मलिंगंसंसारतापावप-
नंजनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधंममतांविधत्ते १६ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवी
र्यमुपेक्षयाऽध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोषं १७
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेब्राह्मणरहूगणसंवादेएकादशोध्यायः ११ रहूगण
उवाच नमोनमःकारणविग्रहायस्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय॥ विधत्ते १६ ततस्मात्भ्रातृव्यं राम: ३६

शत्रुमध्येधितंसंप्रवृद्धंस्वयंव्यलीकंमिथ्याभूतंतथाप्यात्मानंमुष्णातीतितथातंगुरोर्हरेर्वहरिस्तस्यचरणोपासनमेवास्त्रंय
स्यतथाभूतःसन्जहिघातय १७ इतिटीकायांपंचमेएकादशोध्यायः ११ द्वादशेपुनराप्रष्टःसंदेहेनमहीभृता स
योगीसर्वसंदेहानुपानुददितीर्यते १ कारणमीश्वरः तस्यैवलोकसंरक्षणार्थोविग्रहोयस्यस्वरूपेणपरमानंदप्रका

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शेनतुच्छीकृतोविग्रहोयेन हे अवधूत योगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेनवेषेणनिगूढोनित्यानुभवोयेनतस्मैनमः १ विशेष
तः प्रष्टुंतद्वाक्यमभिनंदति ज्वरएवामयोरोगस्तेनार्त्तस्ययथासत्स्वादु अगदमौषधंयथाचनिदाघेनदग्धस्यसंतप्तस्या
हिमांभः शीतलमुदकंगंगोदकंवातथाहेब्रह्मन्कुत्सितेदेहेयोमानः अहंकारः सएव अहिः तेनविशेषेणदष्टात्दृष्टिर्विवे
कलक्षणायस्यतस्यमेतवेदंवचः अमृततुल्यमौषधं २ ममसंशयविषयमर्थंपश्चात्प्रवक्ष्यामि अधुनातावत्त्व

नमोऽवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतुभ्यं १ ज्वरामयार्त्तस्ययथागदंसत्नि
दाघदग्धस्ययथाहिमांभः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधंमे २ तस्मा
द्भवंतंममसंशयार्थंप्रक्ष्यामिपश्चादधुनासुबोधं अध्यात्मयोगग्रथितंतवोक्तमाख्या
हिकौतूहलचेतसोमे ३ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलंसत्व्यवहारमूलं नह्यं
जसातत्वविमर्शनायभवानमुष्मिन्भ्रमतेमनोमे ४ ब्राह्मणउवाच अयंजनोनामच
लन्पृथिव्यांयः पार्थिवः पार्थिवकस्यहेतोः॥१॥ इदंवचः अध्यात्मयोगेनग्रथितंदुर्बोधंसुबोधं यथाभवत्येवं
व्याख्याहिकौतूहलयुक्तंचेतोयस्यतस्यमम ३ त्वयोदितेव्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिनाभारवाहनादिक्रियाचतत्फलंच।
आमादिप्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानंसत् अबाधितमपिव्यवहारमात्रमूलंयद्वासतः अबाधितव्यवहारस्यमूलंकारणमपिन
ह्यंजसातत्वविमर्शनायक्षममितिभवान्यदाह अमुष्मिन्नर्थेममनोभ्रमति ४ अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हेपार्थिव
यः पार्थिवोविकारः सएवकस्यहेतोः कस्माच्चित्कारणात्पृथिव्यांचलन्नयंभारवाहकादिर्जनोनामप्रसिद्धः यस्तुनचल

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९२
भा॰ यं॰ तिसपाषाणादिरित्येतावानेव भेदः तस्य च जडत्वान्न भारः श्रमश्च किं च भवेदेवं यदि श्रमस्याश्रयो निरूप्येत न त्वेतद
३० स्ति अवयवव्यतिरेकेण श्रमास्पदस्यावयविनोऽनिरूपणादित्याशयेनाह तस्यापि पृथ्वीविकारस्यापि अंघ्र्योः अधिउ
पर्युपरि गुल्फादयः उरसः सलोपश्चार्षः ५ शिबिकायामप्यवयवीनास्तित्वव्यापिनास्ति तदाह सौवीरराज इत्यपदे
शो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संधिरार्षः यस्मिन् भवान्निरूढात्माभिमानः सिंधुपुराजाऽस्मीति दु
र्मदेनांधः सन् ६ शोच्यान्विष्ट्या निगृह्णन्निष्कृपो वर्त्तसे अतो मिथ्यैव गोप्ताऽस्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभ

तस्यापि चांघ्र्योरधि गुल्फ जंघा जानूरु मध्योर शिरोधरांसाः ५ अंसेऽधि दार्वी शिबिका च
यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते यस्मिन् भवानूरूढनिजाभिमानो राजाऽस्मि सिंधुष्विति दु
र्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि जनस्य गोप्ताऽ
स्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७ यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभ
वं च नित्यं तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययाऽनुमेयं ८ एवं निरुक्तं क्षितिशा

ब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये ॥ (मेयतो धृष्टः ७ न चोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति वाच्यं रामः
तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदामः विद्मः तत्तदा क्षितेरन्यस्य विकारस्याभावात् ॥ ३०
नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्य मूलं कारणं अर्थक्रियया सदित्यनुमेयं निरूप्यतां तथा च श्रुतिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ८ तर्हि क्षितिः सत्यनास्यात्तत्राह एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्त्तनं अर्थं विनैव निरुक्तं यद्वा क्षितिशब्दस्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्येवं वर्त्तनं यस्मिन् न तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सु सूक्ष्मेषु परमाणुषु स्वकारणभूतेषु निधानात् तल्लयात् अ
नः परमाणुव्यतिरेकेण स्थितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह तेमनसा कार्यानुपपत्त्या वादिभिः कल्पिताः क
ल्पनाबीजमाह येषां समूहेन विशेषः कृतः तेषां समूहः पृथ्वी बुध्यालंबनमित्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात्समूहग्रहणं तथा
पि सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपंचस्य भगवन्मायाविलसितत्वादज्ञानेन कल्पिताः ९ एवमन्यदपि कृशत्वादि धर्मकं बुध्या
प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्नाउपलक्षितयाऽजया मायया कृतमवेहि तत्र कृशं ह्रस्वं स्थूलं तत्प्रतियोगि अणु दृहतोः पृथ
गुपादानात् असत् कारणं सत् कार्यं जीवं चेतनं अजीवं जडं १० तर्हि किं सत्यं तदाह ज्ञानं सत्यं व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्त्त

अविद्यया मनसा कल्पितास्तु येषां समूहेन कृतो विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यद
सच्च सज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्वभावाशयकालकर्म्मनाम्नाऽजयाऽवेहि कृतं द्वितीयं १०
ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यं प्रत्यक्प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं
कवयो वदंति ११ रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ॥ ॥ यति परमार्थं दृत्ति ज्ञा

नव्यवच्छेदार्थो नि षट् विशेषणानि विशुद्धं तत्त्वाविद्यकं एकं तत्तु नानारूपं अनंतरं त्वबहिः बाह्याभ्यंतरशून्यं तत्तु विपरी
तं ब्रह्म परिपूर्णं तत्तु परिच्छिन्नं प्रत्यक् तत्तु विषयाकारं प्रशांतं निर्विकारं तत्तु सविकारं तदेवं स्वरूपज्ञानं संमितमुक्तं कीदृशं
तत् ऐश्वर्यादि षड्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य यच्च ज्ञानं वासुदेवं वदंति ११ एतत्प्राप्तिस्तु महत्सेवां विना न भवतो
त्याह हे रहूगण एतत् ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति इज्यया वैदिककर्मणा निर्वपणात् अन्नादिसंविभागेन गृहाद्वा तन्नि

त्य ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२

भाग मित्रपरोपकारेण छंदसावेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः १२ महत्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्रयेषुमहत्सुग्रा
५ म्यकथानां विघातो यस्मात् १३ विषयसंगस्तु योगभ्रंशक इति वदन् कस्त्वंनिगूढश्चरसीतिप्रश्नस्योत्तरमाह अहमि
तिद्वाभ्यां विमुक्तो दृष्टश्रुताभ्यां संगनिमित्तो बंधो येन हतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य १४ श्रीकृष्णार्चनेनप्रभवमप्युदरातो

नच्छंदसानैवजलाग्निसूर्यैर्विनामहत्पादरजोभिषेकं १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानु
वादः प्रस्तूयतेग्राम्यकथाविघातः निषेव्यमाणोऽनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासु
देवे १३ अहंपुराभरतोनामराजाविमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः आराधनंभगवतईहमानो
मृगोऽभवंमृगसंगाद्धतार्थः १४ सामांस्मृतिर्मृगदेहेपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानोजहा
ति अथोअहंजनसंगादसंगोविशंकमानोऽविवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽसंगसुसं
गजातज्ञानासिनेहैवविवृक्णमोहः हरिंतदीहाकथनश्रुताभ्यांलब्धस्मृतिर्यात्यतिपा
रमध्वनः १६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेब्राह्मणरहूगणसंवादेद्वादशोध्यायः १२

त्याहमेति जनसंगात विशंकमानः अविवृतः अप्रकटः १५ असंगैर्महद्भिर्यः सुसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिःखड्गस्तेन छिन्न
मोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्य अतिशयितं श्रेष्ठं पारं हरिं याति यद्वा पारमति अतिक्रम्य हरिं याति अतिरतिक्रमणे चेति क
र्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया तस्य हरेरीहानां कथनश्रुतिभ्यां लब्धास्मृतिर्येन सः १६ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कं

रामः
३९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रयोदशेऽविरक्ताय कथ्यात तत्वनिरूपणं इति वैराग्यदार्ढ्याय भवाटव्युपवर्ण्यते १ अध्वनः पारमित्युक्तं तदेवाध्वानं
प्रसिद्धमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये दुस्तरे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमःसत्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्ये
तया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः सुखार्थी सन् यथा वणिक्सार्थोऽर्थार्जनाय गच्छन्नटवी
वींयातीति तद्वत् १ अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोस्ति तथापि सुखप्रतिपत्तये किंचिद्व्याख्यायते यस्यां भवाटव्यां
इमे इंद्रियनामानः षट् दस्यवः चौराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुंपंति तस्य धर्म्यं धनमुपभोगेन मुष्णंती

ब्राह्मण उवाच दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमः सत्वविभक्तकर्मदृक् स एष सार्थो
र्थपरः परिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामिमे षट् नरदेव दस्यवः सार्थं वि
लुंपंति कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २
प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्व
चिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं ३॥ ९९ त्यर्थः गोमायवः शृगालतुल्या दारापत्यादयः त्वं मे भर्ता पिते त्येवं प्रविश्य प्रमत्तं सा
र्थिकं सार्थस्थितं हरंति इतस्ततः आकर्षंति उरणं मेषं २ वीरुधो लताः तृणानि च गुल्मानि च लतनादिजालानि प्रभूतैरेतैर्गह्व
रे दुष्प्रवेशप्रदेशे तत्र कठोरैस्तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो भवति एवं कामकर्मादिभिर्गह्वरे गृहाश्र
मे वर्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवदघटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति पश्यति क्वचित्क्व
चित् क्वापि क्वापि आशुरयः अतिवेग उल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचः तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ३ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निवासादिष्वात्मस्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः ततस्ततो धावती त्युभयत्र तावानेवार्थः वात्या चक्रवातः तस्मादुत्थितः ।
३८ पांसुस्तेन धूम्रा दिशः रजस्वलेरजो व्याप्ते अक्षिणी यस्य स यथा न जानाति तथा वान्येव भ्रमयतीया स्त्री तस्या मुद्धृतै रागादि
भिः अप्रकाश्यमाना दिग् देवताः कर्मसाक्षीभूता न जानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानां झिल्लीनां भृंगारिका संज्ञानां कीटविशे
षाणां स्वनैः कर्णयोः शूलो व्यथा यस्य उलूका घूकास्तेषां वाग्भिर्व्यथितोंतरात्मा मनो यस्य अत्र च परोक्षम प्रियवक्तारो झि
ल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारो घूकतुल्याः येषां छाया पि पापहेतुः ते अपुण्यवृक्षाः तत्तुल्यान धार्मिकान्सेवते मरीचि

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो अटव्यां क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधू
म्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथि
तांतरात्मा अपुण्यवृक्षाञ्छ्रयते क्षुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ५
क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालषते निरंधः आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो
निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ६ शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपया॥
तिकश्मलं॥ ७ तोयानीति निष्फलत्वेन विज्ञातानपि विषयान् ५ वितोयासु सरित्सु पतितस्य गात्रभंगात्स
घो दुःखं भवति न चोदकलाभः तद्वदिह च परत्र च दुःखदान्या खंडान भियाति आलषते दायादादिभ्यो [illegible] रामः
अन्नादिवांछति उभयत्रापि स एवार्थः दावं दावाग्नितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना तप्तो निर्विद्यते विषीदति तत्र ३८
च यक्षा राक्षसतुल्यै राजभिः हृतं असुवल्लभं धनं यस्य स निर्विद्यते ६ अन्यैश्च शूरैर्हृतं स्वं वित्तं यस्य निर्विण्णविषण्णं चे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तोयस्यकश्मलंमृत्स्नांगंधर्वपुरमिवमनोरथोपगतपितृपुत्रादिसमाजंप्रविष्टःसन् ७ कंटकादिविद्धांघ्रिरिवविघ्नै
रभिभूतःसन्नगतुल्यंमहत्कर्मारोढुंकर्तुमिच्छुर्विमनाइवआस्तेपदेपदेक्षणेक्षणेअभ्यंतरेणवह्निनाजाठरेण ८ ॥
अजगराहिनानिद्रारूपेणगिलितोनवेत्तिविपिनेत्यक्तःशवइवदंदशूकैर्हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टःपीडितःअंधोलुप्तविवेकः
अंधकूपेमोहेपतितःतमिस्रेदुःखेशेतेलीयते ९ क्षुद्ररसाननुपरयोषादीन्विचिन्वन्गवेषयन्तन्मक्षिकाभिर्योषादि

क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टःप्रमोदतेनिर्वृतवन्मुहूर्तं ७ चलन्क्वचित्कंटकशर्करांघ्रिर्न
गारुरुक्षुर्विमनाइवास्ते पदेपदेऽभ्यंतरवह्निनाऽर्दितःकौटुंबिकःक्रुध्यतिवैजनाय ८
क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिनाजनोनावैतिकिंचिद्विपिनेऽपविद्धः दष्टःस्मशेतेक्वा-
चदंदशूकैरंधोंधकूपेपतितस्तमिस्रे ९ कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभि
र्व्यथितोविमानः तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानोबलाद्विलुंपंत्यथतंततोन्ये १० क्वचिच्च
शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियांकर्तुमनीशआस्ते क्वचिन्मिथोविपणन्यच्चकिंचिद्विद्वेषमृ
च्छत्युतवित्तशाठ्यात् ११ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्थानविहारहीनः

स्वामिभिःविमानःअवज्ञातःताडितःसन्व्यथितोभवति यदिकथंचि तत्रातिक्लेशेनप्रतिलब्धमानःप्राप्तयोषा
दिर्भवतितदाबलादन्येऽपहरंतिनान्यदाऽभियुंक्तेतदाततोप्यऽन्येहरंति १० यत्किंचित् अत्यल्पमपिमिथोव्यवह
रन्क्रियादिनाम्रद्धन्वित्तशाठ्यात्धनवंचनात् ११ शय्यादिहीनःआस्पतेस्मिन्नित्यासनंकंबलादिस्थीयतेत्रेतिस्था

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३
भा॰पं॰
८०

नंगृहं विहारं त्यनेनेति विहारोयानादियाचमानोपियदापरस्मादप्राप्तकामस्तदा परकीयेवस्तुनि दृष्टिरभिलाषोयस्यसोऽ।
वमानं प्राप्नोति १२ एवमन्योन्यं वित्तव्यतिषंगेण धनविनिमयेन विरूढो वैरानुबंधोयस्य तथाविधोपि परस्परं विवहन्न।
विवाहादिसंबंधं कुर्वन् उरुभिः कृच्छ्रैः श्रमैर्विघ्नबाधैः उपसर्गैश्च द्वेषादिभिर्विपन्नः मृतप्रायोभवति १३ दुरत्ययन्नमध्व
नोदर्शयतितांस्तान् विपन्नान् मृतान् विहायजातंजातं परिगृह्य विहरन्नुयतः प्रस्थितः तं प्रतिनावर्त्तते हे वीरश्च ध्वनः

याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानं १२ अन्योऽन्यवित्तव्यतिषंगवृ
द्धवैरानुबंधोविवहन्मिथश्च अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रविघ्नबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३
तांस्तान्विपन्नान्सहितत्रतत्र विहायजातंपरिगृह्यसार्थः आवर्त्ततेऽद्यापिनकश्चिदत्र।
वीराध्वनःपारमुपैतियोगं १४ मनस्विनोनिर्ज्जितदिग्गजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्धवैराः
मृधेशयीरन्ननुतद्व्रजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोऽभियाति १५ प्रसज्जतिक्वापिलताभु
जाश्रयस्तदाश्रयाऽव्यक्तपदद्विजस्पृहः॥ १८ पारंयोयोगस्तंचनोपैतिअत्रसार्थेकश्चिदपि समर्थोपि।

१४ तदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेंद्रा यैः ममेयंभूर्ममेयमितिभुवि निमित्तभूतायां बद्धवैरायैः न्यस्तदंडः सं। रामः
न्यासीयद्विस्नोः पदमभियाति तन्नुनव्रजंति १५ सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्त्तयति प्रसज्जतिआसक्तिंक ८०
रोतिकीदृशः लतानां भुजाः शाखास्तद्वत् सुकुमारायेस्त्रीणांभुजाः तदाश्रयः सन् तदाश्रयाअव्यक्तपदाअस्फुटाक्षराः
कलभाषिणोयेद्विजाः पक्षिणः तत्तुल्येषु स्त्रीसंगप्रसक्तेषासक्तेषुस्पृहायस्यतादृशोभूत्वा हरिचक्रे सिंहसमूहः तत्तु।

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्मात्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेः त्रसन्तत्परिहारायकैश्चित्प्रलोभितोवकादिवद्दंचकैः क्षुद्रैः क्रूरैश्चपाखंडैः सहसख्यं
करोतितेषुप्रविशति १६ तैर्वंचितस्तत्रफलाभावंज्ञात्वाहंसानांब्राह्मणानांकुलंपुनःप्रविशन्तेषांशीलंप्रायश्चित्तपूर्वकंपु
नरुपनयनाद्याचारंत्वरोचयन् अप्रियंपश्यन्वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान्शूद्रप्रायानुपैतितज्जातिरासेनवानरजातिक्री।
डयास्त्रियामिथुनीभूयपरस्परमुखोद्वीक्षणेनविस्मृतोजीवितावधिर्येन १७ द्रुमवत्केवलदृष्टार्थेषुगृहेषुव्यवायदी

क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्सख्यंविधत्तेवककंकगृध्रैः १६ तैर्वंचितोऽहंसकुलंसमा
विशन्नरोचयञ्छीलमुपैतिवानरान् तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृ
तावधिः १७ द्रुमेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशःस्ववंधने क्वचित्प्रमादाद्गि
रिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः १८ अतःकथंचित्सविमुक्तआपदःपुनश्च
सार्थंप्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमज्जनोऽद्यापिनवेदकश्चन १९॥
रहूगणत्वमपिह्यध्वनोऽस्यसंन्यस्तदंडःकृतभूतमैत्रः असज्जितात्माहरिसेवयाशितज्ज्ञाना
सिमादायतरातिपारं २०॥ एनःसुरतेच्छयाकृपणःएवंस्वस्ययद्बंधनंप्राप्तंतस्मिन्विवशःपरिहर्तुमशक्तःपापं
तेरतुवनेसंसारेचरन्नित्यर्थः गिरिकंदेवदतिभयानकेरोगादिदुःखेपतन्कंदरस्थगजतुल्यान्मृत्योर्भीतःसन्वल्लीतुल्यंप्रा
चीनकर्मावलंब्यावस्थितोभवति १८ सार्थंप्रविशतियथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते १९ त्वमपिअध्वनिनिवेशितइत्यनु
षंगः अतोस्याध्वनःपारमतितरअसज्जितात्माविषयेष्वनभिनिवेशितचित्तः सन्हरिसेवयाशितंतीक्ष्णीकृतं २०॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३
भा॰पं॰ अखिलजन्मसुशोभनं नृजन्मैव न परं श्रेष्ठं येभ्यो देवादिजन्मभ्यः तैरपि किं अमुष्मिन् स्वर्गेपि जन्मभिः किं न किंचित् यत् येषु
५१ जन्मसु यत्र स्वर्गे वा वो महात्मनां समागमः प्रचुरो न भवति हृषीकेशस्य यशसा कृतः शोधित आत्मा यैस्तेषां २१ संतनमु-
पासितैः त्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमंहो यस्य तस्याधोक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं यस्य तव मुहूर्त्तमात्रभवात्समाग
ममात्रादपि दुस्तर्केण वद्धमूलोपि मम अविवेको नष्टः २२ ब्रह्मविदः केन रूपेण विचरंतीत्यज्ञानात्सर्वान्नमस्यति नमइति·

राजोवाच अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् न यद्धृषीकेशय
शःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः २१ न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसो भक्ति
रधोक्षजेऽमला मौहूर्त्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्क्कमूलोऽपहतोऽविवेकः २२ नमो मह-
द्भ्योस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः ये ब्राह्मणा गामवधूतलिंगाश्चरंति तेभ्यः शि
वमस्तु राज्ञां २३ श्रीशुक उवाच इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिंधुपतय आत्मसत-
त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवंदितच
रण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमां विचचार २४ ॥ येवटवः क्रीडारतत्वादश्र

द्रियधौरेयास्तानप्यभिव्याप्य सर्वेभ्यो नमः इत्यर्थः स्वदृष्टांते न राज्ञां महदवज्ञां संभाव्याह राज्ञां शिवमस्त्विति २३ उत्तरामातायस्य
हे उत्तरामातः विगणयतः नगणयतः अवमंतर्यपि परमकरुणाकरत्वेन सिंधुपतये आत्मश्री विगणयतोपि पुरुषपरमकारु
णिकतया उपदिश्य पत्यन्वयः विगणयते इति सप्तम्यंतपाठो वा अविगणितः असंख्यातः परः उत्कृष्टः अनुभावः प्रभावो यस्येति याः ५१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुजनात्तस्मात्सम्यगवगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः सन्तदानीमेव देहे आत्ममतिं च विससर्ज हे नृप भगवदाश्रितो भरतः
तदाश्रितो रहूगणोऽयं तस्यानुभावः सद्यो देहाहंकारत्यागः २५ पारोक्ष्येण वणिक्सार्थकरूपके आर्याणां विवेकिनां म
नीषयैव दस्युस्थानीयानींद्रियाणि गोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवं कल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्य तु लोकस्य ---- जनस्य स

सो वीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां देहात्ममतिं च वि
ससर्ज एवं हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५ राजोवाच यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत
त्वयाऽभिहितः पारोक्ष्येण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो नांज
साऽव्युत्पन्नलोकसमधिगमः अथ तदेवैतद्दुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति २६
इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ स होवाच य एष देहात्ममानि
नां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभि
र्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽ
ध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽर्थ

स्य तु अधिगम्यो न भवति अथ अतः तदेतदेव भवाध्वस्वरूपं समवेतानुकल्पेन प्रस्तुतेन तत्तदनुरूपार्थोपकल्पनेन २६ इति
श्रीपंचमे टीकायां त्रयोदशः १३ चतुर्दशे भवारण्यरूपकव्याकृतिः कृता प्रस्तुतेन तस्य गोमायुमशकाद्यर्थकल्पनं १ यः परी
क्षिता पृष्टः सः श्रीशुक उवाच स ह इति स्पष्टोक्तिः दुरत्यये अध्वन्यजयाऽविनिवेशितः इति यदुक्तं तदेव निवेशनप्रकारकथनेन प्रपंचयति॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा.पं.
४२

यएवप्रसिद्धो जीवलोकः अयंविष्णोर्मायया असुगमेऽध्वन्यापतितोभवाटवींगतः सन्हरिरूपस्यगुरोश्चरणारविंदेयेमधुकराःसे
वकास्तेषां अनुपदवींतैरनुष्ठितंभक्तिमार्गमद्यापिनावरुंधेनसंप्राप्नोतीत्यन्वयः मायायाःस्वकार्यद्वारेणसंसारमार्गपातहेतुत्वमाह
देहात्ममानिनोसत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुशलअकुशलविमिश्रकर्माणितैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहा
वलीभिर्वियोगसंयोगादिर्योऽनादिःसंसारः तदनुभवस्यद्वारभूतेन तस्मिन्संसाररूपेदुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः यथाव
णिजांसार्थःसमूहः अर्थोजेनपरः स्वदेहनिष्पादितानांकर्मणांफलद्वारेणानुभवोयस्यविफलाश्चवहुप्रतियोगाःवहुवि

स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवःश्मशानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिविफलवहु।
प्रतियोगेहस्तनापोपशमनीहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे १ यस्या मुहवाएते
षडिंद्रियनामानःकर्मणादस्यवएवते २ तद्यथापुरुषस्यधनंयत्किंचित्साक्षाद्धर्मौपयिकंवहु
कृच्छ्राधिगतंसाक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणोयोऽसौधर्मस्तंतुसांपरायउदाहरंति तद्धर्म्यंधनं
दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेनकुनाथस्याऽजि
तात्मनोयथासार्थस्यतथाऽजितात्मनोविलुंपंति ३॥ ((घ्राश्चईहाश्लेषाद्ययस्यसः तस्यांसंसाराटव्यांयेनापा
स्तोपाउपशमनींनाशनीं १ यस्यामित्यादिव्याचष्टेयस्यांभवाटव्यां २ दस्युतुल्यंतेषांकर्मदर्शयति तद्यथेति धर्मौपयिकं
धर्मकारणंतमेवस्वाभिप्रेतंधर्ममाह साक्षादिति तंतुसांपरायेपरलोकार्थमुदाहरंति तद्धर्म्यंधर्म्मार्हंधनंदर्शनाद्याःपंचज्ञा
नेंद्रियाणांवृत्तयःसंकल्पव्यवसायावंतःकरणस्यएतैर्गृहेयोग्राम्यउपभोगःतेनकुनाथस्यकुवुद्धेरजितात्मनोविलुंपंतियथाचो

रामः
४२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गोमायवोऽत्रेत्येतद्व्याचष्टे अथचेति अथचेत्यर्थांतरोपन्यासे कर्म्मणातुवृका: शृगालश्चकदर्यस्यातिलुब्धस्य ४ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरं इत्येतद्व्याचष्टे यथाहीति नदग्धानिवीजानियस्मिन्यद्यस्मात्योऽयमावसथआश्रमः एषकामानोकरंडः यथाकर्पूरभाजनेकर्पूरक्षयेऽपिपरिमलोनक्षीयते एवमत्रवासनानामक्षीणत्वान्नकर्माण्युत्सीदंतीत्यर्थः ५॥

अथचयत्रकौटुंविकादारापत्यादयोनाम्नाकर्म्मणावृकसृगालाएवअनिच्छतोऽपिकदर्यस्यकुटुंविनउरणकवत्संरक्ष्यमाणंमिषतोऽपिहरंति ४ यथाह्यनुवत्सरंकृष्यमाणमप्यदग्धवीजंक्षेत्रंपुनरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिवभवतिएवमेवगृहाश्रमःकर्म्मक्षेत्रंयस्मिन्नहिकर्माण्युत्सीदंतियदयंकामकरंडएषआवसथः ५ तत्रगतोदंशमशकसमापसदैर्म्मनुजैःशलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानोवहिःप्राणःक्वचित्परिवर्त्तमानोऽस्मिन्नध्वनिअविद्याकामकर्म्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थंनरलोकंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ६ क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावतिपानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ७॥

५ दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चउपरुध्यमानः पीड्यमानोवहिःप्राणोवित्तंयस्यतथाविधोऽप्यस्मिन्नध्वनिपरिभ्रमन्अविद्यादिभिरुपरक्तेनमनसागंधर्वपुरतुल्यमघटमानंनरलोकंसत्यतयामिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ६ प्रपश्यतीतिप्रशब्दसूचितमर्थांतरंदर्शयति तत्रचगंधर्वपुरेक्वचिदातपोदकंमृगतृष्णाजलंतत्तुल्यान्विषयानुपधावतीति ७॥ ५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चाशेषाणांदोषाणां —— निषदनंस्थानंपुरीषविशेष अग्नेर्वि
ष्ठातस्यपुरीषस्येवलोहितोवर्णोयस्यरजोगुणस्यतेननिर्म्मिताततद्रूपयामतिर्यस्यसः सुवर्णमुपादातुमिच्छतिअग्निकामेनका
तरः परवशःउल्मुकसदृशंपिशाचमिव शीतातुरोह्यरण्येऽग्निवज्ज्वाजल्यमानंततस्ततोधावंतमुल्मुकपिशाचमग्निबुध्या
ऽनुधावतिनतुतंप्राप्नोतिकथंचित्प्राप्तश्चेत्तर्हितेनभक्षितः सन्म्रियतेएवंसुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ८ निवासतोय
द्रविणेत्येतद्व्याचष्टेअथेतिनिवासादिष्वनेकेष्वात्मनउपजीव्येष्वभिनिवेशोयस्य ९ क्वचिच्चवात्योत्थितेत्येतद्व्याचष्टे

क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनंपुरीषविशेषंतद्वर्णगुणनिर्म्मितमतिःसुवर्णमुपादित्सत्य
ग्निकामकातरइवोल्मुकपिशाचं ८ अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोप
जीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसाराटव्यामितस्ततःपरिधावति ९ क्वचिच्चवात्यौपम्ययाप्र
मदयाऽऽरोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतइवासाधुमर्यादोरजस्वलाक्षोदिग्देवताअ
तिरजस्वलमतिर्नविजानाति १० क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यःस्वयंपराभिध्यानेनवि
भ्रंशितस्मृतिस्तयैवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति ११॥ एवंक्वचिच्चेति आरोहंअंकंतस्मिन्कालेयद्रजःरा
गस्तेनस्वदृष्ट्यावरकेणरजन्यांरात्रीभूताइवहृस्वपाठेरजनीभूतस्तमोमयइवातीवरजसाच्छन्नमतिःअतएवरजोव्याप्तचक्षु
रिवदिक्षुस्थितामर्यादाऽतिक्रमसाक्षिभूतादेवतानजानाति १० अनुपादेयमेवोपादेयतयागृह्णातीतिप्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लो
कचतुर्थपादंप्रथमंव्याचष्टेक्वचित्सकृदिति क्वचिदातपोदकनिभानित्यत्रमिथ्याविषयेषुलंपटत्वमुक्तंनिवासतोयेत्यत्रतदर्जन
प्रयासउक्तःअत्रतुबाधितेष्वपिपुनःप्रवृत्तिरुच्यतइत्यपौनरुक्त्यंस्वयमेवसकृदवगतंविषयाणांवैतथ्यंविफलत्वंयेनपराभिध्याने

राम
४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिदुलूकेति अतिपरुषोरभसउत्साहस्तेनाटोपः संभ्रमो यथा भवत्येवं रिपूणां राजकुल
स्य च निर्भर्त्सितेन अतिव्यथितं कर्णमूलं हृदयं च यस्य १२ अपुण्यवृक्षानित्येतद्व्याचष्टे स यदेति दुग्धमुपभुक्तं पूर्वं सुकृ
तं येन तदा कारस्करो विषतिंदुः तत्प्रमुखाः येऽपुण्यद्रुमाः तथाविधा लताश्च विषोदपानाश्च विषकूपाः तत्तुल्यान् दृष्टादृष्ट
प्रयोजनशून्यधनान् १३ क्वचिद्वितोयाः सरित इत्येतद्व्याचष्टे एकदा क्वचित् असतां प्रसंगात् निकृता वंचिता मतिर्यस्य सः नि

क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपं प्रत्यक्षं परोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेना
तिव्यथितकर्णमूलहृदयः १२ स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुंडाद्यपुण्यद्रु
मलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान् जीवन्मृतान् स्वयं जीवन् म्रियमाण उपधा
वति १३ एकदाऽसत्प्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतःस्खलनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाखंड
मभियाति १४ यदा तु परबाधयाऽन्ध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपु
त्रान् वा स खलु भक्षयति १५ क्वचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रियार्थविधुरं असुखोदर्कं शोका
ग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति १६॥ व्युदकनदीगर्त्तपाते यथा सद्यः शिरः स्फुटति पश्चाद

पि च तद्वेदनाऽनुवर्त्तत एवमिह परत्र च दुःखदं १४ परस्परं चालयन्ते निरंध इत्येतद्व्याचष्टे यदा त्विति अंधः अन्नेनोपन
मति नोपतिष्ठति पितृपुत्राणां बर्हिः कुशः तद्वतः पितुः पुत्राणां वा कुशादि तृणमात्रमपि येषु पश्यति तान् वा भक्षयति बाधत इ
त्यर्थः पितृपुत्रबर्हिष्मानिति तु पाठः सुगमः १५ आसाद्य दावमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिदासाद्येति १६॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६
भा॰पं॰ व्याचष्टे कदाचिदिति कालेन विषमितं प्रतिकूलतां नीतं यद्राजकुलं तदेव रक्षः तेनापहृताः प्रियतमधन
४७ रूपाः असवो यस्य विगतानि जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य सः मृतकल्पस्तस्य इत्युपपन्नेनैव व्याख्यातं १७ कचिच्च गंधर्वपुरं प्रवि
ष्ट इत्येतद्व्याचष्टे कदाचिन्मनोरथप्राप्त पुत्राद्यसदेव सदिति मत्वा पूर्वं गंधर्वपुरवद्घटमानदर्शनमुक्तं इदानींतन्नि
मित्तसुखासक्तिरुच्यत इति भेदः १८ चलन् क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्गृहाश्रमेयाः कर्मचोदनास्तासामतिभरोऽतिवि

क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाऽपहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्ष
णआस्ते १७ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृत्तिलक्षणम
नुभवति १८ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाऽतिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लौकिकव्यसनकर्षि
तमनाः कंटकशर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति १९ क्वचित्कचिच्च दुःसहेन कायाभ्यंतरव
ह्निना गृहीतसारः स्वकुटुंबाय क्रुध्यति २० स एव पुनर्निद्राऽजगरगृहीतोऽधे तमसि मग्नः
शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किंचन वेद शव इवापविद्धः २१ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदंद
शूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽधकूपेऽधवत्पतति २२ ॥ रामः
४७
लाः स एव गिरिस्तमारुरुक्षन्नतदंतं गंतुमिच्छन् १९ पदे पदेऽभ्यंतरवह्निनेति व्याचष्टे क्वचित्दुःसहेनेति २० क्वचि
न्निगीर्ण इत्येतद्व्याचष्टे स एवेति २१ दष्टः स्मशेत इति व्याचष्टे कदाचिदिति मानो गर्व एव दंष्ट्रा परपीडाकरत्वात् भग्ना
मानदंष्ट्रा यस्य अत एव न लब्धो निद्रायाः क्षणोऽपि येन २२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कर्हिस्मचित् क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे कर्हिस्मचित् काममधुलवानिति यदा निहतो भवति तदा सद्य एव निरये पतति २३ ॥
प्रसंगात्प्रवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति अथचेति यस्मादेवं तस्मात् अथाऽनंतरमेव उभयथाऽइह च परत्र च अस्मिन्प्रवृ
त्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मक्षेत्रं कर्मोदाहरंति २४ तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिलब्धमानं इत्येतद्व्याचष्टे मुक्तइति यदि वंधान्मुक्तो भ
वति तर्हि ततः सकाशादन्यो हरति तस्मादप्यन्यः न तस्यैभोक्तुं लभत इत्यर्थः २५ क्वचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिच्चेति शी

कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुंधानो राज्ञा स्वामिभिर्वा
निहतः पतत्यपारे निरये २३ अथच तस्मादुभयथापि हि कर्म्मास्मिन्नात्मनः संसारावपन
मुदाहरंति २४ मुक्तस्ततो यदि वंधाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थि
तिः २५ क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविक भौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽक
ल्पो दुरंतचिंतया विषण्ण आस्ते २६ क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकि
णिकामात्रमपहरन्यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् २७ अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गा
स्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्याऽवमानक्षुत्पिपा
साधिव्याधिजन्मजरामरणादयः २८ ॥ एतादयोऽनेका आधिदैविकाद्यायाः दशाः दुःखावस्थास्तासां २६ क्वचि
न्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे क्वचिन्मिथो यत्किंचिद्धनं व्यवहरन् काकिणिकामात्रं विंशतिकपर्दकमात्रं ततोऽपि न्यूनं वा यत्किंचिदप
हरन्विद्वेषमेति २७ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्रपंचयति अध्वन्यमुष्मिन्निम उरुकृच्छ्रवित्त

॥ २८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२८हा१

॥०६२५५

मा०पं० ५५ सुत्रामैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैरतः परं दुर्गमोऽपि भवाब्धाऽयं संप्रदायेन तीर्यते १ तत्र प्रसज्जति क्वापीत्यादिना सिंहा
वलोकनन्यायेनोक्तमर्थमपकृष्य क्रमेण व्याचष्टे क्वापि देवमाययेति प्रस्कन्नं अपगतं विवेकविज्ञानं यस्य स यस्याः स्त्रियाः
विहारगृहं क्रीडागृहं तदारंभे आकुलं हृदयं यस्य अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातं तदाश्रये त्यादि व्याचष्टे तस्याः आश्रयेऽव
सक्ताः संलग्नाः सुताः दुहितरश्च कलत्रं च सैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहृतं हृदयं यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति २८ क्वचित्क्व

क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारंभाकुलहृद
यस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृदय आत्मानमजिता
त्माऽपारेंऽधे तमसि प्रहिणोति २९ कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्वि
परार्द्धापवर्गकालोपलक्षणात्परिवर्त्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूता
नामनिमिषतो वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवंतं यज्ञपुरुषमा
नादृत्य पाखंडदेवताः कंकगृध्रवकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते ३० ॥६

दाचिद्धरिचक्रान्नस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमाण्वादिः द्विपरार्द्धोऽपवर्गोऽतः तदेवोपलक्षणं यस्य रामः ५५
तस्मात् कालोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः रंहसा शीघ्रेण परिवर्त्तितेन परिभ्रमणेन वयसा
बाल्यादिक्रमेण ब्रह्माणमभिव्याप्य तृणस्तंव आदीनि भूतानि चक्रतः सकाशात् वित्रस्तहृदयः सन् पाखंडदेवता अभिमु
ख्येन धत्त इत्यन्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः मिषतां प्रतिकर्त्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्म्मणि षष्ठ्यः कालच

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तैर्वंचितइत्येतद्व्याचष्टे यदात्विति आत्मनावंचितैः उरुअधिकंवंचितः सन्तेषांब्राह्मणानांयच्छीलमुपनयनादितद्रो
चयंश्छूद्रवदन्तेतेनिगमोक्ताचारेऽशुद्धितः स्वस्यशुद्ध्यभावात् यस्यशूद्रस्यकेवलंमिथुनीभावः कुटुंवभरणंचव्यापारोनाग्नि
होत्रादिः ३१ तज्जातिरासेनेत्यादिव्याचष्टे तत्रापिनिरवरोधः प्रतिवंधरहितः स्वैरेणस्वेच्छयाक्रीडन्विस्मृतमृत्युकालःसन्
३२ द्रुमेषुरंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्द्रुमवदिति व्यवायक्षणः मिथुनोत्सवोभवति ३३ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे ए

यदातुपाखंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुरुवंचितोब्रह्मकुलंसमावसंस्तेषांशीलमुपनयनादिश्रौत
स्मार्त्तकर्म्मानुष्ठानेनभगवतोयज्ञपुरुषस्यआराधनमेवतद्रोचयंश्छूद्रकुलंभजतेऽनिग
माचारेऽशुद्धितोयस्यमिथुनीभावःकुटुंवभरणंयथावानरजाते ३१ तत्रापिनिरवरोधः
स्वैरेणविहरन्नतिकृपणवुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिनाग्राम्यकर्म्मणैवविस्मृतकालावधिः
३२ क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषुगृहेषुरंस्यन्यथावानरःसुतदारवत्सलोव्यवायक्षणः ३३॥
एवमध्वन्यवरुंधानोमृत्युगजभयात्तमसिगिरिकंदरप्राये ३४ क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविक
भौतिकात्मीयानांदुःखानांप्रतिनिवारणेऽकल्पोदुरंतविषणआस्ते ३५॥ ॥

एवमध्वनिसुखदुःखाद्यवरुंधानोगिरिकंदरप्रायेतमसिरोगाद्यापदिपततीतिशेषः ३४ क्वचिच्छीतवातेत्यादि
पूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगाद्यापदिपतितः सन्शीतादिभिःक्लिश्यन्नास्तइत्यर्थः ३५॥ ७७७॥ ८ ॥ ८॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१७
भा॰पं॰ तदेवं सिंहावलोकनन्यायेनोक्रमर्थं यथास्थानमपठस्य व्याख्याय क्रमस्थमनुवर्णयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति क्वा
७६ चिन्मिथ इति वित्तशाठ्येन कदाचिद्यत्किंचिद्धनमुपयाति ३६ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तिष्ठतीति व्याचष्टे क्वचित्क्षीणध
न इति अप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वांछितं तस्यादाने स्वीकारे निश्चितमतिः सन् ३७ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगे

क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ३६ क्वचित्क्षीणधनः शय्यासना
द्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमा
नादीनि जनादभिलभते ३७ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोऽपि पूर्ववास
नया मिथ उद्वहत्यथापवहति ३८ एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित
आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमुहवावेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यत्
विवदन्क्रंदन्संहृष्यन्गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नर
लोकसार्थो यमध्वनः पारमुपदिशंति ३९ यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुं
धते यन्न्यस्तदंडा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः समवगच्छंति ॥ ४० ॥ ❋ ॥ राम: ७६

नेत्येतद्व्याचष्टे एवं वित्तव्यतिषंगेति अपवहति त्यजति ३८ अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे एतस्मिन्निति आ
पन्नः आपदं प्राप्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्र यः तमितरस्तत्रैव विसृज्य नह्यमानः बध्यमानः साधुवर्जितः साधुव्य
तिरिक्तः ३९ अनावृत्तौ हेतुमाह यदिदमिति ४० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मनस्विन इत्यादिव्याचष्टे यदपीतियवैराजर्षेयस्तोऽपिनावरुंधतेकिंतुपरंकेवलंमृधेशयीरन्प्रसज्जतीत्यादि गिरिकंदर
इत्यंतमपकृष्यव्याख्यातंग्रंथमतिक्रम्यवद्धोगृहीत्वेत्यादिग्रंथंव्याचष्टेकर्म्मवद्धीमिति एवमुपरिस्वर्गतोऽपिनरलोकसा
र्थमेवोपयातितदेवंभरतोक्तिंव्याख्यायतच्चरितेसंग्रहश्लोकानाह तस्येदंकर्म्मश्लोकैरुपगायंति आर्षभस्यऋषभपुत्र
स्यअन्योनृपः अनुवर्त्मनार्हतिवर्त्मानुगंतुंनशक्नोति ४२ तत्रहेतुमाह यइति सुहृद्राज्ययोर्द्वंद्वैक्यं योदुस्त्यजानदा
यदपिदिगिभजयिनोयज्विनोयेवैराजर्षयः किंतुपरंमृधेशयीरन्अस्यामेवममेयमिति
कृतवैरानुबंधाः यांविसृज्यस्वयमुपसंहृताः कर्म्मवद्धीमवलंब्यतत्रापदःकथंचिन्न
रकाद्विमुक्तःपुनरप्येवंसंसाराध्वनिवर्त्तमानोनरलोकसार्थमुपयातिएवमुपरिगतोऽपि।
४१ तस्येदमुपगायंति आर्षभस्येहराजर्षेर्म्मनसाऽपिमहात्मनःनानुवर्त्मार्हतिनृपोम
क्षिकेवगरुत्मतः ४२ योदुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यंहृदिस्पृशः जहौयुवैवमलव
दुत्तमश्लोकलालसः ४३ योदुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यांश्रियंसुरवरैः
सदयावलोकां नैच्छन्नृपस्तदुचितंमहतांमधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपिफल्गुः ४४
रादीन्विष्ठामिवजहौतस्यार्षभस्येतिसंबंधः दुस्त्यजत्वेहेतुःहृदिस्पृशःमनोज्ञान्त्यागेहेतुःउत्तमश्लोकेलालसालंपटत्वं
यस्य ४३ तस्यैवंविषयत्यागोनचित्रमित्याह यएवंभूतोसौनृपःसक्षित्यादीन् नैच्छदितियत्तदुचितंसदयावलोकांभरत
स्यदयायथाभवत्येवमवलोकोयस्याइतिपरिजनावलोकःश्रियामुपचर्यतेयतःमधुद्विषःसेवायामनुरक्तंमनोयेषांते

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰पं॰ तस्यसेवानुरागमेवाह यज्ञायेतियज्ञरूपाय धर्म पतयेयज्ञादिफलदात्रेविधौनैपुण्यंयस्यतस्मैधर्मानुष्ठात्रे योगोऽष्टांगः
४७ तस्मैसांख्यज्ञानंतच्छिरः प्रधानंफलंयस्यतस्मैयोगायप्रकृतीश्वरायमायानियंत्रे अतएवनारंजीवसमूहः सःअयः
नमाश्रयोयस्यसर्वजीवनियंत्रे एवंकर्मज्ञानदेवताकांडैः प्रतिपादितायहरयेनमइति उदारंउच्चैर्यःसम्यगुच्चारि
तवानूमृगत्वंमृगदेहमपिहास्यन्यएवंभूतः तस्य तदुचितमितिवा तस्यानुवर्त्मनाहेतीतिवासंबंधः ४५ भरतच

यज्ञायधर्म्मपतयेविधिनैपुणाययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वराय नारायणायहरये
नमइत्युदारंहास्यन्मृगत्वमपियः समुदाजहार ४५ इदंभागवतसभाजितावदातगु
णकर्म्मणोराजर्षेर्भरतस्यानुचरितंस्वस्त्ययनमायुष्यंधन्यंयशस्यंस्वर्ग्यापवर्ग्यंवाऽनु
शृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदतिचसर्वाएवाशिषआत्मनआशास्तेनकांचनपरतइति ४६
॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभरतोपाख्यानेब्राह्मणरहूगणसंवादेचतुर्दशोऽ
ध्यायः १४ श्रीशुकउवाच भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखं
डिनऋषभपदवीमनुवर्त्तमानंचानार्याः

॥ध्रश्रित्रश्रवणादिफलमाह इदमिति भागवतैःसभाजिता
अवदाताःशुद्धागुणाः कर्माणिचयस्यतस्यभरतस्यानुचरितंयोऽनुशृणोतिसआत्मनएवसकाशात्सर्वाआशिषआशास्तेस्वत
एवप्राप्नोतिनतुकांचिदपिपरस्मादपेक्षतइत्यर्थः ४६ इतिश्रीपंचमस्कंधेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ एवमष्टभिरध्या
यैर्भरतस्योक्रमीरिते ततःपंचदशेतस्यकीर्त्यंतेवंशजान्नृपाः १ ऋषभपदवींजीवन्मुक्तमार्गमनुवर्त्तमानंयंदष्टुतिशेषः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यद्वा यंसुमतिंअवेदसमाम्नातांदेवतांकल्पयिष्यंतिबुद्धोऽयंसाक्षादवतीर्णइतिमंसंतइत्यर्थः १ २ तत्तनयः देवताजितःपु
त्रः ३ आत्मविद्यां वहुभ्य आख्यायव्याख्यानेनैवस्वयंसंशुद्धोऽनुसस्मारअपरोक्षतयाऽनुभूतवान्प्रतिहर्त्ताप्रस्तोताउद्गातेति
अवेदसमाम्नातांदेवतांस्वमनीषयापापीयस्याकलौकल्पयिष्यंति १ तस्माद्वृद्धसेनायांदेवता-
जिन्नामपुत्रोऽभवत् २ अथाऽसुर्यांतत्तनयोदेवद्युम्नस्ततोधेनुमत्यांसुतःपरमेष्ठीतस्यसुव
र्चलायांप्रतीहउपजातः ३ यआत्मविद्यामाख्यायस्वयंसंशुद्धोमहापुरुषमनुसस्मार प्रती
हात्सुवर्चलायांप्रतिहर्त्रादयस्त्रयआसन्निज्याकोविदाः सूनवःप्रतिहर्त्तुःस्तुत्यामजभू
मानावऽजनिषातां ४ भूम्नऋषिकुल्यायामुद्गीथःसुतःप्रस्तावोदेवकुल्यायांप्रस्तावान्नि
युत्सायांहृदयजआसीद्विभुः विभोरत्यांचपृथुषेणः तस्मान्नक्तआकूत्यांजज्ञेनक्ताद्द्रुति
पुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाअजायतसाक्षाद्भगवतोविष्णोर्जगद्रिरक्षिषयागृहीत-
सत्वस्यकलाऽत्मवत्वादिलक्षणेनमहापुरुषतांप्राप्तः ५ सवैस्वधर्म्मेणप्रजापालनपोषण
प्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवतिमहापुरुषेपरावरेब्रह्मणिसर्वात्मना
र्पितपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेवयाऽपादितभगवद्भक्तियोगेनचाऽभीक्ष्णशः॥
त्र्योयज्ञनिपुणाःसूनवआसन् अजनिषातांजातौ ४ हृदयजःपुत्रः जगतोरिरक्षिषयारक्षितुमिच्छयागृहीतंसत्वंयेननस्य
विष्णोःकलाः अंशः सन् ५ महापुरुषतामेवाह सवैइति ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥६ः

१५
भा॰ ९॰ धर्मेसास्यद्वि विधः अभिषिक्तत्वात्प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापरः द्विविधोऽपिभगवतिसर्वात्मन्यर्पितः सन्य
५८ रसार्थलक्षणः तेनपरिभाविताः सक्ता अतिशुद्धामतिर्यस्य अतएवोपरतमनात्मदेहाद्यहंभावोयस्मिंस्तस्मिन्नात्मनिचित्ते
स्वयमेवोपलभ्यमानेब्रह्मण्यात्मानुभवोयस्यतादृशोऽपिनिरभिमानएवअवनिंअजूगुपत्पालयामास ६ कर्मभिर्गयं
कः प्रतियातिअनुकरोतिनकोऽपि अत्रहेतुः यज्ञादिरूपांभगवत्कलांगयमृतेऽन्यः कः इत्यनुषंगः अभिमानीसर्वतोमा

परिभाविताशुद्धमतिरुपरतानात्म्ये आत्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि
निरभिमानएवावनिमजूगुपत् तस्येमांगाथांपांडवेयपुराविदउपगायंति ६ गयंनृपः कः
प्रतियातिकर्मभिर्यज्वाऽभिमानीबहुविद्धर्मगोप्ता समागतश्रीः सदसःपतिः सतांसत्से
वकोन्योभगवत्कलामृते ७ यमभ्यषिंचन्परयामुदासतीः सत्याशिषोदक्षकन्याः सरिद्भिः
यस्यप्रजानांदुदुहेधराशिषोनिराशिषोगुणवत्सस्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्यचयस्यका
मान्दुदूहुराजह्रुरथोवलिंनृपाः प्रत्यंचितायुधिधर्मेणविप्रायदाऽशिषांषष्ठमंशंपरेत्य ६ ॥९॥

नासरंमनस्वीतिवासमागतासंप्राप्ताश्रीर्येनयमितिवासतांसदसःसभायाःपतिः सतांसेवकः यद्वायज्वादिरूपोपिभगवत्कला
मृतेगयंकोऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः ७ सतीः सत्याः सत्या आशिषोयासांताः दक्षकन्याः अद्धामैत्रीदयेत्याद्यानि राशिषोऽपियस्य
प्रजानामाशिषः कामान्धरादुदुहेतस्यगुणाएववत्सः तेनस्नुतमूधोयस्याः पृथिव्याः पच्छुद्धानांतंगयंकः प्रतियातीतिसंबंधः
८ छंदांसिवेदास्तद्विहितकर्माणिचदुदूहुः युधिप्रत्यंचिताः वाणैः प्रतिपूजितानृपाः यस्यबलिमाजह्रुः अर्पयामासुः धर्मेणपाल

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उरुसोमपीथेवहुसोमपानेऽध्वरेमघोनिइंद्रेमाद्यतिमदंप्राप्नुवतिसतिश्रद्धयाविशुद्धोयोऽचलोभक्तियोगस्तेनसमर्पितमिज्या
फलंआजहारअर्हणमिवप्रत्यक्षतःस्वीकृतवानित्यर्थः १० यस्यभगवतःप्रीणनात् देवादीनांदृष्टैकंयतस्सद्यःप्रीयेतप्री

यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगस
मर्पितेज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनात्वर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंच्या
त् प्रीयेतसद्यःसहविश्वजीवःप्रीतःस्वयंप्रीतिमगाद्गयस्य ११ गयाद्गयंत्यांचित्ररथःसु
गतिरवरोधनइतित्रयःपुत्रावभूवुःचित्ररथादूर्णायांसम्राडजनिष्ट १२ ततउत्कलायांम
रीचिर्मरीचेर्बिंदुमत्यांविंदुमानुदपद्यततस्मात्सरघायांमधुनामाऽभवत्मधोःसुमनसिवी
रव्रतःततोभोजायांमंथुप्रमंथूजज्ञातेमंथोःसत्यायांभौवनःततोदूषणायांत्वष्टाऽजनिष्टत्वष्टु
र्विरोचनायांविरजःविरजस्यशतजित्प्रवरंपुत्रशतंकन्याचविषूच्यांकिलजातं १३ तत्रायं
श्लोकःप्रैयव्रतंवंशमिमंविरजश्चरमोद्भवःअकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुःसुरगणंयथा
१४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेपंचदशोऽध्यायः १५॥ ६ ॥ ॥

तिंगच्छेत्सःविश्वजीवःसर्वांतर्यामीस्वयंप्रीतिरूपएववर्हिषियज्ञेगयस्यस्फुटंप्रीतिमगात्नूनंसोऽस्मीतिप्रत्यक्षंप्रीतिमा
विष्कृतवानित्यर्थः ११।१२ सुमनसिस्त्रियां १३ कीर्त्त्याअतिशयेनअलमकरोत्भूषितवान् १४ इतिश्रीपंचमस्कंधेटी

श्रीभागवतेपंचमे ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानविस्तृतस्वरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धा पंचाध्यायी ततः परं १ षोडशेऽधस्तथा चोर्ध्वं परितः संनिवे
शतः मेरोः स्थितिर्म्महीकंजकर्णिका चोपवर्ण्यते १ २ प्रियव्रतचरित्रोक्तावुक्ताद्द्वीपादिकल्पनात तद्विशेषविजिज्ञासुः क
थांते परिपृच्छति १ उक्त इति किं पर्यंतमुक्तस्तदाह यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ शुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैः सहचं

श्रीराजोवाच उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां
गणैश्चंद्रमा वा सह दृश्यते १ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्तसिंध
व उपक्लृप्ताः यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन्खलु सूचित एतदेवा
खिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि २ भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशि
तं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशि
तुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३ ऋषिरुवाच न वै महाराज भगवतो मायागु
णविभूतेः काष्ठां वचसा मनसा वाऽधिगंतुमलं विबुधायुषाऽपि पुरुषस्तस्मात्प्राधान्येने
व भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ४ यो वाऽयं द्वीपः कुवल
यकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रं ५ ॥ ऽद्रमा वा दृश्यते।

तावत् १ यतः येभ्यः सिंधुभ्यः एतस्या भुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः २ जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ३ या मायागुणविभू
तिस्तस्याः काष्ठामंतरूपसन्निवेशः लक्षणं चिह्नं ४ कुवलयं भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतरकोशः प्रथमो जं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवयोजनसहस्रमायामो येषां आयामोऽत्र विस्तारः एतच्च इलाभद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं इलावृतस्य चतु
स्त्रिंशद्योजनसहस्रंगयोः प्रत्येकं चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः समुद्रप्र
वेशमंगीकृत्य तयोरपि मध्ये संकुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयंति संनिवेशश्च वायुनोक्तः धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये
द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतमिति ॥ ६ ॥ नाभ्यां मध्ये द्वीपस्यायामो लक्षयोजनप्रमाणं तावा

यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवं
ति ॥ ६ ॥ एषां मध्ये इलावृतं नामाऽभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगि
रिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ॥ ७ ॥ मूर्द्धनि द्वात्रिंश
त्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतांऽतर्भूम्यां प्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः
श्वेतः शृंगवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षा
रोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव

नसमुन्नाह उच्छ्रायो यस्य ॥ ७ ॥ मूले षोडशयोजनसहस्रं विततः तावता षोडशयोजनसहस्रमानेन चतु॥ ह संति ॥ ८ ॥
रशीतियोजनसहस्रमानेन च बहिर्दृश्यत एवं लक्षयोजनोन्नाह उत्तरोत्तरेणेलावृतं इलावृतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण नीलादय
स्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदएवावधिर्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीषदधिको योंऽशस्ते
न दैर्घ्य एव ह्रसंति न तूच्चत्वपृथुत्वे वायुनोक्तं विष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे इति एतच्च स्थूलदृष्ट्येवोक्तं तयो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६

भा॰पं॰ ५०

अयुतयोजन उत्सेधः उच्छ्रायो येषां अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिष्वयुतत्वं चैषामपि द्रष्टव्यं यथासंख्यमर्यादा
गिरय इति शेषः ९ आनीलविषधायतो उत्तरतो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घौ पप्रथुः विस्तीर्णौ भवतः १०॥
तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वाते ११ नन्वेवं सति पूर्वापररेखाया मिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये न ततः पू-
र्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च नातः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायां तु तथैवेला वृतवेष्टितो मध्ये मेरुः उभयतस्त्रीणि त्री

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः अयुता-
योजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ९ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च
माल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथुः १० केतुमालभद्राश्वयोः सी-
मानं विदधाते ११ मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्च-
तुर्दिशमवष्टंभगिरय उपक्लृप्ताः १२ चतुर्ष्वेतेषु चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्र-
वराः॥ १२ गिरिवर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाणत्वं जंबूद्वीपस्य उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः स्थित-
त्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुःपंचाशत् गिरीणां षण्णां द्वादश इत्येवं दक्षिणोत्तररेखायां तावल्लक्षं पूर्वापर-
रेखायामपि समेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यं द्र-
ष्टव्यानि अतो न विरोधः अयुतयोजनप्रमाणो विस्तारोन्नाहो येषां विस्तीर्णमूर्ध्नि मेरोरवष्टंभत्वात् पूर्वपश्चिमो गिरी दक्षिणोत्तर-
विस्तारौ दक्षिणोत्तरौ च पूर्वापरविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारांगीकारे त्विलावृतलोपात् पूर्वेणेलावृत्तमुपपन्नावय

नीत्यादिविरोधः स्यात् १२ अधिसहस्रमेकादशहीनानि उ

रम ५०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्नाहोयेषांतावत्प्रमाणं विटपविततिर्येषांशतयोजनपरिणाहोविस्तारोयेषां १२ यदुपस्पर्शिनः यत्तेविनः १४ १५
ललामोभूषणंसुरललनानांभूषणभूताः श्रेष्ठायाः स्त्रियस्तासांयूथस्यपतयः सहसंभूययेषुविहरंति १६ एका
दशशतयोजनमुत्तुंगोयोदेवचूतस्तस्यशिरसः सकाशात् फलप्रमाणमुक्तंवायुपुराणे अरत्नीनांशतान्यष्टावेकषष्ट्या

पर्वतकेतवइव अधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः १२
ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलायदुपस्पर्शिनउपदेवगणायोगैश्वर्याणिस्वाभावि
कानिभरतर्षभधारयंति १४ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचैत्ररथंवैभ्राजकंसर्वतो
भद्रमिति १५ येष्वमरपरिवृढाः सहसुरललनाललामयूथपतयउपदेवगणैरुपगीयमा
नमहिमानः किलविहरंति १६ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसोगिरि
शिखरस्थूलानिफलान्यमृतकल्पानिनिपतंति १७ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुर
भिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंतीपूर्वेणेलावृत
मुपप्लावयति १८ यदुपजोषणाद्भवान्याअनुचरीणांपुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंध
वातोदशयोजनंसमंतादनुवासयति १९ ॥ऽधिकानिच फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति १७

अतिमधुरश्चासौसुरभिश्चसुगंधिश्चनचान्येषांगंधैरधिवासितः बहुलश्चारुणश्चरसः सएवउदमुदकंतेना
॥ १८ यदुपजोषणात्यस्यरसस्यसेवनात् १९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६
भा॰पं॰ अनस्थिप्रायाणां अतिसूक्ष्मबीजानां यत्र निपतति तत आरभ्यात्मनोदक्षिणतः सर्वं भिलावृतं व्याप्य वहतीत्यर्थः २० तावत्स
५१ र्वतः रोधसोस्तटयोः २१ २२ आयामोऽत्र व्यामः स च व्यामो वाह्वोः सकरयोस्तततयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः पंचव्यामं परि

एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबूनामनदी मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदयति २० तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदाऽमरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति २१ यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयंति २२ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वे निरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पंचायामपरिणाहाः पंच मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति २३ या ह्युपयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासयति २४ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयंति २५ ॥९६९॥ ❋ ॥ ७ ॥ ७ ॥ रामः ५१

णाहस्थौल्यं यासामित्यर्थः केचित्तु पंचव्यामपरिणाहा इत्येव पठंति २३ २४ नीचीना अधोमुखाः २५॥ ❋ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१६ भा०पं० ५२

॥ ❀ ॥ इति श्रीपंचमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ततः सप्तदशे गंगागमनं तच्चतुर्दिशं इलावृते च रुद्रेण संकर्षणनिषेवणं १ यज्ञलिंगस्य बलेर्यज्ञे लिंगं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य विक्रमतः दक्षिणेन पदा भुवं क्रांत्वा वामपदमुत्क्षिपतः वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्योडकटाहस्य तस्य विवरेण ततः प्रविष्टा या वाह्यज

॥ ❀ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनो नाम षोडशोऽध्यायः १६ श्रीशुक उवाच तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतः प्रविष्टा या वाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाऽमला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार १ ॥

जलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्यन्वयः तस्य यच्चरणपंकजं तस्यावनेजनेन क्षालनेन अरुणं तद्गतकुंकुमं तदेव किंजल्कास्तैरुपरंजिता अत एवाखिलस्य जगतोऽघमलापहमुपस्पर्शनं यस्याः तथाप्यमला तन्मलसंगशून्या साक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जाह्नवी भागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना तस्मिन् समये भगवत्पदी नाम पश्चात्तु नामांतराणि जाता

भा०पं० ५२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६ २७ चतुर्दिक्षु मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वाऽग्नेः परितः परिधय इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठंति अतो अष्टादशयोज
नसहस्रं प्रमाणमत्रोक्तं वैष्णवादिपुराणेषु परिमाणादि यत्तु नः अन्यथा वर्णितं तत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया द्विसहस्रं पृथू च तुंगौ

यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतो
ष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवंति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव
२६ कुरंगकुररकु
सुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनीवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधिहंसर्षभना
गकालंजरनारदादयो विंशति गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृ
प्ताः
२७ जठरदेवकूटौ मेरुं पुर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुंगौ भवतः
एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृंगमक
रावष्टाभिरेतैः परिसृतोग्निरिव परितश्चकास्ति कांचनगिरिः
२८ मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आ
त्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसहस्रीं समचतुरस्रां शातकौंभीं वदंति
२९ ताम-
नुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयभागेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः २९॥१६ २०॥

२९ यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपं इंद्रादिवर्णानतिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्धद्विसहस्रप्रमाणेन नामानि पुराणांतरात्
ज्ञातव्यानि यथोक्तं मेरौ नवपुराणि सुमनोवत्यमरावती तेजोवती संयमनी तथा कृष्णांगना परा श्रद्धावती गंधवती तथा चान्या म

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥५॥ ५२०२५९२४१२१७८

कोसौ दिवो मूर्द्धानमाह यदिति किंतद्विष्णुपदं तदाह यत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः अस्मत्कुलदेवतायाहरेश्चरणारविंदोदकमिति हेतोः परमादरेण विभर्त्तीत्यन्वयः कथंभूतः सन् प्रतिक्षणं वर्द्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढमत्यंतं क्लिद्यमानमंतर्हृदयं यस्य अत एव औत्कंठ्येन विवशामामीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मलेनाभ्यां विगलितममलं वाष्पं तस्य कलया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं यस्य १ ततः सप्त ऋषयस्तस्यागंगायाः प्रभावाभिज्ञाः संतोयांजटाजूटै

यत्र हि विष्णुपदमाहुः यत्र ह वाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिद्यमानांतर्हृदय औत्कंठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलवाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकः अधुनापि परमादरेण शिरसा विभर्त्ति १ ततः सप्तऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्था त्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव सबहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहंति २ ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ३

रुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येवनातोधिकास्तीत्यभिप्रायवंतः तत्र हेतुः भगवति सततं भक्तियोगलाभेनैवोपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च यैः कामिवक इव धारयंति प्रत्यक्षं मुक्तिमिवतामागतां मुमुक्षवो जना इवेति २ ततोनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः संकुलेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरंती सप्तऋषिभ्योऽर्वागेव प्रायशः कर्म्मिणां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१० अभिस्पंदती अभितो गच्छती ५ केसराचलानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृंगेषु पतनि ततस्तेभ्योऽधो
भा.प. ऽधः प्रस्रवंती सती ६ माल्यवच्छिखरात् केतुमालाभिमुखं निष्पतंती चक्षुःसंज्ञा ७ गिरिशिखरादिति कुमुदशिखरादुच्चलिता
५३
तत्र च तनुद्वीभिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पंदती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति
५ सीतालकनंदा च सुमेर्देतिसीतातु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः
प्रस्रवंती गंधमादनमूर्द्धसु पतित्वांऽतरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६
एवं माल्यवत् शिखरान्निपतंती ततोनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ७ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृंगवतः
शृंगादवस्यंदमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनंदा
दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटात् हैमकूटान्यतिरभसतररंह
सा लुठयंती भारतमभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ९ यस्यां स्नानार्थं पाना रामः ५३
र्थं चागच्छतः पुंसः पदे पदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे
संति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः १०॥ ५ नीलशिखरं ततउच्चलिता श्वेतशिखरं तदप्यतिहाय शृं
गवतः शृंगादधःस्रवंती ८ अतिरभसतररंहसा अस्खलिततीव्रतरवेगेन ९ बहुशः बहुविधाः मेर्वादिगिरीणां दुहितरः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिव्यभौमविलभेदात्त्रिविधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गास्स्वपदानि स्थानानि व्यपदिशंति ११ अयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषां व
ज्रवद्दृढं संहननं शरीरं तस्मिन् बलवयोमोदास्तैः प्रमुदितानि यानि महासौरतानि मिथुनानि तेषां व्यवायापवर्गे संभोगावसा
ने एकवर्षशेषे आयुषि धृत एको गर्भो यैः तादृशानि कलत्राणि येषां त्रेतायुगसमः विषयसुखोत्कर्षात् तद्धेतयुगे हि सर्वे धर्मा

तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्ट वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौ
मानि स्वर्गपदानि व्यपदिशंति ११ एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुत
प्राणानां वज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकल
त्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते १२ यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः
सर्वर्तुकुसुमस्तवकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुंभमानरुचिर
काननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकचविविधनववनरुहामोद
मदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकू
जितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामकलिलविलासहासलीला
वलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरंति १३ ॥ एतन्निष्ठाः द्वापरादौ तु दुःखबहुलाः १२ यत्र ह येषु हि वर्षेषु देवपत
यः स्वैः स्वैः सेवकगणेषु मुख्यैः कृतमहोपचाराः संतः स्वैरं विहरंतीत्यन्वयः केषु स्थानेषु सर्वेषु ऋतुषु कुसुमस्तवकादीनां श्रि
या समृद्ध्या आनम्यमाना विटपाः शाखा दास्त्रिनाललताश्रयेषु तैर्विटपिभिरुपशुंभमानानि शोभमानानि रुचिराणि काननानि ये

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५॰
भा॰पं॰ षुनेष्वाश्रमायतनेषुवर्षगिरिद्रोणीषुचतथाऽमलेषुजलाशयेषुविकचानिविकाशीनियानिनवानिवनरुहाणिनीरजानि
५८ तेषामामोदेनमुदितैराजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणांचआकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषुकामेनकलिलैःक्षुभितैर्वि
लासादिभिराकृष्टमनोदृष्टिश्चयेषांते १३ नवस्वपिवर्षेषुयेपुरुषास्तेषांतदनुग्रहायसचासौवक्ष्यमाणोनुग्रहस्तद
र्थंआत्मतत्त्वव्यूहेनस्वमूर्तिसमूहेनसंनिधीयतेसंनिहितोभवति १४ अपरःअर्वाचीनःपश्चान्नवमस्कंधे १५ भ

नवस्वपिवर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषः पुरुषाणांतदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाऽ
द्यापिसंनिधीयते १४ इलावृतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रापरोनिर्विशति
भवान्याःशापनिमित्तज्ञोयत्प्रवेक्ष्यतःस्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि १५ भवानीनाथैःस्त्रीग
णार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानोभगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांतामसींमूर्तिंप्रकृतिमा
त्मनःसंकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसंनिधाप्यैतदभिगृणन्भवउपाधावति १६ ॥
श्रीभगवानुवाच ॐनमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्तायन
मइति १७ भजेभजन्याऽरणपादपंकजंभगस्यकृत्स्नस्यपरंपरायणं ॥ भवानीनाथास्वामिनी

येषांतैःस्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानःसर्वतःसेव्यमानःआत्मनःप्रकृतिंकारणंआत्मनिसमाधिध्यानंयस्यतेनरू रमाः
पेणएतद्वक्ष्यमाणंमंत्रादिकंअभिगृणन्जपन् १६ सर्वेषांगुणानांसंख्यानंप्रकाशोयस्मात्स्वयंतुअव्यक्तायअप्रमेया ५८
य १७ हेभजन्यभजनीयत्वात्त्वांपरमीश्वरंभजइत्यन्वयःअरणंशरणंपादपंकजंयस्यकृत्स्नस्यभगस्यऐश्वर्यादिषाड्गुण्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यपरमयनमाश्रयं भक्तेषु अलमत्यर्थं भावितं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन भवापहं संसारहरं भक्तेषु इत्यनुषंगः भवं भा-
भावयतीति तथा तं अर्थाद्भक्तेषु इति द्रष्टव्यं १८ ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेन प्रसक्तमनादरं वारयति नयस्येति निरी-
क्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चित्तवृत्तिभिः करणैश्चापि ईषदपि नाज्यते न लिप्यते किमर्थं निरीक्षमाणस्य ई-
शे ईशनाय नियमनाय ईशनमीट् संपदादित्वाद्भावे क्विप् अत्रैव धर्मे दृष्टांतः यथा अजितक्रोधवेगानां नोऽस्माकं दृष्टिरज्य-
ते न तथेति अतः आत्मन इंद्रियाणि जिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः तं को न मन्येत नाद्रियेत १९ ननु सुरामघाभ्यामन्नस्वकुलोद्

भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरं १८ न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभि
र्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः
१९ असद्दृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीवेव मध्वासवताम्रलोचनः न नागवध्वोऽर्हण ईशिरे
ह्रियायत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २० यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं

यमनंतमृषयः ॥ दृष्टिर्नाज्यते तत्राह असतीर्दृक् दृष्टिर्यस्य तस्य स्वमायया क्षीवा मत्त इव यो भयंकरः प्रतिभाति म-
ध्वासवाभ्यां आताम्रलोचन इव नागवधूविमोहनेन तथा प्रतिभानं युक्तमित्याह नेति पादार्चने यस्य पादयोः स्पर्शनेन
धर्षितं मोहितमिंद्रियं मनो यासां ताः ह्रिया लज्जया मुजाद्यर्हणेन ईशिरे न शेकुः कस्तं न मन्येतेति पूर्वेणैवान्वयः २० अस्य
विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः अतएव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं अनंतं च यमाहुः ऋषयो मंत्राः छंदोनुरोधेन दी-
र्घपाठः अकारो देवमाता लक्ष्मीः सा च ऋषयश्चेत्यर्थः अनंतत्वं दर्शयति मूर्ध्नीति सहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु एकचिदेकदेशे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०
भा.पं. दसिद्धार्थं सर्षपमिव तस्मै नमः इति चतुर्थेनान्वयः २१ तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति यस्य गुणान्निमित्तो महान्ना
५५ म विग्रह आसीत् विज्ञानं सत्वं धिष्ण्यमाश्रयो यस्य सः तस्य चित्तरूपत्वेन सत्वप्रधानत्वात् स एव किलाधिदैवो वासुदेवाभेद
विवक्षया भगवानजो ब्रह्मा यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः संभूतः अहं रुद्रः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेणाहं
कारेण वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गं ऐन्द्रियं इन्द्रियवर्गं च ससृजे ससृजामि २२ किंच एते वयं महदादयः सर्वे यस्या
नुग्रहादिदं ब्रह्मांडं सृजामः कथंभूताः यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिताः प्रोताः शकुंताः

न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमंडलं मूर्ध्नि सहस्रधामसु २१ यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो
महान् विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल यत्संभवो हं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैन्द्रि
यं सृजे २२ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः महानहं वैकृततामसेन्द्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं २३ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोऽयं
गुणसर्गमोहितः न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने २४ ॥ ❁ ॥

पक्षिण इव लौकिकेन सूत्रेणावयमित्युक्तं तानेवाह महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्ता वर्गाश्च २३ स्थितिलयहेतुत्वं द राम
र्शयन् प्रणमति येन निर्मितामेतां मायामेवायं जनोऽजसा वेद न तु तन्निस्तारणयोगमुपायं कर्हिचिदपि वेदेति स्थितिहेतु ५५
त्वं दर्शितं कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रंथयः ता निनयति प्रापयतीति तथा तां प्रलयहेतुत्वमाह विलीयते ऽस्मि
न्निति विलयः उदेत्यस्मादिति उदयः विलयश्चोदयश्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः इति २४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥इतिश्रीभवतपदभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशेततोमेरोःपूर्वादिक्रमतस्त्रिषु।
त्रिषुचोत्तरवर्षेषुसेव्यसेवकवर्णनं १ भद्रश्रवावर्षपतिःतस्यकुलपतयसेवकमुख्याश्च १ भद्रश्रवसऊचुरितिप्राणभृत।
उपदधातीतिवद्गुणलक्षणयातद्योगाद्गुणिषुलिंगसमवायन्यायेनबहुवचनं २ अयंजनोमिषत्स्वपिपश्यन्नपिघ्नंतंहिंसं।
तंनपश्यतिनालोचयतीतिभगवद्विचेष्टितमेवतच्चविचित्रं अदर्शनेलिंगंपुत्रेबालेपितरंहंतुंमृतंनिर्हृत्यपदग्ध्वास्वयंतदुभ।

॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनंनामसप्तदशोऽध्यायः १७ श्री
शुकउवाच तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतो
वासुदेवस्यप्रियांतनूंधर्ममयींहयशीर्षाभिधानींपरमेणसमाधिनासंनिधाप्येदमभिगृणंत
उपधावंति १ भद्रश्रवसऊचुः ॐ नमोभगवतेधर्मायात्मविशोधनायनमइति २ अहो
विचित्रंभगवद्विचेष्टितंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति ध्यायन्नसद्यर्हिविकर्मसेवितुंनिर्हृत्य
पुत्रंपितरंजिजीविषुः ३ वदंतिविश्वंकवयःस्मनश्वरंपश्यंतिचाऽध्यात्मविदोविपश्चितः।

यद्धनैर्जिजीविषतिजीवितुमिच्छतिपाठांतरेतुच्छंदः सामंजस्यंकिंधर्माद्यर्थेनयर्हियतः असत्तुच्छंविषयसुखं
सेवितुंविकर्मपापमेवध्यायन् ३ नन्वविद्वान्नपश्यतिकिमत्रचित्रंतत्राह नश्वरंवदंतिस्मशास्त्रतःपश्यंतिचसमा
धौहे अजतथापिमाययामुह्यंतिएतच्चतवकृत्यं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८

भा॰पं॰ चेष्टितंसुविस्मितंअतिविचित्रंअतःशाल्वादिभ्रमंविहायतंत्वामजंनतोस्मि ४ इदमपरंचित्रंवस्तुतोयमानमपित्वयि

५६ नचित्रमित्याह विश्वोद्भवादिकर्मअकर्तुरपिअपगताआवृत् आवरणंयस्मात् तादृशस्यापितेअंगीकृतंवेदेनत्वयितत्

त्वचित्रंयतःमाययासर्वात्मनिकार्यस्यकारणेस्फटिकमेयुक्तंवस्तुतःसर्वव्यतिरिक्तेनिरुपाधावनाहृतंत्वमकर्तृत्वंचयु

क्तम ५ परमेश्वरत्वेनस्तुत्वाप्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानितितमसादैत्यरूपेणतिरस्कृतान् अपनीतान् नाचतुरंगश्व

तथापिमुह्यंतितवाऽजमाययासुविस्मितंकृत्यमजंनतोऽस्मितं ४ विश्वोद्भवस्थाननि

रोधकर्मतेह्यऽकर्तुरंगीकृतमप्यऽपावृतः युक्तंनचित्रंत्वयिकार्य्यकारणेसर्वात्मनिव्यति

रिक्तेचवस्तुतः ५ वेदान्युगान्तेतमसातिरस्कृतान्रसातलात्योनृतुरंगविग्रहःप्रत्या

ददेवैकवयेभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहितायतइति ६ हरिवर्षेचापिभगवान्नरा

हृत हरिरूपेणास्तेतद्रूपग्रहणनिमित्तंरक्षाभिधास्येततदपितेरूपंमहापुरुषगुणभाजः राम ५६

नोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्ति

योगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरति ७ ॥एवंतुस्तुत्वानदृष्टोविग्रहोयस्यकवयेब्रह्मणेतदर्थंआ ३

वितथेहितायसत्यसंकल्पाय ६ उक्तंअत्रसप्तमस्कंधेप्रह्लादचरित्रेमहापुरुषस्यगुणानांभाजनंआश्रयःदैत्यदानवकु

लस्यतीर्थीकरणशीलमाचरितंचयस्यफलसंकल्पेनव्यवधानशून्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारीयोभक्तियोगस्तेनउपास्तेसे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेजसामपितेजसे आविराविः अतिप्रकटो भव वीर्याणां कर्माशयान् कर्मवासनाः कर्माश्रयानिति पाठे रागादीन् रन्धय निर्दह
भूयिष्ठाः भूयाः ८ विश्वस्य स्वस्ति प्रार्थने खलस्यापि भवेत् तच्च साधुपीडां विना न स्यात् अन्योन्यममंगलं ध्यायतां च भूतानाम
न्योन्यघातं विना च भवेदित्याशंक्याह खलः प्रसीदतु क्रौर्यं त्यजतु भूतानि च मिथः शिवमेव ध्यायन्तु तेषां मनश्च भद्रं उ
पशमादिकं भजतु नोऽस्माकमपि मतिः अपिशब्दात् भूतानां च मतिः अहैतुकी निष्कामास्तां ९ नः संगः क्वा॥

ॐ नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्माशया
न्रन्धय रन्धय तमो ग्रस ॐ स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठाः ॐ क्ष्रौं ८ स्वस्त्यस्तु वि
श्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे आ
वेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ९ माऽगारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु
नः यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेंद्रियप्रियः १० यत्संगलब्धं नि
जवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम् हरत्यजोऽन्तः श्रुतिभिर्गतोऽङ्गजं को वै न सेवेत
मुकुंदविक्रमम् ११॥ अपि मा स्यात् यदि कथंचित् स्यात् तर्हि अगारादिषु मा स्यात् किंतु भगवत्प्रियेष्वेव अगारा
दिसंगदोषमाह य इति इंद्रियप्रियो गृहाद्यासक्तः १० भगवत्प्रियसंगे गुणमाह येषां भगवत्प्रियाणां संगात् लब्धं मुकुंदवि
क्रमं श्रुतिभिः श्रवणादिभिः संस्पृशतां सेवमानानां पुंसामंतर्गतोऽजो मानसं मलं हरति कथंभूतं विक्रमं निजमसाधार
णं वीर्यवैभवं प्रभावातिशयो यस्य तीर्थं तु गङ्गादि मुहुः संस्पृशतामंगजं मलं केवलं हरति नान्तः को वैन सेवेतेत्यन्वयः ११

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०पं०
५७

मानसमलापगमफलमाह यस्येति अकिंचना निष्कामा मनःशुद्धौ हरेर्भक्तिर्भवति ततश्च तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः सर्वै-
र्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सह तत्र सम्यगासते नित्यं वसंति गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसंभवात् कुतो महतो गुणाः ज्ञानवैरा-
ग्यादयो भवंति असति विषयसुखे मनोरथेन बहिर्धावतः १२ ननु हरिविमुखस्य गृहाद्यासक्तस्यापि लोके म-
हत्वं दृश्यते सत्यं दृश्यते तत्तूपहासास्पदमिति सहेतुकमाह हरिर्हीति यथा झषाणां मीनानामीप्सितं तोयमेवा-

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः हरावभक्तस्य कुतो महद्गु-
णा मनोरथेनासति धावतो बहिः १२ हरिर्हि साक्षाद्भगवाञ्छरीरिणामात्मा झषाणामि-
व तोयमीप्सितम् हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दंपतीनाम् १३॥
तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् हित्वा गृहं संसृतिच-
क्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति १४ ॥

त्मा तेन विना जीवनाभावात् महानति राम
प्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा दंपतीनां मिथुनानां क्षुद्रादिष्वपि प्रसिद्धं वयसैव केवलं यन्महत्त्वं तदेव तस्य भव- ५७
ति न तु ज्ञानादिना मिथुनेषु तेषु पूज्यमानेषु स्त्रीभ्यः पुंसां महत्त्वं बालमिथुनेभ्यश्च वृद्धमिथुनानां महत्त्वं यथेत्यर्थः॥
१३ यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वा अकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्यसुराननुपदिशति कीदृशं गृहं रजस्तृष्णा रागोऽभिनि-
वेशः रजआदीनां मूलं कारणं अत एव संसृतौ जन्ममरणादीनां चक्रवालं मंडलमविच्छेदो यस्मात् १४॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

केतुमालेऽपिकामदेवस्वरूपेणआस्तइतिशेषः किमर्थमास्ते अतआह लक्ष्म्याइति प्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरोवैप्रजापतिरितिश्रुतेः तस्यदुहितरोरात्र्यभिमानिन्योदेवताः पुत्रादिवसाभिमानिनोदेवाः तेषांचप्रियचिकीर्षयापुरुषायुषापुरुषवर्षशतेनयान्यहोरात्राणितैः परिसंख्यानंगणनायेषांषट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासांदुहितॄणांमहापुरुषस्यमहा

केतुमालेऽपिभगवान्कामदेवस्वरूपेणलक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांपुत्राणां तद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाऽहोरात्रपरिसंख्यानानांयासांगर्भामहापुरुषमहाऽस्त्रतेजसोद्वेजितमनसांविध्वस्ताव्यसवः संवत्सरान्तेविनिपतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलयाकिंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रियाणिरमयते १६ तद्भगवतोमायामयरूपंपरमसमाधियोगेनरमादेवीसंवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताऽहःसुचतद्भर्तृभिरुपास्तेइदंचोदाहरति ॥ १७ ॐ ह्रांह्रींह्रूं ॐ नमोभगवतेहृषीकेशायसर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मनेआकूतीनांचित्तीनांचेतसांविशेषाणांचाऽधिपतयेषोडशकलाय ॥

(महा)स्त्रंचक्रंतस्यतेजसा १५ रमांरमयन्स्वीयानींद्रियाणिरमयते केनसाधनेनरमयन्तदाह अतीवसुललितयागत्यायोविलासस्तेनविलसितोरुचिरोहासलेशोमंदस्मितंतत्सहितोऽवलोकएवलीलातयाकिंचिदुत्तंभितंउन्नमितंसुंदरंयत्भ्रूमंडलंतेनसुभगंवदनारविंदंतस्यश्रिया १६ तत्भर्तृभिः दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता १७ सर्वैर्गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षितोलक्षीकृतआत्मायस्यआकूतीनांक्रियाणांचित्तीनांज्ञानानांचेत

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८
भा·पं
५८

सां संकल्पाध्यवसायादीनां विशेषाणां तन्त्रहिषयाणां षोडशकलाअंशाएकादशेंद्रियपंचविषयलक्षणायस्य छंदोमयायवे
दो कर्मप्राप्त्याय अन्नमयाय अन्नोपष्टम्भत्वात् अमृतमयाय परमानंदायविकारत्वात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् सहसे ओ
जसे बलाय तद्धेतुत्वात् १८ त्वत्कामैनैव तत्सेवकत्वाद्दृढकृतार्थाः स्मि अन्यकामनयातु त्वाम् चैतोन परिपूर्णमनोरथाः स्युरि
त्याह स्त्रिय इति स्वतएव हृषीकाणामीश्वरं पतिं संतं त्वामाराध्यया स्त्रियोन्यं पतिं प्रार्थयंते पतिकामा नो हि कामाराधने

छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभ
यत्र भूयात् १८ स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषिकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यं तासां न
ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः १९ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं सम
ततः पाति भयातुरं जनं स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परं २० या
तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्साऽखिलकामलंपटा तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चि
तो यद्भग्नयाञ्चा भगवन्प्रतप्यते २१॥ १९ व्रतेषु प्रसिद्धं तासामपत्यादीनि ते पतयो न पातुं शक्ताः १९ अतस्त्वमेवायए
वन भवंतीत्याह स वा इति स चैवंभूतः पतिः भवानेक एव नान्यो यो भवान् आत्मलाभात्परमन्यदधिकं न मन्यते इतरथाऽन्याधीनसुख
स्यान स्वतंत्रतास्वतंत्र नानात्वे च मंडलेश्वराणामिव मिथो भयं स्यादित्यर्थः २० किंच निष्कामभजनेऽप्रार्थिता एव सर्वे कामा
भवंति सकामभजने तु कामितमात्रं अनित्यं चेत्याह यास्त्रीतस्य उक्तलक्षणस्य ते पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामेव कामयेत् न फलां
तरं सा अखिलेषु कामेषु लंपटा सर्वान्कामान् प्राप्नोतीत्यर्थः ईप्सितमीप्सितो फलांतरमाप्तुमपेक्षितः सन् अर्चितश्चेत् ताहि तद्दे

वरासि ददासि किंच यद्यतः फलभोगानंतरं भग्नायाञ्चायाचितोऽ
वीयस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तद्देवरासि न तु नित्यं २१॥

ननुममार्हणेकुतः सर्वकामप्राप्तिः त्वमेवहिकामार्थिभिःसेव्यसेअतआहमत्प्राप्तयेब्रह्मादयस्तपस्तप्यंतेकुर्वंतिकथंभूताःऐंद्रिये
सुखेधीर्येषांअलुक्समासः तथापिभवत्पादपरायणादृतेमांनविंदंति मत्कटाक्षविलसितविभूतिंनलभंतइत्यर्थः यतःत्व
य्येवहृदयंयस्याःसाहंत्वत्परतंत्रत्वात्तदनुवर्तिनमेवत्रिलोकयामिनान्यमित्यर्थः २२ इदानींकृपांप्रार्थयतेसत्वमितिय
द्वजनंविनानकश्चित्पुरुषार्थः सत्वंत्वदितित्वयायत्करांबुजंसात्वतांभक्तानांशीर्ष्णि अधायिकृपयान्यस्तंतन्ममापिशीर्ष्णि

मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपऐंद्रियेधियः ऋतेभवत्पादपरायणान्नमांविंदंत्य
हंत्वद्धृदयायतोऽजित २२ सत्वंममाप्यच्युतशीर्ष्णिवंदितंकरांबुजंयत्त्वदधायिसात्वतां बिभ
र्षिमांलक्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितुंविभुरिति २३ रम्यकेचभगवतः प्रियतमं
मात्स्यमवताररूपंतद्वर्षपुरुषस्यमनोः प्राक्प्रदर्शितं सइदानीमपिमहताभक्तियोगेनाराध
यतीदंचोदाहरति २४ ॐ नमोभगवतेमुख्यतमायनमः सत्त्वायप्राणायौजसेसहसेबला
यमहामत्स्यायनमइति २५ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपोविचरस्युरुस्वनः
सईश्वरस्त्वंयइदंवशेनयन्नाम्नायथादारुमयींनरःस्त्रियं २६॥ एनिधेहीतिशेषः कथंभूतंवंदि
तंसर्वकामवर्षित्वेनसद्भिःस्तुतंनचमयितवानादरः यतः हेवरेण्यमांवक्षसिलक्ष्मविभर्षि अहोचित्रमेततमयिकेवलमा
दरमात्रंभक्तेषुतुपरमाकृपा अतईश्वरस्यतवयतमाययाईहितंनत्कोवितर्कयितुंसमर्थः २३ २४ सत्वायसत्वप्रधानायमु
ख्यतमायप्राणायसूत्रात्मने २५ उरुः स्वनोवेदात्मकोनादोयस्ययइदंविश्वंब्राह्मणादिनाम्नाविधिनिषेधालंबनभूतेनवशेअ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८
भा॰पं॰
पू॰

नन्विंद्रादयो वशं नयंति लोकपालत्वात् कुतोऽहं तत्राह यमिति मत्सर एव ज्वरो येषां ते यं हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं जंगमं स्थाणुं स्थावरं च यदत्र दृश्यते तत्किंचिदपि पातुं न शक्ताः सत्वमेव प्राणरूपेण पालकः स्त्वमेव समर्थः
तथा च श्रुतिः ता अहिंसंता हमुक्थमस्म्यह मुक्थमस्मीत्यादि ॥ ॥२७॥ ॥ अवतारचरितमाह भवा
न् इमां क्षोणीं मया मनुना सह मत्सहितां धृतवेत्यध्याहारः ऊर्मिमालावति प्रलयार्णवे ओजसा क्रमते विचरति य

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतंतोपि पृथक् समेत्य च पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतु
ष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते २७ भवान् युगांतार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमा
मोषधिवीरुधां निधिं मया सहोरु क्रमतेऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति
२८ हिरण्मयेपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमा तनुमर्यमा सह वर्षपु
रुषैः पितृगणाधिपतिरुपधावति मंत्रमिमं चानुजपति २९ ॐ नमो भगवते अकूपाराय
सर्वसत्वगुणविशेषणायानुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमो नमोऽवस्थानाय

नमस्ते ३०

ह्यपातुमित्यस्यानुषंगः क्षोणीं पातुं क्रमते उत्सहत इत्यर्थः यतः अजः कीदृशीं ओषधीनां वीरुधां
च निधिं आश्रयभूतां तस्मै नमः जगतो यः प्राणगणस्तस्यात्मने नियंत्रे २८ तत्प्रियतमां तां प्रियतनुं २९ अकूपाराय
कूर्माय सर्वैः संपूर्णैः सत्वगुणैर्विशेषणं यस्य न उपलक्षितं स्थानं यस्य वारिचरत्वात् वर्ष्मणे वर्षीयसे कालानवच्छिन्ना
य भूम्ने सर्वगताय अवस्थानाय आधाराय ३०

रम
५९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निजमाययार्पितं प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपं दृश्यं पृथिव्यादि यस्यैव रूपं यतः पृथग्नास्ति कथंभूतं वहुभिः रूपैः रूपि
तं निरूपितं यस्य च संख्या नास्ति कुतः अयथामिथ्यैवोपलंभनात् नहि मरीचिजलमेतावदिति संख्यातुं शक्यते अव्य
पदेशरूपिणे अनिरुक्तप्रपंचाकाराय ३१ वहुरूपत्वं दर्शयंस्तस्येश्वराद्व्यतिरेकमाह जरायुजेति द्वीपग्रहर्क्षमित्यभि
धेयस्तमेवैकः नत्वद्यातिरिक्तोस्ति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ३२ सप्रपंचतामनूद्य तन्निरासेन प्रणमति यस्मि

यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपं वहुरूपरूपितं संख्या न यस्यास्त्ययथोपलं
भनात्तस्मै नमस्तेव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजं स्वेदजमंडजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभू
तमैंद्रियं द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ३२ यस्मिन्नसंख्येयवि
शेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयं संख्या यया तत्त्वदृशाऽपनीयते तस्मै नमः सांख्यनि
दर्शनाय त इति ३३ उत्तरेषु च कुरुषु भगवान् यज्ञपुरुषः कृतवराहरूप आस्ते तं तु देवी हैषा
भूः सह कुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ३४
ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाऽध्वरावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्ला
यत्रियुगाय नमस्ते ३५॥ ((त्रितिशे संख्येया अनंता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्याकृतयश्च यस्य तादृशे यस्मि
न्नलयिक विभिः कपिलादिभिरियं चतुर्विंशत्यादिसंख्या कल्पिता सती यया तत्त्वदृशा येन तत्त्वज्ञानेनापनीयते तस्मै सांख्य
सिद्धांतरूपाय नमः परमार्थज्ञानरूपायेतिवा ३३ एवामरूपधावतिहे नमन्त्य ३४ मंत्रैस्तत्त्वेन लिंग्यते इति तथा तस्मै यज्ञात्म

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८
भा.पं. यूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपाय अत एव महांतो ऽध्वरा अवयवभूता यस्य कर्मतामुक्ताय शुद्धाय यज्ञानुष्ठात्रे त्रियुगाय कृतयुगे
६० यज्ञाभावात् यद्वा कलियुगे छन्नत्वात् ३५ कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु देहेंद्रियादिषु मथ्नंति विचिन्वंति मथ्ना
विवेकसाधनेन मनसा क्रियार्थैः कर्मभिः तत्फलेष्व गूढं अप्रकाशमानं दिदृक्षवः एवं मथनेनेरितः प्रकटित आत्मा स्वरू
पं यस्य तस्मै नमः ३६ मथनमेव दर्शयंस्त्वाह द्रव्यं विषयः क्रिया इंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः कालः कर्त्ता अ

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसं मथ्नंति मथ्ना मनसा दिदृक्ष
वो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तु निरीक्षि
तात्मने अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ३७ करोति विश्वस्थि
तिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः माया यथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते
गुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः ॥

हंकारः एतैर्मायागुणैः कार्यैरुपलक्षणैः वस्तुतेन निरीक्षितो य आत्मा तस्मै अन्वीक्षया विचारेण अंगैर्यमनियमादि राम
भिः अतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिर्येषां तैः निरस्ता मायानिमित्ता आकृतिर्यस्मात्तस्मै ३७ तदेवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्व ६०
रूपेण प्रणमति करोतीति यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सिते अत्यंतानिच्छायामीक्षणायोगात्स्वार्थेन तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादि स्वगु
णैर्माया करोति तस्मात् जडत्वेपीश्वरसंनिधानात्प्रवृत्तिं दृष्टांतेनाह यथा अयो लोहं ग्राव्णो अयस्कांतात्संनिमित्तात् भ्रमति त
दाश्रयं तदभिमुखं सत् गुणानां कर्मणां जीवादृष्टानां च साक्षिणे तस्मै ते नमः ३८ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति यो जगतामादि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कारणभूतः सूकरः मां पृथ्वीं अग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राग्रे कृत्वा रसातलात् आरभ्य उदन्वतः प्रलयार्णवात् इभो गज इव निरगात् ततश्च प्रतिग
जतुल्यं प्रदेत्यं प्रमथ्य यः श्रीड उन्नस्थितः तं विभुं प्रणतास्मीत्यन्वयः ३९ इति श्रीपंचमस्कंधे टीकायां अष्टादशोध्यायः १८
ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभावश्च भारतश्रेष्ठमेव च १ किंपुरुषवर्षे इति १ भर्त्ता चासौ भगवांश्च

कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं विभुमिति ३९ इति श्रीभागवते म
हापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णने नाम अष्टादशोध्यायः १८ श्रीशुक उवाच किंपुरुषे
वर्षे भगवंतमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागव
तो हनुमान्सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां पर
मकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं गायति २ ओं नमो भगवते उत्तमश्लो
काय नम आर्यलक्षणशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः साधुवादनि
कषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ३ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्र
मेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थं प्रत्यक्प्रशांतं सुधियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ४ ॥

नसत्कथां २ आर्याणि लक्षणानि शीलं व्रतं च यस्मिन् उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय उपासितो नुसृतो लोको येन साधुवा
दः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्य निकषणाय निकषाश्मवन्निर्धारस्थानाय परमसीम्न इत्यर्थः ३ श्रीरामे परमार्थरूपेण प्रणम
ति यदेकं वेदांतेषु प्रसिद्धं तत्त्वं तत्प्रपद्ये तत्कथंभूतं विशुद्धश्चासावनुभवश्च स एव मात्रा स्वरूपं यस्य विशुद्धत्वे हेतुः प्रशांतं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६
भाग.
६१

तत्रापि हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ताः गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था यस्मिन् अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यग्
श्यादन्यत् तत्कुतः अनामरूपं ननु वस्तुन एवंभूतस्यापि जीवस्येवात्र सर्वविपर्ययो दृश्यते तत्राह निरहं अहंकाराभा
वान्न तथा वैपरीत्यमित्यर्थः ननु श्रीरामस्य स्वरूपं नैवं प्रतीयते तत्राह सुधियां पुंसाऽउपलभ्यत इत्युपलभनं शुद्धचित्तेन ब्र
ह्मत्वेनैवोपलभ्यत इत्यर्थः ४ कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वं तदाह विभोर्मर्त्यावतारस्तु रक्षसो रावणस्य वधाय तस्य मनुष्या
दन्यतोऽवध्यत्वात् न केवलमेतावत् किंतु इह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां शिक्षणं च शिक्षार्थमपी
त्यर्थः अन्यथा स्वे स्वरूपे रममाणस्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्युः ५ विषयासक्त्यभावेन

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आ
त्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ५ न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भ
गवान्वासुदेवः न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ६ न जन्म नूनं
महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये
वत लक्ष्मणाग्रजः ७ ॥ व्यसनानर्हत्वमुपपादयति न वै स भगवान् त्रिलोक्यां क्वापि सक्तः यत आत्मवतां धीराणा
मात्मा सुहृत्तमश्च अतो न स्त्रीकृतं कश्मलं मोहं प्राप्नुयात् न लक्ष्मणं चेति देवदूतेन श्रीरामं मंत्रयता विज्ञापितं अत्रागतस्त्वया
वध्य इति तद्देवद्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हंतुमुद्यतो वसिष्ठवाक्यात्तत्याज तच्च न युज्येत इत्य
र्थः ६ अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादि किंतु भक्तिरेवेत्याह न जन्मेति महतः पुरुषा
ज्जन्म महतः श्रीरामस्येति वा सौभगं सौंदर्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात् तैर्जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्तानपि नो वनचरान् वत अ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

षष्ठस्कंधप्रारम्भः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०ष० ॥श्रीगणेशायनमः पुण्यारण्येनृसिंहैकनामसिंहोविराजते यन्नादतः पलायंतेमहाकल्मषकुंजराः १ विसर्गसंभवान् श्री०
१ जीवान्स्वमर्यादासुसंस्थितान् विष्णुः पात्यऽखिलेहृपैरित्येवंपंचमेस्थितं २ अध्यायैकोनविंशत्याषष्ठेपोषणमुच्यते १
अतिलंघितमर्यादभक्तरक्षणलक्षणं ३ अजामिलोमनुष्येषुमहापापोयथाऽवितः विश्वरूपादिघातीचयथादे
वेषुवासवः ४ अजामिलस्यभक्तत्वंविष्णुदूतैर्निरूपितं· संकेतभगवन्नामपुत्रस्नेहानुषंगजं ५ इंद्रोऽपिभगवद्भक्तः
सत्वेनोपेंद्रसेवकः तदधीनसुरैश्वर्ययशत्रुनिर्जयजीवितः ६ तत्रादौत्रिभिरध्याये
रजामिलकथोच्यते विश्वरूपकथाषड्भिरिंद्रदोषोक्तयेततः ७ इंद्रस्यैवतुदोषोक्त्यैवृ

॥श्रीगणेशायनमः श्रीराजोवाच निवृत्तिमार्गः कथितआदौ
भगवतायथा क्रमयोगोपलब्धेनब्रह्मणायदसंसृतिः १ ॥

त्राख्यानंततोऽष्टभिः द्वाभ्यांचमरुदाख्यानमेवंप्रकरणक्रमः ॥ ८ ॥ तत्रादौप्रथमे
विष्णुदूतैः पातकिमोचने तत्पापख्यापनायोक्तंयाम्यैर्धर्मादिलक्षणं ९ अथषष्ठ
स्कंधोव्याख्यायते पूर्वोक्तानुवादपूर्वकंनिरंतरोक्तनरकपरिहारोपायंपृच्छतिनिवृत्तिमा
इतिषड्भिः आदौद्वितीयस्कंधेवैश्वानरंयातीत्यादिना भगवतात्वयायथायथावत्यत्येनमार्गणक्रमेणयोगोऽर्चि राम
रादिप्राप्तिः तेनोपलब्धोब्रह्मातेनसहासंसृतिर्मोक्षोभवति ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मा १
॥नः प्रविशंतिपरंपदमितिवचनात् ॥ १ ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रैगुण्यं स्वर्गादिसुखं तद्देव विषयः प्राप्यं यस्य नलीना प्रकृतिर्यस्य तस्य पुंसः पुनःपुनर्गुणसर्गः भोगार्थदेहारंभरूपो यो मार्गः
स च कथितः तृतीये दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजंतीत्यादिना २ अनुवर्णिताः निरंतराध्याये व्याख्यातश्च तुर्थस्यादौ यतः
यस्मिन् ३ द्वीपादीन् भागतो लक्षणतो मानतश्च धरामंडलस्य संस्थानं ज्योतिषां विवराणां च इदं संस्थानं विभुर्यथाऽसृजत्तथा व्या

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने योसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनःपुनः २ अधर्म
लक्षणा नानानरकाश्चानुवर्णिताः मन्वंतरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः ३ प्रियव्रतोत्ता
नपदोर्वंशस्तच्चरितानि च द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ४ धरामंडलसंस्थानं भा
गलक्षणमानतः ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ५ अधुनेह महाभाग यथैव नरका
न्नरः नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ६ श्रीशुक उवाच न चेदिहैवापचितिं यथांऽ
हसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्ति
ग्मयातनाः ७ तस्मात्पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना ॥ ख्यातमित्यर्थः ४ ॥
५ नाना उग्रा नाना यातना येषु तान् नरकान् यथा येनोपायेन नरो यात् न गच्छेत् तन्मे अधुना व्याख्यातुमर्हसि ६ तत्र तावन्मन्वाद्युक्तं प्रा
यश्चित्तं विना नरका दुर्निवारा इत्याह न चेदिति द्वाभ्यां मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यांहसस्तैरेव इहैवापचितिं प्राय
श्चित्तं न कुर्याच्चेत् तर्हि पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान् ध्रुवमुपैति मे मया ये भवतः कीर्तिताः तिग्मा दारुणा यातना येषु तान् ७ ॥ यस्मादेवं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९
भा.ष. तत्रापि स्व विपद्यता अम्रियमाणेनात्मना देहेन्यद्वा अवियत्तविपत्तिरहितो यावत्‌यतात्मनासंयतेन मनसा तत्रापि स्वा
२ श्रु अन्यथा अतीवचीरकाले तु द्विगुणंव्रतमर्हतीतिद्विगुण्यापत्तेः तत्रचपापस्यमहत्वमल्पत्वंचावेक्ष्य तदनुरूपे प्रायश्चि
त्तिं यतेतरुजांरोगाणांनिदानविद्यथावैद्यः तदनुरूपंचिकित्सेतत्तद्वत् ८ अत्रचोदयतिद्वाभ्यां दृष्टराजदंडादिश्रुतनरकपा
ताद्विताभ्यामात्मनः पापमहितंजानन्नपिभूयः प्रायश्चित्तानंतरंकरोतिअथोअतःकारणात् द्वादशाब्दादिकथंप्रायश्चि
त्तं तेनसमूलस्य दोषस्याऽनिवृत्तेः निवृत्तौवापुनश्च पापप्ररोहायोगादितिभावः ९ किंचक्वचित्कदाचिद भद्रात्पापात्‌निव

दोषस्यदृष्ट्वागुरुलाघवंयथाभिषक्चिकित्सेतरुजांनिदानवित् ८ राजोवाच दृ
ष्टश्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोऽहितं करोतिभूयोविवशःप्रायश्चित्तमथोकथं
९ क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरतितत्पुनः प्रायश्चित्तमतोऽपार्थमन्येकुंजरशौ
चवत् १० श्रीबादरायणिरुवाच कर्मणाकर्मनिर्हारोनह्यात्यंतिकइष्यते अवि
द्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तंविमर्शनं ११ ॥ र्ततेक्वचित्तदेवपुनराचरति यथाकुंजरः स्नातोऽपि

रजोभिरात्मानंमलिनीकरोतितथापापस्यपुनर्दुर्निवारत्वेननरकपातस्यावश्यंभावित्वात्प्रायश्चित्तंव्यर्थमिति १०
परिहरति कर्मणाकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेनकर्मणः पापस्यनिर्हारोनाशः आत्यंतिकः समूलोनहीष्यतेअविद्वानधिका
रीयस्मिनतस्यभावस्तत्वंतस्मात् अतोऽविद्यायानाशाभावान्नष्टेऽपितस्मिन् पापेतत्संस्कारेणपापांतरस्यपुनःपुनःप्र
॥ रोहोभवत्येवकिंतर्हिमुख्यंप्रायश्चित्तंतत्राह प्रायश्चित्तंतुविमर्शनंज्ञानं ११ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु नित्यमप्रमत्तः शनैर्लभते नान्य इति सदृष्टांतमाह नेति पथ्यमेवान्नमश्नतः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधंते तथा निय
मादिकर्त्ता क्षेमाय तत्वज्ञानाय समर्थो भवति १२ एतदेव विशदयति द्वाभ्यां तपसा ऐकाग्र्येण मनसश्चेंद्रियाणां च ऐ
काग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन तदुक्तं स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रि
यानिर्वृतिरेव च एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति शमो मनसो नियमनं द
मो बाह्येंद्रियाणां त्यागो दानं यमोऽहिंसादिः नियमो जपादिः १३ । १४ अस्यातिदुष्करत्वान्मुख्यमेवाऽन्यन्मार्गमाह कैश्चित्तमा

नाश्नतः पथ्यमेवाऽन्नं व्याधयोऽभिभवंति हि एवं नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय कल्पते
१२ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च १३
देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः क्षिपंत्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः १४
केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः अघं धुन्वंति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः १५
न तथा ह्यघवान् राजन् पूयेत तपआदिभिः यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया १६ ॥
सध्रीचीनो ह्ययं लोके पंथाः क्षेमोऽकुतोभयः ॥ह केचिदित्यनेनैवंभूता भक्तिप्रधाना विरला इति
दर्शयति केवलया तपआदिनिरपेक्षया वासुदेवपरायणा इति नाधिकारिविशेषणमेतत् किं त्वन्येषामश्रद्धया तत्राप्र
वृत्तेरथातिष्ठेव पर्यवसानादनुवादमात्रं १५ एतच्च ज्ञानमार्गादपि श्रेष्ठमित्याह न तथा पूयेत शुद्ध्येत् तत्पुरुषनिषेवया कृ
ष्णेऽर्पिताः प्राणा येन १६ तत्र हेतुः सध्रीचीनः समीचीनः अयं पंथा भक्तिमार्गः यतः क्षेमः क्षेमत्वे हेतुः न कुतश्चित् वि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ ष॰ तदेवाह सुशीलाः कृपालवः साधवो निष्कामाः यत्र धर्मनिष्ठा अतो न ज्ञानमार्ग इवासहायतानिमित्तं भयं नापि कर्ममार्ग
अ॰ वत् मत्सरादियुक्तेभ्यो भयमिति भावः भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तं १७ कृच्छ्रादीनि तु भक्तिं विना न शोधयंतीत्याह प्राय
श्चित्तानीति महतामप्यशोधकत्वे दृष्टांतमाह सुराकुंभमापगा इवेति १८ भक्तिः स्वल्पाऽपि पुनात्येवेत्याह सकृदिति तस्य

सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः १७ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखं
ननिः पुनंति राजेंद्र सुराकुंभमिवापगाः १८ सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुण
रागि यैरिह नते यमं पाशभृतश्च तद्भटान् स्वप्नेपि पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः १९ अत्र चो
दाहरंतीममितिहासं पुरातनं दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे २० कान्यकुब्जे
द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः २१ बंद्यक्ष
कैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमाश्रितः बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यातयामास देहिनः २२ एवं नि
वसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् कालोऽत्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः २३ ।

गुणेषु रागमात्रमस्ति न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः तावतैव चीर्णनिष्कृतं प्रायश्चित्तं यैः १९ इममर्थमितिहासेनोपपादयति अत्र
चेति मे मत्तः २० कान्यकुब्जे पुरे दास्याः पतिर्नाम्ना अजामिलः २१ बंदीग्रहेण अक्षैश्च द्यूतेन कैतवैर्वंचनादिभिश्च वृ
त्तिं जीविकां बिभ्रत् तु स्वं न पातयामास पीडयामास २२ आयुषः संबंधी महान्कालोऽत्यगात् सक्रियानित्यपेक्षायामाह अष्टाशी

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रवयसोवृद्धस्य २४ वद्धंतद्दयंयेनजरठोवृद्धः २५ २६ एतच्चतदुपलालनादिश्रीनारायणनामोपचारमाहात्म्येना
नतद्भक्तिरेवाभूदितिसिद्धांतोपयोगित्वेनापिद्रष्टव्यं २७ वक्राणितुंडानिमुखानियेषांऊर्द्ध्वानिरोमाणियेषांतान् २८

तस्यप्रवयसः पुत्रादयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि निरीक्ष्यमाणस्तल्लीलांमुमुदेजरठो
भृशं २५ भुंजानः प्रपिवन्खादन्बालकस्नेहयंत्रितः भोजयन्पाययन्मूढोनवेदागतमं
तकं २६ सएवंवर्त्तमानोऽज्ञोमृत्युकालउपस्थिते मतिंचकारतनयेबालेनारायणाह्व
ये २७ सपाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वापुरुषानृभृशदारुणान् वक्रतुंडानूर्द्ध्वरोमा आत्मानंनेतु
मागतान् २८ दूरेक्रीडनकासक्तंपुत्रंनारायणाह्वयं प्लावितेनस्वरेणोच्चैराजुहावाकु
लेंद्रियः २९ निशम्यम्रियमाणस्यब्रुवतोहरिकीर्त्तनं भर्तुर्नामममहाराजपार्षदाः सहसा
पतन् ३० विकर्षतोंतर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलं यमप्रेष्यान्विष्णुदूतावारयामासुरो
जसा ३१ ऊचुर्निषेधितास्तांस्तेवैवस्वतपुरःसराः केयूयंप्रतिषेद्धारोधर्मराजस्यशास
नं ३२ कस्यवाकुतआयाताःकस्मादस्यनिषेधथ किंदेवाउपदेवावायूयंकिंसिद्धस
त्तमः ३३ सर्वेपद्मपलाशाक्षाःपीतकौशेयवाससः ॥ प्लावितेनप्लुतत्वंनीतेन २९ हरिकीर्त्तनंनिश
म्यापतन् यतस्तत्भर्तुर्नाम ३० ।३१। पुरःसराभृत्याः ३२ अस्यनयनंनिषेधथ ३३ वयंयुष्मान्नजानीमइतिनकोपःकार्यः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ यतोऽलौकिकाद्भुतरूपायूयमित्याहुः सर्वइतिसार्द्धाभ्यां लसंत्यपुष्करमालाः संतियेषां ३४ नूत्नंनवंवयोयेषांनिषंगइ
४ षुधिः धनुर्निषंगादिभिःश्रीःशोभायेषांते ३५ विगतंतिमिरंयस्मालोकश्चान्यस्यप्रकाशोयासुतथाभूतादिशःकुर्वंतःभव
तामेतदनुचितमित्याहुः किमर्थमिति ३६ अहोदंड्यादंड्यादिज्ञानशून्याएतेचौराएवास्मद्विधाधर्मराजस्यकिंकराइ
त्यनृतंवदंतितिविस्मयेनप्रहस्यतान्प्रत्यूचुः मेघस्येवनिर्ह्रादोध्वनिर्यस्याःतया ३७ तत्वंस्वरूपंलक्षणंप्रमाणं ३८ क

किरीटिनःकुंडलिनोलसत्पुष्करमालिनः ३४ सर्वेपद्मनूत्नवयसःसर्वेचारुचतुर्भुजाः
धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ३५ दिशोवितिमिरालोकाःकुर्वंतःस्वेनरोचिषा
किमर्थंधर्मपालस्यकिंकरान्नोनिषेधथ ३६ श्रीशुकउवाच इत्युक्तेयमदूतैस्तैर्वासुदे
वोक्तकारिणः तान्प्रत्यूचुःप्रहस्येदंमेघगंभीरयागिरा ३७ विष्णुदूताऊचुः यूयंवैधर्मरा
जस्ययदिनिर्देशकारिणः ब्रूतधर्मस्यनस्तत्त्वंयच्चधर्मस्यलक्षणम् ३८ कथंस्वित्ध्रियतेदं
डःकिंवाऽस्यस्थानमीप्सितं दंड्याःकिंकारिणःसर्वेआहोस्वित्कतिचिन्नृणां ३९ यमदूताऊचुः
वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥कथंस्वित्केनप्रकारेणस्थानंविषयःकारिणःकर्मिणःनृणामिति
नराएवनपश्वादयः तेष्वपिकतिचिदेवेत्यर्थः ३९ वेदेनप्रणिहितोविहितोधर्मः वेदप्रमाणकइत्यर्थः अनेनयोवेदप्र
माणकःसधर्मः योधर्मःसवेदप्रमाणकइतिस्वरूपंप्रमाणंचोक्तं यथाहजैमिनिः चोदनालक्षणोर्थोधर्मइति व्याख्या
तंचभट्टैः द्वयमेकेनसूत्रेणअत्यर्थाभ्यांनिरूप्यतइति अपृष्टस्याप्यधर्मस्यलक्षणंस्वरूपंचदंडस्थानकथनायाहुः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तद्विपर्ययः योवेदनिषिद्धः सोऽधर्मः निषेधश्चतस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः वेदस्यप्रामाण्येहेतुः वेदोनारायणादुद्भूतःस्वय
वसाक्षादित्युपचारः स्वयंभूरितिचनिः श्वासमात्रेणस्वयमेवभवतीतितथाचश्रुतिः अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमे
तद्यदृग्वेदइति ४० कोसौनारायणस्तत्राहुः येनस्वधाम्निस्वस्वरूपेऽमीभावाः प्राणिनः गुणाः शान्तत्वादयः नामानिब्रा
ह्मणादीनिक्रियाश्चाध्ययनाद्याः रूपाणिवर्णाश्रमादयः तैर्विभाव्यंतेविविच्यंतेयथातथंयथावत्सनारायणः ४१ तथाप
धर्मोऽनेनकृतइतिकुतोज्ञायतेतत्राहुः सूर्यइति अहनी अहश्चरात्रिश्चकंउदकं कुः पृथ्वीदेह्यस्यजीवस्ययथाहुः आदित्यचं

वेदोनारायणःसाक्षात्स्वयंभूरितिशुश्रुम ४० येनस्वधाम्न्यमीभावारजःसत्वतमोमयाःगु
णनामक्रियारूपैर्विभाव्यंतेयथातथं ४१ सूर्योग्निः खंमरुद्देवःसोमःसंध्याहनीदिशः कं
कुः कालोधर्मइतिह्येतेदेह्यस्यसाक्षिणः ४२ एतैरधर्मोऽभिज्ञातःस्थानंदंडस्ययुज्यते
सर्वेकर्मानुरोधेनदंडमर्हंतिकारिणः ४३ संभवंतिहिभद्राणिविपरीतानिचानघाः का
रिणांगुणसंगोऽस्तिदेहवान्नह्यकर्मकृत् ४४ येनयावान्यथाऽधर्मोधर्मोवेहसमीहितः स
एवतत्फलंभुंक्तेतथातावदमुत्रवै ४५ द्रावनिलोऽनलश्चद्यौर्भूमिरापोहृदयंयमश्चअहश्चरात्रिश्चउभेचसं
ध्येधर्मश्चजानातिनरस्यवृत्तमिति ४२ स्थानमाहुः एतैर्निमितभूतैर्विज्ञातः दंड्यानाहुः सर्वइतिकारिणः कर्मिणः ४३ विपरीता
निअभद्राण्यपिकर्मिणांसंभवंतियतस्तेषांगुणसंगोस्तियदिकश्चिदकर्त्तास्यात्तर्हितस्याभद्राणिनस्युः नत्वेतदस्तीत्याहुःनहि
देहवानकर्मकृदस्तीति अतःसर्वेकर्मिणः कर्मिणांचपापस्यावश्यंभावित्वात्तेसर्वेदंडमर्हंतीत्यर्थः ४४ कथंस्वित्ध्रियतेदंडइ
॥त्यस्योत्तरंयेनेति धर्मीवेतिदृष्टांतः अधर्मानुसारेणदंडः धर्मानुसारेणसुखवदित्यर्थः ४५॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ भा॰ष॰ नकेवलंसूर्योदयस्एवज्ञापकाः किंतुआर्यापत्तिरपीत्याहुः यथेति हेदेवप्रवराः इहजन्मनिशांतघोरमूढत्त्वेनवासुख
५ दुःखमिश्रत्वेनवाधार्मिकत्वादिनावात्रैविध्यंभूतेषुयथोपलभ्यतेतथाऽन्यत्रजन्मांतरेऽप्यनुमीयतेत्रैविध्यान्यथाऽनु
पपत्याकल्प्यते ४६ वर्त्तमानजन्मनापूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानंभवतीतिसदृष्टांतमाहुः वर्त्तमानोवसंतादिकालः
अन्ययोर्भूतभविष्ययोर्वसंतयोर्येगुणाः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापकोयथा एवमेतज्जन्म अन्ययोर्भूतभावि
जन्मनोर्धर्माधर्मौनिदर्शयतीतितथा ४७ अयंचधर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषांधर्मराजस्तुमनसैवसर्वंपश्यतीत्याहुः पु

यथेहदेवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते भूतेषुगुणवैचित्र्यात्तथाऽन्यत्राऽनुमीयते ४६ व
र्तमानोऽन्ययोःकालोगुणाभिज्ञापकोयथा एवंजन्माऽन्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनं ४७
मनसैवपुरेदेवः पूर्वरूपंविपश्यति अनुमीमांसतेऽपूर्वंमनसाभगवानजः ४८ यथाऽ
ज्ञस्तमसायुक्तउपास्तेव्यक्तमेवहि नवेदपूर्वमपरंनष्टजन्मस्मृतिस्तथा ४९ ॥ ६ ॥

रेसंयमिन्यांस्थितएवयमः देवोदेहेस्थितोंतर्यामीवाजीवस्यपूर्वरूपंधर्म्माऽधर्मादियुक्तंविशेषेणपश्यति अनुअनंतरमपूर्वं
रूपंमीमांसतेयद्यस्याऽनुरूपंतद्विचारयति यतोसौभगवानजः ४८ जीवस्त्वीश्वरेणउपस्थापितंवर्त्तमानंदेहंपश्यति
नतुपूर्वमपरंचेत्याहुः यथेति अज्ञः अविद्योपाधिर्जीवस्तुव्यक्तमेवप्राचीनकर्माभिव्यक्तंवर्त्तमानमेवदेहाद्युपास्ते
अहमितिमन्यते पूर्वमपरंवानवेद तत्रहेतुः नष्टाजन्मनास्मृतिर्यस्य अत्रदृष्टांतः तमसानिद्रयायुक्तोयथास्वप्नेभिव्य
॥ क्तमेवदेहाद्युपास्तेनतुजाग्रद्देहादिपूर्वंस्वप्नादिगतंवातद्वदित्यर्थः ४९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंभूतस्यजीवस्यसंसारंप्रपंचयति पंचभिःश्लोकैः पंचभिःकर्मेंद्रियैःस्वार्थोनुपादानादीन् पंचशब्दादीन् विषयानवे
दपंचभिर्ज्ञानेंद्रियैः षोडशेनमनसासहसप्तदशः षोडशोपाध्यंतर्गतोपिस्वयंतुएकएवसर्वेंद्रियविषयप्रतिसंधानात् त्री
नज्ञानकर्मेंद्रियमनोविषयान्प्राप्नोति ५० तदेतल्लिंगशरीरंशक्तित्रयंगुणत्रयकार्यंमहदनादिपुंसिजीवेप्रन्वनुसंसृतिंध
त्ते ५१ नेच्छन्नप्रनिच्छन्नपिप्रनेनैवंकर्माणिकार्यंते कोशकारःकीटविशेषःमुह्यति निर्गमोपायंनजानाति ५२ कार्य

पंचभिःकुरुतेस्वार्थान्पंचवेदाथपंचभिः एकस्तुषोडशेनत्रीन्स्वयंसप्तदशोऽश्नुते ५०
तदेतत्षोडशकलंलिंगंशक्तित्रयंमहत् धत्तेऽनुसंसृतिंपुंसिहर्षशोकभयार्तिदां ५१
देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गोनेच्छन्कर्माणिकार्यते कोशकारइवात्मानंकर्मणाच्छाद्यमुह्यति ५२
नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशःकर्मगुणैःस्वाभाविकैर्बलात्
५३ लब्ध्वानिमित्तमव्यक्तंव्यक्ताव्यक्तंभवत्युत यथायोनियथाबीजंस्वभावेनबलीयसा ५४
एषप्रकृतिसंगेनपुरुषस्यविपर्ययः आसीत्सएवनचिरादीशसंगाद्विलीयते ५५ ॥

तइत्यत्रानुभवंप्रमाणयति नहीति गुणैर्गुणकार्यैरागादिभिःस्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ५३ कर्मवशेन
चतदनुरूपोदेहोभवतीत्याह लब्ध्वेति अव्यक्तंअदृष्टंनिमित्तंलब्ध्वाव्यक्ताव्यक्तंतदनुरूपंस्थूलंसूक्ष्मंचशरीरंभ
वति यथायोनिमातृसदृशंयथाबीजंपितृसदृशंस्वभावोवासनाशुक्रशोणितयोरेकत्वेऽपिकर्मवासनयामातृपितृस
दृशोदेहोभवतिइत्यर्थः ५४ संसारचक्रमुपसंहरंतोमुक्तिप्रकारमाहुः एषइति ईशसंगात् परमेश्वरभजनात् ५५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ तदेवंसामान्यतोधर्मादिनिर्णयमुक्त्वाप्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मंप्रपंचयंतोदंड्यत्वमाहुः अयंहीतियावदध्यायस
६ माप्तितत्रद्वाभ्यां तत्पूर्ववृत्तांतानुवादोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः शीलंस्वभावः वृत्तंसदाचारः गुणाःक्षमादयःतेषामालयः
५६ निरहंकृतोनिरहंकारः ५७ आवृत्तः वनात्परावृत्तः ५८ भुजिष्ययाभोगस्त्रियादास्या मैरेयंमधुपैष्टींसुरांपीत्वामदेनाः

अयंचश्रुतसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः धृतव्रतोमृदुर्दांतःसत्यवाङ्मंत्रविच्छुचिः ५६ ॥
गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानांशुश्रूषुरनहंकृतः सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ५७ एकदाऽ
सौवनंयातः पितृसंदेशकृद्द्विजः आदायतत्रआवृत्तःफलपुष्पसमित्कुशान् ५८ ददर्
शकामिनंकंचित्शूद्रंसहभुजिष्यया पीत्वाचमधुमैरेयंमदाघूर्णितनेत्रया ५९ मत्तयावि
श्लथन्नीव्याव्यपेतंनिरपत्रपं क्रीडंतमनुगायंतंहसंतमनयांतिके ६० दृष्ट्वातांकामलिप्ते
नबाहुनापरिरंभितां जगामहृच्छयवशंसहसैवविमोहितः ६१ स्तंभयन्नात्मनात्मानंयावत्सत्व
यथाश्रुतं नशशाकसमाधातुंमनोमदनवेपितं ६२ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तोविचेतनः

घूर्णितेभ्रांतेनेत्रेयस्याः ५९ विशेषेणश्लथंतीनीवीयस्याःतयासहव्यपेतंस्वाचाराद्भ्रष्टं ६० कामेनकामोद्दीपकेनतत्
दंगरागेणहरिद्रादिनालिप्तेन ६१ सत्वंधैर्यंश्रुतंज्ञानं तद्बलेनस्तंभयन्नपिमदनेनकंपितंमनःसमाधातुंनियमितुंन
शक्तोऽभूत ६२ तद्दर्शनमेवनिमित्तंयस्यस्मरव्याजग्रहस्यतेनग्रस्तः ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विचेतनोगतस्मृतिः ६३ यावतासमग्रेण ६४ लंभितांपरिणीतां ६५ ६६ अघरूपमायुर्यस्य मलमेवतदीयमन्ना
दिकमत्तीतिमलात् ६७ अकृतनिर्वेशंअकृतप्रायश्चित्तंअस्यैवचहितार्थंनेष्यामइत्याहुः यत्रेति ६८ इतिश्रीभागव

नामेवमनसाध्यायन्स्वधर्माद्विररामह ६३ तामेवतोषयामासपित्र्येणार्थेनयावता ग्रा
म्यैर्मनोरमैःकामैःप्रसीदेतयथातथा ६४ विप्रांस्वभार्यामप्रौढांकुलेमहतिलंभितां वि
ससर्जाचिरात्पापःस्वैरिण्यापांगविद्धधीः ६५ यतस्ततःश्चोपनिन्येन्यायतोऽन्यायतोधनं
वभारास्याःकुटुंविन्याःकुटुंवंमंदधीरयं ६६ यदसौशास्त्रमुल्लंघ्यस्वैरचार्यार्यगर्हितः
अवर्त्ततचिरंकालमघायुरशुचिर्मलात् ६७ ततएनंदंडपाणेःसकाशंकृतकिल्विषं ने
ष्यामोऽकृतनिर्वेशंयत्रदंडेनशुद्ध्यति ६८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेअजामिलोपाख्यानेप्र
थमोध्यायः १ श्रीवादरायणिरुवाच एवंतेभगवत्दूतायमदूताभिभाषितं उपधार्याथता
न्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः १ विष्णुदूताऊचुः अहोकष्टंधर्मदृशामधर्मःस्पृशतेसभां
यत्रादंड्येष्वपापेषुदंडोयैर्ध्रियतेवृथा २ प्रजानांपितरोयेचशास्तारःसाधवःसमाः ॥

तेषष्ठस्कंधेटीकायांप्रथमः॥१॥द्वितीयेवैष्णवैर्याम्यान्नाममाहात्म्यमद्भुतं श्रावयित्वाद्विजोविष्णोर्लोकंनीतइतीर्य
ते १ नयकोविदाःन्यायनिपुणाः १ धर्मदृशांसभामधर्मःस्पृशति तदाहुः यत्रसभायांयेधर्मदृग्भिः तेषांतांसभां २ पि

भा॰ टी॰ ष॰ अ॰ २ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुशिक्षकाः वैषम्यमदंड्यदंडनं ३ एतत्प्रवर्त्तितमधर्ममन्योऽपिकरिष्यतीतिमहत्कष्टमभूदित्याहुः यद्यदितिश्रेयानश्रेष्ठः ४ विश्वस्तघातादपीत्याहुः यस्येतिद्वाभ्यांनिर्वृतोनिश्चिंतः ५ विश्वासेननितरामर्पितआत्मायेनतं विश्रंभणीयः विश्वसनीयःसघृणश्चेत ६ नन्वस्यपापिनोनिग्रहेकिमर्थमाक्रोशः क्रियतेतत्राहुः अयंहीति यद्यस्माद्विवशोपिहरेर्नामव्याजहारउच्चारितवान् नकेवलंप्रायश्चित्तमात्रंहरेर्नाम अपितुस्वस्त्ययनंमोक्षसाधनमपीतिसकृदुच्चरितंयेनहरिरित्यक्षरद्वयं बद्धःपरिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रतीतिस्मृतेः ७ ननुकर्मसाद्गुण्यकरंहरेर्नामेतियुक्तं यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनंसंपूर्णतां

यदिस्यात्तेषुवैषम्यंकंयांतिशरणंप्रजाः ३ यद्यदाचरतिश्रेयानितरस्तत्तदीहते सयत्प्र
माणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते ४ यस्यांकेशिरआधायलोकःस्वपितिनिर्वृतः स्वयंधर्म
मधर्मंवानहिवेदयथापशुः ५ सकथंन्यर्पितात्मानंकृतमैत्रमचेतनं विश्रंभणीयोभूता
नांसघृणोद्रोग्धुमर्हति ६ अयंहिकृतनिर्वेशोजन्मकोट्यंऽहसामपि यद्व्याजहार
विवशोनामस्वस्त्ययनंहरेः ७ एतेनैवह्यघोनोऽस्यकृतंस्यादघनिष्कृतं ॥ ॥

यातिसद्योवंदेतमच्युतमित्यादिवचनात् स्वातंत्र्येणत्वघनिवर्त्तकंहरेर्नामकथंस्यात्तत्राहुः एतेनैवेति अघोनः अघवतःमघवतशब्दवद्रूपंयततआ इतिछेदः आईषदाभासमात्रंचतुरक्षरंयन्नामजगादएतेनैवकेवलेनचतुरक्षरमित्यनेनाधिकंचदर्शितंकथंजगादनारायणआयआगच्छइत्येवंविक्रोशरूपेणपुत्राह्वानेन अयंभावःकर्मांगत्वेऽपिहरिनाम्नःस्वातंत्र्यादिवत्संयोगपृथक्त्वेनसर्वप्रायश्चित्तार्थत्वंयुक्तमेव तथाहि विवशेनापियन्नाम्निकीर्तितेसर्वपातकैःपुमान्विमु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिंहत्रस्तैर्मृगैरिवेत्यादिभिः पुराणेषु तावत्सहस्रशो नाम्नः स्वातंत्र्यमवगम्यते नचैतेऽर्थवादा इति शंकनीयं विधिशेषत्वाभा।
वात् नच विध्यश्रवणादन्यशेषता कल्पनीया यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिवदप्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः मंत्रेषु च
मर्त्या अमर्त्यस्य ते भूरिनाम मनामहे विप्रासो जातवेदसः आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामह इत्यादि
षु नाम्नस्तत्प्रदानादि सर्वधर्माधिक्यमवगम्यते उपपादितं च मंत्रार्थवादानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणे तस्मात् श्रीनारा
यणनामाभासमात्रेणैव सर्वाघनिष्कृतं कृतं स्यादिति ८ ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रशश्चावर्तितानां द्वादशा।

यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरं ८ स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक्ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्री
राजपितृगोहंता ये च पातकिनोऽपरे ९ सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतं नाम।
व्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः १० न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्य
त्यघवान्व्रतादिभिः यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकं ११ ॥

ब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात् तत्राहुः स्तेन इति द्वाभ्यां ९ सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमि
दमेव तत्र हेतुः यतो नामव्याहरणात् तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मति
र्भवति १० श्रेष्ठत्वमेवोपपादयति नेति द्वाभ्यां ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैः शुद्ध्यति परं तथा न शुद्ध्यति
उदाहृतैरुच्चारितैर्यथा नामपदैरित्यनेन नमामीत्यादि क्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति दर्शितं किंच तन्नामपदोच्चारणमुत्तमश्लो
कस्य गुणानां चोपलंभकं ज्ञापकं भवति ननु कृच्छ्रचांद्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ६ ॥ २ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ ६ टी॰ ८

नैकांतिकंनात्यंतशोधकं तन्निष्कृतंयस्मिन्कृतेपि असत्पथेपापमार्गेमनोधावतिचेत् कर्मणांपापानांनिर्हारमात्यंतिकं
नाशमिच्छतांहरेर्गुणानुवादःएवप्रायश्चित्तं यतोऽसौखलुसत्वभावनःचित्तशोधकः १२ अथतस्मादेनंमाऽपमार्गे
णनयतकृतमशेषाणामघानांनिष्कृतंयेनयद्यस्मात्समग्रहीत संपूर्णमुच्चारितवान् नामैकदेशेनाप्यलमितिभावः म्रि
यमाणइत्यनेनपुनःपापांतरासंभवउक्तः ननुतत्कालमेवविवक्षितं तदानींकृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणविधेरप्यसं
भवात् नचविधिंविनाकाकतालीयनामोच्चारणंपापहरमितिप्रमाणमस्ति १३ नन्वयंपुत्रनामाग्रहीन्नतुभगवन्नामतत्रा

नैकांतिकंतद्धिकृतेपिनिष्कृतंमनःपुनर्धावतिचेदसत्पथे तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतांहरेर्गुणा
नुवादःखलुसत्वभावनः १२ अथैनंमाऽपनयतकृताशेषाघनिष्कृतं यदसौभगवन्ना
मम्रियमाणःसमग्रहीत् १३ सांकेत्यंपारिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा वैकुंठनामग्रहणम
शेषाघहरंविदुः १४ पतितःस्खलितोभग्नः संदष्टस्तप्तआहतः हरिरित्यवशेनाहपुमान्ना
र्हतियातना १५ गुरूणांचलघूनांचगुरूणिचलघूनिच ॥ हुः सांकेत्यंपुत्रादौसंकेतितं पारिहास्यंपरिहा
सेनकृतं स्तोभंगीतालापपूरणार्थंकृतंहेलनंकिंविष्णुनेतिसावज्ञमपिचवैकुंठनामोच्चारणं १४ ननुनायंसंकल्पपूर्वकंवैकुंठ
नामाग्रहीत्किंतुपुत्रस्नेहपरवशःसनतत्राहुःपतितइति अवशेनापियोहरिरित्याह सयातनांनार्हतिपुमानित्यनेननात्रव
र्णाश्रमादिनियमइत्युक्तं अवशत्वमेवाहपतितःप्रासादादिभ्यःस्खलितोमार्गेभग्नःभग्नगात्रःसंदष्टःसर्पादिभिः तप्तोज्वरा
दिना आहतोदंडादिना १५ ननुमहतःपापस्यमहदेवप्रायश्चित्तंयुक्तंनत्वल्पंनामग्रहणमात्रंपापतारतम्येनकृच्छ्रादिता राम ८
रतम्यवत् तत्राहुर्द्वाभ्यां गुरूणांपापानांगुरूणिप्रायश्चित्तानिलघूनांचलघूनिचतारतम्यंज्ञात्वामन्वादिभिरुक्तानिअतस्तत्र

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

थैव व्यवस्था हरिनाम्नस्तु नेयं व्यवस्थोक्ता विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैरिति वचनात् न च सुराबिंदुपाने महापातक
त्वस्मरणवन्नाम्नस्तत्प्रायश्चित्तत्वस्मरणस्यायमतिभारः १६ किंच तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघान्येव पूयंते नश्यंति अधर्मात्
जातं मलिनं तु तस्य पापकर्तुर्हृदयं यद्वा तेषामघानां हृदयं सूक्ष्मं रूपं संस्काराख्यं न शुद्ध्यति तदपीशांघ्रिसेवया कीर्तनादिना
शुद्ध्यतीत्यर्थः अयं भावः महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चारितेनैव नाम्ना नश्यंति सकृत्प्रवर्तितेन दीपेन च गाढध्वांतानि तदाऽऽवृ
त्या तु पापांतरस्यानुत्पत्तिः दीपधारण इव तमोंऽतरस्य ततश्च वासनाक्षयात् हृदयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्तिविधानं।
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमित्यादिषु तदेवात्राप्युक्तं गुणानुवादः खलु सत्वभावनः तदपीशांघ्रिसेवयेति च अतो

प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः १६ तैस्तान्यघानि पूयंते तपोदानजपादिभिः ना
धर्मजं तद्धृदयं तदपीशांघ्रिसेवया १७ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् संकीर्तितमघं पुं
सो दहेदेधो यथानलः १८ यथाऽगदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मं

स्तद्धरिनाम्नैव सर्वपापक्षयः वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरिति १७ तथापि पापप्रा॥ त्रोऽप्युदाहृतः १९
यश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्तत्राहुः अज्ञानादिति बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोऽग्निर्यथा काष्ठराशिं दहति त
द्वत् १८ नन्विदमपि पर्षदनुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात् तत्राहुः यथेति अगदमौषधं वीर्यवत्तममिति वक्त
व्ये वीर्यतममित्युक्तं यदृच्छया श्रद्धादिहीनमुपयुक्तं भक्षितं पर्षन्मुखेन नोपदिष्टमपि स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् मंत्रोऽपि नामा
त्मकः तथा स्वकार्यं कुर्यादेव न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः तदुक्तं विष्णुधर्मेषु हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तै
॥रपि स्मृतः अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक इति १९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष तंविप्रंअमूमुचन् मोचयामासुः २० प्रत्युदिताः निराकृताः संतः यात्वागत्वायमराजाययथावत्कथयामासुः २१ दर्श
नेनोत्सवोयस्य २२ विवक्षुंवक्तुमिच्छंतंमत्वा २३ त्रैविद्यंवेदत्रयस्यप्रतिपाद्यंगुणाश्रयंयमदूतानांधर्मंहरिदूतानांच
भागवतंभगवत्प्रणीतंशुद्धंनिर्गुणंधर्ममाकर्ण्येतियोज्यं भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुषंगः २४।२५ अनुतापंप्रपंचयति अ

श्रीशुकउवाच तएवंसुविनिर्णीयधर्मंभागवतंनृप तंयाम्यपाशान्निर्मुच्यविप्रंमृत्योरमूमु
चन् २० इतिप्रत्युदितायाम्यादूतायात्वायमांतिके यमराज्ञेयथासर्वमाचचक्षुररिंदम २१
द्विजःपाशाद्विनिर्मुक्तोगतभीःप्रकृतिंगतः ववंदेशिरसाविष्णोः किंकरान्दर्शनोत्सवः २२ तंविव
क्षुमभिप्रेत्यमहापुरुषकिंकराः सहसापश्यतस्तस्यतत्रांतर्दधिरेऽनघ २३ अजामिलोप्य
थाकर्ण्यदूतानांयमकृष्णयोः धर्मंभागवतंशुद्धंत्रैविद्यंचगुणाश्रयं २४ भक्तिमान्भगव
त्याशुमाहात्म्यश्रवणाद्धरेः अनुतापोमहानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः २५ अहोमेपरमं
कष्टमभूदविजितात्मनः येनविप्लावितंब्रह्मवृषल्यांजायतात्मना २६ धिङ्मांविगर्हितं
सद्भिर्दुष्कृतंकुलकज्जलं हित्वाबालांसतींयोहंसुरापामसतीमगां २७ वृद्धावनाथौपितरौना

होइतिचतुर्भिः येनआत्मनामयावृषल्यांपुत्रतयाजायमानेनब्राह्मणजातिः विप्लावि ॥ न्यवंधूतपस्विनौ ॥
॥६॥६॥६॥तंनाशितं २६ दुष्कृतंदोषकर्त्तारंकुलस्यकज्जलंकलंकं २७ नास्त्यन्योबंधुः पुत्रादिर्ययोः॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तपस्विनौसंतप्तौ अधुनातत्क्षणमेव २८ २९ इदानीतस्यविमर्शपूर्वकंमोक्षक्रममाह किमिदमित्यष्टभिः साक्षात्प्र
त्यक्षमिहजाग्रतैवदृष्टं ३० ननुस्वप्नेव्यकर्षयन्येचमांव्यमोचयन्तेचक्कगताः ३१ यद्यप्यहमस्मिनजन्मनिदुर्भगःपा

अहोमयाऽधुनात्यक्तावकृतज्ञेननीचवत् २८ सोऽहंव्यक्तंपतिष्यामिनरकेभृशदारुणे
धर्मघ्नाः कामिनोयत्रविंदंतियमयातनाः २९ किमिदंस्वप्नआहोस्वित्साक्षात्दृष्टमि
हाद्भुतं क्वयाताअद्यतेयेमांव्यकर्षन्पाशपाणयः ३० अथतेक्वगताः सिद्धाश्चत्वारश्चा
रुदर्शनाः व्यमोचयन्नीयमानंवध्वापाशैरधोभुवः ३१ अथापिमेदुर्भगस्यविबुधोत्त
मदर्शनेभवितव्यंमंगलेनयेनात्मामेप्रसीदति ३२ अन्यथाम्रियमाणस्यनाशुचेर्वृषली
पतेः वैकुंठनामग्रहणंजिह्वावक्तुमिहार्हति ३३ क्वचाहंकितवः पापोब्रह्मघ्नोनिरपत्र
पः क्वचनारायणेत्येतद्भगवन्नाममंगलं ३४ सोऽहंतथायतिष्यामियतचित्तेंद्रियानिलः
यथानभूयआत्मानमंधेतमसिमज्जये ३५ विमुच्यतमिमंवंधमविद्याकामकर्मजं।
सर्वभूतसुहृच्छांतोमैत्रः करुणआत्मवान् ३६ ॥ पीयान् अथापिजन्मांतरेनूनंपुण्यवानित्याह

विबुधोत्तमदर्शनइतिनिमित्तसप्तमी तेषांदर्शनार्थंपूर्वेणमंगलेनमहतापुण्येनभवितव्यंयेनदर्शनेन ३२ अन्या
यापूर्वपुण्यंविनाकथंभूतंवैकुंठनामगृह्यतेवशीक्रियतेऽनेनेतिग्रहणं ३३ ब्रह्मघ्नः विप्रत्वनाशकः ३४। ३५। ३६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ ष॰ ३९ अमिथ्याभूतेऽर्थेधीर्यस्यतथाभूतःसन् देहादौममाहमितिमतिंहित्वाधास्ये ३८ मुक्तंसर्वमनुबंधनंपुत्रादिस्नेहो
११ येनसः ३९ प्रत्याहृतइंद्रियग्रामोयेन ४० गुणेभ्योदेहेंद्रियादिभ्यःआत्मानंवियुज्यविशोध्यआत्मसमाधिनाचित्ते

मोचयेग्रस्तमात्मानंयोषिन्मय्यात्ममायया विक्रीडितोययैवाहंक्रीडामृगइवाधमः
३७ ममाहमितिदेहादौहित्वाऽमिथ्यार्थधीर्मतिं धास्येमनोभगवतिशुद्धंतन्कीर्तना
दिभिः ३८ इतिजातसुनिर्वेदःक्षणसंगेनसाधुषु गंगाद्वारमुपेयायमुक्तसर्वानुबंधनः
३९ बादरायणिरुवाच सतस्मिन्देवसदनआसीनोयोगमास्थितः प्रत्याहृतेंद्रिय
ग्रामोयुयोजमनआत्मनि ४० ततोगुणेभ्यआत्मानंवियुज्यात्मसमाधिना युयुजेभ
गवद्धाम्निब्रह्मण्यनुभवात्मनि ४१ यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः उ
पलभ्योपलब्धान्प्राक्ववंदेशिरसाद्विजः ४२ हित्वाकलेवरंतीर्थेगंगायांदर्शनाद
नु सद्यःस्वरूपंजगृहेभगवत्पार्श्ववर्तिनां ४३ साकंविहायसाविप्रोमहापुरुषकिं
करैः हैमंविमानमारुह्ययपौयत्रश्रियःपतिः ४४ एवंसविप्लावितसर्वधर्मादास्याः

कायेणभगवतीधाम्निस्वरूपे ४१ तस्मिन्भगवद्धाम्निउपरतानिश्च ॥पतिः पतितोगर्ह्यकर्मणा॥ ॥
लाधीर्यस्यसः तस्मिन्कालेऽद्राक्षीदितिवापुरः पुरतः ततश्चप्रागुपलब्धानेवतानुपलभ्यप्रत्यभिज्ञायववंदे ४२ ४३ ४४
॥उपसंहरति एवमितिद्वाभ्यां विप्लाविताः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वैर्धर्मैर्येन हतंव्रतंस्वदारनियमादियस्य ४५ कर्मनिवंधस्यपापमूलस्यकृंतनंछेदकमतःपरंनास्तिकस्मात्परंतीर्थप
दस्यानुकीर्त्तनात् यत्रहेतुःयतयतोनुकीर्त्तनात्ततोनुकीर्त्तनादन्यथाप्रायश्चित्तैस्तैः रजस्तमोभ्यांकलिलंमलिनमेवति
ष्ठतियततन्मनःकर्मसुपुनःनसज्जते ४६ ४७ नचेक्षितोभवति ४८ म्रियमाणःअवशत्वेनश्रद्धाविहीनोपि ४९ इति

निपात्यमानोनिरयेहतव्रतःसद्योविमुक्तोभगवन्नामगृह्णन् ४५ नातःपरंकर्मनिवंध
कृंतनंमुमुक्षतांतीर्थपदानुकीर्तनात् नयत्पुनःकर्मसुसज्जतेमनोरजस्तमोभ्यांकलिलं
ततोन्यथा ४६ यएवंपरमंगुह्यमितिहासमघापहं शृणुयात्श्रद्धयायुक्तोयश्चभक्त्यानु
कीर्तयेत् ४७ नवैसनरकंयातिनेक्षितोयमकिंकरैः यद्यप्यमंगलोमर्त्योविष्णुलोकेम
हीयते ४८ म्रियमाणोहरेर्नामगृणन्पुत्रोपचारितं अजामिलोप्यगाद्धामकिंपुनःश्रद्ध
यागृणन् ४९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेअजामिलोपाख्यानेद्वितीयोध्या
यः २ श्रीराजोवाच निशम्यदेवःस्वभटोपवर्णितंप्रत्याहकिंतान्प्रतिधर्मराजः एवंह
ताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्यवशेजनोऽयं ॥ १ ॥ श्रीधरटीकायांद्वितीयः २ तृतीयेतुयमेनापिवै
ष्णवोत्कर्षवर्णनैः सांत्वयित्वास्वदूतांस्तेवैष्णवेकिंकरीकृताः १ विष्णुदूतैर्निर्णीतं शास्त्रार्थंयममुखेनदृढयितुंतृतीया
ध्यायारंभः तत्रयदुक्तंयमराजेतथासर्वमाचचक्षुरितिततः किंतत्रवृत्तमितिपृच्छति निशम्येति मुरारेर्नैदेशिकैः किंकरैरेवंवि

हतान् अतएवहता आज्ञायस्य यस्यवशवर्त्ती अयंजनः सं

३
भा·षे अत्याश्चर्यमेतदित्याह यमस्येति हे ऋषे यमस्य दंडभंगः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रु तपूर्वो नासीत् एतत् एतस्मिन्नर्थे ॥ ३
११ यद्वा न श्रुतपूर्वः एतत् यमदूतनिराकरणं चासीत् अतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयो वर्त्ततेतं च त्वत्तोन्यो न छिनत्ति इति मे नि
श्चितं अतः कथयेति शेषः २ ॥ भगवतः पुरुषैः प्रतिहत उद्यमो येषां ते याम्याः पुरुषाः ३ कति संतीत्याक्षेपोक्तिः त्रैविध्यं त्रि
विधं सात्त्विकादि यत्र यद्वा त्रैविध्यं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः तदर्थं च कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवः कति संतीति ४ संतु वहवः

यमस्य देवस्य न दंडभंगः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि
त्वदन्य इति मे विनिश्चितं २ श्रीशुक उवाच भगवत्पुरुषै राजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः प
तिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमिनीपतिं ३ यमदूता ऊचुः कति संतीह शास्तारो जीवलोक
स्य वै प्रभो त्रैविध्यं कुर्वतः कर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः ४ यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दं
डधारिणः कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ५ किं तु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूना
मिह कर्मिणां शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मंडलवर्त्तिनां ६ ॥ को वा धस्तत्राहुः यदीति मृत्युर्दुःखं अ
मृतं सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे कस्य स्यातां न कस्यापि परस्परविरोधेन उभयोरपि प्रतिबंधात् ऐकमत्ये तु कस्य वा न स्यातां ए
कः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यः ऐकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदनेन उभयोरपि प्राप्तेः कस्य वा ते उभे अपि न स्यातामि
त्यर्थः ५ ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्तारो भवंतु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः बहूनां कर्मिणां व्यवस्थायाः शा
स्तृबहुत्वे शास्तृत्वे स्यात् घटेत किं तु तदा यत्सर्वशास्तरि मुख्यं शास्तृत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् यथा चक्रवर्त्तिन एकमु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यस्मादेवंशास्तृवहुत्वंनघटतेअतस्त्वमेकएवशास्ता शुभाशुभेविविनक्तीतितथा ७ विप्रलंभितावंचितालंघितेत्य
र्थः ८ तदेवाहुः नीयमानमिति ९ नेत्वन्नःयदिनोऽस्माकंक्षमंहितंमन्यसे अन्यथाज्ञानतस्तदवज्ञानेनवाप्यनर्थः
स्यात् अतकेयाहितेषांप्रभावः येतानारायणायेतिकेवलमभिहितेमाभयंकुर्वितिवदंतःशीघ्रमागताः १० संयमयतीतित

अतस्त्वमेकोभूतानांसेश्वराणामधीश्वरः शास्तादंडधरोनृणांशुभाशुभविवेचनः ७ त
स्यतेविहतोदंडोनलोकेवर्ततेऽधुना चतुर्भिरद्भुतैःसिद्धैराज्ञातेविप्रलंभिता ८ नीयमानं
तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् व्यमोचयन्यातकिंनंछित्वापाशान्प्रसह्यते ९ तांस्तेवेदि
तुमिच्छामोयदिनोमन्यसेक्षमं नारायणेत्यभिहितेमाभैरित्याययुर्द्रुतं १० श्रीवादराय
णिरुवाच इतिदेवःसआपृष्टःप्रजासंयमनोयमः प्रीतःस्वदूतान्प्रत्याहस्मरन्पादांवुजंहृ
रेः ११ यमउवाच परोमदन्योजगतस्तस्थुषश्चओतंप्रोतंपटवद्यत्रविश्वं यदंशतोऽस्यस्थि
तिजन्मनाशानस्योतवद्यस्यवशेचलोकः १२ योनामभिर्वाचिजनान्निजायांवध्नातितंत्या
मिवदामभिर्गाः यस्मैवलिंतइमेनामकर्मनिवंधवद्धाश्चकितावहंति १३ ॥था ११ मत्तोन्योजगतस्त

स्थुषश्चपरोऽधीश्वरोऽस्ति अहंतुजंगमानामेवतत्रापिनृणामेव तत्रापिपापिनामेव तत्किंकरःसन्नीश्वरःसतुसर्वेश्वरःकोऽसौ
यत्रयस्मिन्विश्वमोतंप्रोतंचऊर्द्ध्वतिर्यक्तंतुषुपटवत् यस्यत्वंशेभ्योविष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्यस्थित्यादयोभवंतितस्यचवशेलो
कोवर्तते नसिनासिकायांप्रोतवलीवर्दैवत् १३ एतत्प्रपंचयति ब्राह्मणादिनामभिर्वाचिनिजायांतंत्यांदामन्यांजनान्योव

प्रोतिदामभिर्गाः वलीवर्दानिवत इमेजीवाः नामकर्मभिर्निवं
धैर्वद्धाः यस्मैवलिंवहंति यदधीनाः कर्मकुर्वंतीत्यर्थः १३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३ भा॰ष॰ ९२

यस्य च लीला दुर्विभाव्येत्याह अहमितिद्वाभ्यां १४ न सत्त्वं रजस्तमश्चयैः ईहितं अभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः सृष्टमा
यया सृष्टाः ततस्तेभ्योऽन्येन विदुरिति किं पुनर्वक्तव्यं १५ तन्मायामोहितत्वान्न जानंतीत्युक्तं अविषयत्वाच्चतस्येत्याह
यमिति गोभिरिंद्रियैर्हृदाचित्तेन न विचक्षते न पश्यंति यद्वाचाऽनभ्युदितं यन्मनो न मनुत इत्यादिश्रुतेः आत्मनां जीवा
नां आत्मानं द्रष्टारं आकृतयो रूपाणि चक्षुर्यथा कर्मभूतं न जानेति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकं न हि प्रमाता प्रमाणस्य

अहं महेंद्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिंच्यः आदित्यविश्वेवसवोऽ
थसाध्यामरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः १४ अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽसृ
ष्टरजस्तमस्काः यस्येहितं न विदुः सृष्टमायाः सत्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये १५ यं
वै न गोभिर्मनसाऽसुभिर्वा हृदा गिरा वाऽसुभृतो विचक्षते आत्मानमंतर्हृदि संतमात्म
नां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परं १६ तस्यात्मतंत्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाऽधिपते
र्महात्मनः प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः १७ भूतानि विष्णोः
सुरपूजितानि दुर्दर्शलिंगानि महाऽद्भुतानि रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ
विषय इति भावः एवंभूतः परमेश्वरो मदन्योऽस्तीति पूर्वेणैव संबंधः १६ भवत्वेवंभूतोऽन्यः पर ॥ सर्वतश्च १८
मेश्वरः ये पुनरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रक्षितवंतस्ते के तानाह तस्येति द्वाभ्यां तस्यैव रूपं गुणाः प्रभावादयः स्वभावः भक्तवा
त्सल्यादिर्येषां ते १७ विष्णोर्भूतानि भृत्याः दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिंगानि रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तान्

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुविस्नुभक्त्याश्चेतकथमधर्मपक्षपातंकृतवंतः तत्राह धर्ममितिऋषयोभृग्वादयः १९ ननुकेपिचेन्नाजानंतितस्यस
त्वेकिंप्रमाणं तत्राह स्वयंभूरितिकुमारःसनत्कुमारोवयमित्यात्मानमेवबहुमन्यमानोनिर्दिशति २० हेभटाः २१ गुह्यंश्र
तींद्रियमोक्षप्रकाशकंविशुद्धांतष्करणेजायमानंअतएवदुर्वोधंयत्ज्ञात्वाअमृतंमोक्षंअश्नुतेप्राप्नोति तमेवधर्ममाह एतावा
निति २२ नचात्रप्रमाणंवक्तव्यंदृष्टत्वादित्याह नामोच्चारणेति येनैवकेवलेनसकृदुच्चारितेन २३ ननुनामाभासेनकथंसर्वपा

धर्मंतुसाक्षाद्भगवत्प्रणीतंनवैविदुर्ऋषयोनापिदेवाः नसिद्धमुख्याअसुरामनुष्याःकुत
श्चविद्याधरचारणादयः १९ स्वयंभूर्नारदःशंभुःकुमारःकपिलोमनुःप्रह्लादोजनकोभी
ष्मोवलिर्वैयासकिर्वयं २० द्वादशैतेविजानीमोधर्मंभागवतंभटाः गुह्यंविशुद्धंदुर्वोधंयं
ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते २१ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांधर्मःपरःस्मृतः भक्तियोगोभगवति
तन्नामग्रहणादिभिः २२ नामोच्चारणमाहात्म्यंहरेःपश्यतपुत्रकाः अजामिलोपियेवैवमृत्यु
पाशादमुच्यत २३ एतावताऽलमघनिर्हरणायपुंसांसंकीर्त्तनंभगवतोगुणकर्मनाम्नां ॥

पक्षयःस्यात् श्रद्धाभक्त्यावृत्त्यादेरपिविधानात् तथाहिसायंप्रातर्गृणनभक्त्यादुःखग्रामाद्विमुच्यतइति अनुदिनमि
दमादरेणशृण्वन्निति श्रवणंकीर्त्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणःजन्मकर्मगुणानांचतदर्थेऽखिलचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेवपु
राणेतत्रतत्रपठ्यते पुराणांतरेचपापक्षयश्चभवतिस्मरतांतमहर्निशमिति अत्रैवच तस्मात्संकीर्त्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंह
सां महतामपिकौरव्यविद्ध्यैकांतिकनिष्कृतमित्यादिनासम्यक्कीर्त्तनादेवमन्यते किंचतथासतिकिमितिमन्वादयोद्वादशा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३
भा॰ष॰ द्वादीनिस्मरेयुः तस्मादिदमनुपपन्नमिवतत्राह एतावतेति भगवतोगुणानांकर्मणांचनाम्नांच ॥ ॥ सम्यक्कीर्त्तनमि
१३ तिपत् एतावतापुंसामघनिर्हरणायपापक्षयमात्राय अलंउपयोगोनास्ति अलंशब्दोत्रवारणे यथाहामरसिंहः अलंभू
षणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति उपयोगाभावमेवाह अजामिलोमहापातक्यपिनारायणेतिविक्रुश्यनतुसम्यक्कीर्त्तयि
त्वातच्चपुत्रंविक्रुश्यनतुहरिं अघवानसुचिरपिम्रियमाणोऽस्वस्थचित्तोपिमुक्तिमवापनत्वघनिर्हरणमात्रंअतोनामाभासे
नापिसर्वपापक्षयइत्येवतत्वं आवृत्तिश्रद्धादिविधयस्तुपापवासनाक्षयार्थाउक्तमेवहरेर्गुणानुवादःखलुसत्वभावनइ
त्यत्र ॥ २४ ॥ यत्तूक्तंव्यर्थंतर्हिद्वादशाब्दादिस्मरणमितितत्राह ॥ प्रायेणेति ॥ महाजनोमन्वादिः अयं

विक्रुश्यपुत्रमघवान्यदजामिलोपिनारायणेतिम्रियमाणइयायमुक्तिं २४ प्रायेणवेदतदिदं
नमहाजनोऽयंदेव्याविमोहितमतिर्बतमाययाऽलं त्रय्यांजडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायांवैतानि
केमहतिकर्मणियुज्यमानः ॥ २५ ॥

भावः यथामृतसंजीवनौषधिमजानंतोवैद्यारोगनिर्हरणायत्रिकटुकनिंबादीनिस्मरंति तथास्वयंभूशंभुप्रमुखद्वादश
व्यतिरेकेणायंमहाजनोऽतिगुह्यमिदंअज्ञात्वा द्वादशाब्दादिकंस्मरतीति किंचमायया देव्याअलंमोहित मतिरयंजनःम
धुमधुरंयथाभवत्येवंपुष्पितायांपुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायांत्रय्यांजडीकृताअभिनिविष्टामतिर्यस्य अतोमह त्ये
वकर्मणिश्रद्धयायुज्यमानोनाल्पेप्रवर्त्तते दृश्यंतेहिप्राकृतस्यलोकस्यमहतिमंत्रादौश्रद्धाअल्पेचाश्रद्धा तस्मादस्यग्राह
कोनास्तीतिनैर्नीतिकं यद्वास्वाधीनःसिंहोऽस्तीत्येतावताश्वशृगालादिनिवारणायतंयथानप्रयुज्यंते तथाऽतितुच्छत्वात्पाप
स्यनतन्निरसनाय परमंमंगलंहरेर्नामस्मरंति यद्वा नाममाहात्म्यज्ञानेसर्वमुक्तिप्रसंगादित्येषादिक्ग्रंथविस्तरभयान्नुनाति

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भावयोगं भक्तियोगं अमीषां पातकं न स्यादेव यदि स्यादुरुगायस्य वादः कीर्त्तनं २६ तदेवं धर्मतत्वं निर्णीय भृत्याननुशा
स्ति तइति ये भगवंतं प्रपन्नास्ते देवैः सिद्धैश्च परिगीत पवित्रगाथाः वर्णित पवित्रकथाः अतस्तान्नोपसीदत तत्समीपमपि न
गच्छत तः वयः कालोपि न प्रभवति २७ के तर्हि दंडार्यमानेयाइत्यत्राह तानिति द्वाभ्यां असतः दुष्टान् तानेवाह मुकुंदपाद

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगं तेमेन दंडमर्हत्यथ
यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः २६ ते देव सिद्ध परिगीत पवित्र गाथा ये सा
धवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभ
वाम दंडे २७ तानानयध्वमसतो विमुखान् मुकुंद पादारविंद मकरंद रसादजस्रं निष्किंच
नैः परमहंस कुलैरसंगैर्जुष्टात् गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् २८ जिह्वा न वक्ति भगवद्गु
णनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविंदं कृष्णाय नो नमति यत् शिर एकदापि तानान
यध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् २९ तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरु
रविंदयोर्यो मकरंदरसोरसस्तस्माद्विमुखान् कथंभूतात् निष्किंचनैः रजस्रं जुष्टात् तेषां ज्ञापकः ऽऽ षैर्यदसत्कृतं नः
माह निरयवर्त्मनि स्वधर्मशून्ये गृहे बद्धा तृष्णा येषां तान् २८ किंच जिह्वेत्यादि यद्येषां जिह्वेत्याद्यन्वयः न कृतं विष्णुकृत्यं
भगवद्भक्तैयैः २९ भगवंतं क्षमापयति तदिति अयं भावः नः स्वपुरुषैरस्मदीयत्वेन स्थितैः स्वीयैरेव पुरुषैर्यद्यस्माद सदन्या

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततस्मात्त्वयमेवक्षम्यतांसहतो स्वानांस्वीयानांभक्तानांनः अस्माकंनविदुषांअज्ञानां अहोगरीयसितस्मिन् क्षांतिर्युक्तै
वमहइतिपाठेस्वीयानांमाहात्म्यमविदुषांनःक्षमांकरोत्वित्यर्थः ३० तस्मादित्यादिशुकोक्तिः जगतोऽपिमंगलरूपं ३१ ऐ।
कांतिकत्वमेवाह श्रृण्वतामितिव्रतादिभिस्तथानशुद्ध्येत् ३२ एतदुपपादयति हरेस्सांघ्रिपद्मयोर्मधुलेढिआस्वादय

स्वानामहोनविदुषांरचितांजलीनांक्षांतिर्गरीयसिनमःपुरुषायभूम्ने ३० श्रीशुकउवा
च तस्मात्संकीर्त्तनंविष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपिकौरव्यविद्ध्यैकांतिकनिष्कृतिं ३१
श्रृण्वतांगृणतांवीर्याण्युद्दामानिहरेर्मुहुः यथासुजातयाभक्त्याशुद्ध्येन्नात्माव्रतादिभिः
३२ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिड्नपुनर्विसृष्टमायागुणेषुरमतेवृजिनावहेषु अन्यस्तुका
महतआत्मरजःप्रमार्ष्टुमीहेतकर्मयतएवरजःपुनःस्यात् ३३ इत्थंस्वभर्तृगदितंभगव
न्महित्वंसंस्मृत्यविस्मितधियोयमकिंकरास्ते नैवाच्युताश्रयजनंप्रतिशंकमानाद्रष्टुंच
बिभ्यतिततःप्रभृतिस्मराजन् ३४ ॥ नीतितथामधुलिहतीति मधुलिट् अतितुच्छत्वेनविसृष्टायेमा
यागुणाःविषयास्तेषुपुनर्नरमते अन्यस्तुतन्मध्वास्वादरहितः अतएवकामाभिभूतःसन् आत्मनोरजःपापंप्रमार्ष्टु
मपिकर्मैवप्रायश्चित्तरूपमीहेत यतःकर्मणःपुनरपिरजःपापंस्यादिवकुंजरशौचवत् सत्वशोधकत्वाभावात् ३३ नैववि
स्मितधियोबभूवुःकिंतुसत्यमुक्तमित्येवमेनिरे ततःप्रभृतिप्रतिशंकमानाः अस्मानेवैषहन्यादितिशंकांवहंतः तंद्रष्टुमपि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुंभसंभवोऽगस्त्योमलयेपर्वते आसीनोऽव्यग्रोहरिमर्चयन्पुनःपुनःविश्वासार्थंहरेःपादोस्पर्शन्नित्यर्थः ३५ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांतृतीयोध्यायः ३ चतुर्थादित्रिभिर्विश्वरूपजन्मविवक्षयाप्रचेतःसुतदक्षस्यवंशस्तावत्प्रतन्यते १ चतुर्थेतुप्रजासृष्ट्यैदक्षेणाराधनंहरेः तपसाहंसगुह्याख्यस्तोत्रेणचनिरूप्यते २ प्रसक्तानुप्रसक्तेनस्वायंभुवसुतान्वये नामप्रभावमाकर्ण्यवंशव्यासंबुभुत्सते ३ देवासुरेतिद्वाभ्यां सामासिकःसंक्षिप्तप्रायःप्रोक्तस्तृतीयस्कंधे १ व्यासंविस्तारंतेत्वत्तःय

इतिहासमिमंमह्यंभगवान्कुंभसंभवः कथयामासमलयआसीनोहरिमर्चयन् ३५

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेभगवद्गुणमाहात्म्यंनामतृतीयोध्यायः ३ रा।

जोवाच देवासुरनृणांसर्गोनागानांमृगपक्षिणां सामासिकस्त्वयाप्रोक्तोयस्तुस्वायंभुवेंऽतरे १ तस्यैवव्यासमिच्छामिज्ञातुंतेभगवन्यथा अनुसर्गंययाशक्त्यासस्सर्जभगवान्परः २ सूतउवाच इतिसंप्रश्नमाकर्ण्यराजर्षेर्बादरायणिः प्रतिनंद्यमहायोगीजगादमुनिसत्तमः ३ श्रीशुकउवाच यदाप्रचेतसःपुत्रादशप्राचीनबर्हिषः अंतःसमुद्रादुन्मग्नाददृशुर्गांद्रुमैर्वृतां ४ द्रुमेभ्यःक्रुध्यमानास्तेतपोदीपितमन्यवः मुखतोवायुमग्निंचसस्सृजुस्तद्दिधक्षया ५ । यायथावत्ययाशक्त्यायथासस्सर्जतांशक्तिंतत्प्रकारंचज्ञातुमिच्छामिअनुसर्गमनुवृत्तंसर्गं २।३। दक्षादिरूपेणससर्जेतिवक्तुंदक्षजन्मप्रकारमाह यदेति प्राचीनबर्हिषःपुत्राः यदासमुद्रमध्यादुन्मग्नाःनिर्गतास्तदागांपृथिवींद्रुमैर्वृतांददृशुः ४ नारदोपदेशतःप्राचीनबर्हिषोनिवृत्त्याअराजकेसतिकृष्याद्यभावात्तपसादीपितो

श्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायां ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ताभ्यांवाय्वग्निभ्यांदह्यमानांस्तान्द्रुमान्वनस्पतीनांराजासोमउवाच ६ माद्रुमेभ्यइतिनवभिः हेमहाभागाविवर्द्धयिषवः वि
शेषेणवर्धयितुमिच्छवः ७ प्रजापतीनांतद्वृक्षभोज्यदाहोऽनुचितइत्याह अहोइतित्रिभिः ऊर्जंभक्ष्यइषमन्नं ८ अचराःफ
लाद्याः अपदःतृणाद्याअहस्ताःपश्वाद्याःचतुष्पदोमेषाद्याः ९ १० अतःआतिष्ठतआश्रयतसतांमार्गमुपशमंपित्रादि

ताभ्यांनिर्दह्यमानांस्तानुपलभ्यकुरूद्वह राजोवाचमहान्सोमोमन्युंप्रशमयन्निव ६
माद्रुमेभ्योमहाभागादीनेभ्योद्रोग्धुमर्हथ विवर्द्धयिषवोयूयंप्रजानांपतयःस्मृताः ७
अहोप्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः वनस्पतीनोषधीश्चससर्जोर्जमिषंविभुः ८ अ
न्नंचराणामचराह्यपदःपादचारिणां अहस्ताहस्तयुक्तानांद्विपदांचचतुष्पदः ९ यूयं
चपित्राऽन्वादिष्टादेवदेवेनचानघाः प्रजासर्गायहिकथंवृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ १० आति
ष्ठतसतांमार्गंकोपंयच्छतदीपितं पित्रापितामहेनापिजुष्टंवःप्रपितामहैः ११ तोका
नांपितरौबंधुर्दृशःपक्ष्मस्त्रियाःपतिः पतिःप्रजानांभिक्षूणांगृह्यज्ञानांबुधःसुहृत् १२
अंतर्देहेषुभूतानामात्मास्तेहरिरीश्वरः सर्वंतद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवंवस्तोषितोह्यसौ १३।
यःसमुत्पतितंदेहआकाशान्मन्युमुल्बणं आत्मजिज्ञासयायच्छेत्सगुणानतिवर्त्तते १४

भिर्जुष्टं ११ प्रजानांप्रजापतिरेवबंधुःअतस्तज्जीविकानाशोनकर्तव्यइतिदृष्टांतपंचकेनाह तोकानांबालानांमातापितरौअस्त्रा
णांज्ञानदोबुधएवसुहृत् १२ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्चभूतद्रोहोनयुक्तइत्याह अन्तर्देहेष्विति वायुष्माभिः १३ आकाशाद्देहसमुत्प
तिं आकस्मिकमित्यर्थः आत्मविचारेणनियच्छेत् १४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

खिलानांशेषाणांवः युष्माकंचशिवमस्तु वृक्षरक्षणार्थंतदीयांकन्यांददाति वार्क्षीवृक्षैः पालिता १५ आमंत्र्यसांत्वयित्वा
आप्सरसीं अप्सरसः प्रम्लोचायाः सुतां १६ १७ दुहितृवत्सलइतितस्यकन्यावंशएवेत्युक्तंममनः १८ प्रजापतिर्दक्षः १९
अर्हंहितं असंवृद्धंविंध्यस्यपादान्सन्निहितपर्वतान् २० २१ हंसगुह्याख्येनस्तोत्रेणकस्यदक्षस्य २२ परायसर्वोत्तमायन

अलंदग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानांशिवमस्तुवः वार्क्षीह्येषावराकन्यापत्नीत्वेप्रतिगृह्यतां
१५ इत्यामंत्र्यवरारोहांकन्यामाप्सरसींनृप सोमोराजाययौदत्वातेधर्मेणोपयेमिरे १६
तेभ्यस्तस्यांसमभवद्दक्षः प्राचेतसः किल यस्यप्रजाविसर्गेणलोका आपूरितास्त्रयः १७
यथाससर्जभूतानिदक्षोदुहितृवत्सलः रेतसामनसाचैवतन्ममावहितः शृणु १८ म
नसैवासृजत्पूर्वंप्रजापतिरिमाः प्रजाः देवासुरमनुष्यादीन्नभस्स्थलजलौकसः १९ त
मबृंहितमालोक्यप्रजासर्गंप्रजापतिः विंध्यपादानुपव्रज्यसोऽचरत्दुष्करंतपः २० त
त्राघमर्षणंनामतीर्थंपापहरंपरं उपस्पृश्यानुसवनंतपसातोषयद्धरिं २१ अस्तौषीद्धंस
गुह्येनभगवंतमधोक्षजं तुभ्यंतदभिधास्यामिकस्यातुष्यद्यतोहरिः २२ प्रजापतिरुवा
च नमः परायावितथानुभूतयेगुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे ॥ मोदधेनमनंकरोमि परत्वेहेतुः
अवितथा अनुभूतिः चिच्छक्तिर्यस्य अतोगुणत्रयाभासोजीवः निमित्तंमायाचतयोर्वंधवेनियंत्रे एवमपिगुणेषुत
त्वबुद्धिर्येषांतैर्जीवैरदृष्टंधामस्वरूपंयस्य तत्र हेतुः निवृत्तंमानंयस्मात्पाठांतरेनिरस्तमानमवधिश्चयस्मात् ॥ १ ॥ १ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तर्हि कथं तस्य सिद्धिस्तत्राह स्वयंभुवे स्वप्रकाशाय २३ अदृष्टधामत्वं दर्शयन्नाह नेति पुरुषसखा जीवः अस्मिन्पुरे
देहे वसन्नपि अत्रैव संवसतः सख्युर्यस्य सख्यं करणप्रवर्तकत्वादिकं नवेत्ति न जानाति तस्मै कुतः व्यक्तदृष्टेः प्रपंचद्रष्टुः
नहि द्रष्टा दृश्यो भवतीति प्रथमांतपाठे व्यक्ते प्रपंचस्य दृष्टिर्यस्य सः गुणो विषयो गुणिनो विषयिण इंद्रियादेः स स्वं प्रकाश
कत्वं यथा न वेत्ति न द्वेत २४ ननु गुणो जडत्वान्न जानाति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानाति अत आह देह इति देहाश्वास
वश्च प्राणाः अक्षाणींद्रियाणि मनवश्च अंतःकरणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्राणि आत्मानं स्वरूपं दृश्यं अन्यं इंद्रिय

अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयंभुवे २३ न यस्य सख्यं पुरुषो
ऽवैति सख्युः सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै म
हेशाय नमस्करोमि २४ देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं
यत् सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनंतमीडे २५ यदोपरामो मनसो ना
मरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसद्मने

वर्गतयोः परं देवतावर्गं च न विदुः पुमान् जीवस्तु सर्वमेतत्त्रयं वेद गुणांश्च तन्मूलभूतान्वेद तज्ज्ञो नमः २६
तज्ज्ञोपि सन्नयं सर्वज्ञं न वेद तमनंत ईडे स्तौमि २५ अदृष्टधामत्वमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह यदा मनस उपरा
मः समाधिः न तु सुषुप्तावि विलयः न च जाग्रत्स्वप्नयोरिव विक्षेपः तदाह नामरूपे रूप्येते येन तत्तथा तस्य उप
रामे हेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः संप्रमोषान्नाशात् तदायः केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय स्तु

कृ ततः सद्यप्रतीतिश्चाद्यं यत्यश्लेनमः ॥ २५ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंभूतः केषांप्रतीयतइत्यपेक्षायामाह मनीषिणइति द्वाभ्यां विवेकिनोयंनिष्कर्षंति विविच्यध्यायंति सनि
र्वाणसुखानुभूतिर्ममप्रसीदतामितिद्वयोरन्वयः एवंनिष्कर्षंतांप्रतीयतइतिभावः किमितिनिष्कर्षंति स्वश
क्तिभिर्गूढमप्रकाशमानं कतिभिर्नवभिः पुनश्चत्रिवृद्भिः त्रिगुणाभिः सप्तविंशत्युपाधिभिर्गूढमष्टाविंशंनिष्कर्षंती
त्यर्थः यद्वानवभिःप्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपाभिः त्रिवृद्भिस्त्रिगुणात्मिकाभिःचकारात्षोडशविका
ररूपाभिश्चकथंभूतंनिष्कर्षंति मनीषयांतर्हृदिसन्निवेशितंनिश्चलीकृतं पांचदश्यंपंचदशसामिधेनीमंत्रैःप्रका
श्यंअलौकिकंवह्निमिवाहंकारास्पदादात्मनोऽन्यंपरमात्मानंनिष्कर्षंतीत्यर्थः २७ अशेषाविशेषायस्यास्तस्यामा

मनीषिणोंतर्हृदिसन्निवेशितंस्वशक्तिभिर्नवभिश्चत्रिवृद्भिः वह्निंयथादारुणिपांचदश्यंम
नीषयानिष्कर्षंतिगूढं २७ सवैममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ससर्वना
मासचविश्वरूपःप्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः २८ यद्यन्निरुक्तंवचसानिरूपितंधियाक्ष

यायाः निषेधेननिर्वाणसुखेअनुभूतिर्यस्य अप्रसक्तनिषेधासंभवात्प्रस० भिर्वामनसावोतयस्य
क्तिमाह सएवसर्वनामासएवविश्वमूर्त्तिरिति तद्रूपत्वेऽपि वास्तवत्वाभावात् निषेधःसंभवतीत्याह अनि
रुक्ताआत्मनिशक्तिर्मायायस्यसः २८ ननुयदिकेवलयास्वसंस्थयाप्रतीयतेतर्हिसर्वनामत्वंविश्वरूपत्वंचानु
पपन्नंवागाद्यगोचरत्वादित्याशंक्यसर्वैर्नामभिर्वाच्यंप्रत्यक्षादिदृश्यंचतस्यस्वरूपंचवस्तुतोमाभूत्तथापिमा
यायाघटतइतिश्लोकत्रयेणोपपादयन्नमस्करोति यद्यदिति यद्यद्वचसानिरुक्तंअभिहितंधियानिरूपितंव्यव
सितं अक्षभिर्वाइंद्रियैर्निरूपितंगृहीतंउतअपिमनसापिनिरूपितंसंकल्पितंयस्यस्वप्रकाशत्वंतस्यतत्स्वरूपंमाभू

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ ६ स्वरूपत्वाभावेहेतुः हियस्मात्तद्गुणानामेवरूपं पाठांतरेगुणैर्वर्द्धितं सतुगुणव्यतिरिक्तः यतोगुणानामपायविसर्गाभ्यां
१७ प्रलययोत्पत्तिभ्यांलक्ष्यतइतितथा चेतनाधिष्ठानंविनातयोरसंभवात् यद्वायस्यस्वरूपंमाभून्नभवतितस्मैनमइतितृतीये
नान्वयः २९ तदेवंवस्तुतोगुणस्वरूपत्वाभावमंगीकृत्यअनिरुक्तात्मशक्तिरित्यनेनद्योतितंमाययासर्ववाच्यत्वेनविश्वरूप
त्वमाह यस्मिन्नधिकरणेयतोऽपादानात्येनकरणेनयस्यसंबंधिनः यस्मैसंप्रदानाययदीप्सिततमंयः कर्त्ताकुरुतेस्वतंत्रः
कार्यतेचान्येनप्रयोज्यकर्त्तातद्ब्रह्मेतिप्रत्येकंसंबंधः अत्रचसप्तभिर्यच्छब्दैःसप्तविभक्त्यर्थादर्शिताःयथेतिच क्रियाकारक
संबंधप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः कुरुतेकार्यतेचेतिस्वार्थपरार्थक्रियाऽन्वयश्चसर्वेषांदर्शितःचशब्देनभावकर्मादिवि

माभूत्स्वरूपंगुणरूपरुद्धंहितंसवैगुणाऽपायविसर्गलक्षणः २९ यस्मिन्यतोयेनचयस्य
यस्मैयद्योयथाकुरुतेकार्यतेच परावरेषांपरमंप्राक्प्रसिद्धंतद्ब्रह्मतद्धेतुरनन्यदेकं ३० य
च्छक्तयोवदतांवादिनांवैविवादसंवादभुवोभवंति कुर्वंतिचैषांमुहुरात्ममोहंतस्मैनमोनंतगु

हितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः तद्ब्रह्मैवेतिकुतस्तत्राह तद्धेतुस्तेषांकारणं तत्कुतःसर्वेभ्यःप्रा ५५ णायभूम्ने ३१
क्प्रसिद्धं ननुब्रह्मादयस्तद्धेतवःश्रूयंते अवरेचदृश्यंतेतत्कथंब्रह्मैवतद्धेतुस्तत्राह परेषामवरेषांचहेतूनांपरमंकार
णं ननुसर्वकारणत्वेतस्यकिंनामसहकारिभवेत्तदानीमन्यस्याभावात्सत्यंनिरपेक्षमेवतत्कारणमित्याह अनन्यद्विजाती
यशून्यमेकंसजातीयशून्यंचतस्मैनमइत्युत्तरेणान्वयः ३० नन्वेवंब्रह्मचेद्विश्वस्यहेतुः तर्हिनकदाचिदनीदृशंजगदि
तिवदंतोमीमांसकाः कुतोत्रविवदंते तेश्चान्येस्वभाववादिनः संवदंतेतेचतेचतत्त्वविद्भिर्बोधिताअपिकुतःपुनःपुनर्मु
ह्यंतितत्राह यस्यमायाःविद्याद्याःशक्तयोविवादस्यकचित्संवादस्यभुवःस्थानानिभवंतितस्मैनमः ॥ ३१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुकिंतद्ब्रह्मयस्यस्मृतयोविवादादिभुवोभवंति अतआह अस्तीतियोगउपासनाशास्त्रं तत्रहिविराड्रूपेणोपासना
यांपातालेपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेनविधीयते नास्तीतिसांख्यंज्ञानशास्त्रंतत्रह्यपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमितिचपादादि
नास्तीतिनिषिध्यते तयोर्योगसांख्ययोर्यत्किंचित्समंअनुवर्तमानमवेक्षितंप्रतीतंतत् इहब्रह्मविवादेप्यविवादास्पदंब्रह्मेत्य
र्थः विवादपदंस्फुटयति भिन्नौअस्तिनास्तीत्येवंभूतौविरुद्धौधर्मौययोः तयोर्भिन्नविषयत्वेपिविरोधोनस्यादित्येकस्थयो
रित्युक्तंएकविषययोःकुतःवस्तुनिष्ठयोः पादादि विधिप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात्समत्वेहेतुः परंहियतोविधिनि
षेधयोरविषयः तयोःपादादिविषयत्वात् तर्हितथाअविषयस्यसद्भावेकिंप्रमाणंतदाह अनुकूलंअधिष्ठानंविनापादादि

अस्तीतिनास्तीतिचवस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः अवेक्षितंकिंचनयोगसां
ख्ययोःसमंपरंह्यनुकूलंबृहत्तत् ३२ योऽनुग्रहार्थंभजतांपादमूलमनामरूपोभगवाननंतः
नामानिरूपाणिचजन्मकर्मभिर्भेजेसमह्यंपरमःप्रसीदतु ३३ यःप्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां

कल्पनायोगात् अवधिंविनातन्निषेधायोगाच्च तयोरुपपादकत्वेनसिद्धं यथाशयंदेहगतोविभाति ॥
इमित्यर्थः तस्मैनमइतिपूर्वस्यानुषंगः ३२ ननुउदासीनस्यसमस्यनमस्कारेकोलाभस्तत्राह यइतिपादमूलंभजतामनु
ग्रहार्थंप्राकृतनामरूपरहितोपिजन्मभिरवतारैर्विशुद्धोर्जितसत्वानिरूपाणिकर्मभिर्नामानिचयोभेजे तत्कुतःभगवानचिंत्यै
श्वर्यः समह्यंप्रसीदतु ३३ ननुत्वादृशाःसकामागणेशादीन्प्रार्थयंतेत्वंतुतान्विहायकथंभगवंतमेवप्रार्थयसेतत्राहमाकृ
तैरर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयंततद्वासनाऽनुसारेणयोदेहगतोंतर्यामीतत्तद्देवतारूपेणविविधाभाति यथा
वायुःपार्थिवंचंपकादिगंधभेदमाश्रित्यनानागंधवान्विभातिरेणोर्गुणंधूसरत्वादिकमाश्रित्यनानारूपवान्प्रतीयतेतद्व

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यैवतत्तद्देवतारूपेणफलदातृत्वात्स ईश्वरस्सर्वमेममममनोरथंसत्यंकरोतु किमंतर्गडुभिर्देवतांतरैरित्यर्थः तदुक्तंगीता
सुयोयोयांयांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमी
हते लभतेचततः कामान्मयैवविहितान्हितानिति येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमिति ३४ संस्तुवतोदक्षस्य

यथानिलः पार्थिवमाश्रितोगुणंसईश्वरोमेकुरुतान्मनोरथं ३४ श्रीशुकउवाच इ
तिस्तुतः संस्तुवतः सतस्मिन्नघमर्षणे आविरासीत्कुरुश्रेष्ठभगवान्भक्तवत्सलः ३५
कृतपादः सुपर्णांसेप्रलंबाष्टमहाभुजः चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ३६ पी
तवासाघनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः वनमालानिवीतांगोलसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ३७
महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुंडलः कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ३८ त्रैलो
क्यमोहनंरूपंबिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः वृतोनारदनंदाद्यैःपार्षदैःसुरयूथपैः ३९ स्तूयमा
नोऽनुगायद्भिः सिद्धगंधर्वचारणैः रूपंतन्महदाश्चर्यंविचक्ष्यागतसाध्वसः ४० ॥

सभगवान्प्रत्यक्षोऽभूत् ३५ तंवर्णयति सार्धैश्चतुर्भिः सुपर्णस्यांसेस्कंधेकृतौपादौयेनप्रलंबाअष्टौमहांतोभुजायस्यच
कादयश्चायुधधरः ३६ प्रसन्नेवदनमीक्षणेचयस्यवनमालयानिवीतंकंठादिपादांतंव्याप्तंअंगंयस्य लसंतौश्रीवत्सकौ
स्तुभौयस्य ३७ महांतिकिरीटकटकानियस्यस्फुरंतीमकरकुंडलेयस्य कांच्यादिभिर्विभूषितः वलयमत्रपादभूषणंद्र
॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ष्टव्यंकटकस्योक्तत्वात् ३८ त्रैलोक्यमोहनंश्रीपुरुषोत्तमाख्यंसुरयूथपैर्लोकपालैः ३९।४० ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४१ आपूरितानिमनोद्वाराणीद्रियाणितैर्यथाह्रदिन्योनद्यो निर्झरैरापूर्यंतेतथामहानंदपूर्णत्वेनावृत्तिकत्वाद्वागादी
नांनकिंचिद्वक्तुंशक्तोऽभूदित्यर्थः यद्यप्यसौनावोचत्तथापिचित्तज्ञइदंवक्ष्यमाणमाह ४२ भावंभक्तिंगतःप्राप्तः ४३
यतयतः तेतपः अस्यविश्वस्यउद्बृंहणंवृद्धिकरं अतस्तेऽहंप्रीतः मत्तपसोलोकसमृद्ध्यर्थत्वेनत्वत्प्रतीतेंकिंकारणंतत्राहम
मेतिभूतानांविभूतयः समृद्धयोभूयासुरितियत एषएवममकामः अतोमत्कामपूरणादेवअहंप्रीतोस्मीत्यर्थः ४४ भूति

ननामदंडवद्भूमौप्रहृष्टात्माप्रजापतिः नकिंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रयामुदा ४१ आ
पूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्यइवनिर्झरैः तंतथाऽवनतंभक्तंप्रजाकामंप्रजापतिंचित्तज्ञःसर्वभू
तानामिदमाहजनार्दनः ४२ श्रीभगवानुवाच प्राचेतसमहाभागसंसिद्धस्तपसाभवा
न् यच्छ्रद्धयामत्परयामयिभावंपरंगतः ४३ प्रीतोहंतेप्रजानाथयत्तेऽस्योद्बृंहणंतपः
ममैषकामोभूतानांयद्भूयासुर्विभूतयः ४४ ब्रह्माभवोभवंतश्चमनवोविबुधेश्वराः
विभूतयोममह्येताभूतानांभूतिहेतवः ४५ तपोमेहृदयंब्रह्मंस्तनुर्विद्याक्रियाकृतिः

विस्तारप्रयत्नश्चतवोचितएवेत्याह ब्रह्मेति भवंतःप्रजापतयः भूतेरुद्भवस्यहेतवः ४५ विश्ववृद्ध्यर्थंनत्वत्तप
साहंप्रीतइत्युक्तं तदेवतपःसुवन्त्रसंगादन्यान्यपिलोकवृद्धिकराणिविद्यादीनिस्तौति तपोयमनियमादिसहितं
ध्यानंमेहृदयंविद्यासांगमंत्रजपःसाध्यानंतनोतीतितनुर्देहः क्रियाध्यानादिविषयःपुंव्यापारोभावनाशब्दवाच्यः
तेनहिध्यानादिकमाक्रियतइत्याकृतिःजाताः सुनिष्पन्नाः क्रतवोंगानिशिरोवाएतद्यज्ञस्यप्रवर्ग्यः ॥६॥६॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा·६· १९

ग्रौ वाउपसद श्चक्षुषी आज्यभागावित्यादिश्रुतेः धर्मः क्रत्वाद्यपूर्वं आत्मा मनः हृदयाश्रयत्वात् सुरा यज्ञभुजस्त एव च अ सवः प्राणाः संतर्पणीयत्वात् ४६ तपसः संतानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमितिहासमाह चतुर्भिः अह मेवेति वस्त्वंतरव्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियांतरव्यावृत्तिः आंतरं ग्राहकं वहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रमव्यक्तं

अंगानि क्रतवो जाता धर्म आत्माऽसवः सुराः ४६ अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचांतरं वहिः संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ४७ मय्यनंतगुणेऽनंते गुणतो गुणवि ग्रहः यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः ४८ स वै यदा महादेवो मम वीर्योपवृंहि तः मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ४९ अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्य त दारुणं स च विश्वसृजो युष्मान्येनादावसृजद्विभुः ५० एषा पंचजनस्यांग दुहिता वै प्रजापतेः असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यतां ५१ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजास

इंद्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तं अत एव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्वत्र ४७ गुणतो मायातः गुणमयो विग्रहो ब्रह्मांडं त तः तदैव अजः अयोनिजः ४८ खिलमसमर्थमिव ४९ मे मया तप तपेत्यभिहितः स नये न तपसा ५० संततिवृ द्ध्युपायमाह एषेति अंग हे दक्ष पंचजनाख्यस्य प्रजापतेः ५१ मिथुनस्य यो व्यवायो रतिः ॥६॥६॥६॥६॥६

सएवधर्मोयस्यसत्वंतथाभूतायांतस्यां ५२ माययानिमित्तभूतयास्त्रियासहमिथुनीभूयभविष्यंतिपुत्रादिरूपेणो।
त्पत्स्यंते ५३ ५४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांचतुर्थोध्यायः ४ पंचमेनार
देनाथवाचः कूटैस्तुनाशितान् सुतानाकर्ण्यदक्षोऽमुंशशापेतिनिरूप्यते १॥१॥ अपृथग्धर्मशीलाएकाचारस्वभावा

मिथुनव्यवायधर्मिण्यांभूरिशोभावयिष्यसि ५२ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वामिथुनीभू
यमाययामदीययाभविष्यंतिहरिष्यंतिचमेबलिं ५३ श्रीशुकउवाच इत्युक्त्वामि
षतस्तस्यभगवान्विश्वभावनः स्वप्नोपलब्धार्थइवतत्रैवांतर्दधेहरिः ५४ इतिश्री
मद्भागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकउवाच तस्यांसपांचज
न्यांवैविष्णुमायोपबृंहितः हर्यश्वसंज्ञानयुतंपुत्रानजनयद्विभुः १ अपृथग्धर्म
शीलास्तेसर्वेदाक्षायणानृप पित्राप्रोक्ताः प्रजासर्गेप्रतीचींप्रययुर्दिशं २ तत्रनाराय
णसरस्तीर्थंसिंधुसमुद्रयोः संगमोयत्रसुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितं ३ तदुपस्पर्शना
देवविनिर्धूतमलाशयाः धर्मेपारमहंस्येचप्रोत्पन्नमतयोऽप्युत॥ ४ ॥ २ तत्रप्रतीच्यां

दिशिसिंधोर्नद्याः समुद्रस्यचयत्रसंगमस्तत्रस्थंनारायणसरोनामतीर्थंप्रययुरित्यन्वयः सुमहत् अतिवि
स्तीर्णं ॥ ३ ॥ विनिर्धूतोमलोरागादिर्यस्मात्सआशयोयेषां ॥ ४ ॥ ४ ॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५ भा॰ ष
२०

तानशुद्धसत्वानपिपित्रादेशजाड्येनप्रजाविवृद्धयेयत्तान् उद्युक्तानददर्श ५ अहोमोक्षमार्गाधिकारिणः संति
एतेप्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्नश्येरन्निति कृपयातान्निगूढार्थैर्वाक्यैरुपदिशतिस्मतदाह उवाचेतिचतुर्भिः पालकाः संतो
ऽपिवालिशाः अज्ञायूयंकथंप्रजाः स्रक्ष्यथ वर्ततिखेदे वालकाइतिपाठेवालिशत्वेहेतुः ६ एकएवपुरुषोयस्मिन्तत्
द्राष्ट्रमदृष्ट्वेत्यनुषंगः विलंचेत्यादिद्वितीयांतानां अविज्ञायवाथंसर्गंकरिष्यथेतितृतीयेनान्वयः ७ पंचपंचानांपंचविंश

तेपिरेतपएवोग्रंपित्रादेशेनयंत्रिताः प्रजाविवृद्धयेयत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्शह ५ उ
वाचचाथहर्यश्वाः कथंस्त्रक्ष्यथवैप्रजाः अदृष्ट्वांऽतंभुवोयूयंवालिशावतपालकाः ६
तथैकपुरुषंराष्ट्रंविलंचाऽदृष्टनिर्गमं वहुरूपांस्त्रियंचापिपुमांसंपुंश्चलीपतिं ७ न
दीमुभयतोवाहांपंचपंचाद्भुतंगृहं क्वचिद्धंसंचित्रकथंक्षौरपव्यंस्वयंभ्रमि ८ कथं
स्वपितुरादेशमविद्वांसोविपश्चितः अनुरूपमविज्ञायअहोसर्गंकरिष्यथ ९ श्रीशुकउ
वाच तन्निशम्याथहर्यश्वाऔत्पत्तिकमनीषया वाचःकूटंतुदेवर्षेःस्वयंविममृशु

तेरद्भुतंगृहं क्षौरपव्यंक्षुरैःपविभिर्वज्रैश्चनिर्मितमिवाऽतितीक्ष्णंदृढंचेत्यर्थः स्वयंस्वतंत्रंभ्रमि ८ धिया १०
भ्रमणस्वभावं ८ विपश्चितः सर्वज्ञस्यस्वपितुरादेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वांसोऽजानंतः पूर्वोक्तंचैकपुरुषंराष्ट्रमित्याद्य
विज्ञायअहोकथंसर्गंकरिष्यथेत्यन्वयः ९ वाचःकूटंपरोक्षवादेनार्थांतरमिवप्रतीयमानंवचनं औत्पत्तिकीसह
जामनीषाविचारशक्तिर्यस्याः तयाधियास्वयमेवविममृशुः विचारितवंतः ॥ १० ॥ १० ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नारदोक्त दशवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः अदृष्ट्वांतं भुव इत्यत्र भूशब्दार्थमाह भूरिति क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं लिंगशरीरं यत्तन्निजबंधनं आत्मनो बंधकारणं जन्महेतुः अंतःशब्दार्थमाह तस्य जीवसंज्ञि तस्य लिंगशरीरस्य निर्वाणं नाशं अदृष्ट्वा असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि ११ एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह एक एवेति तुर्यः सर्वसाक्षी स्वाश्रयः स्वाधारः अभवं नित्यमुक्तं असद्भिरीश्वरासमर्पितैः कर्मभिः १२ विलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह पुमा

भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबंधनं अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ११
एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः तमदृष्ट्वाऽभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् १२
पुमान्नैवैति यद्गत्वा विलस्वर्गं गतो यथा प्रत्यग्धामाऽविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १३
नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत्
१४ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरंतं कुभार्यवत् तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् १५।

यद्गत्वा प्राप्य विलस्वर्गं पातालं गत इव नैवैति नावर्त्तेत प्रत्यग्धाम ज्योतीरूपं ब्रह्म अविदो विदुषः असद्भिः नश्वरस्वर्गादिसाधनैः कर्मभिः १३ बहुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाह नानारूपेति स्वैरिणी पुंश्चलीव विमोहकैः रजआदिगुणैरन्विता तन्निष्ठां तस्या अवसानं विवेकं अगतस्याप्राप्तस्यासद्भिरशांतैः १४ पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह तस्याः संगेन भ्रंशितमैश्वर्यं स्वातंत्र्यं यस्य कुत्सिता भार्या यस्य तद्वत् तस्याः गतीः सुखदुःखादिलक्षणाः संसरंतं गच्छंतं जीवं अबुधस्याजानतः असद्भिः बुध्यविवेकप्राप्तैः १५॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह सृष्ट्यप्ययकरीमिति सृष्ट्यप्ययौकरोतीत्युभयतः प्रवाहोदर्शितः वेलाकूलंप्रवाहप॥ तितानांनिर्गमस्थानंतपोविद्यादितस्यांतेसमीपेवेगितांनिर्गमप्रतिवंधायक्रोधाहंकारादिभिःकृतवेगां मत्तस्यतद्वेगेनवि दशस्यातएवनांतथाभूतामविज्ञस्याविचारयतोऽसद्भिर्मायिकैः यद्वावेलाकूलंसमुद्रस्यव्यवहारस्थानं तस्यसमीपेसमुद्रव्ह् द्धिह्रासाभ्यांयथोभयतोंतर्बहिः कृतवेगानदीभवति एवंसमुद्रतुल्यस्यात्मनोव्यवहारस्थानेदेहेजन्ममरणादिभिः कृतवेगामि त्यर्थः वेगिनीमितिपाठेवेगवती १६ पंचपंचेत्यस्यार्थमाह पंचविंशतितत्वानांपुरुषोंतर्यामीअद्भुतदर्पणंआश्चर्यरूपआ

सृष्ट्यऽप्ययकरीमायांवेलाकूलांतवेगितां मत्तस्यतामविज्ञस्यकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १६ पंचविंशतितत्वानांपुरुषोऽद्भुतदर्पणं अध्यात्ममवुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १७ ऐ श्वरंशास्त्रमुत्सृज्यवंधमोक्षानुदर्शनं विविक्तपदमज्ञायकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १८ का लचक्रंभ्रमितीक्ष्णंसर्वंनिष्कर्षयज्जगत् स्वतंत्रमवुधस्येहकिमसत्कर्मभिर्भवेत् १९। शास्त्रस्यपितुरादेशंयोनवेदनिवर्तकं ॥ अयः अध्यात्मंकार्यकारणसंघाताधिष्ठातारंतमवुधस्यअसद्भि र्मिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः १७ क्वचितहंसमित्यस्यार्थमाह ऐश्वरंईश्वरप्रतिपादकं विविक्तंपदंचिज्जडरूपंवस्तुयेनेति हंसपदंव्याख्यातंवंधमोक्षावनुदर्शयतीतितथाअनेनचित्राःकथायस्येतिव्याख्यातं तदुत्सृज्यतच्छास्त्रमनभ्यस्य अज्ञायअविदुषोअसद्भिर्बहिर्मुखैः १८ क्षौरपव्य मित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमिःभ्रमणात्मकं तीक्ष्णमि तिनिष्कर्षयदितिचक्षौरपव्यपदंव्याख्यातं तदवुधस्य अतएवफलस्यनित्यत्ववुद्ध्याकाम्यकर्मानुष्ठानेनैववैगुण्यवा हुल्यादसद्भिः १९ स्वपितुरादेशंइत्यस्यार्थमाह शास्त्रस्यस्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः ॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ २८ ॥

तदनुरूपायनिवृत्यनुरूपायनिवर्त्तकमादेशंयोनवेदसकथंगुणविश्रंभीगणमयप्रकृतिमार्गविश्वासवान्सन् उपक्रमे
त सृष्ट्यादौप्रवर्त्तेत मोक्षेशब्रह्मबुद्धीनांजीवमायांतरात्मनां शास्त्रकालोपदेशानामज्ञानेकिमुकर्मभिः इतिवाचः कूट
संग्रहःश्लोकः २० इतिव्यवसिताएवंनिश्चितवंतः एकचेतसः एकमत्ययुक्ताः तंनारदंप्रदक्षिणीकृत्यअपुनरावृत्तिमा

कथंतदनुरूपायगुणविश्रंभ्युपक्रमेत् २० इतिव्यवसिताराजन्हर्यश्वाएकचेतसः प्रय
युस्तंपरिक्रम्यपंथानमनिवर्त्तनं २१ स्वरब्रह्मणिनिर्भातहृषीकेशपदांबुजे अखंडंचित्त
मावेश्यलोकाननुचरन्मुनिः २२ नाशंनिशम्यपुत्राणांनारदाच्छीलशालिनां अन्वतप्य
तकः शोचन्सुप्रजस्त्वंशुचांपदं २३ सभूयःपांचजन्यायामजेनपरिसांत्वितः पुत्रानजनय
दक्षः सवलाश्वान्सहस्रशः २४ तेपिपित्रासमादिष्टाः प्रजासर्गेधृतव्रताः नारायणसरो
जग्मुर्यत्रसिद्धाःस्वपूर्वजाः २५ तदुपस्पर्शनादेवविनिर्धूतमलाशयाः जपंतोब्रह्मप
रमंतेपुस्तत्रमहत्तपः २६ अब्भक्षाःकतिचिन्मासान्कतिचिद्वायुभोजनाः आराध
यन्मंत्रमिममभ्यसंतइडस्पतिं २७ ॐ नमोनारायणायपुरुषायमहात्मने विशुद्धसत्व २८
धिष्ण्यायमहाहंसायधीम

गंप्रययुः २१ निर्भातःसाक्षात्कृतोयोहृषीकेशःतस्यपादांबुजेअनुचरत् अ-५ धिष्ण्यायमहाहंसायधीम
न्वचरदित्यर्थः २२ नाशमदर्शनंस्वधर्मभ्रंशंवा शीलेनशालंतेशोभंतइतितथातेषांको दक्षःसुप्रजस्त्वंसत्पुत्रवत्वंशुचां
शोकानांस्थानं २३ अजेनब्रह्मणासहस्रशःसहस्रसंख्यान् २४।२५ परमंब्रह्मप्रणवंवक्ष्यमाणमंत्रंवा २६ इडस्पतिंवाचांमंत्रा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रतिसर्गेधीर्येषांतान्वाचः कूटानिअदृष्ट्वांऽतंभुवइत्यादीनिपूर्वोक्तानिप्राह २९ हेदाक्षायणाः संशृणुतेत्यादिपुनरन्य
दपिप्राह निगममुपदेशंअन्विच्छत अवलोकयत ३० प्रायणंप्रकृष्टममनंपुण्यमेववंधुर्यस्यमरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः
३१ अमोघंदर्शनंयस्यहेमारिषआर्य ३२ सध्रीचीनंसमीचीनंप्रत्यग्वृत्तिलभ्यं अनुपथंअनुगुणंपंथानं पश्चिमायामि

इतितानपिराजेंद्रप्रतिसर्गधियोमुनिः उपेत्यनारदः प्राहवाचः कूटानिपूर्ववत् २९ दाक्षा
यणाः संशृणुतगदतोनिगमंमम अन्विच्छतानुपदवींभ्रातॄणांभ्रातृवत्सलाः ३० भ्रातॄ
णांप्रायणंभ्रातायोनुतिष्ठतिधर्मवित् सपुण्यवंधुः पुरुषोमरुद्भिः सहमोदते ३१ एतावदु
क्त्वाप्रययौनारदोऽमोघदर्शनः तेपिचान्वगमन्मार्गंभ्रातॄणामेवमारिष ३२ सध्रीचीनंप्रती
चीनंपरस्यानुपथंगताः नाद्यापितेनिवर्तंतेपश्चिमायामिनीरिव ३३ एतस्मिन्कालउत्या
तान्बहून्पश्यन्प्रजापतिः पूर्ववन्नारदकृतंपुत्रनाशमुपाशृणोत् ३४ चुक्रोधनारदाया
सौपुत्रशोकविमूर्छितः देवर्षिमुपलभ्याहरोषाद्विस्फुरिताधरः ३५ दक्षउवाच अहोअ
साधोसाधूनांसाधुलिंगेननस्त्वया असाध्वकार्यर्भकाणांभिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ३६॥

नीः गताः रात्रयइव ३३ ३४ पुत्राणांपारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्यदक्षोपिप्रायशोविरक्तः स्यादितितदनुग्रहार्थंदे
वर्षिस्तत्यार्श्वमागतः तदातमुपलभ्यदक्ष आह ३५ साधोरिवलिंगंवेषोयस्यतेनत्वयानोऽस्मदीयानामर्भका
णामसाधुकारिकृतांतदेवाह साधूनांस्वधर्मप्रच्छन्नानांभिक्षोर्यैर्मार्गः सम्प्रदर्शितः ३६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुसन्यासिनोमार्गः साधुरेवमोक्षहेतुत्वात्सत्यं ऋणत्रयापाकरणंविनातुमहाननर्थएवेत्याह ऋणैरिति जायमानो
वैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्जायतेब्रह्मचर्येणर्षिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः एषवाअनृणोयः पुत्रीयज्वा
ब्रह्मचारीवासीदितिश्रुतेः ऋणैरमुक्तानांनमीमांसितानिविचारितानिकर्माणियैः तेषांतावदृणविमोक्षोनास्तितदु
त्तरकालभावित्वाच्चपुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेनपितृदेवर्षिऋणाद्विमुक्तिर्नास्ति अतः हेपापविषयभोगत्यागात्
इहलोकेश्रेयसोविघातः कृतः मोक्षाऽनधिकारित्वाच्चपरलोकेपिश्रेयसोविघातः कृतइत्यर्थः तथाचमनुः ऋणानित्रीण्य
पाकृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमानोव्रजत्यधइति ३७ बालानांमतिंपुत्रादिविषयांभिनत्तीतित

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणां विघातःश्रेयसःपापलोकयोरुभयोःकृतः
३७ एवंत्वंनिरनुक्रोशोबालानांमतिभिद्धरेः पार्षदमध्येचरसियशोहानिरपत्रपः ३८
ननुभागवतानित्यंभूतानुग्रहकातराः ऋतेत्वांसौहृदघ्नंवैवैरंकरमवैरिणां ३९ नेत्थंपुं
सांविरागःस्यात्त्वयाकेवलिनामृषा मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशनिकृंतनं ४० ॥

या एवंनिरनुक्रोशः निर्घृणः हरेर्यशोनाशकःसन्तत्पार्षदानांमध्येकथंचरसि ३८ निर्लज्जत्वमेवाह ननुइतित्वामृते
भागवताः सर्वेभूतानुग्रहपरवशाः त्वंतुभूतविप्रियंकुर्वन्कथंनलज्जसइतिभावः ३९ ननुवैराग्यादुपशमःउपशमाच्चभू
स्नेहपाशच्छेदनंभवतिनचविरक्तस्यऋणत्रयापाकरणमावश्यकंयदहरेववविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् यदिवेतरथाब्रह्मचर्या
देवप्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः अतोवैराग्योपदेशेननतेषांमयाऽनुग्रहएवकृतइतिचेत्तत्राह नेति यद्यपित्वमेवंमन्यसेतथापिमृ
षाकेवलिनाज्ञानविनाऽवधूतवेषेणत्वयाइत्थंमतिचालनेकृतेऽपिपुंसांविरागोनैवस्यात् नचविरागंविनोपशमःनचतेनवि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५
भा॰ष॰
२३

इत्थंविरागोनस्यादित्यत्रहेतुमाह नानुभूयग्रननुभूयविषयाणांतीक्ष्णतांदुःखहेतुत्वंनजानाति तस्माद्विषयानुभवेनती
क्ष्णत्वज्ञानात् ४१ ग्रतस्त्वयास्माकमप्रियमेवकृतंतथापिवयंनकुर्मइत्याहयदिति कर्मसंधानांकर्ममर्यादानां कर्त्तुमंधा
नामितिपाठेविप्रियंकर्त्तुमजानतामित्यर्थः दुःसहंयत्वंकृतवानसितन्मर्षितंसोढं ४२ तथापितवाभद्रंभविष्यत्येवेत्याह तं
तुकृंतनसंतानच्छेदक यद्यस्मात् ग्रभद्रंपुत्राणांस्थानभ्रंशंग्रचरः ततस्मात्तवलोकेषुभ्रमतःपदंस्थानंनभवेदितिमृदुच्छ

नानुभूयनजानातिपुमान्विषयतीक्ष्णतां निर्विद्येतस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नधीःपरैः ४१
यन्नस्त्वंकर्मसंधानांसाधूनांगृहमेधिनां कृतवानसिदुर्मर्षंविप्रियंतवमर्षितं ४२ तंतु
कृंतनयन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः तस्माल्लोकेषुतेमूढनभवेद्भ्रमतःपदम् ४३ श्रीशुकदे
वउवाच प्रतिजग्राहतद्बाढंनारदःसाधुसंमतः एतावान्साधुवादोहितितिक्षेतेश्वरःस्वयं
४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेदक्षनारदशापःपंचमोध्यायः ५ श्रीशुकउवा
चः ततःप्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतःस्वयंभुवा षष्टिंसंजनयामासदुहितॄःपितृवत्सलाः १
दशधर्मायकायेंदोर्द्विषट्त्रिणवदत्तवान् ॥लेनकोमलरीत्याशापः ४३ वाढंतथेतिस्वीकृतवान् ई
श्वरोपिप्रतिशप्तुंसमर्थोपितितिक्षेतसहेतेतियत् एतावानेवसाधुवादः ४४ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांपंचमो॥
ध्यायः ५ षष्ठेदक्षेणसृष्टायांकन्यापष्ट्यांप्रकीर्त्तिताः एथग्वंशायतोजातोविश्वरूपोऽदितेःसुतात् १ नारदात्पुत्राणांना
शमाशंकमानःदुहितॄर्जनयामास १ कायकश्यपायद्विषट्द्विगुणाः षट्द्वादशयासुताः त्रयोदशेत्यर्थः ॥६॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इंद्रोः सोमायत्रिणवसप्तविंशतिं तार्क्ष्यायनामांतरं प्राप्तायकश्यपायैवअपराअवशिष्टाः चतस्रः २ सापत्यानांपत्न्यस
हितानांमेमत्तः श्रृणु प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ३ ४ ततोवेदऋषभात् ५ यतः कीकटाद्भुवोदुर्गाणिदुर्गाभिमा
भूतांऽगिरः कृशाश्वेभ्योद्वेद्वेतार्क्ष्यायचापराः २ नामधेयान्यमूषांत्वंसापत्यानांचमेश्
णु यासांप्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ३ भानुर्लंबाककुप्जामिर्विश्वासाध्याम
रुत्वतीवसुर्मुहूर्तासंकल्याधर्मपत्न्यः सुतान्श्रृणु ४ भानोस्तुदेवऋषभइंद्रसेनस्ततोनृ
पविद्योतआसील्लंबायास्ततश्चस्तनयित्नवः ५ ककुभः संकटस्तस्यकीकटस्तनयोयतः
भुवोदुर्गाणिजामेयः स्वर्गोनंदिस्ततोभवत् ६ विश्वेदेवास्तुविश्वायाअप्रजांस्तान्प्रच
क्षते साध्योगणस्तुसाध्यायाअर्थसिद्धिस्तुतत्सुतः ७ मरुत्वांश्चजयंतश्चमरुत्वत्यांबभू
वतुः जयंतोवासुदेवांशउपेंद्रइतियंविदुः ८ मौहूर्तिकादेवगणामुहूर्तायाश्चजज्ञिरे ये
वैफलंप्रयच्छंतिभूतानांस्वस्वकालजं ९ संकल्पायाश्चसंकल्पः कामः संकल्पजः स्मृतः
वसवोष्टौवसोः पुत्रास्तेषांनामानिमेश्रृणु १० द्रोणः प्राणोध्रुवोर्कोऽग्निर्दोषोवसुर्विभाव
सुः द्रोणस्याभिमतेः पत्न्याहर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥ निनोदेवाः जामेयः जाम्याः पुत्रः स्वर्गः ततः स्व
र्गातनंदिः पुत्रोऽभवदिति ६ तत्सुतः साध्यानांसुतः ७।८ मौहूर्तिकाइति ९ वसोर्वंशस्यभूयस्त्वादंतेनिर्देशः मेमत्तः १०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६ भा॰ष॰ सहस्व आयुश्च पुरोजवश्च पुत्राः पुरः पुराणि ॥ १२ १३ स्कंदश्च कृत्तिकासुतोऽग्नेः पुत्रः षाण्मातुर इति अग्निभूरिति प्रसि
२४ द्धः ततः स्कंदात् १४ आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मणः चाक्षुषो मनुरासीत् १५ विभावसोः उषानाम भार्या
अथातपात्पंचयामो दिवसो जातः अतस्वरात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्यूषयोर्द्दिवसस्यावयवत्वात् १६ भूतस्य द्वे भार्ये तयो

प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः १२
अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः
१३ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः क
ला १४ वस्तोरांगिरसीपुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्या
मनोः सुताः १५ विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपं पंचयामोऽथ भूतानि येन जा
ग्रति कर्मसु १६ सरूपाऽसूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उ
ग्रो वृषाकपिः १७ अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोराः
भूतविनायकाः १८ प्रजापतेरंगिरसः स्वधा पत्नी पितॄनथ अथर्वांगिरसं वेदं पुत्रत्वे
चाकरोत्सती १९ वंशमाह सरूपेति १७ महानित्य वमेकादश रूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेतादयः अन्ये अन्य
स्यां जाताः १८ अंगिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधा नाम पत्नी पितॄन्पुत्रत्वेऽकरोत् अथ सती च अथर्वांगिरसं नाम वेदं १९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह कृशाश्व इति २० २१ सुपर्णा विनता अनूरुः अरुणं २२ रोहिण्यामे
व प्रेमातिशयेनान्यासामुपेक्षणात् कुपितस्य दक्षस्य शापात् यक्ष्मग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः सन् तास्वनपत्योऽभूत् २३

कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुं २०
तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतंगी यामिनीति पतंग्यसूत पतगान्यामिनी शलभानथ
२१ सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनं सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूर्नागाननेकशः २२
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत दक्षशापात्सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः
२३ पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः शृणु नामानि लोकानां मातॄणां शंकरा
णि च २४ अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा
सुरसा इला २५ मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः तिमेर्यादोगणा आसन्
श्वापदाः सरमासुताः सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप २६ ताम्रायाः श्येनगृ
ध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः दंदशूकादयः सर्पा राजन्क्रोधवशात्मजाः २७ इलाया भू
रुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः अरिष्टायाश्च गंधर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः २८ ॥

तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कला एव लेभे न त्वपत्यानि कथंभूताः क्षये कृष्णपक्षे दिताः खंडिताः सतीः पाठांतरे क्षये सति पुनरेधिताः
नैव वर्धिताः सतीः २४ २५ अल्पत्वेन सुगमत्वाच्च यथाकथ
व्युत्क्रमेणासां वंशानाह तिमेरित्यादिना २६ २७ सौरसाः ॥ २८ ॥ ६ ॥

भा॰ ष॰ प्राधानिकान्मुख्यानष्टादशश्रृणु २९ ३० धूमकेशइति ३१ वैश्वानरोदनोः पुत्रः तस्यसुताः ३२ कः प्र
२५ जापतिः कश्यपउपयेमे ३३ दानवीपरिणयनेहेतुः ब्रह्मणाचोदितइति ३४ तयोः षष्टिसहस्राणिनिवात

सुतादनोरेकषष्टिस्तेषांप्राधानिकाञ्छृणु द्विमूर्द्धाशंबरोऽरिष्टोहयग्रीवोविभावसुः २९
अयोमुखः शंकुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः पुलोमावृषपर्वाचएकचक्रोऽनुतापनः
३० धूमकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिश्चदुर्जयः स्वर्भानोः सुप्रभांकन्यामुवाहनमुचिःकि
ल ३१ वृषपर्वणस्तुशर्मिष्ठांययातिर्नाहुषोबली वैश्वानरसुतायाश्चचतस्रश्चारुदर्शि
नाः ३२ उपदानवीहयशिराः पुलोमाकालकातथा उपदानवींहिरण्याक्षः क्रतुर्हय
शिरांनृप पुलोमांकालकांचद्वेवैश्वानरसुतेतुकः ३३ उपयेमेथभगवान्कश्यपोब्रह्म
चोदितः पौलोमाःकालकेयाश्चदानवायुद्धशालिनः ३४ तयोःषष्टिसहस्राणियज्ञघ्ना
स्तेपितुःपिता जघानस्वर्गतोराजन्नेकइंद्रप्रियंकरः ३५ विप्रचित्तिः सिंहिकायांशतं
चैकमजीजनत् राहुज्येष्ठंकेतुशतंग्रहत्वंयउपागतः ३६ अथातःश्रूयतांवंशोयोऽदि
तेरनुपूर्वशः यत्रनारायणोदेवःस्वांशेनावतरद्विभुः ३७ विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथस
विताभगः धाताविधातावरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमः ३८ ॥६॥६॥६॥६॥६॥६॥

कवचाः पुत्राजाताः तांश्चस्वर्गगतः सन्तत्पितामहोर्जुनः जघान ३५ राहुर्ज्येष्ठोयस्य ३६ । ३७ ॥ ३८॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

असूयत अजनयत्‌ भुवि वर्त्तमाना ३९ ततः विवस्वतः ४० चर्षणयः कृताकृतज्ञानवंतः पश्यंति कर्मत्वेन निघंटा
वुक्तेः यत्र येषु आत्मानुध्यानविशेषेण मानुषी जातिश्चोपकल्पिता तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति ४१ कुपि
तेहरमिति शेषः विवृतद्विजः प्रकटितदंतः सन्‌ ४२ त्वष्टुरिति ४३ यद्यदा विमतेन अवज्ञातेन बृहस्पतिना परित्यक्ताः

विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुं मिथुनं च महाभाग यमं देवं यमीं तथा सैव भूत्वा
थ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ३९ छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः कन्यां च तप
तीं या वै वव्रे संवरणं पतिं ४० अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः यत्र वै मानु
षी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ४१ पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदंतोऽभवत्पुरा योऽसौ द
क्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ४२ त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका सन्निवे
शस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान्‌ ४३ तं वव्रिरे सुरगणा दौहित्रं द्विषतामपि विमतेन प
रित्यक्ता गुरुणांगिरसेन यत्‌ ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६
राजोवाच कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः एतदाचक्ष्व भगवन्‌ शिष्याणामक्रमं गुरौ

तदा द्विषतां शत्रूणां भागिनेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृतवंतः ४४ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६
सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः गुरुणा संपरित्यक्तैः पौरोहित्यमथाकरोत्‌ १ कस्य हेतोः कस्माद्धेतोः आत्मनः शिष्याः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ २६ सइंद्रोयदासंप्राप्तंवाचस्पतिंनाभ्यनंदतनादृतवान् तदासआंगिरसः ततोनिर्गत्यतूष्णींस्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः
अनादरेहेतुंमदंदर्शयितुंतंविशिनष्टित्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लंघितःसतांपंथायेनसः २ परिश्रितःपरिवृतः ३ ४ आ

वादरायणिरुवाच इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यै
र्ऋभुभिर्नृप २ विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्चनासत्याभ्यांपरिश्रितः सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभि
र्ब्रह्मवादिभिः ३ विद्याधराप्सरोभिश्चकिन्नरैःपतगोरगैः निषेव्यमाणोमघवांस्तूय
मानश्चभारत ४ उपगीयमानोललितमास्थानाध्यासमाश्रितः पांडुरेणातपत्रेण
चंद्रमंडलचारुणा ५ युक्तश्चान्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः विराजमानःपौ
लोम्यासहार्धासनयाभृशं ६ सयदापरमाचार्यंदेवानामात्मनश्चह नाभ्यनंदतसं
प्राप्तंप्रत्युत्थानासनादिभिः ७ वाचस्पतिंमुनिवरंसुरासुरनमस्कृतं नोच्चचालास
नादिंद्रःपश्यन्नपिसभागतं ८ ततोनिर्गत्यसहसाकविरांगिरसःप्रभुः आययौ
स्वगृहंतूष्णींविद्वान्श्रीमदविक्रियां ९ तर्ह्येवप्रतिबुध्येंद्रोगुरुहेलनमात्मनः ॥

स्थानंसभातस्मिन्नध्यासनंसिंहासनंतदाश्रितः ५ पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः आसनस्यार्धेस्थितयापौलोम्यासहविराज
मानःसन् ६ प्रत्युत्थानादिनानाभ्यनंदत् ७ नचउच्चचालआसनएवस्थितोपिकिंचिन्नचलितवान् ८ श्रीमदेनयाविक्रिया

ततोविद्वानासनात् ९ प्रतिबुध्य ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुस्मृत्य १० ममकृतंकर्म अहो असाधुयद्यस्मात् दभ्रबुद्धिना अल्पमतिना मया कान्दृतः तिरस्कृतः ११ विबुधानां सा
त्त्विकानां देवानामीश्वरोप्यहं १२ ननु सिंहासनस्थो राजाऽभ्युत्थानं न कुर्यादिति वृद्धा वदंतितत्राह यइतिद्वाभ्यां धिषणमा

गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना १० अहो वत ममाऽसाधु कृतं वै दभ्रबुद्धिना य।
न्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कान्दृतः ११ को गृध्येत्पंडितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि यया
ऽहमासुरंभावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः १२ ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कंचन प्रत्युत्तिष्ठे
दिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः १३ तेषां कुपथदेष्टॄणां पततां मम सिद्ध्यधः ये श्रद्दध्युर्वचस्ते
वै मज्जंत्यश्मप्लवा इव १४ अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजं प्रसादयिष्ये निशठः
शीर्ष्णा तच्चरणं स्पृशन् १५ एवं चिंतयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् बृहस्पतिर्गतोऽ
दृष्टां गतिमध्यात्ममायया १६ गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन्भगवान्स्वराट् ध्यायन्धि
या सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः १७ तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्व आश्रित्यौशनसंमतं देवा
न्प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः १८ ॥ सनं १३ कुपथं दिशंति उपदिशंतीति कुपथदेष्टारः तेषां
वचः अश्ममयः प्लवो येषां ते यथा मज्जंतं प्लवमनुमज्जंति तद्वत् १४ अगाधा गंभीरा धिषणा यस्य तं निशठः शाठ्य
हीनः सन् १५ अधिकया आत्ममायया १६ गुरोः संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षमाणोपि नाधिगतः अप्राप्तः सन् १७ आतत

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७
भा·ष निर्भिन्नान्यंगानिउत्तमांगानिशिरांसिउरवोबाहवश्चयेषां १९ २० वोयुष्माकंकृतंकरणंमहदभद्रंतदाह ब्रह्मिष्ठ
२२ मिति नाभ्यनंदतनाभिनंदितवंतः २१ परेभ्यःशत्रुभ्योवः पराभवइतियत् अयंतस्याऽनयस्यान्याय्यस्यसंबंधीफ
लरूपश्रासीत् उक्तंच ब्राह्मणंकुलसंपन्नंभक्तंविष्णोर्महात्मनः आयांतंवीक्ष्यनोतिष्ठेत्सदुःखैःपरिभूयते स्वयमे

तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ब्रह्माणंशरणंजग्मुर्महेंद्रानतकंधराः १९
तांस्तथाभ्यर्दितान्वीक्ष्यभगवानात्मभूरजः कृपयापरयादेवउवाचपरिसांत्वयन् २०
ब्रह्मोवाच अहोबतसुरश्रेष्ठाह्यभद्रंवःकृतंमहत् ब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंदांतमैश्वर्यान्नाभ्य
नंदत २१ तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्योवःपराभवः प्रक्षीणेभ्यःस्ववैरिभ्यःसमृद्धानांचय
त्सुराः २२ मघवन्द्विषतःपश्यप्रक्षीणान्गुर्वतिक्रमात् संप्रत्युपचितान्भूयःकाव्यमारा
ध्यभक्तितः आददीरन्निलयनंममापिभृगुदेवताः २३ त्रिविष्टपंकिंगणयंत्यभेद्यमं
त्राभृगूणामनुशिक्षितार्थाः नविप्रगोविंदगवीश्वराणांभवंत्यभद्राणिनरेश्वराणां २४
तद्विश्वरूपंभजताशुविप्रंतपस्विनंत्वाष्ट्रमथात्मवंतं सभाजितोऽर्थान्सविधास्यतेवोयदि।

वैवैरिणोहंतारोयेषांतेभ्यः २२ गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकार क्षमिष्यध्वमुतास्यकर्म २५
णंइत्यसुरदृष्टांतेनाह मघवन्निति द्विषतःशत्रून्काव्यंभार्गवंगुरुमेवाराध्यासेव्योपचितान्उपचितत्वमेवाह आददी
रन्नपहरेयुः २३ अभेद्योमंत्रोयेषां अनुशिक्षितार्थाःशिष्याःयतोविप्रागोविंदोगावश्चेश्वराअनुग्राहकायेषांतेषामेवा

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उदिताः उक्ताः २६ २७ २८ अतिथीनांपितॄणांचप्रशंसार्थमाहुः आचार्यउपनीयवेदाध्यापकोब्रह्मणोवेदस्यमू
र्तिः २९ धर्मस्यात्मामूर्तिरतिथिः स्वयंसाक्षात् आत्मनः श्रीविष्णोः यद्वाऽत्मनः स्वस्यसर्वभूतेषुआत्मदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः
३० परेभ्यः पराभवस्वार्तिस्तां ३१ संदेशमाहुः वृणीमहइति ३२ ननूपाध्यायत्वैकनिष्ठस्यममाभिवंदनंकरिष्यथ तत्र

श्रीसुकउवाच तएवमुदिताराजन्ब्रह्मणाविगतज्वराः ऋषिंत्वाष्ट्रमुपव्रज्यपरिष्वज्येद
मब्रुवन् २६ देवाऊचुः वयंतेऽतिथयः प्राप्ताआश्रमंभद्रमस्तुते कामःसंपाद्यतांतातपितॄ
णांसमयोचितः २७ पुत्राणांहिपरोधर्मः पितृशुश्रूषणंसतां अपिपुत्रवतांब्रह्मन्किमु
तब्रह्मचारिणां २८ आचार्योब्रह्मणोमूर्तिः पितामूर्तिः प्रजापतेः भ्रातामरुत्पतेर्मूर्तिर्मा
तासाक्षात्क्षितेस्तनुः २९ दयायाभगिनीमूर्तिर्धर्मस्याऽत्मातिथिःस्वयं अग्नेरभ्यागतो
मूर्तिः सर्वभूतानिचात्मनः ३० तस्मात्पितॄणामार्त्तानामार्त्तिपरपराभवं तपसाऽपनयं।
स्तातसंदेशंकर्त्तुमर्हसि ३१ वृणीमहेत्वोपाध्यायंब्रह्मिष्ठंब्राह्मणंगुरुं यथाऽजसाविजेष्या
मःसपत्नांस्तवतेजसा ३२ नगर्हयंतिह्यर्थेषुयविष्ठांघ्र्यभिवादनं छंदोभ्योन्यत्रनब्रह्मन्

गर्हितंतत्राहुःनेति अर्थेषुप्रयोजननिमित्तंयविष्ठानामभिवंदनंननिंदितं किंच वयोज्यैष्ठस्यकारणं ३३
च्छंदोभ्यः मंत्रेभ्योऽन्यत्रवयोज्यैष्ठस्यकारणंनतुमंत्रेषुअतोस्मभ्यंमंत्रदातृत्वेनत्वमेवज्येष्ठोभविष्यसि यद्वाछंदोभ्यो
न्यत्रवेदान्विहायवयएवज्येष्ठस्यकारणंनभवति किंतुवेदाएवमुख्यकारणंतत्सास्वपितुवयः वेदतत्वाच्चमेवज्येष्ठउत्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७

भा·ष· ३४ निंदितमपीदंयुष्मदाज्ञाभंगभयेनकरिष्यामीत्याहसार्द्धेन विगर्हितंपौरोहित्यंधर्मशीलैः अधर्महेतुत्वात्नकिं
२८ चब्रह्मवर्चउपव्ययंपूर्वसिद्धस्यब्रह्मवर्चसःव्ययकरंप्रत्याख्यातुंचमादृशोनार्हतीत्याह कथंन्वितिनेषांशिष्याशि
क्षणार्हैःसएवप्रत्याख्यानाभावएवहिशिष्यस्यस्वार्थउच्यते ३५ ननुपौरोहित्येनधनलाभाद्धर्मःसिध्येत्अन्यथा

ऋषिरुवाच अभ्यर्थितःसुरगणैःपौरोहित्येमहातपाः सविश्वरूपस्तानाहप्रस
न्नःश्लक्ष्णयागिरा ३४ विश्वरूपउवाच विगर्हितंधर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययं क
थंनुमद्विधोनाथालोकेशैरभियाचितं प्रत्याख्यास्यतितच्छिष्यःसएवस्वार्थउच्य
ते ३५ अकिंचनानांहिधनंशिलोंछनंतेनैवनिर्वर्ततितसाधुसत्क्रियः कथंविगर्ह्यं
नुकरोम्यधीश्वराःपौरोधसंहृष्यतियेनदुर्मतिः ३६ तथापिनप्रतिब्रूयांगुरुभिःप्रा
र्थितंकियत् भवतांप्रार्थितंसर्वंप्राणैरर्थैश्चसाधये ३७ श्रीशुकउवाच तेभ्यएवंप्र
तिश्रुत्यविश्वरूपोमहातपाः पौरोहित्यंवृतश्चक्रेपरमेणसमाधिना ३८ ॥१॥

निर्धनस्यकुतोधर्मः अतएवतेनलोकोहृष्यतितत्राह अकिंचनानांशिलोंछनंहिधनं क्षेत्रेस्वाम्युपेक्षितेकणि
शोपादानंशिलं हट्टादौपतितव्रीह्यादेरुपादानमुंछनं इहगृहाश्रमेतेनैवनिर्वर्तितासाधूनांसत्क्रियायेन ३६ ॥
कियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव अभ्यधिकमपिकरिष्यामीत्याह भवतामिति ३७ समाधिनापरमोद्यमेन ३८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वैष्णव्याश्रीनारायणकवचात्मिकया ३९ असुरचमूः दैत्यसेनाः ४० इतिश्रीभागवतेषष्ठेटीकायांसप्तमः ७ अष्ट
मेविश्वरूपस्तुवर्मनारायणात्मकं इंद्रायप्राहयेनेंद्रोगुप्तोदैत्यानथाजयत् १ त्रिलोक्याःसंवर्धिनींश्रियं १ भगवन्नि

सुरद्विषांश्रियंगुप्तामौशनस्यापिविद्यया आच्छिद्यादान्महेंद्रायवैष्णव्याविद्ययावि
भुः ३९ यथागुप्तःसहस्राक्षोजिग्येऽसुरचमूर्विभुः तांप्राहसमहेंद्रायविश्वरूपउदा
रधीः ४० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ राजोवाच यथागु
प्तःसहस्राक्षःसवाहानरिपुसैनिकान् क्रीडन्निवविनिर्जित्यत्रिलोक्याबुभुजेश्रियं १
भगवंस्तन्ममाख्याहिवर्मनारायणात्मकं यथाततायिनःशत्रून्येनगुप्तोऽजयन्मृधे
२ श्रीशुकउवाच वृतःपुरोहितस्त्वाष्ट्रोमहेंद्रायाऽनुपृच्छते नारायणाख्यंवर्मामह
तदिहैकमनाःशृणु ३ विश्वरूपउवाच धौतांघ्रिपाणिराचम्यसपवित्रउदङ्मुखःकृ
तस्वांगकरन्यासोमंत्राभ्यांवाग्यतःशुचिः नारायणमयंवर्मसन्नह्येद्भयआगते ४ पा
दयोर्जानुनोरूर्वोरुदरेहृद्यथोरसि मुखेशिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनिविन्यसेत् ॐ

ति २ ३ मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यांकृतःस्वांगेषुकरयोश्चन्यासोयेनसः नारायणमयंवर्मसन्नह्येत्नवध्नीयात् ४
तत्राष्टाक्षरेणपादाद्यष्टांगेषुन्यासमाहपादयोरितिसार्धेनप्रणवसंपुटितमोंकाराद्येकैकमक्षरंविन्यसेत् विपर्ययंयथा

मेविविकरादिक्रमेणांगुलीषु ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उत्पत्तिन्यासंसंहृन्यासंवाकुर्यात इत्यर्थः ५ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादियकारांतमिति प्रणवसंपुटितमेकैक
मक्षरंदक्षिणात र्जनीमारभ्यवामतर्जनीपर्यंतमंगुलिषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसुन्यसेत् ६ मंत्रांत
स्यास्त्रमाह न्यसेदितिषकारणकारयोर्विश्लेषेणषडक्षराणिहृदयादिषुन्यसेत् ७ मकारमस्त्रमुद्दिश्यध्यात्वातन्म

ॐनमोनारायणायेतिविपर्ययमथापिवा ५ करन्यासंततःकुर्याद्द्वादशाक्षरविद्य
या प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ६ न्यसेत्हृदयओंकारंविकारमनुमूर्द्धनि
षकारंतुभ्रुवोर्मध्येणकारंशिखयादिशेत् वेकारंनेत्रयोर्युंज्यान्नकारंसर्वसंधिषु ७
मकारमस्त्रमुद्दिश्यमंत्रमूर्तिर्भवेद्बुधः सविसर्गफडंतंतत्सर्वदिक्षुविनिर्दिशेत् ओंवि
ष्णवेनमइति ८ आत्मानंपरमंध्यायेद्ध्येयंषट्शक्तिभिर्युतं विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं
मंत्रमुदीरयेत् ९ ॐहरिर्विदध्यान्ममसर्वरक्षांन्यस्तांघ्रिपद्मःपतगेंद्रपृष्ठे दरारिचर्मा
सिगदेषुचाप पाशान्दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः १० जलेषुमांरक्षतुमत्स्यमूर्तिर्यादोग
णेभ्योवरुणस्यपाशात् स्थलेषुमायावटुवामनोऽव्यात्त्रिविक्रमःखेवतुविश्वरूपः ११

कारास्त्रंमः अस्त्रायफडित्येवंदिग्बंधेविनिर्दिशेत् ८ ध्येयमीश्वररूपमात्मानंध्यायेत्षट्शक्तिभिःऐश्वर्यादिभिः
भगवच्छब्दवाच्याभिः विद्याचतेजश्चतपश्चमूर्तिर्यस्यतं इमंवक्ष्यमाणंश्रीनारायणकवचाख्यं ९ अष्टगुणःअ
णिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः १० यादसांगणास्तेववरुणस्यपाशास्तस्मात् ११ ॥६॥

अटवीवनंआजिमुखंसंग्रामोपग्रहश्च आदिर्येषांतेषुसंकटस्थानेषु १२ असौप्रसिद्धोवराहोमामध्वनिरक्षतुयज्ञोऽवयव
रूपैः कल्प्यंतेनिरूप्यतइतितया उन्नीताउद्धृताधरायेनसः अद्रिकूटेषुगिरिशिखरेषुरामोजामदग्न्यः १३ उग्रधर्मादभि
चारादिलक्षणात् हासात् गर्वात्नरः अवतुदत्तोदत्तात्रेयः अयोगात्योगभ्रंशात् १४ पथियद्देवानांहेलनंनमस्कार

दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुःपायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः विमुंचतोयस्यमहाट्ट
हासंदिशोविनेदुर्न्यपतंश्चगर्भाः १२ रक्षत्वसौमाऽध्वनियज्ञकल्पःस्वदंष्ट्रयोन्नीतध
रोवराहः रामोऽद्रिकूटेष्वथविप्रवासेसलक्ष्मणोव्याद्भरताग्रजोस्मान् १३ मामुग्रधर्मा
दखिलात्प्रमादान्नारायणः पातुनरश्चहासात् दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथः पायाद्गु
णेशः कपिलः कर्मबंधात् १४ सनत्कुमारोऽवतुकामदेवाद्धयशीर्षामांपथिदेव
हेलनात् देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनांतरात्कूर्मोहरिर्मांनिरयादशेषात् १५ धन्वंतरि
र्भगवान्पात्वपथ्यात् द्वंद्वाद्भयादृषभोनिर्जितात्मा यज्ञश्चलोकादवताज्जनांता
द्बलोगणात्क्रोधवशादहींद्रः १६ द्वैपायनोभगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तुपाखंडगणा

महात्यागमनंतस्मात् पुरुषार्चनस्यांतरादेवपूजाछिद्रात् द्वात्रिंशदपराधरूपान्नारदः ॐ त्प्रमादात्॥
१५ लोकाज्जनापवादाद्यज्ञः जननिमित्तोयोंतः उपघातः तस्माद्बलभद्रः अवतात् कृतांतादितिपाठेकृतांता
त्कालाद्रक्षतु क्रोधवशान्सर्पाणांगणादहींद्रःशेषः १६ कालमलभूतात्कलेः कल्किः धर्मावनायधर्मरक्षणाय

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ उरुर्महान्कृतोऽवतारोयेन १७ दिनस्यषट्सुभागेषुक्रमेणप्रातरादिसंज्ञेषुरात्रेश्चप्रदोषादिसंज्ञेषुरक्षाप्रार्थनं ॥
३९ मांकेशवइतित्रिभिः आसंगवंसंगवमभिव्याप्य १८ त्रिधामाब्रह्मादित्रिमूर्त्तिः श्रीमाधवः दोषेप्रदोषे अर्धरात्रे
अर्द्धरात्रिपर्यंतेकालेनिशीथेचएकएवपद्मनाभोऽवतु १९ अपररात्रेईशः श्रीवत्सधामावतुप्रत्यूषेईशः श्रीजनार्द
नः श्रीदामोदरः प्रभातेश्रीविश्वेश्वरोनुसंध्यंप्रतिसंध्यं २० युगांतानलवत् तिग्मातीक्ष्णानेमिर्यस्यतच्चक्रंभगवता

कल्किः कलेः कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुकृतावतारः १७ मांकेशवोगद
याप्रातरव्याद्गोविंदआसंगवमात्तवेणुः नारायणः प्राह्णउदात्तशक्तिर्मध्यंदिनेविष्णु
रीरिंद्रपाणिः १८ देवोपराह्णेमधुहोग्रधन्वासायंत्रिधामावतुमाधवोमां दोषेहृषीके
शउतार्धरात्रेनिशीथएकोवतुपद्मनाभः १९ श्रीवत्सधामाऽपररात्रईशः प्रत्यूषईशो
ऽसिधरोजनार्दनः दामोदरोऽव्यादनुसंध्यंप्रभातेविश्वेश्वरोभगवान्कालमूर्तिः २०
चक्रंयुगांतानलतिग्मनेमिभ्रमत्समंताद्भगवत्प्रयुक्तं दंदग्धिदंदग्ध्यरिसैन्यमाशुक
क्षंयथावातसखोहुताशः २१ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिंगेनिष्पिंढिनिष्पिंढ्यजितप्रि

प्रयुक्तंसत् अरिसैन्यंदंदग्धिअतिशयेनदहतितस्यायंस्वभावएवनतुतस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः य ॥ याऽसि
ह्यादंदग्धीतिलोण्मध्यमपुरुषः अत्रत्वमेवंभूतंचक्रमितिस्वरूपमुक्त्वासंबोध्यप्रार्थ्यतेअतिशयेनदहेतिकक्षंशु
ष्कतृणं २१ अशनिवत्स्पर्शोयेषांतेविस्फुलिंगाः यस्याः तस्याः संबोधनंहेगदेत्वंअजितस्यप्रियासिअहंअच्युतस्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दासः अतः कूष्मांडादीन् निष्पिंढि निष्पिंढि संचूर्णय संचूर्णय अरीश्च चूर्णय चूर्णय सर्वत्र वीप्सा अतिशीघ्रत्वाय
२२ हे देवेंद्र हे पांचजन्य त्वं यातुधानादीन् विद्रावय विप्रग्रहाः ब्रह्मराक्षसाः येऽन्ये च घोरदृष्टयस्तान् २३ तिग्मा धारा
यस्य हे तिग्मधार असिवर खड्गश्रेष्ठ त्वं मम अरिसैन्यं छिंधि छिंधि शतचंद्राकाराणि मंडलानि यस्मिन् हे शतचंद्रच
र्मन् अघोनामघवतां द्विषां चक्षूंषि छादय पापचक्षुषां च उग्रदृष्टीनां चक्षूंषि हर २४ यत्ते येभ्यो भयं अघेभ्यः पा

कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन् २२ त्वं यातुधानप्रमथप्रेत
मातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् दरेंद्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदया
निकंपयन् २३ त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिंधि छिंधि चक्षूं
षि चर्मन् शतचंद्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषां २४ यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत्के
तुभ्यो नृभ्य एव च सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽघेभ्य एव वा २५ सर्वाण्येतानि भगवन्नामरू
पास्त्रकीर्तनात् प्रयांतु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः २६ गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभ
श्छंदोमयः प्रभुः रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥ २७ ॥ ६ ॥

पेभ्यः २५ श्रेयःप्रतीपकाः इष्टव्याघातकाः २६ स्तोत्राणि बृहद्रथंतरादि सामानि तैः स्तोभ्यते संस्तूयत इति स्तो
त्रस्तोभः छंदोमयो वेदमूर्तिः सुपर्णोसि गरुत्मानित्यादिश्रुतेः एकपद्यपाठे स्तोभाः गीतिपूरकाक्षराणि स्तोत्रस्तो
॥ भेति पाठे सामाधारभूतत्र्यक्षस्तोभः २७ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा·ष· नामानिचरूपाणियानानिचवाहनान्यायुधानिचनोवुद्ध्यादीन्यांतुपार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याश्चपांतु २८ सच्चअस
३१ च्चमूर्त्तामूर्त्तंयनततत्सर्वंजगत् २९ ऐकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यानंयेषांतेषांविकल्पोभेदस्तद्रहितोपि ३० सत्यमानेनसत्य
भूतेनप्रमाणेन ३१ पुनरपिश्रीनृसिंहएवप्रार्थ्यतेविदिक्ष्विति पात्वित्यनुषंगः यद्वानारसिंहः प्रह्लादः स्वनेनश्रीनृसिं

सर्वोपद्रभ्योहरेर्नामरूपयानायुधानिनः वुद्धींद्रियमनःप्राणान्यांतुपार्षदभूषणाः २८
यथाहिभगवानेववस्तुतःसदसच्चयत् सत्येनानेननःसर्वेयांतुनाशमुपद्रवाः २९
यथैकात्म्यानुभावानांविकल्परहितःस्वयं भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशक्तीःस्वमायः
या ३० तेनैवसत्यमानेनसर्वज्ञोभगवान्हरिः पातुसर्वैःस्वरूपैर्नःसदासर्वत्रसर्वगः ३१
विदिक्षुदिक्षूर्ध्वमधःसमंतादंतर्वहिर्भगवान्नारसिंहः प्रहापयंल्लोकभयंस्वनेनस्वते
जसाग्रस्तसमस्ततेजाः ३२ मघवन्निदमाख्यातंवर्मनारायणात्मकं विजेष्यस्यंजसाये
नदंशितोऽसुरयूथपान् ३३ एतद्धारयमाणस्तुयंयंपश्यतिचक्षुषा पदावासंस्पृशेत्सद्यः
साध्वसात्सविमुच्यते ३४ नकुतश्चिद्भयंतस्यविद्यांधारयतोभवेत् राजदस्युग्रहादिभ्यो
ह नामगर्जनेनस्वतेजसास्वप्रभावेणग्रस्तानिसमस्तानिदिग्गजविषशस्त्रज ५५ व्याघ्रादिभ्यश्चकर्हिचित् ३५
लवाय्वग्न्यादीनांतेजांसिप्रभावायेनसः ३२ दंशितःकवचितः ३३ सोपिसाध्वसात्भयात्विमुच्यते ३४ तस्यतुभयंन

एतद्विद्याप्रभावमितिहासेनाह इमामिति सार्धैस्त्रिभिः मरुधन्वनि निरुदके देशे अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपे
क्षत्वं दर्शितं ३६ यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागः तस्योपरि ३७ सद्यस्तत्क्षणमेव गगनान्न्यपतत् पाठांतरेऽङ्गनाभिः
सह वालखिल्योपदेशात्तस्याऽस्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् स्वं धाम गंधर्वलोकं जगाम ३८ ३९ अधिगतः प्राप्तः

इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विजः योगधारणया स्वांगं जहौ स मरुधन्वनि
३६ तस्योपरि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ३७
गगनान्न्यपतत्सद्यः सविमानो ह्यवाक्शिराः स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मि
तः प्रास्य प्राच्यां सरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ३८ श्रीशुक उवाच य इदं शृणुया
त्काले यो धारयति चादृतः तं नमस्यंति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ३९ एतां विद्या
मधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ४०
इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे नारायणवर्मोपदेशो नामाष्टमोऽध्यायः ८ ॥
श्रीशुक उवाच तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत सोमपीथं सुरापीथमन्नादमि

सन् ४० इति श्रीभागवते षष्ठटीकायामष्टमोऽध्यायः ८ नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपतः ॥ ति शुश्रुम १।
त्वष्ट्रा वोत्पादिते वृत्रे भीतैर्देवैर्हरेस्तुतिः १ सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् एवं सुरापीथं अन्नमत्तीत्यन्नादं अत्र विश्वरूपो वै

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ ष॰ ९

तस्याऽसुरपक्षपातमाह सवाइतिद्वाभ्यां प्रत्यक्षंप्रकटंयथाभवतितथासविनयंदेवेभ्योहविर्भागंइंद्रायेदमग्नये इदमित्युच्चैरवदत अत्रहेतुः यस्यपितरोदेवाःसः २ असुरेभ्यस्तुपरोक्षंगुप्तंभागंददौ तद्देवाहदेवान्यजमानोऽसुरान्प्रतिभागमवहत् ३।४।५ तांवारयितुंसमर्थस्तथापिजग्राह संवत्सरंतथैवस्थित्वासंवत्सरांतेभूताक्रोश

सवैवर्हिषिदेवेभ्योभागंप्रत्यक्षमुच्चकैः अवदद्यस्यपितरोदेवाःसप्रश्रयन्नृप २ स एवहिददौभागंपरोऽक्षमसुरान्प्रति यजमानोऽवहद्भागंमातृस्नेहवशानुगः ३ तद्देवहेलनंतस्यधर्मालीकंसुरेश्वरः आलक्ष्यतरसाभीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ४ सोमपीथंतुयत्तस्यशिरआसीत्कपिंजलः कलविंकःसुरापीथमन्नादंयत्सतित्तिरिः ५ ब्रह्महत्यामंजलिनाजग्राहयदपीश्वरः संवत्सरांतेतदघंभूतानांसविशुद्धये ६ भूम्यंबुद्रुमयोषिभ्द्यश्चतुर्धाव्यभजद्धरिः भूमिस्तुरीयंजग्राहखातपूरवरेणवै ७ ईरणंब्रह्महत्यायारूपंभूमौप्रदृश्यते तूर्यंछेदविरोहेणवरेणजगृहुर्द्रुमाः तेषांनिर्यासरूपेणब्रह्महत्याप्रदृश्यते ८ ॥ ६ ॥ भीतःसन्भूतानांमध्येविशुद्धयेलोकापवादपरिहारायसहरिरिंद्रोभूम्यादिभ्यः तदघंविभज्यददौ ६ तुरीयंचतुर्थभागंखातस्यगर्तस्यपूरः पूरणंतेनवरेणयदिखातपूरणंस्वतएवभविष्यतितर्हियग्रहिष्यामीत्येवंभाषाबंधेनजग्राहेत्यर्थः ७ ईरणंऊषरं अतएवोषरेऽध्ययनादिनिषिध्यते छेदेसतिपुनर्विरोहः प्ररोहोभवत्विति वरेण ८ ॥

निर्यासरूपेणब्रह्महत्यायादृष्ट्वान्निर्यासोनभक्ष्यः शश्वत्कामवरेणयावत्प्रसवंगर्भानुपघातेनैवसंभोगव
रेण ९ अतस्वरजोदर्शनेतत्संगादिनकार्यंद्रव्यभूयोवरेणयस्मिन्द्रव्येक्षीरादावापोमिश्राभवेयुः तस्यभूयस्त्वमा
धिक्यंस्यादितिवरेण यद्वास्वस्यैवनिर्झरोद्गमादिनाभूयस्त्ववरेण द्रवभूयइतिपाठेप्ययमेवार्थः यद्वाद्रवभूयस्त्वंसा
सिद्धिकद्रवत्वंतेनवरेणअस्यविभागस्यविश्वरूपोवेत्वाष्ट्रइत्यस्यांश्रुतावुक्तेः १० तद्विभागफलमाह तत्पापंहरतिनि
राकरोति कः क्षिपनबुद्बुदादिजलादहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः यद्वाक्षिपनजलंपापंहरति आहरतिगृह्णातीत्यर्थः अयं
चतस्मादापोनपरिचक्ष्याइत्यादिश्रुत्यर्थउक्तः पाठांतरेहरिकिल्बिषंइंद्रपापंइंद्रायइंद्रंहंतुशत्रवेशत्रून्मयेतदाह ११

शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयंजगृहुःस्त्रियः ९ रजोरूपेणतास्वंहोमासिमासिप्रदृश्यते ९
द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयंजगृहुर्मलं १० तासुबुद्बुदफेनाभ्यांदृष्टंतद्धरतिक्षिपन् १०
हतपुत्रस्ततस्त्वष्टाजुहावेंद्रायशत्रवे इंद्रशत्रोविवर्द्धस्वमाचिरंजहिविद्विषं ११ अथा
न्वाहार्यपचनादुत्थितोघोरदर्शनः १२ कृतांतइवलोकानांयुगांतसमयेयथा १२
विष्वग्विवर्द्धमानंतमिषुमात्रंदिनेदिने १३ ॥ इंद्रशत्रोविवर्धस्वेति अत्रचेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वा
त् बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिस्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणापत्याइंद्रएवतस्यशत्रुरभूत् तदुक्तंश्रुत्यायदब्रवीत्स्वाहेंद्रश
त्रुर्वर्धस्वेतितस्मादस्येंद्रःशत्रुरभवदिति तथाचशिक्षायां मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह स
वाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति ११ अन्वाहार्यपचनाद्दक्षिणाग्नेः १२ तंवीक्ष्यवित्रस्तालो
काः दशदिशोविदुद्रुवुरितिपंचमेनान्वयः कथंभूतंविष्वक्समंततः इषुविक्षेपमात्रंप्रतिदिनंवर्धमानं १३ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१
भा॰ष॰
३३

दग्धशैलप्रतीकाशंकृष्णवर्णंसंध्याभ्रानीकवद्वर्चोदीप्तिर्यस्यतं १३ तप्ततांम्रवत्शिखाःश्मश्रूणिचयस्यतंमध्याह्ना
र्कवदुग्रेलोचनेयस्य १४ रोदसीआरोप्यैवेत्यर्थः १५ दरीवद्गंभीरेणवक्त्रेणमुहुर्मुहुर्जृंभमाणमित्यन्वयः कथंभूतेनन
भस्तलंपिवताऋक्षाणिजिह्वयालिहताभुवनत्रयंग्रसता १६ महताविस्तीर्णेनरौद्रादंष्ट्रायस्मिन् १७ वृत्रनामनिर्वक्तियेन

दग्धशैलप्रतीकाशंसंध्याभ्रानीकवर्चसं तप्ततांम्रशिखाश्मश्रुंमध्यान्हार्कोग्रलोचनं १४
देदीप्यमानेत्रिशिखेशूलआरोप्यरोदसी नृत्यंतमुन्नदंतंचचालयंतंपदामहीं १५ द
रीगंभीरवक्त्रेणपिवताचनभस्तलं लिहताजिह्वयाक्षाणिग्रसताभुवनत्रयं १६ महता
रौद्रदंष्ट्रेणजृंभमाणंमुहुर्मुहुः वित्रस्तादुद्रुवुर्लोकावीक्ष्यसर्वेदिशोदश १७ येनावृ
ताइमेलोकास्तमसात्वाष्ट्रमूर्तिना सवैवृत्रइतिप्रोक्तःपापःपरमदारुणः १८ तंनि
जघ्नुरभिद्रुत्यसगणाविबुधर्षभाः स्वैःस्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैःसोग्रसत्तानिकृत्स्नशः १९
ततस्तेविस्मिताःसर्वेविषण्णाग्रस्ततेजसः प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुःसमाहिताः २०

नावृताइतित्वाष्ट्रीमूर्तिर्यस्यतमसस्तेन तथाचश्रुतिःसइमान्लोकानावृणोद्यदिमान्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्र
त्वमिति १८ अग्रसत्भक्षितवान् १९ ग्रस्तंतेजोयेषां प्रत्यंचमंतर्यामिणं त्रिभुवनस्यतेनव्याप्तत्वात्क्वापिगम
नासंभवात्तत्रैवस्थित्वातुष्टुवुरित्यर्थः महाभयेपरित्राणमन्यतोनभवेदितिहरिमेवप्रपद्यंतेसुराःशरणमातुराः २१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वाय्वादीनिपंचमहाभूतानितैर्निर्मितास्त्रयोलोकास्तेषामधिपतयोब्रह्मादयश्चततोऽर्वाचीनावयंचसर्वेयस्मैश्रंत
कायकालायोद्विजंतः संतोबलिंहराम असावपियस्माद्बिभेतिततः परमेश्वरादेवनोऽस्माकंअरणंशरणंरक्षणमस्तु
२१ ततएवेत्यवधारणेहेतुमाहुः अविस्मितंनिरहंकारंकुतूहलशून्यंवाकुतः प्रशांतंरागादिशून्यंतच्चकुतः स्वेनै
वलाभेनपरिपूर्णकामं तच्चकुतः समंउपाधिपरिच्छेदशून्यंएवंभूतंपरमेश्वरंविनाअपरंयः शरणार्थमुपसर्पतिसहिबा

देवाऊचुः वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोकाब्रह्मादयोयेवयमुद्विजंतः हरामयस्मैबलि
मंतकोसौविभेतियस्मादरणंततोऽस्तुनः २१ अविस्मितंतंपरिपूर्णकामंस्वेनैवलाभेन
समंप्रशांतं विनोपसर्पत्यपरंहिबालिशः श्वलांगुलेनातितितर्त्तिसिंधुं २२ यस्योरु।
शृंगेजगतींस्वनावंमनुर्यथाबध्यततारदुर्गं सएवनस्त्वाष्ट्रभयात्दुरंतात्त्राताश्रिता
न्वारिचरोपिनूनं २३ पुरास्वयंभूरपिसंयमांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैःकराले एकोऽरविं
दात्पतितस्ततारतस्माद्भयाद्येनसनोऽस्तुपारः २४ ॥ लिशोऽज्ञः यतोऽसौशुनोलांगुलेनपुच्छेन
समुद्रमतितितर्तिअतितर्तुमिच्छतीत्यर्थः यथातेनसमुद्रतरणंनभवतितथानिरीश्वराश्रयेणव्यसनार्णवतरणं
नभवतीतिभावः २२ महाभयेपिसएवरक्षकइतिदृष्टमित्याहुर्यस्येतिद्वाभ्यां यस्यमहाशृंगेजगतींपृथ्वीमेवस्वना
वंबध्वामनुःसत्यव्रतोयथावत्दुर्गंसंकटंततारसएववास्चिरोमत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मानप्याश्रितान्सतः नूनंत्राताराक्षिष्य
ति २३ संयमांभसिप्रलयोदकेउदीर्णैरुद्भूतैर्वातैर्यऊर्मयस्तेषांरवैःकरालेभयंकरेअरविन्दान्नाभिकमलात्पतितप्रायः
एकोऽसहायएवतस्माद्भयाद्येनततारसएवनः पारः ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९
भा॰ष
३४

किंचवयंभगवतैवसृष्टाः पालिताश्चबहुशः अतस्तमेवशरणंव्रजामेत्याहुः यएकइतित्रिभिः येनानुगृहीताः संतो
विश्वसृजामः ननुयूयमेवस्रष्टारः नान्योयुष्माकमनुग्राहकोस्तितस्यादर्शनात्तत्राहुः अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवांतर्यामितया
समीहमानस्यापियस्यलिंगंरूपंनपश्यामः तत्रहेतुः पृथक्पृथगीशाइत्यभिमानिनः २५ देवादिषुउपेंद्रपरशुराममत्स्य
रामादिन्तनुभिःकृतावतारः सन्आत्मसात्कृत्वापातिच २६ आत्मभूतंदैवतंकुतः विश्वंविश्वात्मकंतथापिविकारंवारयंति

यएकईशोनिजमाययानः ससर्जयेनानुसृजामविश्वं वयंनयस्यापिपुरःसमीहतः पश्या
मलिंगंपृथगीशमानिनः २५ योनःसपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्नृषुनित्यएव कृ
तावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पातियुगेयुगेच २६ तमेवदेवंवयमात्मदैवतंपरंप्र
धानंपुरुषंविश्वमन्यं व्रजामसर्वेशरणंशरण्यंस्वानांसनोधास्यतिशंमहात्मा २७ श्रीशुकउवा
च इतितेषांमहाराजसुराणामुपतिष्ठतां प्रतीच्यांदिश्यभूदाविः शंखचक्रगदाधरः २८
आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विनाश्रीवत्सकौस्तुभौ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणं २९

अन्यं विश्वात्मत्वेहेतुः परंकारणं ननुप्रधानंपुरुषश्चविश्वस्यकारणंतत्राहुः प्रधानंपुरुषंचतदात्मकोपिसएवे
त्यर्थः सएवनः शंविधास्यति २७ प्रतीच्यांदिशिहृदिप्रथमम्आविरभूत्पुनश्चतंपुरोदृष्ट्वा ईक्षणाल्हादेनविवशा
अवनौदंडवत्पतिताः संतः शनैरुत्थायतुष्टुवुरित्यन्वयः २८ कथंभूतंश्रीवत्सकौस्तुभौविनास्वतुल्यैःषोडशभिः सु
॥नंदादिभिः परितः सेवितंउन्निद्रशरदंबुरुहवदीक्षणेयस्यतं २९ ॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ ३० यज्ञोवीर्यंस्वर्गादिफलजननायसामर्थ्यंयस्यतस्मैनमः वयसेउततत्फलपरिच्छेदककालात्मनेऽपि तद्विघातके
षुदैत्येषुअस्त्रंप्रक्षिप्तंचक्रंयेनएवंभूतैःप्रभावैःसुपुरुहूतयेशोभनबहुनाम्ने ३१ ननुममगुणातीतंरूपंविहायगुणोपा
धिकंयज्ञवीर्यत्वादिकिमितिवर्ण्यतेतत्राहुः यत्त्वगुणत्रयस्येशितुर्नियंतुस्त्रिगुणात्मिकानांतिसृणांगतीनांपरमंपदं
निर्गुणस्वरूपंनहिसर्गस्यार्वाचीनः इदानींतनः हेधातःवेदितुंनार्हतिअतःकेवलंतस्मैतेनमोस्तु ३२ मिताक्षराणिप

दृष्ट्वातमवनौसर्वईक्षणाल्हादविक्लवाः दंडवत्पतिताराजन्शनैरुत्थायतुष्टुवुः ३० दे
वाऊचुः नमस्तेयज्ञवीर्यायवयसेउततेनमः नमस्तेह्यस्तचक्रायनमःसुपुरुहूतये
३१ यत्रैगतीनांतिसृणामीशितुःपरमंपदं नार्वाचीनोविसर्गस्यधातर्वेदितुमर्हति ३२
श्रींनमस्तेऽस्तुभगवन्नारायणवासुदेवादिपुरुषमहापुरुषमहानुभावपरममंगलपर
मकल्याणपरमकारुणिककेवलजगदाधारलोकैकनाथसर्वेश्वरलक्ष्मीनाथपरमहंस
परिव्राजकैःपरमेणात्मयोगसमाधिनापरिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटितत
मःकपाटद्वारेचित्तेऽपावृतआत्मलोकेस्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवोभवान् ३३ ॥ यानिन

मीयंतेहरेर्गुणाः इतिपद्यैरतुष्यंतःसद्योगद्येनतुष्टुवुः भक्त्युद्रेकेणबहुधासंबोधयंतोदुर्ज्ञेयत्वंप्रपंचयंति भगवन्नि
त्यादिना परमंमंगलंशुद्धोधर्मोयस्मिन् आत्मयोगेनाष्टांगेनयःसमाधिश्चित्तैकाग्र्यंतेनपरिभावितःसुशीलितःपरिस्फु
टोयःपारमहंस्यधर्मोभगवद्भजनंतेनउद्घाटितंतमोरूपंकपाटंयस्मिन् तस्मिन् द्वारभूतेचित्तेअपावृतेकपाटेआत्मलोके प्र
स्वरूपेस्वयमेवोपलब्धमभिव्यक्तंयन्निजसुखंतदनुभवरूपो

१
भा॰ष॰
अ॰

ननुकेवलानुभवरूपत्वेममसृष्ट्यादिकर्तृत्वंकथंतत्राहुः दुरवबोधइवतवायंविहारयोगः क्रीडोपायः यद्यस्माद
शरणोनिराश्रयः इदंविश्वंनत्वअवेक्षितोऽस्माकंसमवायोमिलनंसाहाय्यंयेनसः ३४ दुर्ज्ञेयान्तरमाहुः अथतत्रेतियथेह
देवदत्तोगृहादिनिर्मायतत्रस्वकृतशुभाशुभयोःफलमुपादत्तेएवंभवान्ब्रह्मस्वरूपोजीवरूपेणगुणविसर्गपतितः सन्नु
पाददाति ३५ यद्वाऽसमंजसंअप्रच्युतंदर्शनंचिच्छक्तिर्यस्यसभवानुदास्ते उदासीनःसाक्षितयावर्त्ततइति ३६ तदेवंवि

दुरवबोधइवतवायंविहारयोगोयदशरणोऽशरीरइदमनवेक्षितास्मत्समवायआत्मनैवा
विक्रियमाणेनसगुणमगुणः सृजसिपासिहरसि ३४ अथतत्रभवान्किंदेवदत्तवदि
हगुणविसर्गपतितःपारतंत्र्येणस्वकृतकुशलाकुशलंफलमुपाददाति ३५ आहोस्वि
दात्मारामउपशमशीलःसमंजस दर्शनउदास्तइतिहवावनविदामः ३६ नहिविरोध
उभयंभगवत्यपरिगणितगुणगणईश्वरेअनवगाह्यमाहात्म्येअर्वाचीनविकल्पवित
र्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तः ॥ ३७ ॥ रोधेनदुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वातत्परिहारेणज्ञानप्र
कारमाहुः नहीति विरुध्यतइतिविरोधः उभयंनविरुद्धमित्यर्थः नह्यन्यदृष्टान्तेनत्वयिविकल्पोयुज्यते अतर्क्यै
श्वर्यत्वादित्याहुः भगवतीति अपरिमितागुणगणायस्यतस्मिन्नीश्वरेस्वतंत्रेऽनवगाह्यंअतर्क्यंमाहात्म्यंयस्यतस्मि
न्विकल्पएवंवाएवंवेतिवितर्कः किमत्रयुक्तमिति विचारइत्थमेवेति तत्रप्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाःकुतर्काअर्वा
चीनाःवस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनोयेविकल्पादयस्तेयेषुशास्त्रेषुतैः कलिलंव्याकुलंअन्तःकरणमाश्रयोयस्यदुरवग्रहस्य

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवादिनां विवादस्यानवसरे अगोचरे ननु श्रद्धामात्रमेतत् युक्तिरुच्यतां तत्राहुः उपरतो मायामयः संसारो यस्मिन्न
स्मिन् केवले प्यात्ममायां मध्ये निधाय कोन्वर्थः कर्तृत्वादिर्न संभवति यदि वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्या
त् न तु न दस्तीत्याहुः स्वरूपद्वयाभावादिति ३७ अनुग्रहनिग्रहादिकं तु तत्तन्मतिभेदेन त्वन्मायया त्वयि स्फुरतीत्याहुः
समाविषमा च मतिर्येषां तेषां मतमभिप्रायं सर्पादिविषया धीर्येषां यथा रज्जुखंडस्तथा तथा भाति यद्वा तमेवाविरोधं पु

करणा अयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्म
मायामंतर्धाय कोन्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ३७ समविषममतीनां
मतमनुसरसि यथा रज्जुखंडः सर्पादिधियां ३८ स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्व
रूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वगुणाभासोपल
क्षित एक एव पर्यवशेषितः ३९ अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृद
वलीढया स्वमनसि निष्यंदमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः

रूपमतिभेदेन दर्शयति समविषमेति ३८ तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः स एव हि यो नानारूपेण प्र
तीतः वस्तुस्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विषयाणामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः ननु तैर्जीव एवोपलक्ष्यते न सर्वप्रत्य
गात्मत्वात् सर्वजीवांतर्यामित्वात् जडतादात्म्याध्यासेन जीवस्यापि जडप्रायत्वान्न तेन विना प्रकाश इति भावः पर्यवशे
षितः नेति नेतीत्यादिश्रुतिभिः ३९ अतस्त्वद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः अथ हेति पर्यावर्तं इत्यं तेन यस्मादेवंभूतस्त्व

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ ६ २६

परमेश्वरः अथ ह वाव अत एव हि हे मधुमथन परमभागवता एते त्वत्पादांभोजानुसेवां कथं मुहुर्मुहुर्विसृजंतीत्य न्वयः हि यस्मात् स्वार्थेषु पुरुषार्थेषु कुशलाः निपुणाः अत एव आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादिशू न्याः तत्र हेतुः तव महिमैवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिंदुमात्रेण सकृदपि लीढया आस्वादितया स्वमनसि निष्यंदमा नं अतिशयेन स्रवद्यन्निरंतरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते अत एव भगवति त्वयि नितरां

परमभागवता एकांतिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरंतरं निर्वृत मनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्व च्चरणांबुजानुसेवां विसृजंति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ४० त्रिभुवनात्मभवन त्रि विक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो दितिजदनुजादयश्चापि ते षामनुपक्रमसमयोयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथा पराधं दंडं दंडधर दधर्थ एवमेनमपि भगवन् जहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ४१ ॥६॥

निरंतरं निर्वृतं च मनो येषां ते यत्र यस्यामनुसेवायां सत्यां ४० प्रस्तुतं विज्ञापयंति त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समा प्तिः त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा त्रयो विक्रमा यस्य त्रीन्लोकान्नयतीति तथा त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो यस्य एवं चतुर्धा संबोध्याहुः तेषामनुपक्रमसमयः उद्यमकालो न भवतीति म त्वा हे दंडधर पूर्वं यथा यथा दंडं दधर्थ धृतवानसि एवमेनं त्वाष्ट्रमपि जहि यदि मन्यसे हंतुं यदीच्छसि ॥ ४१ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रथमंतावत्त्वदीयानामस्माकंअंतस्तापंशमयितुमर्हसितावकानामित्यत्रहेतुः हेततपितः ॥ ॥ हेपि
तामह तवचरणनलिनयुगलध्यानेनैवानुवद्धोहृदयेनिगडः शृंखलायेषांस्वलिंगविवरणेन ॥ निजमूर्तिप्रक
टनेनस्वीकृतानांकेनअनुकंपयाऽनुरंजितंसानुरागंचतदनुविशदंरुचिरंचशिशिरंचस्मितंतत्सहितेनावलोकनेनत
यानुकंपयैवविगलितोमधुरोमुखरसः प्रियावाक्सैवामृतकलातयाच ४२ किंचास्मदभिप्रायस्त्वयाज्ञायतएववि

अस्माकंतावकानांतवनतानांततपितामहतवचरणनलिनयुगलध्यानानुवद्धहृ
दयनिगडानांस्वलिंगविवरणेनात्मसात् कृतानामनुकंपानुरंजितविशदरुचिरशि
शिरस्मितावलोकेनविगलितमधुरमुखरसामृतकलयाचांतस्तापमनघार्हसिशमयि
तुं ४२ अथभगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमा
याविनोदस्यसकलजीवनिकायानामंतर्हृदयेषुवहिरपिचब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण
प्रधानरूपेणचयथादेशकालदेहावस्थानविशेषंतदुपादानोपलंभकतया ॥ ६ ॥

मत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः अथहेभगवन्तवास्माभिरिहकियान्वार्थविशेषोविज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः
यथाहिरण्यरेतसोऽग्नेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिंगादिभिः प्रकाशोनक्रियतेतथातवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनंनकार्य
मित्यर्थः अत्रहेतुगर्भाणिविशेषणानि अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषुनिमित्तायमानयादिव्यमाययाविनोदोयस्य
अतएवसर्वजीवनिकायानामंतर्हृदयेषुब्रह्मस्वरूपेणप्रत्यगात्मांतर्यामीतद्रूपेणचवहिरपिप्रधानरूपेणदेशकाल

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९
भा॰ष॰
३७

देहावस्थानविशेषाननुलंघ्यानुभवतः कथंतेषामुपादानतयाउपलंभकतयाचउपादानस्योपलंभकतयेतिवा
अतएवसर्वेषांप्रत्ययानांबुध्यादीनामपिसाक्षिणः साक्षित्वेहेतुः आकाशवत् अलिप्तंशरीरंस्वरूपंयस्य अलिप्त
त्वेहेतुद्वयं साक्षात्परब्रह्मणोनिरुपाधेः परमात्मनःशुद्धसत्वमूर्तेश्च ४३ अतएवसर्वज्ञत्वाद्देववयंयत्कामेनयस्य
कार्यस्यकामेनोपसादिताः प्रापिताः तदस्माकंकार्यंस्वयमेवोपकल्प्यसंपादयेति चरणमेवशतपलाशंकमलंतस्य

ऽनुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्यसाक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कि
यानिहवाअर्थविशेषोविज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिंगादिभिरिवहिरण्यरेतसः ४३
अतएवस्वयंतदुपकल्पयास्माकंभगवतः परमगुरोस्तवचरणशतपलाशच्छायां
विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानांवयंयत्कामेनोपसादिताः ४४
अथोईशजहित्वाष्ट्रंग्रसंतंभुवनत्रयं ग्रस्तानियेननःकृष्णतेजांस्यस्त्रायुधानिच
४५ हंसायदह्रनिलयायनिरीक्षकायकृष्णायमृष्टयशसेनिरुपक्रमाय॥ ६ ॥ श्री

छायांविविधैर्वृजिनैर्यः संसारपरिश्रमः तस्योपशमकरींउपसृतानांप्राप्तानां ४४ पूर्वंभक्तैरुत्कर्षोक्तेस्तत्कामशंका
माभूदितिस्वकामंकथयंति अथोअनंतरमेव ४५ शीघ्रंतद्वधायपुनः प्रणमंति हंसायशुद्धायहरयेआर्तिहराय
तेनमः शुद्धत्वेहेतवः दह्रनिलयायहृदयाकाशनिकेताय निरीक्षकायबुध्यादिसाक्षिणे कृष्णायसदानंदरूपाय कृ
षिर्भूवाचकः शब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतेइतिनिरुक्तेः आर्तिहरत्वेहेतवः ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मृष्टं रुचिकरं यशो यस्य निरुपक्रमाय आदिशून्याय सद्भिः संगृह्यते नृश्रति तथा तस्मै भवपांथः भवरूपेपथिवर्त्तमानः
तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वशरणप्राप्तौ सत्यां संसारस्यांते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलं यस्तस्मै ४६ अ
भिनंदितः संतोषितः ४७ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन आत्मन ऐश्वर्यमसंसारित्वं तस्य स्मृति
र्यया न हि विरोध उभयमित्यादिना कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिर्मायिकत्वोक्तेः भक्तिश्चयया भवति ४८ अथाह भगवन्नित्या

सत्संग्रहाय भवपांथनिजाश्रमाप्तावंते परीष्टगतये हरये नमस्ते ४६ श्रीशुक उवाच
अथैवमीडितो राजन्सादरं त्रिदशैर्हरिः स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनंदितः ४७
श्रीभगवानुवाच प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भ
क्तिश्चैव यया मयि ४८ किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः मय्येकांतमतिर्नान्य
न्मत्तो वांछति तत्त्ववित् ४९ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् तस्य तानिच्छ
तो यच्छेद्यदि सोपि तथाविधः ५० स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि न रा
ति रोगिणोऽपथ्यं वांछतोपि भिषक्तमः ५१ मघवन्यात भद्रं वो दध्यंचमृषिसत्तमं ॥६

दिना भक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमभिनंदतिकिमिति ४९ यदुक्तं देवैः स्वयं तदुपकल्पयास्माकमित्यादि तत्संपादने
कृपालो मम अनुचितमित्याशयेनाह नवेदेति द्वाभ्यां गुणेषु विषयेषु तत्त्वदर्शी तान्विषयान्तथाविधोऽज्ञ एव ५० क
र्मनवक्ति प्रवृत्तिमार्गं च न वक्ति हि अपथ्यं यथा न राति न ददाति भिषक्तमः सद्वैद्यः ५१ एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०ष० इत्यतदभिप्रायमनुसरन्नाहमघवन्निति विद्ययाव्रतैस्तपसाचसारंदृढंगात्रंशरीरंयाचतयाचध्वं ५२ तत्रतदीयं
२५ विद्यातिशयमाह सवाइतिद्वाभ्यां एवंह्यत्रप्रसिद्धाकथा निशम्याथर्वणंदक्षंप्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः दध्यंचंसमुपाग
म्यतमूचतुरथाश्विनौ भगवन्देहिनौविद्यामितिश्रुत्वासचाब्रवीत् कर्मण्यवस्थितोऽद्याहंपश्चाद्वक्ष्यामिगच्छतं
तयोर्निर्गतयोरेवशक्रआगत्यतंमुनिं उवाचभिषजोर्विद्यामाऽवदीरश्विनोर्मुने यदिमद्वाक्यमुल्लंघ्यब्रवीषिसहसै
वतेशिरः छिंद्यांनसंदेहइत्युक्त्वासययौहरिः इन्द्रेगतेतथाऽभ्येत्यनासत्यावूचतुर्द्विज तन्मुखादिंद्रगदितंश्रुत्वाता
वूचतुःपुनः आवांतवशिरश्छित्वापूर्वमश्वस्यमस्तकं संधास्यावस्ततोब्रूहितेनविद्यांचनोद्विज तस्मिन्निंद्रेणसंछि

विद्याव्रततपःसारंगात्रंयाचतमाचिरं ५२ सवाअधिगतोदध्यङ्‌अश्विभ्यांब्रह्म
निष्कलं यद्वाअश्वशिरोनामतयोरमरतांव्यधात् ५३ दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रेवर्मा
भेद्यंमदात्मकं विश्वरूपाययत्प्रादात्त्वष्टायत्त्वमधास्ततः ५४ ॥न्नेपुनःसंधायमस्तकेनि

जेतेदक्षिणांदत्वागमिष्याथोयथागतंएतत्श्रुत्वातथोवाचदध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः प्रवर्ग्यंब्रह्मविद्यांचसत्कृतोऽस
त्यशंकितइति तत्रश्लोकार्थः दध्यङ्‌ निष्कलंशुद्धंनिर्विकारंब्रह्मअधिगतः ज्ञातवान् पाठांतरेतुनिष्कृतंनितरां
कृतंभवतितंप्रवर्ग्यंचअधिगतः ज्ञातवान्ततोऽश्विभ्यांप्रादादित्युत्तरस्यानुषंगः उपदिदेशेत्यर्थः कथंभूतंब्रह्मय
द्वै अश्वशिरसाप्रोक्तत्वात् अश्वशिरोनामप्रसिद्धं तयोरमरतांजीवन्मुक्तिंव्यधात् तथाचश्रुतिः अश्वस्यशीर्ष्णा
प्रयतीमुवाचेति ५३ मदात्मकंवर्मश्रीनारायणकवचंचअधिगतइतिपूर्वस्यानुषंगः तत्रहेतुः यद्यस्मात्त्वष्ट्रेप्रादा
त्तांकिंततयत्त्वष्टाविश्वरूपायपुत्रायप्रादात्कीदृशंयत्त्वंततोविश्वरूपात् अधाः धृतवानसि तदेवंविद्ययासारंगात्रं टी० ष० अ० ९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुत्वेष्टं देहं कथं दास्यति तत्राह युष्मभ्यं अंगानि अस्थीनि याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः विशेषतोऽश्विभ्यां शि।
ष्यप्रीत्या दास्यति अस्थीनि इत्यनेन देहयत्नं दर्शितं तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणा विनिर्मितः आयुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्यतीति शे
षः ५५ येन भवान् वृत्रस्य शिरो हर्ता हरिष्यति मम तेजसा उपबृंहितः सन् तेजश्च अस्त्राणि चायुधानि च संपदश्च भूयः प्रा॥

युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोंगानि दास्यति ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनि
र्मितः ५५ येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेज उपबृंहितः तस्मिन्विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसं
पदः भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसंति च मत्परान् ५६ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे न
वमोऽध्यायः ९ बादरायणिरुवाच इंद्रमेवं समादिश्य भगवान्विश्वभावनः प
श्यतामनिमिषाणां तत्रैवांतर्दधे हरिः १ तथाभियाचितो देवैरृषिराथर्वणो महा
न् मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत २ अपि वृंदारका यूयं न जानीथ शरीरिणां सं
स्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ३ ॥ प्राप्स्यथ महाकायस्त्रिभुवनग्रासी स एव अस्मान्हन्या

दिति शंकाकुलचितान्प्रत्याह मत्परांश्चकेपि न हिंसंति अतो युष्माकं भद्रमेवेति ५६ इति श्रीभागवते टीकायां ष
ष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ दशमे केशवादिष्टदध्यङ्ङस्थिजवज्रभृत् इंद्रोऽयुध्यत वृत्रेण सासुरेण सनिर्जरः १ इंद्र
मिति १ मोदमान एव तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्षाण इवोवाच २ अपीति द्वाभ्यां हे वृंदारकाः अपि किं संस्थायां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०
भा॰ ष॰ आत्मादेहः वयंजानीमएवकिंतुश्रीविष्णुरस्मन्मुखेनयाचतइतिचेत्तत्राह याचतेविष्णवेपिदातुंकउत्सहेत ४ पु
१० ण्यश्लोकैरीड्यानिकर्माणियेषां ५ याचकोयदिवेदतर्हिनयाचेत् यदीश्वरः दानसमर्थश्चेतर्हिसोपिनेतिनाह अतोय
थातवसंकटंवयंस्वार्थपरानजानीमः एवंप्रत्याचक्षाणस्त्वमस्मत्संकटंनजानासीतिभावः ६ मेमयाप्रत्युदाहृताः प्र

जिजीविषूणांजीवानामात्माप्रेष्ठइहेप्सितः कउत्सहेततंदातुंभिक्षमाणायविष्णवे।
४ देवाऊचुः किंनुतद्दुस्त्यजंब्रह्मन्पुंसांभूतानुकंपिनां भवद्विधानांमहतांपुण्य
श्लोकेड्यकर्मणां ५ ननुस्वार्थपरोलोकोनवेदपरसंकटं यदिवेदनयाचेतनेतिना
हयदीश्वरः ६ ऋषिरुवाच धर्मंवः श्रोतुकामेनयूयंमेप्रत्युदाहृताः एषवः प्रिय
मात्मानंत्यजंतंसंत्यजाम्यहं ७ योऽध्रुवेणात्मनानाथानधर्मंनयशःपुमान् ईहे
तभूतदययासशोच्यःस्थावरैरपि ८ एतावानव्ययोधर्मःपुण्यश्लोकैरुपासितः
योभूतशोकहर्षाभ्यामात्माशोचतिहृष्यति ९ अहोदैन्यमहोकष्टंपारक्यैःक्षण
भंगुरैः यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यःस्वज्ञातिविग्रहैः १० ॥त्युक्ताः मांत्यजंतं —— त्यक्ष्यंतमा
त्मानंदेहं ७ अध्रुवेणात्मनादेहेनेहेनायाः ८ भूतानांशोकेनशोचतिहर्षेणहृष्यतियआत्मास्वयंतस्ययोधर्मः
एतावानेवाव्ययइत्यर्थः ९ पारक्यैःश्वसृगालादिभक्ष्यैः अस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वंवित्तंज्ञातयःपुत्रादयःवि

भा॰ष॰स्कं॰१०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृतंव्यवसितंनिश्चयोयेन आत्मानंक्षेत्रज्ञंसन्नयन् एकीकुर्वन्तनुंजहौ ११ यताः अक्षादयोयेनतत्त्वंपश्यती
तितयाध्वस्तानिगतानिवंधनानियस्य १२ अथेंद्रः अशोभतेत्युत्तरेणान्वयः मुनेःशुक्तिभिः अस्थिभिर्निर्मितं

वादरायणिरुवाच एवंकृतव्यवसितोदध्यङ्ङाथर्वणस्तनुं परेभगवतिब्रह्मण्यात्मा।
नंसन्नयन्जहौ ११ यताक्षासुमनोवुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तवंधनः आस्थितःपरमंयोगं
नदेहंवुवुधेगतं १२ अथेंद्रोवज्रमुद्यम्यनिर्मितंविश्वकर्मणा मुनेःशुक्तिभिरुत्सिक्तो
भगवत्तेजसाऽन्वितः १३ वृतोदेवगणैःसर्वैर्गजेंद्रोपर्यशोभत स्तूयमानोमुनिगणैस्त्रै
लोक्यंहर्षयन्निव १४ वृत्रमभ्यद्रवच्छेत्तुमसुरानीकयूथपैः पर्यस्तमोजसाराजन्क्रु
द्धोरुद्रइवांतकं १५ ततःसुराणामसुरैरणः परमदारुणः त्रेतामुखेनर्मदायामभ
वत्प्रथमेयुगे १६ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांपितृवह्निभिः मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यै
र्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिं १७ दृष्ट्वावज्रधरंशक्रंरोचमानंस्वमायया नामृष्यन्नसुराराज
न्मृधेवृत्रपुरःसराः १८ नमुचिःशंवरोऽनर्वाद्विमूर्द्धाऋषभोऽवरः हयग्रीवःशंकु
शिराविप्रचित्तिरयोमुखः १९ ॥उत्सिक्तः ऊर्जितःमुनेः शक्तिभिरितिवापाठः १३।१४ असु
रानीकानांयूथपैःपर्यस्तंपरिवृतं १५ रणःसंग्रामः प्रथमेचतुर्युगेत्रेतायुगस्यमुखेआरंभे १६।१७ नामृष्यन्न

टी० ६ । ४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११
भा॰ष॰ २० २१ २२ शतघ्नीचचतुर्हस्तालोहकंटकसंचिता भुशुंडीसर्वतोलोहकंटकानुक्रमोन्नतेत्यभिधानं २३
५० पुंखोमूलदेशः एकस्यमूलदेशमनुतत्संलग्नोऽपरस्यपुंखोयथाभवतितथानभः स्थैर्घनेर्ज्योतींषीवेत्यनेननेते
षांतदप्राप्तिः सूचिता २४ तामेवाहनतइति शस्त्राणामस्त्राणांचयानिवर्षाणितेषामोघाः नासेदुः नप्रापुः।

पुलोमावृषपर्वाचप्रहेतिर्हेतिरुत्कलः दैतेयादानवायक्षारक्षांसिचसहस्रशः
२० सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः प्रतिषिध्येंद्रसेनाग्रंमृत्योरपिदु
रासदं २१ अभ्यर्दयन्नसंभ्रांताः सिंहनादेनदुर्मदाः गदाभिःपरिघैर्बाणैःप्रासमुद्ग
रतोमरैः २२ शूलैःपरश्वधैःखड्गैःशतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः सर्वतोऽवाकिरन्शस्त्रैःश
स्त्रैश्चविबुधर्षभान् २३ नतेदृश्यंतसंछन्नाः सरजालैःसमंततः पुंखानुपुंखपति
तैर्ज्योतींषीवनभोघनैः २४ नतेशस्त्रास्त्रवर्षौघाह्यासेदुःसुरसैनिकान् छिन्नाः
सिद्धपथेदेवैर्लघुहस्तैःसहस्रधा २५ अथक्षीणास्त्रशस्त्रौघागिरिशृङ्गद्रुमोपलैः
अभ्यवर्षन्सुरबलंचिच्छिदुस्तांश्चपूर्ववत् २६ तानक्षतान्स्वस्तिमतोनिशम्यशस्त्रा ॥

सिद्धपथेआकाशे २५ क्षीणाअस्त्राणांशस्त्राणांचओघायेषां गिरिशृंगैर्द्रुमैरुपलैश्च पूगैरथवृत्रनाथाः क्ष
पलैश्च २६ तानिंद्रसैनिकानशस्त्राणामस्त्राणांचपूगैः समूहैरक्षतानक्षतमूल्यान्स्वस्तिमतः सुखिनः द्रुमादिभि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अविक्षतान्निशम्यदृष्ट्वावृत्रोनाथोयेषांतेतत्रसुर्भीताः २७ हताःहताःपुनःपुनःहताःहस्मोऽनुकूलोयेषांतेषुदेवगणेषु
रुशतीः रुशत्यः अकल्याण्यः रूक्षाः परुषा वाचोययामहत्सुक्षोभकर्मोनभवंतितद्वत् २८ हतोयुद्धेदर्पो
येषांआतःपरैर्गृहीतःसारोधैर्य्ययेषांतेअतिप्रसिद्धाअपितेदैत्याएवंतेइत्यस्यापौनरुक्त्यं आजिमुखेयुद्धारंभेपतिंविसृ

द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैरविक्षतांस्तत्रसुरेंद्रसैनिकान् २७ सर्वेप्रयासाअभवन्वि
मोघाःहताःहतादेवगणेषुदैत्यैः हस्मोऽनुकूलेषुयथामहत्सुक्षुद्रैःप्रयुक्ताःरुशतीरू
क्षवाचः २८ तेस्वप्रयासंवितथंनिरीक्ष्यहरावभक्ताहतयुद्धदर्पाः पलायनायाजिमुखे
विसृज्यपतिंमनस्तेदधुरात्तसाराः २९ वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वीप्रधावतःप्रेक्ष्यब
भाषएतत् पलायितंप्रेक्ष्यबलंचभग्नंभयेनतीव्रेणविहस्यवीरः ३० कालोपपन्नांरु
चिरांमनस्विनामुवाचवाचंपुरुषप्रवीरः हेविप्रचित्तेनमुचेपुलोमन्मयाऽनर्वन्नृशं
वरमेशृणुध्वं ३१ जातस्यमृत्युर्ध्रुवएषसर्वतःप्रतिक्रियायस्यनचेहक्लृप्ता ॥ ६ ॥

ज्यपलायनायमनोदधुः यतोहरावभक्ताः २९ प्रधावतःपलायमानान्प्रेक्ष्यआदावेवतीव्रेणभयेनपलायि
तंभग्नंचतद्बलंसैन्यंतच्चप्रेक्ष्यएतद्वक्ष्यमाणंवभाषे ३० तदेवविशिनष्टि कालोपपन्नामवसरोचितांमनस्विनां
रुचिरांहेमयहे अनर्वन्नमेवाचंशृणुत ३१ ततोमृत्योरिहयशःलोकःस्वर्गश्चयदिस्यात् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अयतहिस्थमनुमृत्युंयुक्तंसमीचीनंप्राणंच ३२ ब्रह्मसंधारणयाकलेवरंजह्यादितियत् सएकोमृत्युः वीरशयेरणभूमौ अनिवृत्तः अपराङ्मुखः सनजह्यादितियत् सएवैकः तौद्वाविहशास्त्रेसंमतौमृत्यूतथाचस्मृतिः द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभिमुखोहतइति ३३ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांदशमोध्यायः १०॥

लोकोयशश्चाथततोयदिह्यमुंकोनाममृत्युंनवृणीतयुक्तं ३२ द्वौसंमताविहमृत्यूदुरापौयद्ब्रह्मसंधारणयाजितासुः कलेवरंयोगरतोविजह्याद्यदग्रणीर्वीरशयेऽनिवृत्तः ३३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेदशमोध्यायः १० श्रीशुकदेवउवाच तएवंशंसतोधर्मंवचःपत्युरचेतसः नैवागृह्णन्भयत्रस्ताःपलायनपरानृप १ विशीर्यमाणांपृतनामासुरीमसुरर्षभः कालानुकूलैस्त्रिदशैःकाल्यमानामनाथवत् २ दृष्ट्वाऽतप्यतसंक्रुद्धइंद्रशत्रुरमर्षितः तान्निवार्यौजसाराजन्निर्भर्त्स्येदमुवाचह ३ किंवउच्चरितैर्मातुर्धावद्भिःपृष्ठतोहतैः नहिभीतवधःश्लाघ्योनस्वर्ग्यःशूरमानिनां ४ ॥एकादशेतुवृत्रस्ययुध्यमानस्यवज्रिणा भक्तिज्ञानबलोदर्काश्चित्रावाचोनुवर्णिताः १ शंसतःकथयतःपत्युर्वचः १ कालानुकूलैःकालानुवर्तिभिःकाल्यमानांविद्राव्यमाणां २ अमर्षितःअसहमानःतांस्त्रिदशान्निवार्यनिर्भर्त्स्यचेदंवक्ष्यमाणमुवाच ३ तदेवाहद्वाभ्यांमातुरुच्चरितैःपुरीषप्रायैःप्रथमांतपाठेदेवानांसंबोधनं पृष्ठतोहतैर्दैत्यैःकिंनकिंचित्नयशोऽर्थः तदिवाहतदिति ॥ ४ ॥

प्रधनेसंग्रामेसारंधैर्यंयदिचेन्नर्हिहेक्षुल्लकाः क्षुद्राः मात्रंक्षणमात्रं अग्रेतिष्ठत नचेदिहलोकभोगस्पृहास्ति ५ सुर
गणान्रिपून्सुमहान्प्राणोबलंयस्ययेनविचेतसोबभूवुः ६ वृत्रस्यविस्फोटनेननादेन ७ उद्यतंशूलंयेननालंवनं

यदिवः प्रधनेश्रद्धासारंवाक्षुल्लकाहृदि अग्रेतिष्ठतमात्रंमेनचेद्ग्राम्यसुखेस्पृहा
५ एवंसुरगणान्क्रुद्धोभीषयन्वपुषारिपून् व्यनदत्सुमहाप्राणोयेनलोकाविचेतसः ६
तेनदेवगणाः सर्वेवृत्रविस्फोटनेनवै निपेतुर्मूर्छिताभूमौयथैवाशनिनाहताः ७ मम
र्दपद्भ्यांसुरसैन्यमातुरंनिमीलिताक्षंरणरंगदुर्मदः गांकंपयन्नुद्यतशूलओजसानालंव
नंयूथपतिर्यथोन्मदः ८ विलोक्यतंवज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवतेमहागदां
चिक्षेपतामापततींसुदुः सहांजग्राहवामेनकरेणलीलया ९ सइंद्रशत्रुःकुपितोभृशं
तयामहेंद्रवाहंगदयोरुविक्रमः जघानकुंभस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसमपूजयन्नृ
प १० ऐरावतोवृत्रगदाभिमृष्टोविघूर्णितोऽद्रिःकुलिशाहतोयथा अपासरद्भिन्नमु
खः सहेंद्रोवमन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ११ नसन्नवाहायविषण्णचेतसेप्रायुंक्तभूयःस
गदांमहात्मा इंद्रोऽमृतस्यंदिकराभिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोऽवतस्थे १२ ॥नलानांवनंउद्गतोम

दोयस्यसयूथपतिर्गजोयथामर्दयति ८ ९ १० सप्तधनुः प्रमाणंदेशं ११ सन्नोऽवसन्नोवाहोयस्यतस्मैनप्रायुंक्त अमृतसंस्पर्दि

अमृतस्रावीयूः स्वकः तेनाभिमर्शः स्पर्शः तेनवीतव्यथः
गतदुःखः क्षतोवाहोयस्येंद्रस्यसतथाभूतोऽवतस्थे १२ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सवृत्रः हेनृपेंद्र आहवकाम्यया युद्धेच्छया अवस्थितंभ्रातृहणंभ्रातरंविश्वरूपंहतवंतंनृशंसंक्रूरंतदेवांहः पापंतस्य
कर्मस्मरन् १३ योब्रह्महाब्राह्मणंहतवान् विशेषतःस्वगुरुंममचभ्रातरंसभवानयतः समवस्थितः एतद्दिष्ट्याभद्रं
जातंदिष्टेत्यव्ययमानंदार्थे हेअसत्तम ममशूलेननिर्भिन्नंदृषत्तुल्यंत्वद्धृदयंयस्यतेनत्वयानिमित्तभूतेनअद्यअ

सतंनृपेंद्राहवकाम्ययारिपुंवज्रायुधंभ्रातृहणंविलोक्य स्मरंश्चतत्कर्मनृशंसमंहः
शोकेनमोहेनहसन्जगाद १३ वृत्रउवाच दिष्ट्याभवान्मेसमवस्थितोरिपुर्योब्रह्महा
गुरुहाभ्रातृहाच दिष्ट्याऽनृणोऽद्याहमसत्तमत्वयामच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाऽचिरात् १४
योनोऽग्रजस्यात्मविदोद्विजातेर्गुरोरपापस्यचदीक्षितस्य विश्रभ्यखड्गेनशिरांस्यवृश्चत्
पशोरिवाऽकरुणःस्वर्गकामः १५ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितंत्वांस्वकर्मणापुरुषादैश्च
गर्ह्यं कृच्छ्रेणमच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निंसमदंतिगृध्राः १६ अन्येऽनुयेत्वेहनृ
शंसमज्ञायेह्युद्यतास्त्राःप्रहरंतिमह्यं तैर्भूतनाथान्सगणान्निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलै
र्यजामि १७

चिरादेवभ्रातुरनृणोऽहंस्यांएतच्चदिष्ट्या १४ स्वर्गकामोयोभवान्अवृश्चत् स्वर्गकामोयाज्ञि-
कः पशोरिवेतिवा १५ तंत्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहंसमदंतिवर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवन्निर्देशः १६ अन्येपियेअ
ज्ञाइहत्वान्वोनृशंसमनुमह्यंउद्यतास्त्राःसंतोयदिप्रहरंतिमह्यंतैर्भूतनाथान्भैरवादीन्यक्ष्यामि कथंभूतैःनिशातंती
॥ क्ष्णीकृतंयन्ममत्रिशूलंतेननिर्भिन्नागलायेषांतैः १७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथो अथवाहे हरे भोइंद्र यदि भवानेव मम शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तथासति अनृणो विमुक्तकर्मबंधः सन् तेभ्यो बलिं देहे
न विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये धीराणां पदं प्राप्स्यामि १८ जीवितादपि मृत्युरेव ममाभिमत इत्याशयेनाह सुरेशेति
न हिनोषि न हि क्षिपसि गदेव वज्रमपि विफलो यास्यतीति संशयं मा कार्षीः कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा या ज्ञा यथा नि
ष्फला तथा न स्यात् १९ अमोघत्वे हेतुं वदन् तं प्रोत्साहयति नन्विति तेजितः तीक्ष्णीकृतः शत्रुं मां जहि विष्णुना यंत्रितः

अथो हरे मे कुलिशेन वीर हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह तत्रानृणो भूतबलिं विधाय मनस्वि
नां पादरजः प्रपत्स्ये १८ सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरः स्थिते वैरिणि मय्यमोघं मा संशयि
ष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थेव याञ्चा १९ नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचे
स्तपसा च तेजितः तेनैव शत्रुं जहि विष्णु यंत्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीर्गुणास्ततः २० अ
हं समाधाय मनो यथाह संकर्षणस्तच्चरणारविंदे त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मु
नेर्याम्यपविद्धलोकः २१ पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायां ॥

प्रेरितः २० हननेन मम पीडा स्यादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह अहमिति संकर्षणो मत्पतिर्यथाह तत्तथा तदीयच
रणारविंदे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि तव वज्रस्य रंहसा लुलितः छिन्नो ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्ष
णो यस्य अपविद्धलोकः त्यक्तदेहः २१ ता हि भगवान्संकर्षणः स्वभृत्याय मह्यमेव स्वर्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संश
यिष्ठा इत्याह पुंसामिति स्वर्गे भूमौ रसातले च याः संपदस्ताः किल निश्चितं न राति न ददातीति तत्र हेतुः ॥ ३ ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ष॰
४३

त्स्याम्यः द्वेषादयो भवंति २२ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्राह त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य वि
धत्ते ततआयासो परमादेवानुमेयः नत्वैश्वर्यादिना अतः सम्यक् भगवत्प्रसादाभावान्नवसंपदो भविष्यंतीति भावः २३
स्वमिंद्राय स्वाभिप्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयंते अहमिति तवपादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासः भू
यो भविताऽस्मि भविष्यामि भवेयं असुपतेः प्राणनाथस्य तवगुणान्मममनः स्मरतु वागपि तानेव कीर्तयतु कायस्तवैव क

नरातियत् द्वेषउद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः २२ त्रैवर्गिकायासविघातमस्म।
त्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ततोनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभो किंचनगोचरोऽन्यैः २३
अहं हरे तवपादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत
वाक्कर्म करोतु कायः २४ ननाकपृष्ठं नच पारमेष्ठ्यं नसार्वभौमं नरसाऽधिपत्यं नयोग
सिद्धीरपुनर्भवं वा समंजसत्वा विरहय्य कांक्षे २५ अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं
यथा वत्सतराः क्षुधार्त्ताः प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वां २६

र्म करोतु २४ ननु किं दास्येन तुभ्यं महाफलानि दास्यामि तत्राह नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समंजस निखि
लसौभाग्यनिधे त्वा त्वां विरहय्य पृथक् कृत्य न कांक्षे नेच्छामि २५ तर्हि किमिच्छसि तदाह अजातपक्षाः खगाः घूकादि
भिः पीडिताः यथा मातरं यथा च दाम्ना वद्धाः वालवत्साः स्तन्यं यथा च व्युषितं दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रियात
था मे मनस्तापत्रयपीडितं कर्मभिर्बद्धं च कामादिभिर्विषण्णं च त्वा दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः २६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेष्वेव सख्यं भूयात् त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोपि तेष्वासक्तिर्न भूयात् २७ इति
श्रीधरस्वामिटीकायां भागवते एकादशः ११ द्वादशे ऽतिविषण्णेन स्वयमुत्साहितेन तु महेंद्रेण महायुद्धे वृत्तस्य वध ईर्यते १ म

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः त्वन्मायया ऽऽत्मात्मजदारगेहे
ष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् २७ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकादशोध्या
यः ११ ऋषिरुवाच एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः शूलं प्रगृ
ह्याभ्यपतत्सुरेंद्रं यथा महापुरुषं कैटभोप्सु १ ततो युगांताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं त
रसासुरेंद्रः क्षिप्त्वा महेंद्राय विनद्य वीरो हतोसि पापेति रुषा जगाद २ ख आपतत्तद्विच
लद्ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्य दुःप्रेक्ष्यमजातविक्लवः वज्रेण वज्री शतपर्वणाऽच्छिनद्भुजं च
तस्योरगराजभोगं ३ छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रं हनौ तता
डेंद्रमथामरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ४ वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत्सुरासुराश्चार
णसिद्धसंघाः अपूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हाहेति विचुक्रुशुर्भृशं ५ ॥ हापुरुषं श्रीविष्णुं

अप्सु प्रलयोदके १ युगांताग्निवत्कठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् आविध्य भ्रामयित्वा २ तत्खे आपतत् आगच्छत् विचलन्त्य
श्चिन्मत् ग्रहस्य उल्का च यथा होल्कं तद्वत् दुःप्रेक्ष्यं शतं पर्वाणि यस्य तेन उरगराजो वासुकिः तस्य भोगो देहस्तदाकारं ३ हनौ कपो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२ भा·ष· पुनश्चतमाहवृत्रः हेहरेइंद्र ६ सदाजयोनैवकिंतुकुत्रचिज्जयः एकत्रकुत्रचिन्नैव यद्वा कुत्रचिदपियुयुत्सतांसदाज ॥८७
४४ योनैवकिंत्वेकत्रैवकदाचिदेवेत्यर्थः परोदेहस्तआत्मायेषांपराधीनात्मनामितिवा आद्यमनादिंसनातनंनित्यं ७ पराधी
नतामेवाह लोकाइतिसप्तभिः यस्यवशेस्थिताः स्वयंविवशाःसंतः श्वसंतिचेष्टंते द्विजाःपक्षिणःशिचाजालेनकालःकल

इंद्रोनवज्रंजगृहेविलज्जितश्च्युतंस्वहस्तादरिसन्निधौपुनः तमाहवृत्रोहरआत्तवज्रोज
हिस्वशत्रुंनविषादकालः ६ युयुत्सतांकुत्रचिदाततायिनांजयःसदैकत्रनवैपरात्मनां
विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरंसर्वज्ञमाद्यंपुरुषंसनातनं ७ लोकाःसपालायस्येमेश्व
संतिविवशावशे द्विजाइवशिचावद्धाःसकालइहकारणं ८ ओजःसहोवलंप्राण
ममृतंमृत्युमेवच तमज्ञायजनोहेतुमात्मानंमन्यतेजडं ९ यथादारुमयीनारीयथायं
त्रमयोमृगः एवंभूतानिमघवन्नीशतंत्राणिविद्धिभोः १० पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमात्माभूतें
द्रियाशयाः शक्नुवंत्यस्यसर्गादौनविनायदनुग्रहात ११ अविद्वानेवमात्मानंमन्यतेऽ
नीशमीश्वरं भूतैःसृजतिभूतानिग्रसतेतानितैःस्वयं १२ ॥यतीतिभगवानिहजयादौकारणं ८ ओ

जआदिरूपंकालंतंहेतुमज्ञायअविज्ञायजडंसंतमात्मानंदेहंहेतुंमन्यते ९।१० ननुस्वारंभकप्रधानपुरुषादितंत्राणीतियु
क्तंतत्राह पुरुषइति व्यक्तंमहत्तत्वंआत्मा अहंकारः ११ ननुस्वकर्मद्वाराजीवएवसृष्ट्यादिहेतुरितिमीमांसकामन्यंते तत्राह ९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुत्वयापराजितस्यममजयादिशंकैवनास्तिकिमितिमांबलात्युद्धेप्रवर्तयसितत्राह आयुरितितत्कालेजयादिकालेविपर्ययाः अकीर्त्यादयः १३ यस्मादेवंसर्वमीश्वराधीनंतस्मात्समः स्यात्हर्षविषादहीनोभवेत् १४ समदृष्टावुपायमाह सत्वमिति हर्षादिभिर्नबध्यते १५ हर्षविषादनिवृत्त्यैतवाहमेवगुरुरित्याहपश्येति वृक्णामायुधंभुजश्चयस्य १६ अनियतत्वंद्यूत

आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्ययाः भवंत्येवहितत्कालेयथानिच्छोर्विपर्ययाः
१३ तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि समः स्यात्सुखदुःखाभ्यांमृत्युजीवितयोस्त
था १४ सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः तत्रसाक्षिणमात्मानंयोवेदनसबध्यते १५
पश्यमांनिर्जितंशक्रवृक्णायुधभुजंमृधे घटमानंयथाशक्तितवप्राणजिहीर्षया १६
प्राणग्लहोऽयंसमरइष्वक्षोवाहनासनः अत्रनज्ञायतेऽमुष्यजयोऽमुष्यपराजयः १७
श्रीशुकउवाच इंद्रोवृत्रवचः श्रुत्वागतालीकमपूजयत् गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाहग
तविस्मयः १८ अहोदानवसिद्धोसियस्यतेमतिरीदृशी भक्तः सर्वात्मनात्मानंसुहृदंज
गदीश्वरं १९ भवानतार्षीन्मायांवैवैष्णवींजनमोहिनी यद्विहायासुरंभावंमहापुरुषतां गताः २०

कलसंकेणोपसंहरति प्राणएवग्लहः पणोयस्मिन् इषवएवाक्षाः यस्मिन्वाहनान्येवतत्स्थानश्चास्यमाना
विश्वासनानिफलकायस्मिन् १७ गतालीकंनिष्कपट १८ भक्तः सेवितवानसि १९ २० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

 २१ तस्यतवखातकोदकैः गर्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिःकिं २२ युद्धानांसंग्रामाणांपतीमुख्यौ २३ हेमारिषश्रेष्ठराज
 न २४ २५ उत्कृत्तंमूलंययोः ताभ्यांरक्तंस्रवतीतितथा गोत्रःपर्वतः २६ कृत्वाऽधरामित्यादेर्जग्रासेतितृतीयेनान्वयःन॥

खल्विदंमहदाश्चर्यंयद्रजः प्रकृतेस्तव वासुदेवेभगवतिसर्वात्मनिदृढामतिः २१ यस्यभ
क्तिर्भगवतिहरौनिःश्रेयसेश्वरे विक्रीडतोऽमृतांभोधौकिंक्षुद्रैःखातकोदकैः २२ श्रीशुक
उवाच इतिब्रुवाणावन्योन्यंधर्मजिज्ञासयानृप युयुधातेमहावीर्याविंद्रवृत्रौयुधांपती २३
आविध्यपरिघंवृत्रःकार्ष्णायसमरिंदमः इंद्रायप्राहिणोद्घोरंवामहस्तेनमारिष २४ सतुवृत्र
स्यपरिघंकरंचकरभोपमं चिच्छेदयुगपद्देवोवज्रेणशतपर्वणा २५ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूला
भ्यांबभौरक्तस्रवोऽसुरः छिन्नपक्षोयथागोत्रःखाद्भ्रष्टोवज्रिणाहतः २६ कृत्वाऽधरांह
नुंभूमौदैत्योदिव्युत्तरांहनुं नभोगंभीरवक्त्रेणलेलिहोल्बणजिह्वया २७ दंष्ट्राभिःकालक
ल्पाभिर्ग्रसन्निवजगत्त्रयं अतिमात्रमहाकायःआक्षिपंस्तरसागिरीन् २८ गिरिराट्पादचा
रीवपद्भ्यांनिर्जरयन्महीं जग्रासससमासाद्यवज्रिणंसहवाहनं २९ महाप्राणोमहावीर्यो

भोवक्त्रंगंभीरेणवक्त्रेणलेलिहःसर्पःतद्वदुल्बणयाजिह्वया २७ कालकल्याभिःग्रस ॥ महासर्पइवद्विपं ॥
न्चालयन् २८ निर्जरयन्चूर्णयन् २९ महाप्राणोमहाबलः महावीर्योमहा ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रभावः ३० ॥३१ महापुरुषेणकवचरूपेणश्रीनारायणेनसंनद्धोदंशितः योगबलेनच बलभिदिंद्रः उच्चकर्त्तचिच्छेदः ३२
तस्यकंधरंकंधरां आशुवेगः आशुवेगः अतिवेगवान् ज्योतिषांसूर्यादीना मयनेदक्षिणोत्तरगतिरूपेसंवत्सरेयोऽहर्गणः
षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मकः तावताऽहर्गणेन वार्त्रहत्येवृत्रहत्यायोग्येकालेन्यपातयत् यद्वास्वार्थेतद्धितः वृत्रहत्यायांवृत्रहन
नार्थेपरिवर्तमानइत्यर्थः ३३ वार्त्रघ्नलिंगैर्मंत्रैर्वृत्रहंतुर्वीर्यप्रकाशकैः वार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाढायचेत्याद्यैस्तमिंद्रमभि

वृत्रग्रस्तंतमालक्ष्यसप्रजापतयःसुराः ३० हाकष्टमितिनिर्विण्णाश्चुक्रुशुःसमहर्षयः निगी
र्णोऽप्यसुरेंद्रेणनममारोदरंगतः ३१ महापुरुषसन्नद्धोयोगमायाबलेनच भित्त्वावज्रेणतत्कु
क्षिंनिष्क्रम्यबलभिद्विभुः उच्चकर्त्तशिरःशत्रोर्गिरिशृंगमिवौजसा ३२ वज्रस्तुतत्कंधरमाशुवे
गः कृंतन्समंतात्परिवर्त्तमानः न्यपातयत्तावदहर्गणेनयोज्योतिषामयनेवार्त्रहत्ये ३३ तदा
चखेदुंदुभयोविनेदुर्गंधर्वसिद्धाःसमहर्षिसंघाः वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवानामंत्रैर्मुदाकुसुमैर
भ्यवर्षन् ३४ वृत्रस्यदेहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम पश्यतांसर्वलोकानामलोकंसमपद्य
त ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेवृत्रासुरवधोनामद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीशुक

ष्टुवानाः अभिष्टुवंतः वार्त्रहत्यायइंद्रएतत्सर्वमपश्यदितिश्रुतेः प्रथमेगायत्रीत्रिष्टुभौइंद्रोवृत्रहादेवः॥ देवउवाच॥
ता वार्त्रहत्यायवृत्रोयेनशवसाबलेनहन्यते तद्वार्त्रहत्यंशवस्तस्मैवार्त्रहत्यायशवसे पृतनाषाढायच पृतनाःसंग्रामाःयेनश
वसाअभिभूयंतेतत्पृतनासहंबलंतस्मैपृतनासहायसहतिरभिभवार्थः हेइंद्रत्वामावर्त्तयामःसदा ३४ अलोकंलोकातीतंभगवं

भा॰ पु॰ ३५ इतिषष्ठस्कंधेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रयोदशेतुवृत्रस्यब्रह्महत्यामहाभयात् चिरंनष्टोऽविस्तुनेतिनिरूप्यते १ वृत्रइति अनिर्वृतंशक्रमपृष्ट्वास्वयमेव
प्रतिजग्मुः १ वार्त्रहत्यायइंद्रएतत्सर्वमपश्यदितिश्रुतेः प्रथमेगायत्रीत्रिष्टुभ्येइंद्रोवृत्रहादेवता वार्त्रहत्यायवृत्रोये
नशवसावलेनहन्यतेतद्वार्त्रहत्यंशवस्तस्मैवार्त्रहत्यायशवसेपृतनाषाढायचपृतनाः संग्रामाः येनशवसाअभिभू

वृत्रेहतेत्रयोलोकाविनाशक्रेणभूरिद सपालाह्यभवन्सद्योविज्वरानिर्वृतेंद्रियाः १
देवर्षिपितृभूतानिदैत्यादेवानुगाःस्वयं प्रतिजग्मुःस्वधिष्ण्यानिब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः २
राजोवाच इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुंश्रोतुमिच्छामिभोमुने येनासन्सुखिनोदेवाहरेर्दुःखंकु
तोऽभवत् ३ शुकउवाच वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वेदेवाःसहर्षिभिः तद्वधायार्थय।
न्निंद्रंनैच्छद्भीतोबृहद्वधात् ४ इंद्रउवाचस्त्रीभूजलद्रुमैरेनोविश्वरूपवधोद्भवं विभ
क्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यांक्वमार्ज्म्यहं ५ श्रीशुकदेवउवाच अथयस्तदुपाकर्ण्यमहें
द्रमिदमब्रुवन् याजयिष्यामभद्रंतेहयमेधेनमास्मभैः ६ हयमेधेनपुरुषंपरमा
त्मानमीश्वरं इष्ट्वानारायणंदेवंमोक्ष्यसेपिजगद्वधात् ७ ॥ यन्नेतन्पृतनासहंवलंतस्मैपृतनास
हायसहतिरभिभवार्थः हेइन्द्रत्वामावर्तयामःसदा २ ३ अशांतस्यहरेरिंद्रस्यदुःखहेतुंवक्तुंप्रस्तावकथामाह वृत्र
विक्रमेत्यादिना अर्थयन्प्रार्थयन् बृहद्वधाद्ब्राह्मणवधाद्भीतःसन् ४ एनःपापंविभक्तंविभज्यगृहीतंमार्ज्मिशोधया

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥८॥नमिति ९ वृषाकपिंइंद्रं १० तयांदेवादिभिःकारितयास्मेत्यवधारणे इंद्रएवतापंअसहन्नान्यः अमुमिंद्रंनिर्वृ
तिर्नाविशत् ननुधैर्यादिगुणयुक्तस्यकुतोऽनिर्वृतिस्तत्राह ह्रीमंतंलज्जावंतंवाच्यतां।निंद्यतां ११ यक्ष्मग्रस्तांक्षयरोगव्याप्तां
१२ मीनस्येवगंधोयस्यसः मीनगंधिः सचासावसुश्चश्वासवायुस्तस्यगंधेन १३ प्रागुदीचींदिशंगतःसन्तूर्णंमानसंसरःप्र

ब्रह्महापितृहागोघ्नोमातृहाऽऽचार्यहाऽघवान् श्वादःपुल्कसकोवापिशुद्ध्येरन्यस्यकीर्त्त
नात् ८ तमश्वमेधेनमहामखेनश्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन हत्वापिसब्रह्मचरा
चरंत्वंनलिप्यसेकिंखलनिग्रहेण ९ श्रीशुकउवाच एवंसंचोदितोविप्रैर्मरुत्वानह
नद्रिपुं ब्रह्महत्याहतेतस्मिन्नाससादवृषाकपिं १० तयेंद्रःस्मासहत्तापंनिर्वृतिर्ना
मुमाविशत् ह्रीमंतंवाच्यतांप्राप्तंसुखयंत्यपिनोगुणाः ११ तांददर्शानुधावंतींचांडाली
मिवरूपिणीं जरयावेपमानांगींयक्ष्मग्रस्तामसृक्पटां १२ विकीर्यपलितान्केशान्ति
ष्ठतिष्ठेतिभाषिणीं मीनगंध्यसुगंधेनकुर्वतींमार्गदूषणं १३ नभोगतोदिशःसर्वाःस
हस्राक्षोविशांपते प्रागुदीचींदिशंतूर्णंप्रविष्टोनृपमानसं १४ सआवसत्पुष्करनाल
तंतूनलब्धभोगोयदिहाग्निदूतः ॥विष्ठः १४ सइंद्रःसहस्रवर्षाणिपुष्करनालस्यतंतून्अवसत् कथंभूतःन
लब्धोभोगोयेनसः कुतः यद्यस्मात्इहजलेवसतः अग्निदूतश्चस्वयंअग्नेश्चसदूतस्यहविर्भागानेतुंजलेप्रवेशासंभवादल

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्यभोगइत्यर्थः अलब्धभागपाठांतरेनलब्धोयज्ञभागोयेनसः १५ त्रिणाकंनअकंदुःखंयस्मिन्निति नाकः पुण्यलोकस्त
तीयंनाकंस्वर्गं ननुमनुष्यस्यकुतः स्वर्गराज्यंतत्राह विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यंयस्यसः तर्हितस्मिन्सतिक
थमिंद्रस्यपुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह सनहुषः संपदैश्वर्याभ्यांयोमदस्तेनांधाबुद्धिर्यस्यसः इंद्रपत्न्याशच्यातिरश्चींगतिंसर्पयोनिं
नीतः उपायेनप्रापितः एवंह्याख्यायते नहुषःकिलकदाचिदिंद्राणीउवाचइंद्रस्तावदहं अतस्त्वंमांभजेतितयाचाविदितवृ
त्तांतोबृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिबिकायामारुह्यागतंत्वांभजिष्यामीतिब्रूहि ततोसौब्रह्मशापात्पतिष्यतीतितयाच

वर्षाणिसाहस्रमलक्षितोंतः सचिंतयन्ब्रह्मवधाद्विमोक्षं १५ तावत्रिणाकंनहुषः शशा
सविद्यातपोयोगबलानुभावः ससंपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्तिरश्चांगतिमिंद्रपत्न्या १६
ततोगतोब्रह्मगिरोपहूतऋतंभरध्याननिवारिताघः पापस्तुदिग्देवतयाहतौजास्तंनाभ्य
भूदवितंविष्णुपत्न्या १७ तंचब्रह्मर्षयोऽभ्येत्यहयमेधेनभारत यथावद्दीक्षयांचक्रुःपु
रुषाराधनेनहि १८ अथेज्यमानेपुरुषेसर्वदेवमयात्मनि ॥ तथोक्तोनहुषोऽगस्त्यादीन्शिबिकां
वाहयामासतदाचशीघ्रंसर्पसर्पेत्यगस्त्यंपदापस्पर्शतेनकुपितेसर्पोभवेतिशप्तोमहासर्पोऽजगरः सर्पोभूदिति १६ ततइं
द्रः स्वर्गंगतः प्राप्तः कथंभूतः ब्रह्मगिराब्राह्मणवाक्येनोपहूतः सन्ऋतंभरः सत्यपालकोहरिः तस्यध्यानेननिवारितमघं
येनप्राक् अपितुपापोब्रह्मवधस्तमिंद्रंनाभ्यभूततस्याभिभवंनाकरोत्कुतः दिग्देवतयाप्रागुदीच्यांदिशिस्थितयाश्रीरु
द्रेणावितरक्षितंसंतं १७ पुरुषस्यहरेराधनंयस्मिंस्तेन १८ सर्वदेवमयआत्मामूर्तिर्यस्यतस्मिन्वेदमयात्मनिइतिवापाठः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रह्मवादिभिर्वितते ऽनुष्ठिते अश्वमेधे महेंद्रेणेज्यमाने पुरुषे सति १९ ॥ ॥ ॥ तेनैव पुरुषेणैव श्रून्याय नीतः
नाशित इत्यर्थः २० अधिक्रियताय ज्ञायेनतं २१ पाठादिविधानुमाख्यानं स्तौति इदमिति प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं ती
र्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेंद्रस्य मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषे

अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः १९ स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप नी
तस्तेनैव श्रून्याय नीहार इव भानुना २० स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरी
चिमिश्रैः इष्ट्वाऽधियज्ञं पुरुषं —— पुराणमिंद्रो महानास विधूतपापः २१ इदं महा
ख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनं भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं महेंद्र
मोक्षं विजयं मरुत्वतः २२ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वंत्यथो पर्वणि पर्वणींद्रि
यं धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथायुषं २३ इति श्रीभागवते म
हापुराणे षष्ठस्कंधे इंद्रविजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ परीक्षिदुवाच रजस्तमःस्व
भावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः नारायणे भगवति कथमासीद्दृढा मतिः १ ॥ ६ ॥ ६ ।

णजयो यस्मिन् २२ इंद्रियं तत्पाटवकरं इंद्रसंबंधीति वा आयुषं आयुष्यं २३ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे टीकायां त्रयो
दशोऽध्यायः १३ वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादि श्रुत्वा पृष्टः परीक्षिता हेतुमाह चतुर्भिस्तत्प्राग्जन्मचरितोक्तिभिः ॥१॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४

भा॰ष॰ चतुर्दशेतुसहसाकृच्छ्रलब्धेमृतेसुते चित्रकेतोरतिस्नेहाद्दतिशोकोनिरूप्यते २ रजइति रजश्चतमश्चस्वभावोयस्य

४८ १ २ भक्तेर्दुर्लभत्वंप्रपंचयतित्रिभिः पार्थिवैः रजोभिः परमाणुभिः समाः संख्याताअनंताइत्यर्थः जंतवोजीवाः तेषांम

देवानांशुद्धसत्वानामृषीणांचामलात्मनां भक्तिर्मुकुंदचरणेनप्रायेणोपजायते २

रजोभिः समसंख्याताःपार्थिवैरिहजंतवः तेषांयेकेचनेहंतेश्रेयोवैमनुजादयः ३ प्रा

योमुमुक्षवस्तेषांकेचनैवद्विजोत्तमाः मुमुक्षूणांसहस्रेषुकश्चिन्मुच्येतसिध्यति ४ मु

क्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामुने ५ वृ

त्रस्तुसकथंपापः सर्वलोकोपतापनः इत्थंदृढमतिःकृष्णआसीत्संग्राममुल्बणे ६

अत्रनःसंशयोभूयाञ्छ्रोतुंकौतूहलंप्रभो यःपौरुषेणसमरेसहस्राक्षमतोषयत् ७

सूतउवाच परीक्षितोथसंप्रश्नंभगवान्बादरायणिः निशम्यश्रद्दधानस्यप्रतिनंद्य

वचोब्रवीत् ८ श्रीशुकउवाच शृणुष्वावहितोराजन्नितिहासमिमंयथाश्रुतं

द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ९ आसीद्राजासार्वभौमःशूरसेनेषुवैनृप चित्रके टी॰

ध्येयेकेचनकतिपयेश्रेयोधर्ममीहंतेकुर्वंति ३ मुच्यतेगृ तुरितिख्यातोयस्यासीत्कामधुङ्मही १०॥ ६

हादिसंगाद्विमुच्यतेसिद्ध्यतितत्वंजानाति ४ ५ ६ नचेंद्रभियाकस्यंशरणंगतइत्याहयःपौरुषेणेति ७ ८ यथायथावत् श्री

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भार्यासहस्राणांदशसहस्राणिकोटिरित्यर्थः सांतानिकःस्वयंसंतानार्होऽपिपुत्रोत्पादनसमर्थोऽपितासुसंततिंन
लेभे सर्वास्तावंध्याएवदैवयोगेनमिलिताइतिभावः ११ तदेवाह वंध्यापतेरिति १२ १३ १४ उपासीद
त् तस्यसमीपंउपविवेश समाहितःसंयतः १५ १६ अपिकिंचानामयमारोग्यंस्वस्तिशुभं प्रकृत्यधीन

तस्यभार्यासहस्राणांसहस्राणिदशाभवन् सांतानिकश्चापिनृपोनलेभेतासु
संततिं ११ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः संपन्नस्यगुणैःसर्वै
श्चिंतावंध्यापतेरभूत् १२ नतस्यसंपदःसर्वामहिष्योवामलोचनाः सार्व
भौमस्यभूश्चेयंअभवन्प्रीतिहेतवः १३ तस्यैकदातुभवनमंगिराभगवानृषिः
लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया १४ तंपूजयित्वाविधिवत्प्रत्यु
त्थानार्हणादिभिः कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनंसमाहितः १५ महर्षि
स्तमुपासीनंप्रश्रयावनतंक्षितौ प्रतिपूज्यमहाराजसमाभाष्येदमब्रवीत् ॥
१६ अंगिराउवाच अपितेनामयंस्वस्तिप्रकृतीनांतथात्मनः ॥ ६ ॥

मेवहिराज्यमितिसदृष्टांतमाह यथामहदाद्यादिभिःसप्तभिःप्रकृतिभिः पुमान्जीवोनित्यंगुप्तोभवति नतु
तद्व्यतिरेकेणक्षणमपितिष्ठति तथाराजाऽपिसप्तप्रकृतिभिः स्वाम्यमात्योजनपददुर्गद्रविणसंचयाः॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४
भा॰ष॰ दंडोमित्रंचएतस्यैताः सप्तप्रकृतयोमताः इत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यंगुप्तःसन् १७ आत्मानप्रकृतिषुअद्धासाक्षात्नि
५९ धायतदनुवर्तिनंकृत्वाश्रेयोराज्यसुखंप्राप्नुयादित्यर्थः स्वामीगुरुः स्वयंवामंत्रसहायोमित्रं कर्मसहायोमात्यइतिभे
दः प्रकृतीनांचसुखंराजाधीनमेवेत्याह हेनरदेवतथाप्रकृतयोपिराज्ञा आहिताधयः निहितनिक्षेपाः धनैः समृद्धाभ

यथाप्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान्राजाचसप्तभिः १७ आत्मानंप्रकृतिष्वद्धानिधायश्रेय
आप्नुयात् राज्ञातथाप्रकृतयोनरदेवाहिताधयः १८ अपिदाराः प्रजामात्याभृत्याः
श्रेण्योथमंत्रिणः पौराजानपदाभूपाआत्मजावशवर्तिनः १९ यस्यात्मानुवशश्चे॥
त्स्यात्सर्वेतद्वशगाइमे लोकाः सपालायच्छंतिसर्वेवलिमतंद्रिताः २० आत्मनः प्री
यतेनात्मापरतः स्वतस्ववा लक्षयेऽलब्धकामंत्वांचिंतयाशवलंमुखं २१ एवंविका
ल्पितोराजन्विदुषामुनिनापिसः प्रश्रयावनतोऽभ्याहप्रजाकामस्ततोमुनिं २२ चित्र
केतुरुवाच भगवन्किंनविदितंतपोज्ञानसमाधिभिः योगिनांध्वस्तपापानांवहिरंतःश

वंति पाठांतरे आसमंततोहताधयोनिरस्तमनोदुःखाभवंतीत्यर्थः १८ प्रजाश्चअमात्याश्चश्रेणयश्चसमयवि ॥ रीरिषु २३
शेषेणसंघशोवर्तमानावणिक्प्रभृतयः पौराः पुरवासिनः जानपदाः तत्तद्देशाधिकारिणः १९ तवमनःस्ववशेवानेत्यर्थात्स्पष्ट
नि यस्यात्मामनः अनुवशः अनुवर्तीअधीनःस्यात् तस्यवशगाइमेसर्वेभवंति किंचलोकाश्चतस्यवलिंयच्छंति २० आत्मा

वान् आत्मनोनप्रीयतेनतुष्यति तत्किंपरतोवास्वतोवा
अलब्धकामत्वांलक्षये २१ विदुषासर्वज्ञेनापि २२ अलब्धका
मंत्वंकथयन्सुतंत्रंयाचतेभगवन्निति चतुर्भिः २३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४ अप्रजमपुत्रंक्षुत्तृड्भ्यामन्नपानकाममपरेस्रक्चन्दनादयोयथानसुखयंति २५ पूर्वैःपित्रादिभिःसहगतंप्राप्तंतमो
नरकंप्रजयायथातरेमततथाविधेहि २६ २७ यज्ञोच्छिष्टंयज्ञशेषं २८ जन्मनाहर्षंमरणेनचशोकंप्रददातीतितथात्व

अथापिपृच्छतोब्रूयांब्रह्मन्नात्मनिचिंतितं भवतोविदुषश्चापिचोदितस्त्वदनुज्ञया
२४ लोकपालैरपिप्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसंपदः ननंदयंत्यप्रजंमांक्षुत्तृट्काममिवा
परे २५ ततःपाहिमहाभागपूर्वैःसहगतंतमः यथातरेमदुस्तारंप्रजयातद्विधेहिनः २६
शुकउवाच इत्यर्थितःसभगवान्कृपालुर्ब्रह्मणःसुतःश्रपयित्वाचरुंत्वाष्ट्रंत्वष्टारमयजद्विभुः
२७ ज्येष्ठाश्रेष्ठाचयाराज्ञोमहिषीणांचभारत नाम्नाकृतद्युतिस्तस्यैयज्ञोच्छिष्टम
दाद्विजः २८ अथाहनृपतिंराजन्भवितैकस्तवात्मजः हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमितिब्रह्म
सुतोययौ २९ साऽपितत्प्राशनादेवचित्रकेतोरधारयत् गर्भंकृतद्युतिर्देवीकृत्तिका
ग्नेरिवात्मजं ३० तस्याअनुदिनंगर्भः शुक्लपक्षइवोडुपः ववृधेशूरसेनेशतेजसा
शनकैर्नृप ३१ अथकालउपावृत्तेकुमारःसमजायत जनयन्शूरसेनानांशृण्वतां
इतिएवमुक्त्वाययौ॥ २९॥ ३०॥ शूरसेनानामी॥ शास्यते परमांमुदं॥ ३२ ॥
॥जसावीर्येणयोगर्भः संववृधे॥ ३१॥ ३२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९४
भा०७ जातकंजातकर्म ३३ अर्बुदंदशकोटयः वेदेतुकोटिरेवार्बुदं नियुतंचप्रयुतंचार्बुदंचेतिप्रयुतानंतरनिर्देशा
५० त् ३४ धन्यंधनकरंआयुष्यमायुःकरं ३५ ३६ मोहस्यसमुद्भवोयस्मिन् प्रजाकामरूपोज्वरस्तापः॥

हृष्टोराजाकुमारस्यस्नातःशुचिरलंकृतः वाचयित्वाशिषोविप्रैःकारयामास जातकं ३३ तेभ्योहिरण्यंरजतंवासांस्याभरणानिच ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानिषट् ३४ ववर्षकाममन्येषांपर्जन्यइवदेहिनां धन्यंयशस्यमायुष्यंकुमारस्यमहामनाः ३५ कृच्छ्रलब्धेथराजर्षेस्तनयेनुदिनंपितुः यथानिःस्वस्यकृच्छ्राप्तेधनेस्नेहोन्ववर्धत ३६ मातुस्त्वतितरांपुत्रेस्नेहोमोहसमुद्भवः कृतद्युतेःसपत्नीनांप्रजाकामज्वरोभवत् ३७ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथादारेप्रजावति न तथान्येषुसंजज्ञेबालंलालयतोन्वहं ३८ ताःपर्यतप्यन्नात्मानंगर्हयंत्योभ्यसूयया आनपत्येनदुःखेनराज्ञोऽनादरणेनच ३९ धिगप्रजांस्त्रियंपापांपत्युश्चागृहसंमतां सुप्रजाभिःसपत्नीभिर्दासीमिवतिरस्कृतां ४० दासीनांकोनुसंतापःस्वामिनःपरिचर्यया अभीक्ष्णंलब्धमानानांदास्यादासीवदुर्भगाः ४१

॥ ३७ दारइत्येकवचनमार्षं ३८ अनपत्ये नअपुत्रत्वनिमित्तेन ३९ नगृहेसंमतांनबहुमतांयद्वागृहिण्येवगृहंनभार्येतिसंमतामित्यर्थः ४० दास्याःदासीय

श्रीभागवतटीकायां

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नसंमनावृत्तिजीवनंयासां ४२ विद्वेषेणनष्टामतिर्यासांताः गरंविषंदुर्मर्षाः असहमानाः ४३ हृतद्युतिरि
ति ४४ धात्रीस्तनदायिनी ४५ उद्गतेतारकेकनीनिकेययोस्तेलोचनेयस्यतं ४६ ४७ विभ्रष्टाःशिरोरुहाः

एवंसंदह्यमानानांसपत्न्याः पुत्रसंपदा राज्ञोऽसंमतवृत्तीनांविद्वेषोवलवानभूत्
४२ विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियोदारुणचेतसः गरंददुःकुमारायदुर्मर्षान्नृपतिंप्रति॥
४३ हृतद्युतिरजानंतीसपत्नीनामघंमहत् सुप्तएवेतिसंचिंत्यनिरीक्ष्यव्यचरद्गृहे
४४ शयानंसुचिरंबालमुपधार्यमनीषिणी पुत्रमानयमेभद्रेइतिधात्रीमचोदयत्
४५ साशयानमुपव्रज्यदृष्ट्वाचोत्तारलोचनं प्राणेंद्रियात्मभिस्त्यक्तंहतास्मीत्यपत
द्भुवि ४६ तस्यास्तदाकर्ण्यभृशातुरंस्वरंघ्नत्याःकराभ्यामुरउच्चकैरपि प्रविश्यरा
ज्ञीत्वरयात्मजांतिकंददर्शवालंसहसामृतंसुतं ४७ पपातभूमौपरिहृद्ययाशुचा
मुमोहविभ्रष्टशिरोरुहांवरा ततोनृपांतःपुरवर्तिनोजनानराश्चनार्यश्चनिश
म्यरोदनं ४८ आगत्यतुल्यव्यसनाःसुदुःखितास्ताश्चव्यलीकंरुरुदुःकृताग
सः श्रुत्वामृतंपुत्रमलक्षितांतकंविनष्टदृष्टिः प्रपतन्स्खलन्पथि ४९ ॥
अंबरेचयस्याःसा ४८ ताश्चसपत्न्योपि ४९ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ अलक्षितः अंतकः मृत्युहेतुर्यस्य तं अनुगताः प्रकृतयो मात्यादयो यस्य सोनुप्रकृतिः ५० वाष्पकः
५१ लाभिः अश्रुविंदुभिः उपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः कंठो यस्य ५१ उरुशुचाऽर्पितं वहुशोकेनव्याप्तं ए
कमेव संततिरूपं ५२ विगलंत्यः स्रजो येभ्यः तान् केशान् ५३ आत्मसृष्टेरप्रतिरूपं अननुरूपं

स्नेहानुवंधैधितया शुचा भृशं विमूर्छितो नुप्रकृतिर्द्विजैर्वृतः पपात वालस्य स
पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहांवरः ५० दीर्घं श्वसन्वाष्पकलोपरोधतो नि
रुद्धकंठो न शशाक भाषितुं पत्नी निरीक्ष्योरुशुचार्पितं तदा मृतं च वालं सुतमेक
संततिं ५१ जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं सती दधाना विललाप चित्रधा स्तनद्व
यं कुंकुमगंधमंडितं निषिंचती सांजनवाष्पविंदुभिः विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः
सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरं ५२ अहो विधातस्त्वमतीव वालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्य
प्रतिरूपमीहसे परेनुजीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ५३ नहि
क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः॥

३३ चेष्टसे तदेवाह नु अहो राम
परे वृद्धे जीवति अपरस्य वालस्य या मृतिस्तत् तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे वाले च मृते संततिवसृ ५१
ष्टिर्नष्टा स्यादित्यर्थः ननु सांप्रतं स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति चेत्तत्राह विपर्ययः विपरीतोसि चेत्तर्हि त्वं प्राणि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नामतिदुःखकारित्वातध्रुवः नित्यः परःशत्रुरसिनतुकृपालुरित्यर्थः ५४ ननुजीवकर्मानुसारेणजन्मादिकु
र्वतोममकोऽपराधस्तत्राहनहीति पुत्रेजीवत्येवपिताम्रियतेपितरिजीवत्येवपुत्रोजायतइतिक्रमोनास्तिकर्मा
धीनत्वादितिचेन्नह्यात्मकर्मभिरेवतज्जन्मादिकमस्तु किंत्वयाकृत्यं ननुमयेश्वरेणविनाजडैः कर्मभिरिदंकथं
सिद्ध्येत भवतुनामतथापिनिजसर्गवृद्धयेतेत्वयायःस्नेहपाशःकृतस्तमिमंस्वयमेवविवृश्चसि छिनत्सीत्यादि

यःस्नेहपाशोनिजसर्गवृद्धयेस्वयंकृतस्तेतमिमंविवृश्चसि ५४ त्वंतातनार्हसि
चमांकृपणामनाथांत्यक्तुंविचक्ष्वपितरंतवशोकतप्तं अंजस्तरेमभवताऽप्रज
दुस्तरंयत्ध्वांतंनयाह्यकरुणेनयमेनदूरं ५५ उत्तिष्ठताततइमेशिशवोवयस्या
स्त्वामाह्वयंतिनृपनंदनसंविहर्तुं सुप्तश्चिरंह्यशनयाचभवान्परीतोभुंक्ष्वस्तनं
पिबशुचोहरनःस्वकानां ५६ नाहंतनूजददृशेहतमंगलातेमुग्धस्मितंमुदितवी
क्षणमाननाब्जम् किंवागतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकंनीतोऽघृणेननश्रृणोमि
कलागिरस्ते ५७॥

॥क्रोशतिनह्येवंविधंदुःखंदृष्ट्वाकश्चिदपिपुत्रादिषुस्नेहंकरिष्यतीतिभावः ५५ अप्र
जदुस्तरंअप्रजानांदुस्तरं अकरुणेनसह ५६ अशनयाक्षुधा ५७ तनूजहेपुत्रनाहंप्रथमंत्वत्याश्वेमागता
सतीतवमुग्धस्मितंवक्त्रंददृशेनदृष्टवत्यस्मि इदानीमपिगिरोनश्रृणोमितर्हिकिंअपुनरन्वयंपुनरागमनंय

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विलपंत्येति ५८ ५९ ६० इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायांचतुर्दशोध्यायः १४ ततःपंचदशेचित्रकेतोःशोका
पनोदनंकृतंतत्वोपदेशेननारदेनांगिरोयुजा १मृतकोपांतेशवसमीपे १ त्वंचास्यवंधूनांकतमः सृष्टौप्रजारूपा
यांअयंपुत्रः अहंचास्यपितेतिचेत्तत्राहतुः पुरेतियेपूर्वजन्मनिपित्रादिरूपेणसंयुक्ताआसन् नएवमरणे

श्रीशुकउवाच विलपंत्यामृतंपुत्रमितिचित्रविलापनैः चित्रकेतुर्भृशंतप्तामुक्तकंठोरु
रोदह ५८ तयोर्विलपतोःसर्वेदंपत्योस्तदनुव्रताः रुरुदुःस्मनरानार्यःसर्वमासीदचे
तनं ५९ एवंकश्मलमापन्नंनष्टसंज्ञमनायकं ज्ञात्वांगिरानाममुनिराजगामसनार
दः ६० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेचतुर्दशोध्यायः १४ श्रीशुकउवाच ऊ
चतुर्मृतकोपांतेपतितंमृतकोपमं शोकाभिभूतंराजानंबोधयंतौसदुक्तिभिः १ कोऽ
यंस्यात्तवराजेंद्रभवान्यमनुशोचति त्वंचास्यकतमःसृष्टौपुरेदानीमतःपरं २ यथा
प्रयांतिसंयांतिस्रोतोवेगेनवालुकाः संयुज्यंतेवियुज्यंतेतथाकालेनदेहिनः ३ ॥

नततोवियुक्ताःसंतः वर्तमानजन्मनिकदाचित्तस्यैवान्यस्यवापुत्रादयोभवंतितेजन्मांतरेतस्यैवान्यस्यवाकल
त्रादयःशत्रुमित्रादयोवाभवंति अनेनायंनियमइतिभावः २ तमेवाभिप्रायंप्रकटयति यथेति स्रोतसःप्र
वाहस्यवेगेनयथाप्रयांतिवियुज्यंतेसंयांतिसंयुज्यंतेतथाकालवेगेनदेहिनोजीवाअपि ३ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथाप्येतावंतंकालंममपुत्रोनाभूत् वार्धकेजातोमृतइतिदुःखमितिचेत्तत्राहतुः यथाधानासुबीजेषुधानाःबीजां
तराणिभवंतिकासुचित्कदाचित् नभवंतिनोत्पद्यंतेनश्यंतिच नतुभवंत्येवतिष्ठत्येवेतिवानियमः एवमेवभूतानि
पुत्रादिरूपाणिभूतेषुपित्रादिषु अतोधानानांजन्यजनकत्वेपियथापितृपुत्रादिभावोनास्ति एवमत्रापीतिनशो
कः कार्यइतिभावः ईशमायाप्रेरितानामेवभवनमभवनंनवस्तुतः ४ तस्यचसर्वसाधारणत्वान्नपुत्रएवशोचनीय
इत्याहतुः वयंचेति तुल्यकालावर्तमानकालीनाःजन्मनः प्राक्मृत्योः पश्चाच्चयथानसंतिएवमधुनापिनसंतिभो

यथाधानासुवैधानाभवंतिनभवंतिच एवंभूतेषुभूतानिचोदितानीशमायया ४
वयंचत्वंचयेचेमेतुल्यकालाश्चराचराः जन्ममृत्योर्यथापश्चात्प्राङ्नैवमधुनाऽपिभो
५ भूतैर्भूतानिभूतेशःसृजत्यवतिहंत्यजः आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपिबालव
त् ६ देहेनदेहिनोराजनन्देहाद्देहोऽभिजायते बीजादेवयथाबीजंदेह्यर्थइवशाश्व
त ७

राजन् आद्यंतयोरसत्त्वात्स्वप्नवदित्यर्थः ५ असत्त्वेकथंप्रतीतिः कथंवाऽहमस्यजनकइत्या॥तः
ध्यभिमानस्तत्राहतुः भूतैरितिईश्वरेणमा यथा सृष्टत्वात्प्रतीति निमित्तमात्रत्वेनैव भूतानामयमभिमानइति =
भावः नन्वीश्वरस्यसृष्ट्यादिभिः साध्यमस्तिचेत्तर्हि अपूर्णकामताप्राप्तानाखिंचेत्कुतःप्रवृत्तिस्तत्राहतुः अन १
पेक्षोपिबालवत्लीलयाकरोतीति ६ अयंचजन्मादिव्यवहारोदेहानामेवनत्वात्मनइत्याहतुः देहिनःपितुर्देहेन ८६
देहिनःपुत्रस्यदेहोमातुर्देहिनोदेहादभिजायते यथाबीजादेवबीजंजायतेदेहीतुशाश्वतएवअर्थेभूम्यादिर्यथा ८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२
भा॰स्क॰ ननुनश्वरदेहप्रतियोगित्वाद्देह्यपिनशाश्वतःस्यात् तत्राहतुः देहदेहिनोरयंपरस्परप्रतियोगिविभागः पुराश्व
५३ नादिः अविवेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यंव्यक्तिर्विशेषः तयोर्विभागोयथावस्तुनिसन्मात्रेवकल्पितः

देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतःपुरा जातिव्यक्तिविभागोऽयंयथावस्तुनिकल्पितः ८
शुकउवाच एवमाश्वासितोराजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः प्रमृज्यपाणिनावक्त्रमाधिम्ला
नमभाषत ९ राजोवाच कोयुवांज्ञानसंपन्नौमहिष्ठौचमहीयसां अवधूतेनवेषेणगू
ढाविहसमागतौ १० चरंतिह्यवनौकामंब्राह्मणाभगवत्प्रियाः मादृशांग्राम्यबुद्धीनां
बोधायोन्मत्तलिंगिनः ११ कुमारोनारदऋभुरंगिरादेवलोऽसितः अपांतरतमोव्यासो
मार्कंडेयोऽथगौतमः १२ वसिष्ठोभगवान्रामःकपिलोवादरायणः दुर्वासायाज्ञव
ल्क्यश्चजातूकर्ण्यस्तथाऽरुणिः १३ लोमशश्च्यवनोदत्तआसुरिःसपतंजलिः ऋषि
र्वेदशिराबोध्योमुनिःपंचशिरास्तथा १४ हिरण्यनाभःकौशल्यःश्रुतदेवऋतध्व
जः एतेपरेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः १५॥ ॥जातिःसामान्यंव्यक्तिर्विशेषः तयोर्विभागो
यथावस्तुनिसन्मात्रेवकल्पितः परस्परापेक्षसिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वत् इति ८ आधिनाम्लानंवक्त्रं ९ कावि
ति १० उन्मत्तस्येवलिंगंयेषांते ११ १२ १३ १४ १५ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ममप्रभूरक्षकौवोधेसमर्थौवितिवाअतोवांयुवाभ्यांज्ञानदीपःप्रवर्त्यतां १६ १७ महापुरुषगोचरंत्वांहरिभक्तं
१८ १९ तदेवयदापूर्वमागतोस्मि २० रायःअर्थाः २१ यदाचलाःअनित्याः किंचमहीति २२ हेशूरसेनइ

तस्माद्युवांग्राम्यपशोर्मममूढधियःप्रभू अंधेतमसिमग्नस्यज्ञानदीपउदीर्यतां १६
अंगिराउवाच अहंतेपुत्रकामस्यपुत्रदोऽस्म्यंगिरानृप एषब्रह्मसुतःसाक्षान्नारदो
भगवानृषिः १७ इत्थंत्वांपुत्रशोकेनमग्नंतमसिदुस्तरे अतदर्हमनुस्मृत्यमहापु
रुषगोचरं १८ अनुग्रहायभवतःप्राप्तावावामिहप्रभो ब्रह्मण्योभगवद्भक्तोनाव
सीदितुमर्हति १९ तदैवतेपरंज्ञानंददामिगृहमागतः ज्ञात्वाऽन्याभिनिवेशंतेपुत्र
मेवददाम्यहं २० अधुनापुत्रिणांतापोभवतैवानुभूयते एवंदारागृहारायोविवि
धैश्वर्यसंपदः २१ शब्दादयश्चविषयाश्चलाराज्यविभूतयः महीराज्यंबलंको
शोभृत्यामात्याःसुहृज्जनाः २२ सर्वेपिशूरसेनेमेशोकमोहभयार्त्तिदाः गंधर्वन
गरप्रख्याःस्वप्नमायामनोरथाः २३ ॥मेसर्वेपिशोकादिप्रदाःकिंच आगमापायित्वेनगंधर्व
नगरतुल्याः गंधर्वनगरंह्यकस्मादेवक्वचिदायातिअपयातिचेतिप्रसिद्धं तदेवमनित्यत्वंशोकादिहेतुत्वंचा
गमापायित्वंचोक्तं मिथ्यात्वमप्याह स्वप्नश्चमायाचमनोरथश्चयथातद्वत् २३ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४
भा॰ष॰
५४

एतेमनोभवाः मनोमात्रविजृंभिताः अत्रहेतुः अर्थेनतात्विकस्वरूपेणविनैवदृश्यमानाः तत्कुतः यद्यस्मात्क्षणां
तरेणदृश्यंते तात्विकत्वेहिक्षणांतरेबाधोनस्यात् अतोमनोमात्रविजृंभितत्वेनस्वप्नादिवन्मिथ्याभूताइत्यर्थः
नन्वेतेपुण्यापुण्यकृताइतिमीमांसकाः प्राहुः तत्कुतोमनोभवत्वंतत्राह कर्मभिः कर्मवासनाभिः अर्थान् ध्याय
तोपुंसोमनसएवनिमित्तात्कर्माण्यभवन् पाठांतरेकर्मईप्सिततमः मभिध्यायतइत्यर्थः कर्मणोपिमनोभवत्वा
त्तत्साध्याअर्थाअपिमनोभवाएवेतिभावः २४ तदेवंममनास्यदानांदुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्रदेहसंबंधोमूलमि

दृश्यमानाविनार्थेननदृश्यंतेमनोभवाः कर्मभिर्ध्यायतोनानाकर्माणिमनसोऽभव
न् २४ अयंहिदेहिनोदेहोद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनोविविधक्लेशःसंतापकृदुदाहृ
तः २५ तस्मात्स्वस्थेनमनसाविमृश्यगतिमात्मनः द्वैतेध्रुवार्थविश्रंभंत्यजोपशममावि
श २६ श्रीनारदउवाच एतांमंत्रोपनिषदंप्रतीच्छप्रयतोमम यांधारयन्सप्तरात्राद्द्र
ष्टासंकर्षणंप्रभुम् २७ त्याह अयंहीति हीत्यवधारणे अयंद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अधिभूताधिदैवा

ध्यात्मरूपोदेहएवदेहिनः देहोऽहमितिमन्यमानस्यदेहिनोजीवस्यविविधान्क्लेशान्संतापांश्चकरोतीतितथा २५
स्वस्थेनाव्यग्रेणगतिंतत्वं ध्रुवोऽयमर्थइतिविश्रंभंविश्वासंप्रणयंवात्यजततश्चउपशममाविशआश्रय २६ अंगि
रसोपदिष्टंतत्वंपरमेश्वरप्रसादंविनानप्राप्यतइतितत्प्रसादायमंत्रविद्यांनारदउपदिशति एतामिति उपनि ५४
षदंपरंश्रेयोऽस्यामित्युपनिषन्मंत्रएवोपनिषत् तांप्रतीच्छगृहाणद्रष्टाद्रक्ष्यतिभवान् २७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अतुलं चनदनधिकं चसमानाधिकशून्यं परं महिमानं प्रापुः उपैति उपैष्यति २८ इति श्री भागवते महापुराणे षष्ठ
स्कंधे टीकायां पंचदशोध्यायः १५ षोडशे नत्सुतो नेत्रैव विशोकीकृत्य तं नृपं आदिदेश महाविद्यां नारदः शोषतोष
णी १ आदौ तावं तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसंबंधो मिथ्येति दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्म

यत्पादमूलमुपसृत्य नरेंद्र पूर्वे शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य सद्यस्तदीयमतु
लाऽनधिकं महत्त्वं प्रापुर्भवानपि परं नचिरादुपेति २८॥ ॥इति श्री भागवते महापु
राणे षष्ठस्कंधे पञ्चदशोऽध्यायः १५ बादरायणिरुवाच अथ देवऋषी राजन् सं
परेतं नृपात्मजं दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचतां १ नारद उवाच जीवात्मन्
पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते सुहृदो बांधवास्तप्तानशुचा त्वत्कृतया भृशं २ कलेवरं
स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः भुंक्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनं ३ जीव उ
वाच कस्मिन् जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्य
ङ्नृयोनिषु ४ बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः॥

ऽऽन्नित्याद्युवाच १ २ शेषमव
शिष्टमायुरस्ति अपमृत्युनामृतत्वादित्यर्थः तदेव कलेवरं प्रविश्योत्थितो जीव उवाच यद्वांतराले प्रेतशरीरे स्थित्वेति
ज्ञेयं ३ ४ मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत् शत्रुदृष्ट्या हर्षः किं न क्रियत इत्याशयेन संबंधस्यानियतत्वमाह बंध
वो विवाहादिभिः संबंधिनः ज्ञातयः सपिंडाः अरयो घातकाः मित्राणि रक्षकाः मध्यस्था उभयव्यतिरिक्ताः॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ ९६ साधारणाः विद्धिषोद्रव्यादिनिमित्तेनद्वेषिणः उदासीनास्तत्व्यतिरिक्ताइतिभेदः ५ कर्मभिर्भ्राम्यमाणत्वेदृष्टांतः
५५ यथापण्यानिक्रयविक्रयाद्यहोणिकर्तृषुव्यवहर्तृषुपरिभ्रमंति एवंजीवोपियोनिषुजनकेषु ६ एकस्मिन्नपिज
न्मनिसंबंधस्यानियतत्वंसदृष्टांतमाह द्वाभ्यां नित्यस्यजीवतोपिअर्थस्यपश्वादेः अनित्यः अनियतः विक्रया
दिनासंबंधनिवृत्तेः ७ एवंयोनिगतः पित्रादिसंबंधंप्राप्तोऽपिसजीवोनित्याः देहजन्मादिनातस्यजन्माद्यभावा
त् अतएववस्तुतोनिरहंकृतः अहमस्यपुत्रइत्यभिमानशून्यः यत्रपित्रादौसंबंधिनियावदुपलभ्येतकर्मवशेन

सर्वएवहिसर्वेषांभवंतिक्रमशोमिथः ५ यथावस्तूनिपण्यानिहेमादीनिततस्ततः
पर्यटंतिनरेष्वेवंजीवोयोनिषुकर्तृषु ६ नित्यस्यार्थस्यसंबंधोह्यनित्योदृश्यतेनृषु॥
यावद्यस्यहिसंबंधोममत्वंतावदेवहि ७ एवंयोनिगतोजीवःसनित्योनिरहंकृतः
यावद्यत्रोपलभ्येततावत्स्वत्वंहितस्यतत् ८ एषनित्योऽव्ययःसूक्ष्मएषसर्वाश्रयः

स्वदृक्॥ ॥९॥ वर्तेततावदेवतस्यपित्रादेस्तत्तस्मिन्स्वत्वंनतुविक्रयाद्युत्तरकालमपि अथवैवंसंबंधःयदुक्तं राम
कलेवरंसमाविश्येतितत्रतस्मिन्कलेवरेममेदानींस्वत्वंनिवृत्तं इतिसदृष्टांतमाह नित्यस्यचिरकालावस्थापिनः ५५
सुवर्णादेः योनिगतोदेहप्रविष्टः यत्रदेहेतस्यजीवस्यतत्तस्मिन्देहेस्वत्वंनतुमरणोत्तरकालमपीत्यर्थः शेषंसमा
न ८ जीवस्यनित्यत्वंसाधयतिएषइति एषनित्यः तत्रहेतुः अव्ययः अपक्षयशून्यः तत्कुतः सूक्ष्मः जन्मा
दिशून्यः तच्चकुतः सर्वाश्रयः जन्मादिमतोदेहादेराश्रयः नतुदेहादिरूपः यतः स्वदृक्स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्व

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मुपपादयति आत्मनः मायापागुणैरात्मानमेवविश्वंविश्वात्मकंसृजतिनदात्मानंस्वयमकुरुतेतिश्रुतेः उपादा
नकारणत्वात्सर्वाश्रयइत्यर्थः जीवस्यवस्तुतोब्रह्मत्वात् ब्रह्मणएवचिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेनस्रष्टृत्वाज्जीवः
सृजतीतिवाचोयुक्तिः यद्वा स्वकर्मद्वारासृष्टिनिमित्तत्वेनस्रष्टृत्वंभोग्यस्यचसर्वस्यभोक्ताश्रयत्वात्सर्वाश्रयत्वंचो
क्तमितिद्रष्टव्यं ९ तदुक्तंसुहृद्धृत्तइतिसुहृदोबांधवास्तन्नान् इतिचतदप्याह नह्यस्येति तत्रहेतुः एकः सुहृदा

आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानंसृजतेप्रभुः ९ नह्यस्यातिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वः
परोपिवा एकःसर्वधियांद्रष्टाकर्तॄणांगुणदोषयोः १० नादत्तआत्माहिगुणंनदोषं
नक्रियाफलं उदासीनवदासीनःपरावरदृगीश्वरः ११ श्रीशुकउवाच इत्युदीर्यग
तोजीवोज्ञातयस्तस्यतेतदा विस्मितामुमुचुःशोकंछित्वात्मस्नेहशृंखलां १२ नि
र्हृत्यज्ञातयोदेहंतस्य कृत्वोचिताःक्रियाः तत्यजुर्दुस्त्यजंस्नेहंशोकमोहभयार्तिदं

दिसंगरहितः तत्कृतः गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तॄणांमित्रादीनांयाः सर्वाधियः विचित्राबुद्धयः तासां ९।१०
द्रष्टासाक्षी १० यच्चोक्तंभुंक्ष्वभोगानित्यादितत्राप्याह नादत्तइति गुणंसुखंदोषंदुःखंक्रियाफलंचराज्यादिकं उदा
सीनत्वेहेतुः परावरदृक्कारणस्यकार्यस्यचसाक्षीनतुभोक्ता यतईश्वरः देहादिपारतंत्र्यशून्यः अतएवंभूतस्य
ममचयुष्माकंचसंबंधाभावाच्छोकंचमाकुरुतेतिवाक्यार्थः ११ १२ १३ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६ भा॰ष॰ ५६

द्विजभाषितं अंगिरसाप्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरंत्यः पुत्रकामनाशून्या निर्मत्सराः सत्य इतिभावः १४ निविड
पंकतुल्यं गृहं विहाय निष्क्रमणमतिधीरस्य तस्यैव योग्यं नान्यस्येति सदृष्टांतमाह सरस्सः पंकात् द्वीपो गज इवेति १५

वासघ्न्यो व्रीडिता लत्र बालहत्याहतप्रभाः बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितं य
मुनायां महाराज स्मरंत्यो द्विजभाषितं १४ स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः
गृहांधकूपान्निष्क्रांतः सरःपंकादिव द्विपः १५ कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्य
जलक्रियः मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववंदत १६ अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रय
तात्मने भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह १७ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय
धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च १८ नमो विज्ञानमात्राय परमानं
दमूर्तये आत्मारामाय शांताय निवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानंदानुभूत्यैव न्यस्त
शक्त्यूर्मये नमः हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये २० वचस्युपरतेप्राप्य य एको
मनसा सह॥ ॥

कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्या येन संयतप्राणो नियतेंद्रियः १६ १७ ॐ नमो
धीमहि ध्यायेम मनसा नमस्याम इत्यर्थः १८ निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् १९ न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयः मायानि
मित्ता रागद्वेषादयो येन २० मनसा सह वचसि अप्राप्य उपरते सति य एक एव प्रका

५६ श्री

वचसीतिसर्वेंद्रियोपलक्षणंसोऽस्मान् अव्यात् सदसत्परः कार्यकारणयोः कारणं २१ तदेवाह यस्मिन्निति इदं
कार्यकारणंतिष्ठति अप्येतिच्यवतश्चजायते मृन्मयेषुघटादिषुमृज्जातिर्मृन्मात्रमिवसर्वानुस्यूतयत् तस्मै २२ ननु
सर्वानुस्यूतंचेन्मृज्जातिवत्प्रतीयेत कथंमनोवचसोरप्राप्तिस्तत्राह यद्ब्रह्मव्योमवद्वितततमपिअसवः प्राणाः क्रिया
शक्त्यानस्पृशंति मनआदीनि चज्ञानशक्त्यानविदुः तद्ब्रह्मनतोस्मि २३ तेषांतदज्ञानेहेतुमाह देहेंद्रियादयोऽमी
यदंशविद्धाः यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः संतः कर्मसुस्वस्वविषयेषुप्रचरंतिजाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदासुषुप्तिमूर्छादौनैवप्र

अनामरूपचिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः २१ यस्मिन्निदंयतश्चेदंतिष्ठत्यप्येतिजा
यते मृन्मयेष्विवमृज्जातिस्तस्मैतेब्रह्मणेनमः २२ यन्नस्पृशंतिनविदुर्मनोबुद्धींद्रिया
सवः अंतर्बहिश्चविततंव्योमवत्तन्नतोस्म्यहं २३ देहेंद्रियप्राणमनोधियोऽमीयदंशवि
द्धाः प्रचरंतिकर्मसु नैवान्यदालोहमिवाप्रतप्तंस्थानेषुतद्द्रष्टृपदेशमेति २४ ॥ ५

चरंति यथा अप्रतप्तंलोहंनदहति अतोयथालोहमग्निशक्त्यैवदाहकंसदग्निंविनानदहति एवंब्रह्मगतज्ञान
क्रियाशक्तिभ्यांप्रवर्तमानादेहादयः तन्नस्पृशंतिनविदुश्चेतिभावः जीवस्तर्हिद्रष्टृत्वाज्जानातुनेत्याह स्था
नेषुजाग्रदादिषुद्रष्टृपदेशंद्रष्टृसंज्ञांनदेवैतिप्राप्नोतिनान्योजीवोनामास्तिनान्योतोऽस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतेः य
द्वाद्रष्टृपदेशंद्रष्टृसंज्ञंजीवमपितदेवएतिजानाति नतुजीवस्तज्जानातीत्यर्थः तदुक्तंहंसगुह्यस्तोत्रेदेहोऽस
वोक्षाइत्यादि २४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

 सकलायेसात्वतपरिवृढाः तेषांनिकरः समूहः तस्यकरकमलानांकुड्मलैर्मुकुलैरुपलालितंचरणारविंदयुग।
 लंयस्यतस्यसंबोधनं परमउत्कृष्टपरमेष्ठिन्सर्वेश्वर २५ पूर्वंसनारदोंगिराश्चाजगामेत्यंगिराः प्राधान्येनोक्तः चि
त्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेनतस्यपृथगुक्तत्वात् इहतुनारदोंगिरसासाकंययाविति नारदस्यप्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेन

ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहाऽनुभवायमहाविभूतिपतयेसकलसात्वतपरि
वृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेष्ठिन्नमस्ते
२५ श्रीशुकउवाच भक्तायैतांप्रपन्नायविद्यामादिश्यनारदः ययावंगिरसासाकं
धामस्वायंभुवंप्रभो २६ चित्रकेतुस्तुविद्यांतांयथानारदभाषितां धारयामासस
प्ताहमब्भक्षः सुसमाहितः २७ ततश्चसप्तरात्रांतेविद्ययाधार्यमाणया विद्याधरा
धिपत्यंसलेभेप्रतिहतंनृप २८ ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः जगाम
देवदेवस्यशेषस्यचरणांतिकं २९ मृणालगौरंशितिवाससंस्फुरत्किरीटकेयूरक
टित्रकंकणं प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनंवृतंददर्शसिद्धेश्वरमंडलैःप्रभुं ३० ऽऽ तस्यवैराग्यो
त्पत्तेः प्रभोहेसमर्थ २६ ययायथावद्धारयामास २७ विद्याधराधिपत्यंचावांतरफलंलेभे अप्रतिहतमस्खलितं २८
कतिपयैरहोभिः विद्ययाइद्धेनदीप्तेनमनसागतिर्यस्य २९ मृणालवद्गौरंशितिवाससंनीलांबरं स्फुरंतिकिरीटादीनि
यस्यकटित्रंकटिसूत्रंप्रसन्नानिवक्त्राणियस्यअरुणानिलोचनानियस्यतंचतंच ३० ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दृष्ट्वाचतमादिपुरुषमभ्ययाच्छरणंगतः अनमन्ननाम कथंभूतः तस्यदर्शनेनध्वस्तंसमस्तंकिल्बिषंयस्य स्व
च्छममलंचांतः करणंयस्यप्रणयेनाश्रुयुक्तेलोचनेयस्यप्रहृष्टानिरोमाणियस्यसः ३१ तंप्रसमीडितुंस्तोतुंचिरंनैवा
शकत् नशशाकतत्रहेतुः उत्तमश्लोकस्यपदाब्जयोर्विष्टरमासनमुपमेहयन् अभिषिंचन्प्रेम्णाउपरुद्धः अखिलानांव
र्णानांनिर्गमउच्चारणंयस्यसः ३२ मनीषयाबुद्ध्यामनःसमाधायएतद्वक्ष्यमाणंवभाषेप्रतिलब्धावाग्येन सात्वतशास्त्रे

तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषःस्वच्छामलांतःकरणोभ्ययान्मुनिः प्रवृद्धभक्त्या
प्रणयाश्रुलोचनःप्रहृष्टरोमानमदादिपूरुषं ३१ सउत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरंप्रेमा
श्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः प्रेम्णोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमोनैवाशकत्तंप्रसमीडितुंचिरं
३२ ततःसमाधायमनोमनीषयावभाषएतत्प्रतिलब्धवागसौ नियम्यसर्वेंद्रिय
बाह्यवर्तनंजगद्गुरुंसात्वतशास्त्रविग्रहं ३३ चित्रकेतुरुवाच अजितजितःसममतिभिः
साधुभिर्भवान्जितात्मभिर्भवता विजितास्तेपिचभजतामकामात्मनांयआत्मदोऽ
तिकरुणः ३४ तवविभवःखलुभगवन्जगदुदयस्थितिलयादीनिऽऽ ऽऽ क्तोविग्रहोय
स्यतं ३३ अन्योन्यप्रेमजानंदनिभृतान्स्वामिसेवकान् अभिनंदन्मुदास्तौतिदशभिः पंचभिर्विभुं हेअजित अन्यैरजितो
पिभवान्साधुभिर्भक्तैर्जितःस्वाधीनएवकृतः यतोभवानतिकरुणः तेपिचनिष्कामा अपिभवताविजिताः योभवान् अ
कामात्मनामात्मानमेवददाति ३४ ननुभक्तैरेवजितइतिकथंस्पर्धमानैरपिसृष्ट्यादिकर्तृभिरन्यैरीश्वरैर्जयसंभवात् ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१६

भा० तत्राहतर्वेति जगतउदयादीनितवैवविभवः विभवनंमहिमालीलेतियावत् आदिशब्देनप्रवेशनियमादीनिवि

५८ श्वसृजस्तुब्रह्मादयोनेश्वराः किंतुतेतवांशोयःपुरुषस्तस्यांशाः तत्रएवंस्थितेपिपृथक्पृथगीश्वरावयमित्यभिमाने

नतृथैवस्पर्धंते ३५ त्वमेवसूक्ष्मादिकर्तेत्येतदुपपादयतिपरमाणुः सूक्ष्ममूलकारणंपरममहत् अंतिमंकार्यंतयोः

त्वमेवाद्यंतांतरवर्ती आदावंतेचअंतरेमध्येचवर्तितुंशीलंयस्यसः अतएवत्रयविधुरः आद्यंतमध्यशून्योध्रुवः नेचत्व

यास्तज्यंतेनतुध्रुवाः कुतइत्यतआह सत्वानांसत्वेनप्रतीतानांकार्याणामादावंतेपि अंतरालेपितदेवध्रुवंसुवर्णादिवत्

विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्रमृषास्पर्द्धंतिपृथगभिमत्या ३५ परमाणुपरममहतो

स्त्वमाद्यंतांतरवर्तित्रयविधुरः आदावंतेपिचसत्वानांयत्ध्रुवंतदेवांतरालेपि ३६

क्षित्यादिभिरेषकिलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरंडकोशः यत्रपतत्यणुकल्पः सहांड

कोटिकोटिभिस्तदनंतः ३७ विषयतृषोनरपशवोयउपासतेविभूतीर्नपरंत्वां तेषामा

शिषईशतदनुविनश्यंतियथाराजकुलं ३८ ॥ ३६ ध्रुवंध्रुवत्वेनकालतःपरिच्छेदोनास्तीत्युक्तंदे

शतोप्यपरिच्छेदमाह क्षित्यादिभिरितिपूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरोत्तरैरधिकैरावृतः यत्रत्वयिअणुकल्पअणुतुल्यःप

ततिपरिभ्रमतिततस्मादनंतस्त्वं यस्मादेवंपरमेश्वरस्त्वमेव अन्येदेवास्तवविभूतयः ३७ अतस्त्वांविहायविषयकामन

यान्योपासकाअतिमंदाइत्याह विषयेषुतृट्तृष्णायेषांतेनराकाराःपशवःकुतःयेविभूतीरिंद्राद्याउपासतेनतुपरंत्वांततः

किंतत्राहतेषामिति तदनूपास्यनाशानंतरंयथाराजकुलंअनुराजकुलनाशानंतरंयथातत्सेवकानांआशिषोनश्यंतितद्व

॥त् अयंचपरमोवधिः मध्येपिविनश्यंत्येव ३८ ॥६॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विषयकामेनापिकृतात्वत्सेवामोक्षफलैवेत्याह कामधियः विषयकामनाअपिहेपरमत्वयिरचिताः कृताश्चेत्न
रोहंतिदेहांतरोत्पत्तयेनभवंति करंभवीजानिभर्जितवीजानियथा यतोस्यजीवस्यगुणगणादेवद्वंद्वसमूहाभवंति
अतःकामेनापिनिर्गुणस्यतवभजनाच्छनैर्नैर्गुण्यंभवतीत्यर्थः ३९ फलकामनयापित्वदाराधनंयदामोक्षहेतुस्तदा
किंवक्तव्यंभगवद्धर्ममाहात्म्यमितिवक्तुंतत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेनभगवंतंस्तौति जितमिति यदाभवान् भागवतंधर्म
माह तदाहेभगवन्त्वयाजितंसर्वोत्कर्षेणस्थितंतत्रहेतुः येनिष्किंचनाःसनत्कुमारादयोमुनयस्तेयंभगवंतमपव

कामधियस्त्वयिरचितानपरमरोहंतियथाकरंभवीजानि ज्ञानात्मन्यगुणमयेगु
णगणतोऽस्यद्वंद्वजालानि ३९ जितमजिततदाभवतायदाहभागवतंधर्ममनव
द्यं निष्किंचनायेमुनयआत्मारामायमुपासतेऽपवर्गाय ४० विषममतिर्नयत्र
नृणांत्वमहमितिममतवेतिचयदन्यत्र विषमधियारचितोयःसह्यविशुद्धःक्षयि
ष्णुरधर्मवहुलः ४१ कःक्षेमोनिजपरयोःकियानर्थःस्वपरद्रुहाधर्मेण ऽऽ र्गायसेवंतेतेनभ

वताजितंयेधर्ममितिवा ४० अनवद्यतामेवाहविषममतिर्यत्रयस्मिन्भागवतेधर्मेनास्ति यदन्यत्रयथाऽन्यस्मि।
न्काम्यधर्मे ननुसोपिवेदोक्तत्वादनवद्यएवतत्राहविषमधियाशत्रुमरणादिकामनयारचितोविहितोयःसह्यवि
शुद्धःरागद्वेषादिमत्वात् क्षयिष्णुर्नश्वरफलत्वात् अधर्मवहुलश्चहिंसादिवाहुल्यात् तदुक्तंशंवरस्वामिभिःउभयमि
हचोदनयालक्ष्यतेअर्थोऽनर्थश्चेत्यादि ४१ एतत्प्रपंचयति कःक्षेमः किंकुशलंनकिंचित् निजपरयोःस्वस्यपरस्यच

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६ भा.ष. ५९

स्वपरद्रुहास्वस्मैपरस्मैचद्रुह्यतीतिस्वपरध्रु कृतेनयतः स्वद्रोहात् अत्यंतकायक्लेशात्तवकोपः पीडासंभव ति तदुक्तंगीतासु कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् इतितथाप रसंपीडयाधर्मः चशब्दात्तवकोपश्चअतस्त्वयारागांधमपिकथंचिद्वेदमार्गेप्रवर्त्तयितुंकाम्यधर्मोभिहितोनतत्व दृष्ट्या ४२ भागवतधर्मेतुनद्रोहइत्याहनेतिनव्यभिचरतिनपरमार्थंजहातितवईक्षादृष्टिः अव्यभिचारेहेतुःस्थि

स्वद्रोहात्तवकोपः परसंपीडयाचतथाधर्मः ४२ नव्यभिचरतितवेक्षायया
ह्यभिहितोभागवतोधर्मः स्थिरचरसत्वकदंबेष्वपृथग्धियोयमुपासतेत्वा
र्याः ४३ नहिभगवन्नघटितमिदंत्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः यन्ना
मसकृच्छ्रवणात्पुल्कसोपिविमुच्यतेजन्मसंसारात् ४४ अथभगवन्वय
मधुनात्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः सुरऋषिणायदुदितंतावकेनक
थमन्यथाभवति ४५ विदितमनंतसमस्तंतवजगदात्मनोजनैरिहाचरितं

रेतिस्थावरजंगमप्राणिसमूहेषुसमबुद्धयोभागवतायंधर्मंसेवंते ४३ एवंभूतस्यभागवतधर्मप्रवर्त्तकस्य तवदर्शनात्सर्वपापक्षयोभवतीति किंचित्रमित्याहनहीति ४४ अतोऽहंकृतार्थोस्मीत्याह अथेतिअतोहे नात्वावलोकेनेनपरिमृष्टानिरस्ताआशयेचित्तेमलायेषांते त्वद्दर्शनंचममनारदोपदेशेनजातमित्याह सुरर्षि णेति ४५ यथाचाहंपूर्वमतिमूढआसंयथाचनारदेनानुगृहीतोस्मितत्सर्वंतयोमिणस्तवमयाकिंप्रकाशनीय

श्रीहरि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विदितमिति विशेषेणविज्ञाप्यंप्रकाशनीयंकियदिवनकिमपिइत्यर्थः सवितुर्यथाखद्योतैःप्रकाशनीयंनास्तितद्वत् ४६ उ
क्तलक्षणंभगवंतंप्रणमति नमइतिद्वाभ्यां सकलस्यजगतः स्थित्यादीनामीशायसमर्थायदुरवसिताअविज्ञाताआत्म
गतिर्निजंतत्वंयस्यतस्मै केषांकुयोगिनांकेनभिदाभेददृष्ट्या ४७ श्वसंतिचेष्टंतेचेकितानंपश्यंतं अनुचित्तयः ज्ञा
नेंद्रियाणिउच्चकंतिस्वारूढंपश्यंति ४८ ४९ मेऽनुशासनंमद्विषयउपदेशः तेनचतयाचविद्ययाअस्माच्चदर्शनात्सं

विज्ञाप्यंपरमगुरोः कियदिवसवितुरिवखद्योतैः ४६ नमस्तुभ्यंभगवतेसकलजग
त्स्थितिलयोदयेशाय दुरवसितात्मगतयेकुयोगिनांभिदापरमहंसाय ४७ यंवै
श्वसंतमनुविश्वसृजः श्वसंतियंचेकितानमनुचित्तयउच्चकंति भूमंडलंसर्षपा
यतियस्यमूर्ध्नितस्मैनमोभगवतेस्तुसहस्रमूर्ध्ने ४८ श्रीशुकउवाच संस्तुतोभग
वानेवमनंतस्तमभाषत विद्याधरपतिंप्रीतश्चित्रकेतुंकुरूद्वह ४९ श्रीभगवानु
वाच यन्नारदांगिरोभ्यांतेव्याहृतंमेनुशासनं संसिद्धोऽसितयाराजन्विद्ययादर्शना
च्चमे ५० अहंवैसर्वभूतानिभूतात्माभूतभावनः ऽऽ सिद्धोऽसि ५० तद्बोधदार्ढ्यायस्वयमप्युप
दिशति अहमित्यादिना सर्वभूतान्यहमेवभूतानामात्माभोक्तापिऽप्यहमेवभोक्तृभोग्यात्मकंविश्वंमद्व्यतिरिक्तंनास्ती
त्यर्थः यतोहंभूतभावनः भूतानांप्रकाशकः कारणंचनतुशब्दब्रह्मप्रकाशकंपरंब्रह्मकारणंचप्रकाशकंचसत्यंते

॥ उभेममैवरूपेइत्याह ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६ भा०ष० ६० शब्दब्रह्मेति शाश्वतीशाश्वत्यौ ५१ आत्मतत्त्वमेवंपश्येत्याह लोकेभोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेनविततमनुगतमात्मानंलो
कंचात्मनिभोग्यत्वेनसंततंव्याप्तंतदुभयंचमयाकारणात्मनाव्याप्तंमयिचैवोभयंकृतंप्रकल्पितंस्मरेदितितृतीयेना
न्वयः पश्येदित्यध्याहारोवा ५२ ननुजाग्रदाद्यवस्थाभेदेनभोक्तृभोग्यात्मकंविश्वंस्फुटंप्रतीयमानंकथंकल्पितंस्यादि
त्याशंक्यस्वप्नगतजाग्रदादिदृष्टांतेनसंभावयन्नाहयथेतिद्वाभ्यां यथास्वप्नेसुप्तोविश्वंगिरिवनादिरूपंदेशांतरस्थमात्म
न्येवपश्यतिस्वप्नमध्येसुषुप्तिंस्वप्नंचपश्यतीत्यर्थः तथास्वप्नएवउत्थितः सन् आत्मानमेकदेशस्थंशयनदेशेस्थितंम

शब्दब्रह्मपरंब्रह्मममोभेशाश्वतीतनू ५१ लोकेविततमात्मानंलोकंचात्मनिसं
ततं उभयंचमयाव्याप्तंमयिचैवोभयंकृतं ५२ यथासुषुप्तः पुरुषोविश्वंपश्य
तिचात्मनि आत्मानमेकदेशस्थंमन्यतेस्वप्नउत्थितः ५३ एवंजागरणादीनि
जीवस्थानानिचात्मनः मायामात्राणिविज्ञायतद्द्रष्टारंपरंस्मरेत् ५४ ये
नप्रसुप्तः पुरुषः स्वापंवेदात्मनस्तदा सुखंचनिर्गुणंब्रह्मतमात्मानमवेहिमां ५५

न्यतेजाग्रदवस्थामनुभवति ५३ एवंप्रसिद्धान्यपिजागरादीनिजीवस्थानानिजीवोपाधेर्बुद्धेरवस्थाभूतानि आ
त्मनोमायामात्राणीत्येवंविज्ञायतेषांद्रष्टारंअतएवपरंतदवस्थारहितमात्मानंस्मरेत् ५४ ननुतेषांद्रष्टारमितिकथमु
च्यतेस्वापेचदृश्याभावेनद्रष्टृत्वाभावात् तत्राहयेनेति प्रसुप्तः पुरुषोजीवः येनरूपेणतदास्वापकालेआत्मनः स्वापं
निर्गुणमतींद्रियं सुखंचवेदतमात्मानंब्रह्ममामवेहि तदास्वापसुखयोरसंवेदनेसुखमहमस्वाप्समितिस्मृतेरसंभवात् ५५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुस्वापसाक्षिणाकथंदृष्टंकथंजाग्रदवस्थः स्मरेत् नत्वन्येनदृष्टमन्यः स्मरतीतितत्राह उभयंप्रस्वापंप्रतिवोधंचस्म
रतः अनुसंदधतः तयोःप्रस्वापप्रतिवोधयोःप्रकाशत्वेनयदन्वेतिताभ्यांव्यतिरिच्येतयदेकैकापायेऽप्यनपायात् त
ज्ज्ञानंपरंब्रह्मतदेवनतुभिन्नमित्यर्थः अतोवाल्येदृष्टस्ययौवनेस्मृतिवदवस्थांतरत्वेपिस्वापानंदयोःस्मरणंघटतइतिभा
वः तदेवंभूतंब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुषंगः ५६ विपक्षेदोषमाह यत्यदिएतन्मद्भावंमत्स्वरूपंब्रह्मविस्मृतंतदात्मनःस
काशात्भिन्नंभवति ततएतस्यपुंसः संसारोभवति संसारस्वरूपमाह देहाद्देहंजन्मानंतरंपुनर्जन्ममृतेरनंतरंमृतिश्चेति

उभयंस्मरतः पुंसःप्रस्वापप्रतिवोधयोः अन्वेतिव्यतिरिच्येततज्ज्ञानंब्रह्मतत्परं ५६
यदेतद्विस्मृतंपुंसोमद्भावंभिन्नमात्मनः ततःसंसारएतस्यदेहाद्देहोमृतेर्मृतिः ५७
लब्ध्वेहमानुषींयोनिंज्ञानविज्ञानसंभवां आत्मानंयोनवुध्येतनक्वचित्क्षेममा
प्नुयात् ५८ स्मृत्वेहायांपरिक्लेशंततःफलविपर्ययं अभयंचाप्यनीहायांसंकल्पाद्वि
रमेत्कविः ५९ सुखायदुःखमोक्षायकुर्वतादंपतीक्रियाः ततोनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुः।

५७ योन्यंतरेपिभोगादिसंपादनेशक्तंज्ञानार्थत्वेनैवयतितव्यमित्या ऽऽ खस्यचसुखस्यच ६० ॥
ह लब्ध्वेति ज्ञानंशास्त्रोक्तंविज्ञानमपरोक्षंतयोःसंभवोयस्यांतां ५८ वैराग्यार्थमाह ईहायांप्रवृत्तिमार्गे तत्र
ईहातः अनीहायांनिवृत्तिमार्गेतुअभयंमोक्षोभवतीतिचस्मृत्वाफलसंकल्पाद्विरमेत् पाठांतरेनोभयंपरिक्लेशःफ
लविपर्ययश्चनास्तीत्येवंस्मृत्वा ५९ एतद्विवृणोति सुखायेतित्रिभिः दुःखस्यानिवृत्तिः ६० ॥६॥ ६॥ ६॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९६

भा०ष० विज्ञाः उद्यमेप्रवीणाः वयमित्यभिमानवतांस्थानत्रयविलक्षणांतुरीयांबुध्वा ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैहि
६१ कामुष्मिकैर्विषयैः स्वेनतेजसाविवेकबलेन ६२ नचातः परः पुरुषार्थोऽस्तीत्याह एतावानिति योगैनैपुण्यंयस्याः
सावुद्धिर्येषां परस्यात्मनः एकंदर्शनमितियत्एतावानेव ६३ ६४ आश्वास्येति ६५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे

एवंविपर्ययंबुध्वानृणांविज्ञाभिमानिनां आत्मनश्चगतिंसूक्ष्मांस्थानत्रयविलक्ष
णां ६१ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेनतेजसा ज्ञानविज्ञानसंतृप्तोमद्भक्तः पुरुषो
भवेत् ६२ एतावानेवमनुजैर्योगनैपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थः सर्वात्मनाज्ञेयोयत्परात्मै
कदर्शनं ६३ त्वमेतच्छ्रद्धयाराजन्नप्रमत्तोवचोमम ज्ञानविज्ञानसंपन्नोधारयन्नाशु
सिध्यसि ६४ श्रीशुकउवाच आश्वास्यभगवानित्थंचित्रकेतुंजगद्गुरुः पश्यतस्तस्य
विश्वात्माततश्चांतर्दधेहरिः ६५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेषोडशोऽध्या
यः १६ श्रीशुकउवाच यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यैकृत्वादिशेनमः विद्याधरश्चित्रकेतु
श्चचारगगनेचरः १ सलक्षंवर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः ऽऽ षष्ठस्कंधेटीकायांषोडशोऽध्यायः

१६ ततः सप्तदशेऽमोघ महर्द्धिंप्राप्यखेचरन् विहस्यगिरिशंशापादुमायावृत्रतांगतः १ यतः यस्यां तस्यैदिशे
नमः नमनंकृत्वा १ सचित्रकेतुः विद्याधरः स्त्रीभिर्हरिंगाययन्रेमेइतिद्वयोरन्वयः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अव्याहतंबलमिंद्रियपाटवंचयस्य २ नानाविधाःसंकल्पैनैवसिद्धयोयासुनासु ३ अकस्मादद्भुतैश्वर्यगर्वात्प्रा
वीनकर्मतः आसुरीयोनिमापन्नोभवानीशापतःसतुतदाह एकदेत्यादिना ४ अंकीकृतांउत्संगेनैकीकृत्यदेवीबा
हुनाऽलिंग्यस्थितंउवाच जहासचतस्यांतिकेस्थितःसन् ५ धर्मवक्तावदतिशरीरिणांमध्येमुख्यश्चभार्यायामिथुनीभू

स्तूयमानोमहायोगीमुनिभिःसिद्धचारणैः २ कुलाचलेंद्रद्रोणीषुनानासंकल्पसि
द्धिषु रेमेविद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरं ३ एकदासविमानेनविष्णुदत्तेनभा
स्वता गिरिशंददृशेगच्छन्परीतंसिद्धचारणैः ४ आलिंग्यांकीकृतांदेवींबाहुनामु
निसंसदि उवाचदेव्याः शृण्वंत्याजहासोच्चैस्तदंतिके ५ चित्रकेतुरुवाच एषलो
कगुरुःसाक्षाद्धर्मवक्ताशरीरिणां आस्तेमुख्यःसभायांवैमिथुनीभूयभार्यया ६ ज
टाधरस्तीव्रतपाब्रह्मवादीसभापतिः अंकीकृत्यस्त्रियंचास्तेगतह्रीःप्राकृतोयथा ७
प्रायशःप्राकृताश्चापिस्त्रियंरहसिबिभ्रति अयंमहाव्रतधरोबिभर्त्तिसदसिस्त्रियं
८ भगवानपितच्छ्रुत्वाप्रहस्यागाधधीर्नृप तूष्णींबभूवसदसिसभ्याश्चतदनुव्रताः
९ श्रीशुकउवाच इत्यतद्वीर्यविदुषिब्रुवाणेबह्वशोभनं ॥यचास्ते ६ ७ ८ अगाधागंभीराधी
र्यस्यसः ९ नतस्यवीर्यप्रभावंविद्वान् अतद्वीर्यविद्वान्तस्मिन् निर्जितात्माभिमानिनेजितेंद्रियोहमित्यभिमान

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वतेइतिरुषाक्रोधेनाह १० विरुद्धंप्रकर्षेणकरोतीतिविप्रकृतं ११ अतिवर्त्तिनंशास्त्रमतिक्रम्यवर्त्तमानशीलंये
नोनिषेधंतिननिवारयंति १२ एषांब्रह्मादीनामनुध्येयंपदाब्जयुग्मंयस्यतं मंगलमंगलंपरमधर्ममूर्त्तिं सूरीन्यरि
भूयअज्ञान्कृत्वाजगद्गुरुंयःप्रशास्तिनतस्मात् १३ ननुहरिभक्तोयंनदंडार्हइतिचेत्तत्राह नायंसाधुभिःपरिसेवि

रुषाहदेवीधृष्टायनिर्जितात्माभिमानिने १० पार्वत्युवाच अयंकिमधुनालोके
शास्तादंडधरःप्रभुः अस्मद्विधानांदुष्टानांनिर्लज्जानांचविप्रकृत् ११ नवेदधर्मं
किलपद्मयोनिर्नब्रह्मपुत्राभृगुनारदाद्याः नवैकुमारःकपिलोमनुश्चयेनोनिषेधं
त्यतिवर्तिनंहरं १२ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मंजगद्गुरुंमंगलमंगलंस्वयं यःक्षत्र
बंधुःपरिभूयसूरीन्प्रशास्तिधृष्टस्तदयंहिदंड्यः १३ नायमर्हतिवैकुंठपादमूलोप
सर्पणं संभावितमतिस्तब्धःसाधुभिः पर्युपासितं १४ अतःपापीयसींयोनिमा
सुरींयाहिदुर्मते यथेहभूयोमहतांनकर्त्तापुत्रकिल्बिषं १५ श्रीशुकउवाच
एवंशप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्यसः प्रसादयामाससतींमूर्ध्नानम्रेणभारत १६

तंवैकुंठस्यपादमूलोपसर्पणमर्हति यतःसंभाविताअहमधिकइतिकृतामतिर्येन अतएवस्तब्धः अनम्रः १४
तदेवंत्वयंदंड्यत्वंनिश्चित्यतंप्रत्याह अतइति हेपुत्रययाभूयोमहतांकिल्बिषमपराधंनकर्त्तानकरिष्यतितथासु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूर्वदिष्टंप्राचीनकर्मप्राप्तमेवतत् १७ अयंचसंसारचक्रस्वभावएनचित्रमित्याह संसारचक्रइति १८ अतएवा
त्ममममचतवचनकोपिदोषइत्याहनैवेति १९ एवंतावत्सुखदुःखादिकमंगीकृत्योक्तं इदानींतदपिवस्तुतोना
स्तीत्याह गुणानांमायामयानांप्रवाहेसंसारे २० ननुमायागुणानांचेदयंप्रवाहस्तर्हि तेषांजडत्वाद्बंधमोक्षादि
अनुभवोनस्यात् तत्राह एकः परमेश्वरोमाययानिमित्तभूतयाभूतानिप्राणिनः सृजतिएषांबंधादिकंचसृजति

चित्रकेतुरुवाच प्रतिगृह्णामितेशापमात्मनोंऽजलिनांऽबिके देवैर्मर्त्याययत्प्रोक्तं
पूर्वदिष्टंहितस्यतत् १७ संसारचक्रएतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः भ्राम्यन्सुखंचदुः
खंचभुंक्तेसर्वत्रसर्वदा १८ नैवात्मानपरश्चापिकर्तास्यात्सुखदुःखयोः कर्तारंम
न्यतेप्राज्ञआत्मानंपरमेवच १९ गुणप्रवाहएतस्मिन्कःशापःकोन्वनुग्रहः कः
स्वर्गोनरकःकोवाकिंसुखंदुःखमेववा २० एकःसृजतिभूतानिभगवानात्ममा
यया एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कलः २१ नतस्यकश्चिद्दयितःप्रती
पोनज्ञातिर्बंधुर्नपरोनचस्वः समस्यसर्वत्रनिरंजनस्यसुखेनरागःकुतएवरोषः २२

निष्कलःस्वयंबंधादिशून्यः २१ नन्वेवंभूतविषमसृष्टौतस्यकिंकारणंप्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्य
यद्यपिप्रियादयोनसंतितथापितत्कर्मवशात्सर्वंघटतइत्याह नतस्येतिद्वाभ्यां प्रतीपःअप्रियः नज्ञातिर्बंधु
रित्यर्थः तत्रहेतुः सर्वत्रसमस्यतत्कुतः निरंजनस्यनिःसंगस्यअतएवतन्निमित्तेसुखेरागोनास्तिरागानुबंधोरो

भा॰ टी॰ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७

भा॰ ष॰ यद्यप्येवं तथापितस्यशक्त्यामाययायोविसर्गः पुण्यपापादिलक्षणंकर्मएषांशरीरिणांसुखाद्यर्थमवकल्पतेसमर्थो
६३ भवति यथोक्तंगीतासु भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितइति २३ अथतस्मात् हेभामिनिहेकोपनेत्वांकेवलंप्र
सादयामि नतुशापमोक्षायतर्हिकिंप्रसादनेनाऽतआहममोक्तंउक्तिंसाध्वपिअसाधुवन्मन्यसेतनत्वयाक्षम्यतां २४

तथापितच्छक्तिर्विसर्गएषांसुखायदुःखायहिताहितायबंधायमोक्षायचमृत्युज
न्मनोः शरीरिणांसंसृतयेऽवकल्पते २३ अथप्रसादयेनत्वांशापमोक्षायभामिनि
यन्मन्यसेह्यसाधूक्तंममतत्क्षम्यतांसति २४ श्रीशुकउवाच इतिप्रसाद्यगिरिशौ
चित्रकेतुररिंदम जगामस्वविमानेनपश्यतोःस्मयतोस्तयोः २५ ततस्तुभगवान्रु
द्रोरुद्राणीमिदमब्रवीत् देवर्षिदैत्यसिद्धानांपार्षदानांचशृण्वतां २६ रुद्रउवाच
दृष्टवत्यसिसुश्रोणिहरेरद्भुतकर्मणः माहात्म्यंभृत्यभृत्यानांनिःस्पृहाणांमहात्मनां
२७ नारायणपराःसर्वेनकुतश्चनबिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थदर्शिनः २८
देहिनांदेहसंयोगात् द्वंद्वानीश्वरलीलया सुखंदुःखंमृतिर्जन्मशापोनुग्रहएवच २९
गिरिशौभवानीशंकरौप्रसाद्यस्मयतोर्विस्मयंकुर्वतोःसतोः २५ २६ २७ स्वर्गादावेवतुल्योर्थःप्रयोजनमितिद्रष्टुंशी
लंयेषांतेतथा २८ तत्रनदुक्तमेवहेतुमाह द्वाभ्यांदेहिनांसुखदुःखमित्यादिद्वंद्वानीश्वरस्यलीलयामाययाभवंति २९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेषुचगुणदोषविकल्पइत्येवेत्यन्वयः इष्टानिष्टभेदइवयः स्फुरतिसआत्मन्यर्थभेदः सुखादिभेदः पुंसः स्वेनय
या अविवेकक्लृप्तोभवति स्रजिवत् सर्पमालादिभिर्यथानर्थ वद्धृतइत्यर्थः स्रग्वदितिवक्तव्येस्रजिवदित्यार्षपाठां
तरेसुगमं ३० अतोभागवतानांनिस्पृहत्वमुचितमेवेत्याहा वासुदेवइति ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यंचवलंयेषांतेषांव्यपाश्र

अविवेककृतः पुंसोह्यर्थभेदइवात्मनि गुणदोषविकल्पश्चभिदेवस्रजिवत्कृतः ३०
वासुदेवेभगवतिभक्तिमुद्वहतांनृणां ज्ञानवैराग्यवीर्याणांनेहकश्चिद्व्यपाश्रयः ३१
नाहंविरिंचोनकुमारनारदौनब्रह्मपुत्रामुनयः सुरेशाः विदामयस्येहितमंशकांशकान
तत्स्वरूपंपृथगीशमानिनः ३२ नह्यस्यास्तिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वपरोपिवा आत्म
त्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिः ॥ ३३ ॥ तस्यचायंमहाभागश्चित्रकेतुः प्रियो
नुगः सर्वत्रसमदृक्शांतोह्यहंचैवाच्युतप्रियः ३४ तस्मान्नविस्मयः कार्यः पुरुषेषुम
हात्मसु महापुरुषभक्तेषुशांतेषुसमदर्शिषु ३५ श्रीशुकउवाच ॥ ऽऽ यः विशिष्टवुध्यास्त्रा

श्रयणीयोर्थोनास्ति ३१ अस्यचहरिदासत्वेनतत्स्वभावत्वान्नैतच्चित्रमितिवक्तुंहरेर्माहात्म्यमाह नाहमितिद्वा
भ्यां ईहितमभिप्रायंलीलांवायदावयंनविद्मस्तदातस्यस्वरूपमंशकांशकाअपिसंतः पृथगीशमानिनोनविदुरेव
३२ अतएवहरिरपिसर्वेषांभूतानांप्रियः ३३ अहंचैवाच्युतस्यप्रियः तस्मान्ममास्मिन्क्रोधोनाभूदितिभावः ३४।३५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०ष० ३६ प्रतिशापं दातुमलंतमः समर्थतमोपि ३७ ३८ असुरजातेः असुरभावेनोत्पन्ने भगवतिमनेश्च ३९ ४० एतदे
६७ तं ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ आदित्यानांचतुर्थस्यत्वष्टुर्वंशप्रसंगतः प्रो
क्तमिंद्रकृतेविश्वरूपवृत्रवधादिकं १ आदितेः पंचमादीनांपुत्राणामन्वयोक्तिभिः अष्टादशेदितेर्गर्भेशक्रेणमरुतां

इतिश्रुत्वाभगवतः शिवस्योमाऽभिभाषितं बभूवशांतधीराजन्देवीविगतविस्मया ३६
इतिभागवतोदेव्याः प्रतिशप्तुमलंतमः मूर्ध्नासजगृहेशापमेतावत्साधुलक्षणं ३७ ज
ज्ञेत्वष्टुर्दक्षिणाग्नौदानवींयोनिमाश्रितः वृत्रइत्यभिविख्यातोज्ञानविज्ञानसंयुतः ३८
एततेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि वृत्रस्यासुरजातेश्चकारणंभगवन्मतेः ३९ इति
हासमिमंपुण्यंचित्रकेतोर्महात्मनः माहात्म्यंविष्णुभक्तानांश्रुत्वाबंधाद्विमुच्यते ४० य
एतत्प्रातरुत्थायश्रद्धयावाग्यतः पठेत् इतिहासंहरिंस्मृत्वासयातिपरमांगतिं ४१ इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीशुकदेवउवाच पृश्नि
स्तुपत्नीसवितुःसावित्रीव्याहृतिंत्रयीं अग्निहोत्रंपशुंसोमंचातुर्मास्यंमहामखान् १

भिदा २ त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्यसप्रसंगंयथाक्रमंआदित्यानामथान्येषांवंशानाहमुनीश्वरः ३ दक्षकन्यान्वयानुकथने
आदित्याः द्वादशपुत्राः प्रोक्ताः विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसविताभगः धाताविधातावरुणोमित्रः शक्रउरुक्रमइति न
त्रअष्टाध्यायांनरमारभ्यविश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानैस्त्वष्टुर्वंशमनुवर्ण्यइदानींसवितुर्वंशमाहपृश्निस्त्विति सावित्री

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२ धातुर्भार्याकुहूः सायंपुत्रंप्रासूत एवंसिनीवालीदर्शमित्यनुक्रमात् समनंतरोविधाताक्रियायांभार्यायांपुरी
ष्यानग्नीन्संचचितो न्पुरीष्यासोग्नयइति पंचवाएतेग्नयोयच्चितयइतिचश्रुतेः ३ चर्षणीचवरुणस्यभार्यासीत्
पूर्वंब्रह्मणः पुत्रोभृगुर्यस्यांपुनर्जातः वाल्मीकिर्वरुणस्यैवपुत्रोभवत् एतौचवरुणस्यासाधारणौपुत्रौ ४ तथागस्त्य

सिद्धिर्भगस्यभार्यांऽगमहिमानंविभुंप्रभुं आशिषंचवरारोहांकन्यांप्रासूतसुव्रताम् २
धातुःकुहूःसिनीवालीराकाचानुमतिस्तथा सायंदर्शमथप्रातःपूर्णमासमनुक्रमात्
अग्नीन्पुरीष्यानाधत्तक्रियायांसमनंतरः ३ चर्षणीवरुणस्यासीद्यस्यांजातोभृगुःपुनः
वाल्मीकिश्चमहायोगीवल्मिकादभवत्किल ४ अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चमित्रावरुणयोर्।
ऋषी रेतःसिषिचतुःकुंभेउर्वश्याःसन्निधौद्रुतं ५ रेवत्यांमित्रउत्सर्गमरिष्टंपिप्पलं
व्यधात् पौलोम्यामिंद्रआधत्तत्रीन्पुत्रानितिनःश्रुतं ६ जयंतमृषभंतातन्तृतीयंमीढु
षंप्रभुः उरुक्रमस्यदेवस्यमायावामनरूपिणः ७ कीर्तौपत्न्यांबृहत्श्लोकस्तस्यासन्सौ
भगादयः तत्कर्मगुणवीर्याणिकश्यपस्यमहात्मनः पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यांयथैवावततार

ोदयोमित्रस्यासाधारणाः तयोरेवसाधारणौद्वौपुत्रौचाह अगस्त्यश्चवसिष्ठश्चऋषीमित्रावरुणयोःऽऽ रेह ६
स्वत्वोयतः उभावपिकुंभेरेतःसिषिचतुःसत्रेहजातावितिताननमोभिःकुंभेरेतः सिषिचतुःसमानमितिश्रुतेःद्रुतंस्कन्नं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ ६ पश्चात् अष्टमस्कंधे अथेतिकस्यपस्यादितेः पुत्राणांद्वादशादित्यानांसंततिमुक्त्वाऽदितेः पुत्रान्कथयामीत्य
६ १ र्थः १ हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेतिप्रथमंद्वावेवतौप्रकीर्तितौतृतीयस्कंधे १० ११ विप्रचित्तोदानवाद्भर्तुः सका

अथकश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामिते यत्रभागवतः श्रीमान्प्रह्लादोवलिरेवच १
दितेर्द्वावेवदायादौदैत्यदानववंदितौ हिरण्यकशिपुर्नामहिरण्याक्षश्चकीर्तितौ १०
हिरण्यकशिपोर्भार्याकयाधुर्नामदानवी जंभस्यतनयादत्तासुषुवेचतुरः सुतान् ११
संह्लादंप्रागनुह्लादंह्लादंप्रह्लादमेवच तत्स्वसासिंहिकानामराहुंविप्रचितोऽग्रहीत् १२
शिरोऽहरघस्यहरिश्चक्रेणपिवतोऽमृतं संह्लादस्यकृतिर्भार्याऽसूतपंचजनंततः १३
ह्लादस्यधमनिर्भार्याऽसूतवातापिमिल्वलं योऽगस्त्यायत्वतिथयेपेचेवातापिमिल्वले
१४ अनुह्लादस्यसूर्म्यायांवाष्कलोमहिषस्तथा विरोचनस्तुप्राह्लादिर्देव्यास्तस्याऽनव
वलिः १५ वाणज्येष्ठंपुत्रशतमशनायांततोऽभवत् तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादे
वाभिधास्यते १६ वाणआराध्यगिरिशंलेभेतद्गणमुख्यतां यत्पार्श्वेभगवानास्तेह्यद्यापि

राहुंपुत्रमग्रहीत् १२ ततः संह्लादादसूत १३ योमेषरूपंवातापिंपेचेतमिल्वलं यं ऽऽ पिपुरपालकः १७
पेचेतंचवातापिंचास्तेत्यन्वयः १४ १५ ततोवलेः सकाशादभवत् तस्यवलेरनुभावः सुश्लोक्यः गुणकीर्त्यर्हः यद्वा

सात्मतांसमानरूपतां १८ सात्म्यंदेवत्वंप्रापिताः १९ २० आद्दतंसादरंअल्पंमिताक्षरंअर्थवत्बह्वर्थयुक्तं ॥
सत्रमयनंआश्रयोयस्यहेसत्रायणशौनक २१ पार्ष्णिग्राहेणपृष्ठतःसहायेन २२ आवद्हंतारमिंद्रंमारयित्वासुखिनी
स्यामितिविचिंतयामाससादितिःउल्बणंक्रूरं अक्लिन्नहृदयंकठिनचित्तं २३ ननुराजास्वदेहरक्षार्थमन्येषांघातंकरोत्ये

मरुतश्चदितेःपुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः तआसन्नप्रजाःसर्वेनीताइंद्रेणसात्म
तां १८ राजोवाच कथंतआसुरंभावमपोह्यौत्पत्तिकंगुरो इंद्रेणप्रापिताःसात्म्यं
किंतत्साधुकृतंहितैः १९ इमेश्रद्दधतेब्रह्मन्नृषयोहिमयासह परिज्ञानायभगवं
स्तन्नोव्याख्यातुमर्हसि २० सूतउवाच तद्विष्णुरातस्यसबादरायणिर्वचोनिशम्या
दृतमल्पमर्थवत् सभाजयन्संनिभृतेनचेतसाजगादसत्रायणसर्वदर्शनः २१ श्रु
कउवाच हतपुत्रादितिःशक्रपार्ष्णिग्राहेणविष्णुनामन्युनाशोकदीप्तेनज्वलंती
पर्यचिंतयत् २२ कदानुभ्रातृहंतारमिंद्रियाराममुल्बणं अक्लिन्नहृदयंपापंघात
यित्वाशयेसुखं २३ कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशाभिहितस्यच ॥ चकिमत्रचित्रंतत्राह

हेमीति ईशःप्रभुरित्यभिहितस्यापियस्यपूर्वैषांराज्ञांदेहस्यमरणानंतरंद्वित्रिदिनावस्थितस्यकृमयइति
श्वादिभिर्भक्षितस्यतुविट्इतिदग्धस्यभस्मेतिसंज्ञाआसीत् तन्निमित्तंतस्यदेहस्यार्थेयोभूतेभ्योद्रुह्यतिसः ॥ ६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा·प· किंस्वार्थंवेदनवेदैव तत्रहेतुः यतोभूतद्रोहान्निरयोभवति २४ इदंदेहादिकंध्रुवंनित्यंआशासानस्यम
६६ न्यमानस्यअनऊनद्धंउच्छृंखलंचेतोयस्यतस्येंद्रस्ययोमदस्तस्यशोषकः पुत्रोमेयेनहेतुनाभूयात्तुभवेत् २५ भ
र्तुः प्रियाचरणमेवेतिभावेनसाभर्तुः प्रियमसकृदाचचार २६ २७ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन्बाढंतवमनोरथंपूर

भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थेकिंवेदनिरयोयतः २४ आशासानस्यतस्येदंध्रुवमुन्नद्धचे
तसः मदशोषकइंद्रस्यभूयाद्येनसुतोहिमे २५ इतिभावेनसाभर्तुराचचाराऽसकृ
त्प्रियं शुश्रूषयाऽनुरागेणप्रश्रयेणदमेनच २६ भक्त्यापरमयाराजन्मनोज्ञैर्वल्गु
भाषितैः मनोजग्राहभावज्ञासुस्मितापांगवीक्षणैः २७ एवंस्त्रियाजडीभूतोविद्वा
नपिविदग्धया वाढमित्याहविवशोनतच्चित्रंहियोषिति २८ विलोक्यैकांतभूता
निभूतान्यादौप्रजापतिः स्त्रियंचक्रेस्वदेहार्द्धंययापुंसांमतिर्हृता २९ एवंशुश्रूषित
स्तातभगवान्कश्यपः स्त्रिया प्रहस्यपरमप्रीतोदितिमाहाभिनंद्यच ३० कश्यप
उवाच वरंवरयवामोरुप्रीतस्तेऽहमनिंदिते स्त्रियाभर्तरिसुप्रीतेकः कामइहचागमः

यिष्यामि इतियदाहतन्नचित्रं २८ तत्रहेतुमाह विलोक्येति एकांतभूतानिनिःसंगानिमैथुनेनसृष्टि
वृध्यर्थंस्वदेहार्धमेवस्त्रियंचक्रे २९ एवंस्त्रियाशुश्रूषितःसन् ३० इहचकारात्परत्रचआगमःअप्राप्यः ३१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुपरमेश्वरेसुप्रीतेसर्वकामप्राप्तिरितिप्रसिद्धंतत्राह पतिरेवेति ननुमनसिस्थितः श्रीवासुदेवएवलक्ष्मीपतिः परंदेवतमितिप्रसिद्धंसत्यं सएवस्वाधिकारेणरूपभेदैः पूज्यतइत्याह मानसइतिसार्द्धेन ३२ देवतालिंगैर्मूर्त्तिभिरु

पतिरेवहिनारीणांदैवतंपरमंस्मृतं मानसःसर्वभूतानांवासुदेवःश्रियःपतिः ३२
सएवदेवतालिंगैर्नामरूपविकल्पितैः इज्यतेभगवान्पुंभिःस्त्रीभिश्चपतिरूपधृ
क् ३३ तस्मात्पतिव्रतानार्यःश्रेयस्कामाःसुमध्यमे यजंतेऽनन्यभावेनपतिमात्मान
मीश्वरं ३४ सोऽहंत्वयार्चितोभद्रेईदृग्भावेनभक्तितः तत्तेसंपादयेकाममसतीनांसु
दुर्लभं ३५ दितिरुवाच वरदोयदिमेब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणंवृणे अमृत्युंमृतपुत्राहंयेन
मेघातितौसुतौ ३६ निशम्यतद्वचोविप्रोविमनाःपर्यतप्यत अहोअधर्मःसुमहानद्यमे
समुपस्थितः ३७ अहोअर्थेंद्रियारामोयोषिन्मय्येहमायया गृहीतचेताःकृपणः
पतिष्येनरकेध्रुवं ३८ कोऽतिक्रमोऽनुवर्तंत्याःस्वभावमिहयोषितः धिग्मांवताबुधं
स्वार्थेयदहंत्वजितेंद्रियः ३९ शरत्पद्मोत्सवंवक्त्रंवचश्चश्रवणामृतं ॥ ऽऽपलक्षितःतान्ये

वाह नामइंद्रादिरूपंवत्रहस्तत्वादिताभ्यांविविधंकल्पितैः ३३ ३४ ३५ इंद्रहणंइंद्रहंतारं अमृत्युंमृतुशून्यं येनइंद्रेणविष्णुनासहायेनघातितौ ३६ ३७ ३८ स्वभावमनुवर्तमानायायोषितःकोऽतिक्रमोपराधः ३९ स्वभावे

१०
भा.ष.
६७

शरत्पद्मोत्सवं वो। तस्य वो विकाशो यस्मिन् श्रवणे श्रुतीतयोरमृतं क्षुरधारोपमं चित्तं ४० स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामन
यात्मवत्प्रियत्वेन प्रतीयमानानां॥ ४१ तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति अयं भावः वैष्णवं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनै
वास्याः शुद्धचित्तायाः इंद्रं प्रति क्रोधो निवर्त्स्यते पुत्रस्त्वमर्त्यो भविष्यति दीर्घकालत्वे च व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्ये
संतीन्द्रस्य वधोपि न भविष्यतीति ४२ ४३ हे भद्रे अंजसा यथावद्यदि धारयिष्यसि तर्हि इंद्रहा भविष्यति वैगुण्ये

हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितं ४० नहि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामंजसा स्वाशिषा
त्मनां पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नंत्यर्थे घातयंति च ४१ प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवे
त् वधं नार्हति चेंद्रोपि तत्रेदमुपकल्पते ४२ इति संचिंत्य भगवान्मारीचः कुरुनंदन
उवाच किंचित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ४३ कश्यप उवाच पुत्रस्ते भविता भद्रे इंद्र
हा देवबांधवः संवत्सरं व्रतमिदं यद्यंजो धारयिष्यसि ४४ दितिरुवाच धारयिष्ये व्र
तं ब्रह्मन् ब्रूहि कार्याणि यानि मे यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नंति यान्युत ४५ कश्य
प उवाच नहिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् न छिंद्यान्नखलोमानि न स्पृशे-

तु देवबांधवो भविष्यति वैष्णवत्वाद्व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्येपि सति सर्वथा वैफल्याभावात् ४४ यदमंगलं ४६
४४ कार्याण्यावश्यकानि व्रतं यानि न घ्नंति आवश्यकानि न च निषिद्धानि किंत्वभ्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्य
पि ब्रूहि ४५ तत्रैकत्रिंशन्निषेधानाह नहिंस्यादिति पंचभिः न शपेन्नाक्रोशेत् यदमंगलं कपालास्थ्यादिकं त

राम ६७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाप्सुप्रविश्यस्नायात् पूर्वविधृतांस्रजंपुनर्नधारयेत् ४७ भोजनेपंचनिषेधानाह नोच्छिष्टमितिचंडिका
न्नंभद्रकाल्यैनिवेदितंपिपीलिकादिदूषितंवा अंजलिनात्वपोनपिबेत् ४८ गृहाद्बहिर्निर्गमेसप्तनिषेधाना

नाप्सुस्नायान्नकुप्येतनसंभाषेतदुर्जनैः नवसीतानाधौतवासःस्रजंचविधृतांक्वचित्॥
४७ नोच्छिष्टंचंडिकान्नंचसामिषंवृषलाहृतं भुंजीतोदक्यया दृष्टंपिबेदंजलि
नात्वपः ४८ नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिलासंध्यायांमुक्तमूर्द्धजा अनर्चिताऽसंयतवा
गसंवीताबहिश्चरेत् ४९ नाधौतपादाप्रयतानार्द्रपान्नोदक्कुशिराः शयीतनाप
राङ्नान्यैर्ननग्नानचसंध्ययोः ५० धौतवासाःशुचिर्नित्यंसर्वमंगलसंयुता पूजयेत्प्रा
तराशात्प्राग्गोविप्रान्श्रियमच्युतं ५१ स्त्रियोवीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गंधबलिमंडनैः पतिं
चार्च्योपतिष्ठेतध्यायेत्कोष्ठगतंचतं ५२ सांवत्सरंपुंसवनंव्रतमेतदविप्लुतं धारयिष्यसि।
चेत्तुभ्यंशक्रहाभविता सुतः ५३ बाढमित्यभ्युपेत्याथदितीराजन्महामनाः काश्यपंग
र्भमाधत्तव्रतंचांजोदधारसा ५४॥ ॐहनोच्छिष्टेति अनर्चितामंडनहीना असंवीता अप्रावृता

४९ शयनेऽष्टौनिषेधानाह नाधौतपादेति नापराक्पश्चिमशिराः ५० कार्याण्याह धौतवासाइति द्वाभ्यां
प्रातराशात्प्रथमभोजनात् ५१ वीरवतीः जीवद्भर्तृकाः आर्च्यसंपूज्यकोष्ठगतंकुक्ष्यंतरगतं ५२ पुंसवनेपुत्रो
त्पतिकरंतुभ्यंतव ५३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०ष ५५ ५६ हरिरिंद्रोव्रतस्यच्छिद्रंप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः जिह्मः कुटिलः साधुवेषः मृगहा लुब्धकोयथामृगवंच
६८ नायमृगवेषोभवतितद्वत् ५७ केनमेशिवंस्यादितिचिंतांप्राप्तः ५८ अस्पृष्टवारिश्चासावधौतांघ्रिश्च ५९

मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्रआज्ञायमानद शुश्रूषणेनाश्रमस्थांदितिंपर्यचरत्कविः ५५
नित्यंवनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् पत्रांकुरमृदोपश्चकालेकालउपाहरत्
५६ एवंतस्याव्रतस्थायाव्रतच्छिद्रंहरिर्नृप प्रेप्सुःपर्यचरन्जिह्मोमृगहेवमृगाकृ
तिः ५७ नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रंतत्परोथमहीपते चिंतांतीव्रांगतःशक्रः केनमेस्या
च्छिवंत्विह ५८ एकदासातुसंध्यायामुच्छिष्टाव्रतकर्शिता अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः
सुष्वापविधिमोहिता ५९ लब्ध्वातदंतरंशक्रोनिद्रापहृतचेतसः दितेःप्रविष्टउ
दरंयोगेशोयोगमायया ६० चकर्तसप्तधागर्भंवज्रेणकनकप्रभं रुदंतंसप्तधैकैकं
मारोदीरितितान्पुनः ६१ तेतमूचुःपीड्यमानाःसर्वेप्रांजलयोनृप नोजिघांससि
किंइंद्रभ्रातरोमरुतस्तव ६२ माभैष्टभ्रातरोमह्यंयूयमित्याहकौशिकः अनन्यभा
वान्पार्षदानात्मनोमरुतांगणान् ६३ ऽऽ निद्रयाऽपहृतंचेतोयस्याः ६० मारोदीरित्युपला
लयन्निवतान्पुनःसप्तधाचकर्त्तेचिच्छेद ६१ ६२ कौशिकः इंद्रः गणान्सप्तसप्तगणावैमरुतइतिश्रुतेः ६३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सकृदिति ६५ सजूः सह ६६ ६७ ६८ ६९ दित्यानिष्कपटमुक्तेसतिइंद्रोपिनिष्कपटमेवाह अंवेति लब्ध

नममारदितेगर्भः श्रीनिवासानुकंपया वहुधाकुलिशक्षुण्णोद्रौण्यस्त्रेणयथाभ
वान् ६४ सकृदिष्ट्वादिपुरुषंपुरुषोयातिसाम्यतां संवत्सरंकिंचिदूनंदित्यायद्धरि
रर्चितः ६५ सजूरिंद्रेणपंचाशद्देवास्तेमरुतोभवन् व्यपोह्यमातृदोषंतेहरिणासो
मपाः कृताः ६६ दितिरुत्थायददृशेकुमारानननलप्रभान् इंद्रेणसहितान्देवीपर्यतु
ष्यदनिंदिता ६७ अथेंद्रमाहताताहमादित्यानांभयावहं अपत्यमिच्छंत्यचरंव्रत
मेतत्सुदुष्करं ६८ एकःसंकल्पितःपुत्रःसप्तसप्ताभवन्कथं यदितेविदितंपुत्रसत्यं
कथयमामृषा ६९ इंद्रउवाच अंवतेऽहंव्यवसितमुपधार्यागतोंतिकं लब्ध्वांतरोऽ
च्छिदंगर्भमर्थवुद्धिर्नधर्मवित् ७० कृतोमेसप्तधागर्भआसन्सप्तकुमारकाः तेपि
चैकैकशोवृक्णाःसप्तधानापिमम्रिरे ७१ ततस्तत्परमाश्चर्यंवीक्ष्याध्यवसितंमया
महापुरुषपूजायाःसिद्धिःकाप्यानुषंगिणी ७२ आराधनंभगवतईहमानानिराशि
षः येतुनेच्छंत्यपिपरंतेस्वार्थकुशलाः स्मृताः ७३ ऽऽ मंतरंयेन अर्थेएववुद्धिर्यस्य ७०।७१

॥ ७२ अपिपरंमोक्षमपि ७३ ॥ ७३ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ष॰ गुणस्पर्शं विषयभोगं बुधः कोवृणीते यद्यस्मान्नरकेपिविषयभोगः स्यात् ७४ महीयसि इहमहत्तमेमज्जनः सन्तु।
६१ त्यितः ७५ ७६ एवमिति ७७ इतिश्रीभागवतेषष्ठस्कंधेटीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ऊनविंशेचयत्प्रोक्तं
कश्यपेनदितेर्व्रतं तदेवविवृतंलोकेहितायहरितोषणं १ व्रतमिति तस्यप्रकारमितिशेषः १ मार्गशिरेमासेशु

आराध्यात्मप्रदंदेवंस्वात्मानंजगदीश्वरं कोवृणीतेगुणस्पर्शंबुधः स्यान्नरकेपियत्
७४ तदिदंममदौर्जन्यंबालिशस्यमहीयसि क्षंतुमर्हसिमातस्त्वंदिष्ट्यागर्भोमृतो॥
त्थितः ७५ श्रीशुकउवाच इंद्रस्तयाऽभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेनतुष्टया मरुद्भिः सहतां
नत्वाजगामत्रिदिवंप्रभुः ७६ एवंतेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि मंगलंमरुतां
जन्मकिंभूयः कथयामिते ७७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेऽष्टादशोध्या
यः १८ राजोवाच व्रतंपुंसवनंब्रह्मन्भवतायदुदीरितं तस्यवेदितुमिच्छामियेन
विष्णुःप्रसीदति १ शुकउवाच शुक्लेमार्गशिरेपक्षेयोषिद्भर्तुरनुज्ञया आरभेत
व्रतमिदंसार्वकामिकमादितः २ निशम्यमरुतांजन्मब्राह्मणाननुमंत्र्यच स्नात्वा
शुक्लदतीशुक्लेवसीतालंकृतांऽबरेपूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवंतंश्रियासह ३॥

क्लेपक्षे आदितः प्रतिपदि २ अनुमंत्र्यपृष्ट्वा शुक्लादंतायस्याः साशुक्लदती धौतदंता अलंकृतासतीपूजयेत् ३

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आदौतावन्नमस्कारमंत्रानाहत्रिभिः तेतुभ्यंअलंपर्याप्तमेवसर्वेनकिंचिदन्यैः कृत्यमस्तिअतः केवलंतेतुभ्यंनमो ॥०७१॥
स्तुपर्याप्तौहेतवः निरपेक्षायहेपूर्णकाम महाविभूतिपतयेश्रीलक्ष्मीपतये सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्यायस्मिन्तस्मै

अलंतेनिरपेक्षायपूर्णकामनमोऽस्तुते महाविभूतिपतयेनमः सकलसिद्धये ४ य
यात्वंकृपयाभक्त्यातेजसामहिनौजसाजुष्टईशगुणैः सर्वैस्ततोऽसिभगवान्प्रभुः ५
विष्णुपत्निमहामायेमहापुरुषलक्षणे प्रीयेतांमेमहाभागेलोकमातर्नमोऽस्तुते ६
ओंनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसहमहाविभूतिभिर्ब
लिमुपहराणीति अनेनाहरणीमंत्रेणविष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउप
वीतविभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्चसमाहिताउपाहरेत् हविःशेषंतु
जुहुयादनलेद्वादशाहुतीः ७ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायमहाविभूतिपतयेस्वाहे
ति ८ श्रियंविष्णुंचवरदावाशिषांप्रभवावुभौ भक्त्यासंपूजयेन्नित्यंयदीच्छेत्सर्वसंप
दः ९ प्रणमेद्दंडवद्भूमौभक्तिप्रह्वेणचेतसा दशवारंजपेन्मंत्रंततःस्तोत्रमुदीरयेत् १०

४ भोईशयथायथावत्त्वंकृपादिभिर्जुष्टः अन्यैश्चसत्यसंकल्पत्वादिभिः सर्वैर्गुणैस्ततस्तस्मात् ५ महापुरुषस्यपरमे
श्वरस्यवलक्षणानिनिरपेक्षत्वादीनियस्यास्तस्याः संबोधनं ६ पूजामंत्रमाह ओंनमइतिह विःशेषमुपहारावशिष्टं ७ होम

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११ इज्यायज्ञाभिनिवर्त्तकः पुरुषव्यापारोभावनाख्यः क्रियालौकिकी १२ प्रत्ययोनामरूपयोः प्रकाशःकश्चपा
 श्रयः तयोराधारः १३ १४ १५ १६ महापुरुषचेतसाईश्वरबुध्याउपनमेत भजेत पतिश्चस्वयंप्रेमशीलः सन्पत्न्याः

युवांतु विश्वस्यविभूजगतः कारणंपरं इयंहिप्रकृतिः सूक्ष्मामायाशक्तिर्दुरत्यया ११
तस्याअधीश्वरः साक्षात्त्वमेवपुरुषः परः त्वंसर्वयज्ञइज्येयंक्रियेयंफलभुग्भवान्
१२ गुणव्यक्तिरियंदेवीव्यंजकोगुणभुग्भवान् त्वंहिसर्वशरीर्यात्माश्रीः शरीरेंद्रियाश
या नामरूपेभगवतिप्रत्ययस्त्वमपाश्रयः १३ यथायुवांत्रिलोकस्यवरदौपरमेष्ठिनौ
तथामेउत्तमश्लोकसंतुसत्यामहाशिषः १४ इत्यभिष्टूयवरदंश्रीनिवासंश्रियासह त
न्निःसार्योपहरणंदत्वाचमनमर्चयेत् १५ ततः स्तुवीतस्तोत्रेणभक्तिप्रह्वेणचेतसा य
ज्ञोच्छिष्टमवघ्रायपुनरभ्यर्चयेद्धरिं १६ पतिंचपरयाभक्त्यामहापुरुषचेतसा प्रियै
स्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयंपतिः विभृयात्सर्वकर्माणिपत्न्याउच्चावचानिच १७
कृतमेकतरेणापिदंपत्योरुभयोरपि पत्न्यांकुर्यादनर्हायांपतिरेतत्समाहितः १८
विष्णोर्व्रतमिदंविभ्रन्नविहन्यात्कथंचन विप्रान्स्त्रियोवीरवतीःस्रग्गंधबलिमंडनैः
अर्चेदहरहर्भक्त्यादेवंनियममास्थितः १९ उद्वास्यदेवंस्वेधाम्नितन्निवेदितमग्रतः अद्या
दात्मविशुद्ध्यर्थंसर्वकामर्द्धयेतथा २० ॥ कर्माणिविभृयात् तदनुकूलोभवेदित्यर्थः १७ यतः दं

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वादशमासानित्युक्तेकदाचित्तन्मध्येमलमासेसतितेनसहद्वादशसंख्यायांसत्यांशुद्धस्यैकस्यत्यागः
स्यात् हायनमित्युक्तेतन्मध्यप तितस्तस्यापिप्रसंगः स्यात् तदुभयेवारयितुमुभयमुक्तं उपचरेत्तुय

एतेनपूजाविधिनामासान्द्वादशहायनं नीत्वाऽथोपचरेत्साध्वीकार्ति
केचरमेहनि २१ श्वोभूतेऽपउपस्पृश्यकृष्णमभ्यर्च्यपूर्ववत् पयः श्रृतेन
जुहुयाच्चरुणासहसर्पिषा पाकयज्ञ विधानेनद्वादशैवाहुतीः पतिः २२
आशिषः शिरसादायद्विजैः प्रीतैः समीरिताः प्रणम्यशिरसाभक्त्याभुंजीतत
दनुज्ञया २३ आचार्यमग्रतः कृत्वावाग्यतः सहबंधुभिः दद्यात्पत्न्यैचरोः
॥ शेषंसुप्रजस्त्वंसुसौभगं २४ ॥ ६ ॥

वसेत् २१ श्वोभूतेप्रभातेसति पयसि श्रृतेनपक्केनपाकयज्ञविधानेनपार्वणस्थालीपाकविधानेन २२
॥ २३ ॥ वाग्यतः सन्शेषंसुप्रजास्त्वंसत्पुत्रत्वमित्यर्थः २४ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतदिति २५ अवीराविधवाधनेश्वरीसत्यपियासुदुर्भगासासुभगाभवति २६ यक्ष्मामया

एतच्चरित्वाविधिवद्व्रतंविभोरभीप्सितार्थंलभतेपुमानिह स्त्रीत्वेनदास्या
यलभेतसौभगंश्रियंप्रजांजीवपतिंयशोग्रहं २५ कन्याचविंदेतसमग्रलक्ष
णंवरंत्ववीराहतकिल्बिषागतिं मृतप्रजाजीवसुताधनेश्वरीसुदुर्भगासुभ
गारूपमग्र्यम् २६ विंदेद्विरूपाविरुजाविमुच्यतेयक्ष्मामयावींद्रियकल्य
देहं एतत्पठन्नाभ्युदयेचकर्मण्यनंततृप्तिः पितृदेवतानां २७ ॥ ६ ॥

वोरोगीसविरुजाविशिष्टंयारुजाविमुच्यतेइंद्रियैःसहितंकल्यंदेहंच विंदेदितिशेषः पठन्योवर्ण्नेतत
॥ स्यपितृणांदेवतानांचानंततृप्तिर्भवतीत्यर्थः २७ ॥ २७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपसंहरति राजन्निति महत्पुण्यंजन्ममहद्व्रतंच २९ षष्ठस्कंधनिगूढार्थपदभावार्थदीपिका सद्भिरासे

तुष्टाः प्रयच्छंतिसमस्तकामान्होमावसानेहुतभुक्
श्रीहरिश्च राजन्महन्मरुतांजन्मपुण्यंदिते ॥
र्व्रतंचाभिहितंमहत्ते २९ इतिश्रीमद्भागवतेमहापु
राणेषष्ठस्कंधेपारमहंस्यांसुकपरीक्षितसंवादेपुंसवन
व्रतकथनंनामैकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीरामचंद्रायनमः

व्यतामेषायतिश्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥ इतिश्रीभागवतेटीकायांषष्ठस्कंधेश्रीधरस्वामिविरचितायामेकोनविंशोऽ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अन्यांश्चपरिग्रहान् मृत्योः संसारात् अतितारये अतितारयामि ४० अभक्तानां तु न कथंचिदपि मोक्ष इत्याह नेति मद्भ
गवतोऽन्यत्र भगवतो मत्तोपि विना सर्वभूतानामात्मनः भगवदादि विशेषणत्रयेण सामर्थ्यं निरपेक्षत्वं हितकारित्वं
चोक्तं ४१ ऐश्वर्यं स्फुटयति मद्भयादिति श्रुतिश्च भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्च मृ
त्युर्धावति पंचम इति ४२ मद्भजनादेव मोक्ष इत्यत्र सदाचारं प्रमाणयति ज्ञानेति ४३ उपसंहरति एतावानिति म

विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतो मुखं भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतितारये ४०
नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्त्तते ४१ मद्भ
याद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति मद्भयात् वर्षतींद्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ४२ ज्ञान
वैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशंत्यकुतोभयं ४३ एतावाने
व लोकेस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरं ४४ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेयोपाख्याने पंचविंशतितमोध्यायः २५ श्रीभगवा
नुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः

य्यर्पितं मन्मनः स्थिरं भवतीति यत एतावानेव ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे टीकायां पंचविंशः २५ ॥
षड्विंशे पुंप्रकृत्योः पृथुविवेकाय उपवर्ण्यते सांख्येन सर्वभावानां जन्म लक्षणभेदतः १ धात्रा पुत्राय यत्प्रोक्तं क्षेत्रे मित्रासुते
नयत् मात्रे सांख्यं तदध्यात्मप्राधान्येनाह तत्त्ववित् २ तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदंति सांख्यं इत्यत्र सांख्यं भक्तियोगश्चेति त्रयमुपक्षि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६

भा०टी० ननु मुक्तिरात्मज्ञानादेव न तु तत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीति श्रुतेः अत आह ज्ञानमिति आत्मद-

८६ र्शनरूपं ज्ञानं अत एव हृदयग्रंथिभेदनं अहंकारनिवर्त्तकं निःश्रेयसप्रयोजनाय यदाहुः तत्तेवर्णयामि तत्त्वलक्ष-
णादेव विविक्तात्मज्ञानं भवतीति भावः २ तत्र पुरुषं लक्षयति अनादिरिति आत्मैव पुरुषः कोऽसावात्मा प्रत्यक्प्र-
तिलोमं धाम स्फूर्तिर्यस्य क्षणिकपक्षं व्यावर्त्तयति अनादिरिति संसारित्वपक्षं व्यावर्त्तयति प्रकृतेः परः अन्यः अ-
संगः ज्ञानादिगुणत्वं वारयति निर्गुणः मीमांसकाद्यभिमतज्ञानविषयत्वं वारयति स्वयंज्योतिः अनेनैव प्राभाकरा-
भिमतं ज्ञानाधारत्वेन स्फुरणमपि निरस्तं स्वयंज्योतिष्ट्वे हेतुः विश्वं येन समन्वितं प्रकाशत इति शेषः एतैरेव हेतुभिः

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनं यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रंथिभेदनं २ अना-
दिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ३
स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ४॥
गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः॥ एवं पुरुषस्य प्रकृतेः परत्वमिति सिद्धं ३ अत्रावरणविक्षेपश-
क्तिभेदेन प्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्या सैव जीवोपाधिरविद्या विक्षेपशक्त्या सैव माया पारमेश्वरी पुरुषश्च जी-
वेश्वररूपेण द्विविधः तत्र यः प्रकृत्याविवेकेन संसरति स जीवः यस्तु प्रकृतिं वशीकृत्य विश्वसृष्ट्यादि करोति स परमे- राम
श्वरः तत्र प्रकृत्याविवेकेन जीवस्य संसारप्रकारमाह स एष इति पंचभिः सूक्ष्मां अव्यक्तां दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं लीलया ८६
उपगतां यदृच्छयैवाभ्यपद्यतेत्यन्वयः ४ तस्या लीलामाह गुणैरिति ज्ञानं गूहयति आवृणोतीति ज्ञानगूहा तया तथा च

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वींप्रजांजनयंतींसरूपां अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगा
मजोन्य इति मुमुहे आत्मानंविस्मृतवान् ५ पराभिध्यानंप्रकृत्यध्यासः तेनप्रकृतेर्गुणैः कर्म्मसुक्रियमाणेषुकर्तृ
त्वमात्मनिमन्यते ६ तदितिकर्तृत्वमननमेव अस्यपुरुषस्यसाक्षिमात्रत्वादकर्तुरेवसतः कर्म्मभिर्वंधः ईशस्य
अपारतंत्र्यस्यैवकर्म्मवंधकृतंभोगेपारतंत्र्यंनिर्वृतात्मनः सुखात्मकस्यैवसंसृतिर्जन्ममृत्युप्रवाहः प्रकृत्यविवेक
कृतमेतत्सर्वंभवतीत्यर्थः ७ ननुचैतन्यसामानाधिकरण्येनैवकर्तृत्वादिप्रतीतेस्तस्यैवतदंगीक्रियतांनेत्या

विलोक्यमुमुहेसद्यःसइहज्ञानगूहया ५ एवंपराभिध्यानेनकर्तृत्वंप्रकृतेःपुमान्
कर्मसुक्रियमाणेषुगुणैरात्मनिमन्यते ६ तदस्यसंसृतिर्वंधःपारतंत्र्यंचतत्कृतंभवत्य
कर्तुरीशस्यसाक्षिणोनिर्वृतात्मनः ७ कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः भोक्तृ
त्वेसुखदुःखानांपुरुषंप्रकृतेःपरं ८ देवहूतिरुवाच प्रकृतेःपुरुषस्यापिलक्षणंपुरुषोत्त

हकार्यंशरीरंकारणमिंद्रियंकर्त्तादेवतावर्गः तद्भावापत्तौपुरुषस्यप्रकृतिंकारणंविदुरितिकूटस्थस्यस्वतोविका
राभावात् प्रकृतिपरिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेवकर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेतुपुरुषंकारणंविदुरित्यस्या
यंभावः यद्यप्यहंकारगतमेवकर्तृत्वादिकंभोक्तृत्वंचतथापिविकारस्यजडावसानत्वादुपाधिप्राधान्यंभोगस्य
चिदवसानत्वादुपहितप्राधान्यमिति ८ तदेवंसंसारिणंपुरुषंतद्धेतुंप्रकृतिंचज्ञात्वेदानींजगत्कारणमीश्वरंत
त्प्रकृतिंचपृच्छति प्रकृतेरिति॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्य विश्वस्य सदसत्त्वस्थूलं सूक्ष्मं च कार्यं यदात्मकं तयोः प्रकृतिपुरुषयोः ९ तत्र प्रकृतिं लक्षयति यत्प्रधानं तं दे
वप्रकृतिं प्राहुः किं तत्प्रधानं स्वतोऽविशेषं विशेषवत् विशेषाणामाश्रयः तर्हि किं ब्रह्म न त्रिगुणं किं महत्तत्वादि
न अव्यक्तम् कार्यं किं कालादि न सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं किं जीवः प्रकृतिः न नित्यं १० अन्येषां तत्वा नां
नां लक्षणं वक्तुं तानि गणयति पंचभिरित्यादि संख्याभेदेन एतच्चतुर्विंशतिकं एतानि चतुर्विंशतिर्यस्मिन्गणे

ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकं ९ श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं
सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् १० पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतु
र्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः ११ महाभूतानि पंचैव भूरापो
ऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावंति गंधादीनि मतानि मे १२ इंद्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृ
ग्रसननासिकाः वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते १३ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्त
मित्यंतरात्मकम् चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया १४ एतावानेव संख्यातो ब्र
ह्मणः सगुणस्य ह सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंशकः १५ ॥ ❀ ॥

तं गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यात्मकं ब्रह्म विदुः ११ एतद्विवृणोति महाभूतानीति त्रिभिः तावंति पंचैव १२ १३
अंतरात्मकमंतःकरणं लक्षणरूपया व्यवच्छेदिकया १४ यावान्मया प्रोक्तः एतावानेव संख्यातः तत्वात्तैः काले तु
मतः ह यमाह यः कालः स पंचविंशकः अल्पार्थे कप्रत्ययः प्रकृतेरेवावस्थाविशेष इत्यर्थः १५॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१
भा°च दिष्टहृक्क्षाकृ कर्मसाक्षी ईश्वरो यस्य तुष्यति तस्य वेदवादिनो यान् लोकानाहुः प्रजारक्षणाद्यनुष्ठानात्ते लोका मे स्युः कथं
७१ भूताः कामानामसकृद्दोहः प्रपूरणं येषु २२ अन्यथात्वनिष्टं स्यादित्याह य इति शमलं पापं भगमैश्वर्यं २३ तत्तस्मात् हे प्रजाः
भर्तुर्मम पिंडार्थं पिंडदानवत् परलोकहितार्थं स्वकार्यमेव कुरुत स्वधर्ममेवानुतिष्ठत अधोऽक्षजे धीर्येषां तादृशाः संतः चासु
देवार्पणदृष्ट्येत्यर्थः अनुग्रहः कृतो भवेदिति शेषः २४ शास्तुः शिक्षयितुः अनुज्ञातुरनुमोदितुश्च प्रेत्य परलो

तस्यैतदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः लोकाः स्युः कामसंदोहा यस्य तुष्यति दिष्टहृक् २२
य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन् प्रजानां शमलं भुंक्ते भगं स्वं च जहाति सः २३ तत्प्र
जा भर्तृपिंडार्थं स्वार्थमेवानसूयवः कुरुताधोऽक्षजधियस्तर्हि मेऽनुग्रहः कृतः २४ यूयं
तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयोऽमलाः कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रेत्य तत्फलं २५ अस्ति य
ज्ञपतिर्नाम केषांचिदर्हसत्तमाः इहामुत्र च लक्ष्यंते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः २६ मनोरु
त्तानपादस्य ध्रुवस्यापि महीपतेः प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः २७॥

फलं तत्तुल्यं २५ कर्म कर्तव्यमित्यनुमोदामहे न तु वासुदेवेऽर्पणीयमिति वेनादिभिस्तदनंगीकारादित्येव वादिनः शं[...]ः संवो
ध्यन्नाह हे अर्हसत्तमाः यज्ञपतिर्नाम परमेश्वरः केषांचिन्मते तावदस्ति तथापि विप्रतिपत्तेर्न तत्सिद्धिरित्याशंक्य जगद्वैचि
त्र्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति इहामुत्र च ज्योत्स्नावत्यः कांतिमत्यः भुवो भोगभूमयः शरीराणि च २६ नन्विदं कर्मवैचित्र्या
देवेत्यनितयापि विद्वदनुभवेनेश्वरसिद्धिरित्याह मनोरिति त्रिभिः अस्मत्पितामहांगस्य २७

राम:
७१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आवर्तवन्निम्ना नाभिर्यस्य कांचनवदुज्ज्वलावूरू यस्य उदग्रावुन्नताग्रौ पादौ यस्य १६ सूक्ष्माश्च ते वक्राश्चासिताश्च स्निग्धाश्च मूर्धजा यस्य कंबुवत्त्रिरेखाऽङ्किता कंधरा यस्य परिधाय वसित्वा उपवीय उत्तरीयं कृत्वा १७ नियमेनिमित्ते न्यस्तानि त्यक्तानि भूषणानि येन सः अत एव तैरनावृतत्वाद्व्यंजिता अशेषगात्रेषु श्रीः स्वाभाविकी शोभा येन कृतान्युचितानि कर्माणि येन शिशिरे संतापहरे स्निग्धे च तारे ययोस्ते अक्षिणी यस्य १८ इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवांश्चारु श्रोत्रप्रियं चित्राणि पदानि यस्मिन्

आवर्तनाभिरोजस्वी कांचनोरुरुदग्रपात् १६ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्द्धजः कंबुकंधरः ॥

महाधने दुकूलाग्रे परिधायोपवीय च १७ व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीर्नियमेन्यस्तभूषणः कृष्णाजिनधरः श्रीमान्कुशपाणिः कृतोचितः शिशिरस्निग्धताराक्षः समैक्षत समंततः १८ ऊचिवानिदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव चारुचित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविक्लवं १९ राजोवाच सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितं २० अहं दंडधरो राजा प्रजानामिह योजितः रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक् २१ ॥

श्लक्ष्णं प्रशान्तं मृष्टं शुद्धं गूढं गंभीरार्थं अविक्लवं अव्याकुलं १९ भाषणे हेतुः धर्मं जिज्ञासुभिः पुंभिः सत्सु स्वमनीषितमावेद्यं वक्तव्यं अतः प्रजाऽनुशासनमिषेण जिज्ञासैव क्रियते तेन युष्मान्प्रति धर्म एव प्रवचनमिति भावः ॥ २० ॥ इदानीं प्रजाः शि[illegible]यिष्यन् प्रजाशिक्षणादिकं ममावश्यकमित्याह अहमिति त्रिभिः पृथक् सेतुषु स्थापयिता २१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अवलोलुकामाविष्कुर्वन्प्रार्थयतेकोन्विति यस्यविक्रमः पृथ्वीदोहनंतस्योच्छिष्टतुल्यंकामंतत्त्वस्यकर्मेवद १० प्राचीनकर्मभिः
प्रारब्धानेवबुभुजेनतुभोगांतदर्थंकर्माणिकरोतितदपिभोगेनपुण्यक्षयेच्छयानतुसुखासक्त्येत्यर्थः ११ अस्खलितः अप्रतिह
तः आदेशः आज्ञायस्यसप्तसुद्वीपेषुएकएवदंडंधारयतीतितथा किंसर्वत्रेत्याह ब्रह्मकुलव्यतिरेकेण अच्युतोगोत्रप्रवर्तकतुल्योयेषां
तेवैष्णवानांतद्व्यतिरेकेणच १२ एकदातस्यमहासत्रदीक्षासीत्तत्रसत्रेदेवादीनांसमाजआसीदित्यर्थः १३ तस्मिन्पूज्येषुअ

कोन्वस्यकीर्तिंनशृणोत्यभिज्ञोयद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः लोकाःसपालाउपजीवंतिकाम
मद्यापितन्मेवदकर्मशुद्धं १० मैत्रेयउवाच गंगायमुनयोर्नद्योरंतराक्षेत्रमावसन् आरब्धाने
वबुभुजेभोगान्पुण्यजिहासया ११ सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदंडधृत् अन्यत्रब्राह्म
णकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः १२ एकदासीन्महासत्रदीक्षातत्रदिवौकसां समाजोब्रह्मर्षीणां
चराजर्षीणांचसत्तम १३ तस्मिन्नर्हत्सुसर्वेषुस्वर्चितेषुयथार्हतः उत्थितःसदसोमध्येताराणामु
डुराडिव १४ प्रांशुःपीनायतभुजोगौरःकंजारुणेक्षणः सुनासःसुमुखःसौम्यःपीनांसःसुद्विज
स्मितः १५ व्यूढवक्षाबृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः ॥ र्चितेषुसत्सुसदसोमध्येउत्थितःसन्समंततःस
मीक्षनेतिषष्ठश्लोकेनान्वयः १४ प्रांशुउन्नतः पीनावायतौभुजौयस्यकंजवदरुणेईक्षणेयस्यशोभनाःद्विजाःस्मि
तेचयस्य १५ व्यूढविस्तीर्णंवक्षोयस्य वलिभिस्तिसृभिर्वल्गुसुंदरंदलवत् अधोऽग्रमश्वत्थपत्रमिवोपरिविस्तृतमध

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चंदनागरुयुक्तैस्तोयैरार्द्रा रथ्यादयस्तद्युक्तं तोक्मैर्हरितयवैः अंकुरैरितिवा अर्चिभिर्दीपैः २ सवृंदैः पुष्पफलयुक्तैः कदलीस्तं
भैः पूगवृक्षैस्तथाविधैः सर्वतः समलंकृतं शोभितम् ३ संभृतान्यशेषाणि मंगलानि दध्यादीनि तैः सह अभिजग्मुः मृष्टाः उज्ज्वलाः

चंदनागरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरर्चितं २ सवृंदैः
कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं तरुपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतं ३ स्त्रियस्तं दीपवलि
भिः संभृताशेषमंगलैः अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुंडलमंडिताः ४ शंखदुंदुभिघोषेण
ब्रह्मघोषेण चर्त्विजां विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः ५ पूजितः पूजयामास तत्र तत्र
महायशाः पौराञ्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ६ स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः क
र्माणि भूयांसि महान्महत्तमः कुर्वञ्छशासावनिमंडलं यशः स्फीतं निधायारुरुहे परं पदं
७ श्रीसूत उवाच श्रुत्वादिराजस्य यशो विजृंभितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितं क्षत्ता महा
भागवतः सदस्पते कौषारविं प्राह गृणंतमर्चयन् ८ विदुर उवाच सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्ल
ब्धाशेषसुरार्हणः बिभ्रत्स वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गां ९॥ एकन्याश्च ४ गतस्मयो निरहंकारः

५ प्रियान्वरान् प्रददातीति तथा ६ गुणैर्महान् अतएव महत्तमः पूज्यतमः ७ गुणैर्विजृंभितं ऊर्जितं गुणवद्भिः सभा
जितं सत्कृतं यशो गृणंतमर्चयन्नाह सदस्पते शौनक ८ लब्धान्यशेषसुराणामर्हणानि येन सः किमकरोदिति शेषः ९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०
भा॰ च॰ यद्यतोऽन्यत्पुत्रादिकमाशास्ते अतः स्वयं अविज्ञापित एव हितं चेष्टितुमर्हसि ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ वाग्वित्तांजलिभिर्भक्तितः पूजि
६८ ताः संतः वैकुंठानुगताः पार्षदाश्च ३६ अमुष्य राज्ञः हरन्निवेति लोकोक्तिः वस्तुतः तस्य मनः सर्वदैव तदधीनमस्त्येव स्वधाम राज्ञो
यथाचरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुं ३१ मैत्रेय उवाच इत्यादिराजेनेनु
तः स विश्वदृक्तमाह राजन्न मयि भक्तिरस्तु ते दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता यया मायां मदीयां तर
तिस्म दुस्त्यजां ३२ तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शो
भनं ३३ मैत्रेय उवाच इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः पूजितोऽनुगृहीत्वैनं गंतुं चक्रेऽ
च्युतो मतिं ३४ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः
यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्तांजलिभक्तितः सभाजिता ययुः सर्वे वैकुंठानुगतास्ततः ३६ भग
वानपि राजर्षेः सोपाध्यायस्य चाच्युतः हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यगात्प्रभुः ३७ अदृष्टा
य नमस्कृत्य नृपः संदर्शितात्मने अव्यक्ताय च देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ३८ इति श्रीभागवते म
हापुराणे चतुर्थस्कंधे विंशोऽध्यायः २० मैत्रेय उवाच मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोर
णैः महासुरभिभिर्धूपैर्मंडितं तत्र तत्र वै १॥ हृदयम् ३७ अदृष्टाय लोचनपथमतिक्रांताय संदर्शित आत्मा मूर्तिर्ये
न तस्मै वस्तुतः अव्यक्ताय ३८ इति चतुर्थे टीकायां विंशः २० एकविंशे तु पृथुना प्रजानामनुशासनं महासत्रे सुरादीनां महासदसि

हकलिः एवंभक्तावपिकिंलस्यास्महकलिः स्यादितिवितर्कयति एकस्मिन्पत्यौस्पर्धमानयोरावयोरपिकिंकलिर्नस्यादितिकाक्का
वितर्कः ननुपर्यायेणसेवायांनस्यात् नैवं हातस्त्वच्चरणयोरेवैकस्तानः मनोविस्तारोयाभ्यांतयोः २७ भवतुवाकलिःतथा
पिभजेयमेवेत्याह जगज्जनन्यांवैशसंविरोधःस्यादेवतत्रहेतुः यस्याःकर्मणिनःसमीहितंइच्छाभवति तथापींद्रविरो
धेमत्पक्षपातवदत्रापितवपक्षपातएवस्यादित्याह फल्गुतुच्छमपिउरुबहुकरोषियतोदीनेषुवत्सलःस्वेस्वरूपएवरतस्य

अप्यावयोरेकपतिस्पृधोःकलिर्नस्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः २७ जगज्जनन्यांजगदी
शवैशसंस्यादेवयत्कर्मणिनःसमीहितं करोषिफल्ग्वप्युरुदीनवत्सलःस्वएवधिष्ण्येऽभिरत
स्यकिंतया २८ भजंत्यथत्वामतएवसाधवोव्युदस्तमायागुणविभ्रमोदयं भवत्पदानुस्मर
णादृतेसतांनिमित्तमन्यद्भगवन्नविद्महे २९ मन्येगिरंतेजगतांविमोहिनींवरंवृणीष्वेतिभ
जंतमात्थयत् वाचानुतंत्यायदितेजनोऽसितःकथंपुनःकर्मकरोतिमोहितः ३० त्वन्माय
याऽद्धाजनईशखंडितोयदन्यदाशास्तऋतात्मनोऽबुधः॥ एतयाकिंप्रयोजनंतांनाद्रियसेइत्यर्थः २८ यतस्त्वं

दीनवत्सलः अतएवसाधवोनिष्कामाः अथज्ञानानंतरमपित्वांभजंति कथंभूतंमायागुणानांविभ्रमोविलासस्तस्योदयः
कार्यंसनिरस्तोयस्मिंस्तंतेकिमर्थंभजंत्यतआहभवत्पदानुस्मरणादृतेऽन्यत्तेषांनिमित्तंफलंनविद्मः २९ वरैःप्रलोभनं
चकृपालोस्तवानुचितमित्याशयेनाह मन्यइति नुअहोतेवाचातंत्यायदिजनोऽयंअसितःअबद्धःस्यात्तर्हिपुनःपुनः
फलेर्मोहितःसन्कथंकर्मकरोति ३० त्वन्माययाखंडितस्तत्वयापुनःखंडनंनकर्तव्यंकिंतुहितंचेष्टितव्यमित्याहत्वन्माययया

ऋतादात्मनः त्वत्तः खंडितः पृथक्कृतः॥

२०
भा॰टी॰ महत्तमानामंतर्हृदयात् मुखद्वारेणनिर्गतोभवत्पदांभोजमकरंदोयशःश्रवणादिसुखंयत्रनास्तिनाद्दशंचनैवत्स्वंतर्हि
६० तत् क्वचित् कदाचिदपिनकामयेनर्हिकिंकामयसेतदाह यशः श्रवणायकर्णानामयुतंविधत्स्व ननुकोऽप्येवंनद्दतवा
नुकिमन्यच्चिंतयेत्याह ममत्वेषएववरइति २४ ननुतर्हिकैवल्याभावेरागद्वेषाद्याकुलानांभक्तिसुखमपिनस्यादित्याशं
क्याह सइति भवत्पदांभोजसुधायाः कणोलेशःतत्संबंधीयोऽनिलः सएवदूरादपिकिंचिद्यशःश्रवणमात्रमित्यर्थः
विस्मृततत्त्ववर्त्मयैः कुयोगिभिस्तेषामपिपुनःस्मृतिंआत्मज्ञानंवितरतिअतोनखलुभक्तानांरागादिसंभवःअतोनोऽ

महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतोविधत्स्वकर्णायुतमेषमेवरः २४ सउत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतो
भवत्पदांभोजसुधाकणानिलःस्मृतिंपुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनांकुयोगिनांनोवितरत्यलंवरैः २५
यशःशिवंसुश्रवआर्यसंगमेयदृच्छयाचोपशृणोतितेसकृत् कथंगुणज्ञोविरमेद्विनाप
शुंश्रीर्यत्प्रवव्रेगुणसंग्रहेच्छया २६ अथाभजेत्वाऽखिलपूरुषोत्तमंगुणालयंपद्मक
स्माकंसारग्राहिणांअन्यैर्वरैरलंभक्तावेवमोक्षादिसर्वसुखांतर्भावादितिभावः २५ ननुभ (रेवलालसः॥
क्तिर्मुक्तिफलेवअतःफलंविहायसाधनेभवतःकोयमाग्रह इत्याशंक्याह हेसुश्रवःमंगलकीर्तेतेशिवंयशःसतांसंगमे
यःसकृदपियदृच्छयाद्विउपशृणोति गुणज्ञश्चेत्सःपशुंविनाऽन्यःकथंविरमेत्गुणातिशयंसूचयति श्रीर्यत्यशएवप्रक
र्षेणवृतवतीगुणानांसर्वपुरुषार्थानांसंग्रहःस्वस्मिन्समाहारस्तदिच्छया २६ अतोलक्ष्मीरिवअन्यवरत्यागेनत्वामेवाहं स्कं॰ ४
भजेइत्याह अथेति लालसःउत्सुकःसन्कर्मणिक्रियमाणेयथेंद्रेणस ६८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पद्मपलाशवदक्षिणी यस्य तथाभूतः सन् एनं पृथुं पश्यन् २० भगवतस्तत्कृपाऽतिरेकमुक्त्वा तस्य भक्त्युद्रेकमाह स इ
ति द्वाभ्यां बाष्पविक्लवत्वेन तूष्णीमवस्थितः सन् अमुं हरिं हृदोपगुह्य आधात् धृतवान् २१ अतृप्तयोर्दृशोर्गोचरं विष
यभूतं पदा क्षितिं स्पृशन्तमित्ययं भावः न खलु देवाः पदा भुवं स्पृशन्ति अतः कृपापरवशो नूनं हरिरात्मानं विस्मृतवानि
वेति अत एव स्खलनपरिहारायैव गरुडस्योन्नते स्कन्धे विन्यस्तं हस्ताग्रं येन तं २२ वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तेन दुःसहमानः आ

प्रस्थानाभिमुखोप्येनमनुग्रहविलंबितः पश्यन्पद्मपलाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सतां २०
स आदिराजो रचितांजलिर्हरिं विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः न किंचनोवाच स बाष्पविक्ल
वो हृदोपगुह्यामुमधादवस्थितः २१ अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाह
स्कं ४ पूरुषं पदा स्पृशंतं क्षितिमंस उन्नते विन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्विषः २२ पृथुरुवाच वरान्विभो
त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनां ये नारकाणामपि संति देहिनां तानीश कै
वल्यपते वृणे न च २३ न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणांबुजासवः॥ अहं हे विभो वरदानां

ब्रह्मादीनामीश्वराद्वरप्रदात् त्वत्तः सकाशात् बुधः कथं वरान् वृणीतेति कीदृशान् गुणैर्विक्रियत इति गुणविक्रियोऽहंकारः
स एवात्मा येषां तेषां ब्रह्मादीनां संबंधिनः देहाभिमानिनां भोग्यानिति वा तथा चेद्बुध एव न भवतीत्यर्थः जुगुप्सितत्वादपी
त्याह ये इति बुध एवाहमपि न वृणे इति समुच्चयाय चकारः २३ कैवल्यपते इति संबोधनात् कैवल्यं वरिष्यामीति माशंकीरि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०
भा॰ स्क॰
६०

अन्यथेत्यस्यविवरणंकरहारः सन्नरक्षिताचेत् १४ एवंचमोक्षोपि अनायासेनभविष्यतीत्याह द्विजाग्र्याणामनुमतश्चासाव
नुवृत्तश्चपरंपराप्राप्तोयोधर्मः सएवप्रधानंअर्थकामौतुआसंगिकौयस्य अन्यतमः अतिशयेनान्यः धर्मादिष्वनासक्त इत्यर्थः
एकपदपाठेधर्मप्रधानाववन्यतमौ अर्थकामौयस्येत्यर्थः अस्याः पृथिव्याः अविता सन् अल्पेनकालेनगृहागतान् सनकादी
नद्रक्ष्यसि अनुरक्तोलोकोयस्मिन् सः १५ मत्तमत्तः सकाशात् किंचित् वरंवृणीष्व गुणाः शमादयः शीलंनिर्मत्सरत्वादिस्वभावः

हर्तान्यथाहृतपुण्यः प्रजानामरक्षिताकरहारोघमत्ति १४ एवंद्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्र
धानोऽन्यतमोऽविताऽस्याः ह्रस्वेनकालेनगृहोपयातान् द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः १५ वरं
चमत्कंचनमानवेंद्रवृणीष्वतेऽहंगुणशीलयंत्रितः नाहंमखैर्वैसुलभस्तपोभिर्योगेनवाय
त्समचित्तवर्त्ती १६ मैत्रेयउवाच सइत्थंलोकगुरुणाविष्वक्सेनेनविश्वजित् अनुशासित
आदेशंशिरसाजगृहेहरेः १७ स्पृशंतंपादयोः प्रेम्णाव्रीडितंस्वेनकर्मणा शतक्रतुंपरिष्वज्य
विद्वेषंविससर्जह १८ भगवानथविश्वात्मापृथुनोपहृतार्हणः समुज्जिहानयाभक्त्यागृही
तचरणांबुजः १९ ॥

एतैरहंयंत्रितः वशीकृतः तद्रहितैस्तुमखादिभिर्नाहंसुलभः यतः समंचित्तंयेषां तेष्ववर्त्ति रामः
तुशीलंयस्यसोहं १६.१७ क्षमापयितुंपादयोः स्पृशंतंस्वेनकर्मणा अश्वापहरणेनव्रीडितंप्रेम्णापरिष्वज्य १८ ॥ ६०
भगवान् अस्याभिमुखोप्यनुग्रहेणविलंबितः सन्नप्रतस्थेप्रयाणंनकृतवानितिद्वयोरन्वयः कथंभूतः उपहृतमर्पितमर्हणं
यस्मैसमुज्जिहानयासमुद्गच्छंत्यावर्धमानयाभक्त्यागृहीतेचरणांबुजेयस्य १९ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवतु मनः प्रसन्नेन ततः किं तत्राह यर्हीति विशदाशयः प्रसन्नमनाः तदा परित्यक्तगुणः सन् सम्यक् दर्शनो भूत्वा शांतिमश्नुते शांति
मेवाह मे मम समम्य गौदासीन्येन अवस्थानमेव ब्रह्म तदेव कैवल्यं तदश्नुते १० सम्यक् दर्शनमेवाह उदासीनमेवात्मानं द्र
व्यज्ञानक्रियात्मनो देहज्ञानकर्मेंद्रियमनसामध्यक्षमिव स्थितमात्मानं यो वेद ११ संसारिणः कथं कूटस्थत्वमत आह
भिन्नस्य लिंगस्य देहस्य गुणप्रवाहः संसारः भिन्नत्वे हेतुः द्रव्याद्यात्मकस्य तत्र चेतना चिदाभासः अतो द्रष्टा सुप्राप्ता सुहर्षो
शोकादिभिर्न विक्रियते १२ त्वं च सूरिः अतः सुखे दुःखे च समः सन् समाना उत्तममध्यमाधमा यस्य जितानींद्रियाणि आश

परित्यक्तगुणः सम्यक्दर्शनो विशदाशयः शांतिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते १० उ
दासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनं ११ भिन्न
स्य लिंगस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकं चेतनात्मनः दृष्टा सु संपत्सु विपत्सु सूरयो न विक्रियं
ते मयि वद्धसौहृदाः १२ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेंद्रियाशयः मयोप
क्लृप्ताऽखिललोकसंयुतो विधत्स्व वीराऽखिललोकरक्षणं १३ श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो
यत्सांपराये सुकृतात् षष्ठमंशं ॥ यः श्च येन सत्वं अखिललोकरक्षणं विधत्स्व कथमेकेन मया रक्षणं कर्तुं शक्यं न
त्राह मयेश्वरेण उपक्लृप्ताः संपादिता ये अखिला लोका अमात्यादयस्तैः संयुतः १३ ननु रक्षणं दंडादिसापेक्षमतस्तपोऽन्यद्वा
पुण्यं करिष्यामीति चेदत आह श्रेय इति यत् यस्मात् सांपराये परलोके प्रजाभिः कृतात् सुकृतात् षष्ठमंशं हरेदिह
रति अरक्षणे दोषमाह अन्यथा प्रजाभिः हृतं पुण्यं यस्य सः प्रजानामघमत्तिया पंभुंक्ते ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८

मा॰ च॰ यर्हि यस्मात्कलेवरमात्मा न भवति अतस्तदभिमानेन भूतेभ्यो नाभिद्रुह्यतीति ३ । ४ अविद्यास्वरूपसाज्ञानं ततः कामः ततः क
६६ र्मतैरारब्ध इति विद्वान् अत एव प्रतिबुद्धः आत्मज्ञः अस्मिन्नैवानुषज्जते ५ तथाऽपि पुत्रादिममत्वेन भूतद्रोहेण च संगो भवेत्त
त्राह असंसक्त इति ६ प्रतिबोधक्रममेव विवृण्वन् देहेऽनुषंगाभावमाह एक इति द्वाभ्यां असावात्मा आत्मनो देहात्परो भि

सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः । नाभिद्रुह्यन्ति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं ३ पुरुषा
यदि मुह्यन्ति त्वादृशा देवमायया । श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया ४ अतः कायमिमं
विद्वानविद्याकामकर्मभिः । आरब्ध इति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोऽनुषज्जते ५ असंसक्तः श
रीरेऽस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे । अपत्ये द्रविणे वाऽपि कः कुर्यान्ममतां बुधः ६ एकः शुद्धः स्व
यंज्योतिर्निर्गुणोऽसौ गुणाश्रयः । सर्वगोऽनावृतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ७ य एवं
संतमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः । नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ८ यः स्वा
धर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः । भजते शनकैस्तस्य मनो राजन्प्रसीदति ९ ॥ ६ ॥

न्नः ततोऽनवधावेल्लक्षण्येन भेदं साधयति एक इति नवभिः पदैः देहो हि बाल्ययुवादिभेदादनेकः मलिनश्च जडश्च सगुणश्च
स्तत्कारणभूतगुणाश्रितश्च परिच्छिन्नश्च गृहादिभिरावृतश्च दृश्यश्च सात्मा च आत्मा तु नैवं अतो भिन्नः ७ आत्मस्थं स्वस्मिन् स्थितं
प्रकृतिस्थोऽपि देहस्थोऽपि तद्विकारैर्न लिप्यते यतः स मयि ब्रह्मणि स्थितः ८ इयमवस्था कस्योत्पद्यते इत्यपेक्षायामाह यः स्वधर्मेण

रामः
६६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्य विश्वस्योद्भवे नियार्यैरुत्पादितो ऽसि तेषां विश्वसृजां संकल्पं पिपीप्रहि आर्षः प्रयोगः पूरयेत्यर्थः प्रचंडोयः पाखंडमार्गः मैवं
द्रीमायोपधर्मजननी तां जहि ३८ तथा कृत्वा यज्ञाग्रहं हित्वा वात्सल्यं स्नेहं च कृत्वा इंद्रेण सह संधानं च कृतवान् ३९ कृतमवभृथ
संबंधिस्नानं येन तस्मै ४० ४१ तुष्टानां वाकांतयेति ४२ ॥ इति चतुर्थे टीकायां एकोनविंशः १९ विंशे तु विष्णुना साक्षान्नृ

सत्वं विसृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपीप्रहि ऐंद्रीं च मायामुपधर्ममा
तरं प्रचंडपाखंडपथं जहि प्रभो ३८ मैत्रेय उवाच इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः
तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ३९ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे व
रान् ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ४० विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः
आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ४१ त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः
पूजिता दानमानाभ्यां देवर्षिपितृमानवाः ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
पृथुविजये एकोनविंशोध्यायः १९ मैत्रेय उवाच भगवानपि वैकुंठः साकं मघवता विभुः
यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक् तमभाषत १ भगवानुवाच एष ते ऽकारषीद्भंगं हयमेधशत
सह क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षंतुमर्हसि ॥ २ ॥ थो यैंद्रे ऽनुशासनं वरदान प्रसंगेन प्रीतिश्चान्यो ऽन्य
मीर्यते १ मघवता साकं इंद्रेण सह वर्त्तमानः १ आत्मानं त्वां क्षमां कारयतो ऽमुष्य त्वमपि क्षंतुमर्हसि २ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१९
भा॰च॰
६५

तर्हि किमत्र युक्तमित्यत आह पृथुकीर्तेरिति एकेनोनंशतं यस्मिन् तादृशः क्रतुः क्रतुप्रयोगः पृथोर्भूयात् पृथुरिति पाठे एकोनशतं
क्रतवो यस्य तादृशोपि महेंद्रात् पृथुकीर्तिर्भूयादित्यर्थः तदेवमृत्विजः प्रत्युक्त्वा पृथुं प्रत्याह अलमिति ३२ आत्मनैवात्मने महेंद्राय
रोषं कर्तुं नार्हसि तत्र हेतुः उभावपीति ३३ तथापि क्रतुसमाप्तिमेव ध्यायंतं प्रत्याह अस्मिन् यज्ञविघ्ने चिंतां मा स्म कृथाः यद्यस्माद्दै
वहतं कार्यं कर्तुं ध्यायतो मनः नु निश्चितं अतिरुष्टं सत् अंधं तमो मोहं विशति न तु शांतिं लभते ३४ अत एव तव क्रतुर्विरमतु नन्वि

पृथुकीर्तेः पृथोर्भूयात्तर्ह्येकोनशतक्रतुः अलं ते क्रतुभिः स्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित्
३२ नैवात्मने महेंद्राय रोषमाहर्तुमर्हसि उभावपि हि भद्रं ते उत्तमश्लोकविग्रहौ ३३ मास्मि
न्महाराज कृथाः स्म चिंतां निशामयास्मद्वच आदृतात्मा यद्ध्यायतो दैवहतं नु कर्तुं मनो
ऽतिरुष्टं विशते तमोऽंधम् ३४ क्रतुर्विरमतामेष देवेषु दुरवग्रहः धर्मव्यतिकरो यत्र पाखंडै
रिंद्रनिर्मितैः ३५ एभिरिंद्रोपसंसृष्टैः पाखंडैर्हारिभिर्जनं ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रु
गश्वमुट् ३६ भवान्परित्रातुमिहावतीर्णो धर्मं जनानां समयानुरूपं वेनापचारादवलुप्तमद्य
तद्देहतो विष्णुकलासि वैन्य

द्रः किं न निवार्यते अत आह यतो देवेषु दुराग्रहो भवतीति यत्र क्रतौ ३५ इंद्रदुराग्रहकृत
नमनर्थं पश्येत्याह एभिरिंद्रेणोपसृष्टैः धिष्ठितैः हारिभिश्चित्तापकर्षकैः यदिंद्रस्ते अश्वं मुष्णातीति तथा यज्ञाय द्रुह्यतीति तथा
यानेन सृष्टैः ३६ ननु मम का चिंतेत्यत्राह भवानिति द्वाभ्यां सांख्ययोगादिना नानासिद्धांतानुरूपं धर्मं वेनस्यान्यायात् लुप्तं प
रित्रातुं तद्देहाद्विष्णोः कलैकत्वमवतीर्णोसि ३७ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

राम:
६५

२६ शक्रवधेऽभिसंधितंकृताभिप्रायंप्रचोदितायशोर्वधादन्यस्यवधस्त्वनयुज्यते २७ तद्दुर्धंतुवयंकरिष्यामइत्याहुः वयमिह
यज्ञनाशकंत्वत्कीर्तेर्विहतप्रभमिंद्रमाव्हयामहेकैः अयातयामैरगतवीर्यैराव्हानमंत्रैः अनंतरंचतेनवाग्रहितंजुहवामहोच्या
मः २८ असदृथोः स्रुक्हस्तेयेयातान् २९ यमिंद्रंयज्ञेनजिघांसथयज्ञेनेष्टाःसर्वेसुरएयसतनवःसइंद्रोभवनोवधार्हेनिभव

तदभिज्ञायभगवान्पृथुःपृथुपराक्रमः इंद्रायकुपितोवाणमादत्तोद्यतकार्मुकः २६ तमृ
त्विजःशक्रवधाभिसंधितंविचक्ष्यदुःप्रेक्ष्यमसह्यरंहसंनिवारयामासुरहोमहामतेनयुज्यतेऽ
त्रान्यवधःप्रचोदितात् २७ वयंमरुत्वंतमिहार्थनाशनंव्हयामहेत्वच्छ्रवसाहतत्विषं अ
यातयामोपहवैरनंतरंप्रसह्यराजन्जुहवामतेऽहितं २८ इत्यामंत्र्यक्रतुपतिंविदुरास्यर्त्वि
जोरुषास्रुक्हस्तान्जुह्वतोऽभ्येत्यस्वयंभूःप्रत्यषेधत २९ नवध्योभवतामिंद्रोयद्यज्ञोभग
वत्तनुः यंजिघांसथयज्ञेनयस्येष्टास्तनवःसुराः ३० तदिदंपश्यतमहद्धर्मव्यतिकरंद्विजाः
इंद्रेणानुष्ठितंराज्ञःकर्मैतद्विजिघांसता ३१ ॥ ॥ ९ नतियद्यस्माद्यज्ञोनामाऽयमिंद्रोभग

वतस्तनुः अवतारः ततः सप्तमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत सयामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरं इत्युक्तत्वा
त् ३० अतोवलीयसाऽनेनसत्वमेवकर्तव्यं अन्यथाभयःपाखंडलक्षणीत्याक्षयेनाह तदिदमिंद्रेणानुष्ठितंमहद
न्याय्यंपश्यतकिमित्यपेक्षायामाह धर्मस्यव्यतिकरंविपर्ययंपाखंडपथं ३१ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१९
भा॰च॰ विचक्ष्यदृष्ट्वा १८ उपसृज्यसृष्ट्वा तेनछन्नः सन् चषालोयूपाग्रे निक्षिप्तः काष्ठकटकः तद्युक्तात् यूपात् हिरण्यनिर्मितारश
६४ नायस्तंतरशनायादृढत्वेनछेदाशक्त्यारशनासहितमेवोद्धृत्ययूपात्आनीतवानित्यर्थः विभुः समर्थः १९ २० २१ अवद्यंनि
दितंरूपंमंदप्रज्ञाजगृधुः २२ तदेवपाखंडनाम निरुक्त्यादर्शयति यानीति बहुवचनेनचान्यान्यपिगृहीतानीत्युक्तं २३॥

तत्तस्यचाद्भुतंकर्मविचक्ष्यपरमर्षयः नामधेयंददुस्तस्मैविजिताश्वइतिप्रभो १८ उप
सृज्यतमस्तीव्रंजहाराश्वंपुनर्हरिः चषालयूपतश्छन्नोहिरण्यरशनंविभुः १९ अत्रिःसं
दर्शयामासत्वरमाणंविहायसा कपालखट्वांगधरंवीरोनैनमबाधत २० अत्रिणाचोदि
तस्तस्मैसंदधेविशिखंरुषा सोऽश्वंरूपंचतद्धित्वातस्थावंतर्हितःस्वराट् २१ वीरश्चाश्वमु
पादायपितृयज्ञमथाव्रजत् तदवद्यंहरेरूपंजगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः २२ यानिरूपाणिजगृ
हेइंद्रोहयजिहीर्षया तानिपापस्यखंडानिलिंगंखंडमिहोच्यते २३ एवमिंद्रेहरत्यश्व
वैन्ययज्ञजिघांसया तद्गृहीतविसृष्टेषुपाखंडेषुमतिर्नृणां २४ धर्मइत्युपधर्मेषुनग्नर
क्तपटादिषु प्रायेणसज्जतेभ्रांत्यापेशलेषुचवाग्मिषु २५॥

((तत्प्रभृतिपाखंडमार्गाः प्रवृत्ताः रामः
इत्याहएवमिति तेनगृहीतेषुपुनर्विसृष्टेषु २४ नग्नाजैनाः रक्तपटाः बौद्धाः आदिशब्देनकापालिकादयःतेषुउपधर्मे ६४
षुधर्मोपमेषुधर्मएवायमितिमतिःसज्जतइतिद्वयोरन्वयःपेशलेषुआपाततोरम्येषुवाग्मिषुहेतूक्तिचतुरेषु २५॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चतुर्विधंभक्ष्यंभोज्यंचोष्यंलेह्यंच ९ अधोक्षजईशोनाथोयस्य परमउदयोऽभिवृद्धिर्यस्मिन् तत् कर्म असूयन् असहमानः
प्रतिघातंविघ्नंचकारेत्यर्थः १० यजमानेवैन्येयजुष्पतिंविष्णुंयजमानेसतिस्पर्धमानइंद्रस्तिरोहितःसन्नपहृतवान् ११ त्वरमा

सिंधवोरत्ननिकरान्गिरयोऽन्नंचतुर्विधं उपायनमुपाजन्हुः सर्वेलोकाःसपालकाः ९ इ
तिचाधोऽक्षजेशस्यपृथोस्तुपरमोदयं असूयन्भगवानिंद्रःप्रतिघातमचीकरत् १० चर
मेणाश्वमेधेनयजमानेयजुष्पतिं वैन्येयज्ञपशुंस्पर्धन्नपोवाहतिरोहितः ११ तमत्रिर्भग
वानैक्षत्त्वरमाणंविहायसा आमुक्तमिवपाखंडंयोधर्मेधर्मविभ्रमः १२ अत्रिणाचोदितो
हंतुंपृथुपुत्रोमहारथः अन्वधावतसंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् १३ तंतादृशाकृतिंवीक्ष्य
मेनेधर्मंशरीरिणं जटिलंभस्मनाच्छन्नंतस्मैबाणंनमुंचति १४ वधान्निवृत्तंतंभूयोहंतवेऽ
त्रिरचोदयत् जहियज्ञहनंतातमहेंद्रंविबुधाधमम् १५ एवंवैन्यसुतःप्रोक्तस्त्वरमाणंवि
हायसा अन्वद्रवदभिक्रुद्धोरावणंगृध्रराडिव १६ सोऽश्वंरूपंचतद्धित्वातस्माअंतर्हितः
स्वराट् वीरःस्वपशुमादायपितुर्यज्ञमुपेयिवान् १७ ॥ ९९ णंधावंतंआमुक्तःप्रतिमुक्तश्चापिनद्धश्चापि
नद्धवत्सन्नद्धोवर्मितःसज्जइत्यमरसिंहः पाखंडंवेषंकवचमिवग्रहीतवंतमित्यर्थः अधर्मेधर्मविभ्रमःधर्मोऽयमितिभ्रां
तिकरोयःतम् १२ १३ नमुंचतिस्म १४ हंतवेहंतुंयज्ञहनंयज्ञंहतवंतं १५ गृध्रराट्जटायुः १६ तस्मैहित्वातदर्थमुत्सृज्य १७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा॰ न॰ ।श्रीकृष्णस्य चरितं संमासतो वर्णयति जात इति द्वाभ्यां जातो निजेन रूपेण यस्मात्पुरुषो मनुष्याकारः सन् व्रजं ग
५८ तः व्रजवासिनामेधितात्रर्थायि नतेषु सुतानां शतान्युत्पाद्य आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गं ॥ ६६ ॥ अंतः समुत्थेन का

जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून्सुतशतानि कृतोरुदारः उत्पा
द्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन्जनेषु ॥ ६६ ॥ पृ
थ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन्कुरूणामंतः समुत्थकलिना युधि भूपचम्वः दृष्ट्या विधू
य विजयं जयमुद्विघोष्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात्स्वधाम ॥ ६७ ॥ ॥
जये ३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टादशसाहस्र्यां नवम
स्कंधे श्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्त्तने यदुवंशानुकीर्त्तनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥

लिना निमित्तेन गुरुभारं क्षपयन् दृष्ट्यैव भूपचमूर्विधूय विजये जयमर्जुनेन जितमित्येवमुद्घोष्यं कृत्वा परं तत्त्व
मुद्धवायोपदिश्य स्वधाम स्वकेनैव रूपेण जगामेति ॥ ६७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे भावार्थदीपि
कायां श्रीधरस्वामिविरचितायां नवमस्कंधटीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नवम

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३१ भा०च० ततोनकदाचित्त्यजतीत्याह अपहतानिरस्ताःसकलाएषणाःकामायस्मात्सचासावमलश्चात्मामनःतस्मिन्सततंमनसिनिरंतरं
११७ समेधितयाभावनयोपहूतःसंनिधावर्पितःअक्षरोहरिःछिद्रवत्तत्रत्याकाशवत्ततोनसरतिनापयातिहिकिंकुर्वन्आत्मनो
निजजनवशगत्वंस्वभक्ताधीनत्वमयन्अवगच्छन् २० सतामेववश्योऽसौअसतांतुपूजामपिनगृह्णातीत्याहनेतिकुमनीषिणां

अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोपहूतः निजजनवशगत्वमात्मनोऽयन्नसर
तिछिद्रवदक्षरःसतांहि २० नभजतिकुमनीषिणांसइज्यां हरिरधनात्मधनप्रियोरसज्ञः श्रुतध
नकुलकर्मणांमदैर्येविदधतिपापमकिंचनेषुसत्सु २१ श्रियमनुचरंतींतदर्थिनश्चद्विपदपतीन्वि
वुधांश्चयत्स्वपूर्णः नभजतिनिजभृत्यवर्गतंत्रःकथमममुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः २२ मैत्रेयउवा
च इतिप्रचेतसोराजन्नन्याश्चभगवत्कथाःश्रावयित्वाब्रह्मलोकंययौस्वायंभुवोमुनिः २३ तेपित
न्मुखनिर्यातंयशोलोकमलापहं हरेर्निशम्यतत्पादंध्यायंतस्तद्गतिंययुः २४ एतत्तेऽभिहितंक्षत्त
र्यन्मांत्वंपरिपृष्टवान् प्रचेतसांनारदस्यसंवादंहरिकीर्तनं २५ कुत्सितमतीनांअधनाश्चतेआत्मधनाश्चभगव

द्भक्तास्तेप्रियायस्यरसज्ञःभक्तिसुखज्ञःकेकुमनीषिणस्तानाह श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्येसत्सुपापंतिरस्कारंकुर्वंति २१ भक्ताधीन
त्वंप्रपंचयन्नाह अनुवर्तमानामपिश्रियंतदर्थिनःसकामान्द्विपदपतीन्नरेंद्रान्विवुधान्देवानपियोनानुवर्ततेयतःस्वेनैवपू
र्णःअतःस्वभृत्यवर्गानुरक्तएवएवंभूतममुं तदैर्यदपिकथंपरित्यजेत् २२ प्रचेतसःकर्मभूतानन्याश्चनूनंसुनीतेरित्यादिध्रुवच
रिताद्याःसत्रेआगायत प्रचेतसामित्युक्तत्वात् २३ २४ प्रचेतसांनारदस्यचसंवादरूपमेतदाख्यानंतेऽभिहितंहरेःकीर्तनंयस्मिन्तत् २५

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथा भूतानि भूमावितिगुणप्रवाहः चेतनाचेतनात्मकः प्रपंचः १५ ननुहरावेवगुणप्रवाहइत्युक्तेनतदाधारत्वेनसोपाधिका-
त्वंहरेःस्यादित्याशंक्याह एतदिति एतद्विश्वंजगदात्मनःविष्णोस्तत्सर्वशास्त्रप्रसिद्धं परंपदंसर्वोपाधिरहितं तदुत्पन्नत्वात्त्
ततः एवमित्यर्थः तर्हिकथमन्यथाभातितत्राह सकृदिति सकृत्कदाचिद्विभातं स्फुरितंगंधर्वनगरवत् यथासवितुःप्रभा
नतंतोभिन्नायथाचजाग्रतिअसवःइंद्रियाणिस्फुरंति सुषुप्तौतुसुप्तशक्तयोभवंतीत्यर्थः कथंभूतोसौहरिः द्रव्यादीनां
त्रिविधाहंकारकार्याणांतन्निमितस्यभेदभ्रमस्यचोत्पत्यैयस्मात्सः यद्वा अजाग्रतिसुषुप्तौअसवःसुप्ताःशक्तयोयेषां
भूतानिभूमौस्थिरजंगमानितथाहरावेवगुणप्रवाहः १५ एतत्पदंतज्जगदात्मनः परंसकृद्वि-
भातंसवितुर्यथाप्रभा यथाऽसवोजाग्रतिसुप्तशक्तयोद्रव्यक्रियाज्ञानभिदाभ्रमात्ययः १६ यथा
नभस्यभ्रतमःप्रकाशाभवंतिभूपानभवंत्यनुक्रमात् एवंपरेब्रह्मणिशक्तयस्त्वमूरजस्तमःस
त्वमितिप्रवाहः १७ तेनैकमात्मानमशेषदेहिनांकालंप्रधानंपुरुषंपरेशं स्वतेजसाध्वस्तगुण
प्रवाहमात्मैकभावेनभजध्वमद्धा १८ दययासर्वभूतेषुसंतुष्ट्यायेनकेनवा सर्वेंद्रियोपशांत्याच
तुष्यत्याशुजनार्दनः १९॥ तेभवंतिद्रव्यादेरुत्पत्तयोभवतिसवितुःप्रभेत्युक्तौदृष्टांतइति १६ नन्वसंगेहरौकथं
प्रपंचोत्पत्तिप्रलयौतत्राहयथेति अभ्रतमःप्रकाशाआगमापायिनोरजस्तमःसत्वस्यानीयाःहेभूपाःप्रचेतसः अमूःशक्त
यःउद्भवंतिनभवंतिलीयंतइतिएवमयंजगत्प्रवाहः १७ तेनसर्वकारणत्वेनहेतुनाकालोनिमित्तंप्रधानमुपादानंपुरु
षःकर्त्ताएतत्त्रितयात्मकत्वात्सर्वकारणंपरमीश्वरं अद्धासाक्षाद्भजध्वंकथंआत्मनाएकभावेनअभिन्नत्वेन १८ साधन

॥ ३८ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३१ भा॰च॰ ११६

वचोभिः वाग्विलासैः चित्तवृत्तिभिः नानाऽवधानसामर्थ्यैः इंद्रियाणां राधसा पाटवेन ११ योगेन प्राणायामादिना सांख्ये
नदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रेण संन्यासवेदाध्ययनाभ्यामपि अन्यैरपि व्रतवैराग्यादिभिः श्रेयःसाधनैः १२ नन्वेषां नाफ
लसाधनानां हरिसेवाया अभावमात्रेण कुतो वैयर्थ्यं तत्राह श्रेयसां फलानामात्मैव अवधिः पराकाष्ठा अर्थतः परमार्थतः।
आत्मार्थत्वेनैवान्येषां प्रियत्वादित्यर्थः भवत्वात्मा अवधिः हरेः किमायातं तत्राह सर्वेषामपीति आत्मा आत्मदश्चावि द्यानि
रासेन स्वरूपाभिव्यंजकः ऐश्वर्येणापि स्वरूपेण बलिप्रभृतिभ्य इवात्मप्रदः प्रियश्च परमानंदरूपत्वात् १३ किंच नानाकर्मभिस्तत्र

श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः बुध्या वा किं निपुणया बलेनेंद्रियराधसा ११ किं वा यो
गेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः १२ श्रेयसामपि सर्वेषा
मात्मा ह्यवधिरर्थतः सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः १३ यथा तरोर्मूलनिषेचनेन
तृप्यंति तत्स्कंधभुजोपशाखाः प्राणोपहाराच्च यथेंद्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या १४
यथैव सूर्यात्प्रभवंति वारः पुनश्च तस्मिन् प्रविशंति काले॥ एवं देवताप्रीतिनिमित्तान्यपि फलानि हरिप्रीत्या रामः
भवंति केवलं तत्तद्देवताराधनेन तु न किंचिदिति सदृष्टांतमाह यथेति मूलात्प्रथमविभागाः स्कंधाः तद्विभागा भुजाः तेषा ११६
मपि उपशाखाः उपलक्षणं पत्रपुष्पादयोपि तृप्यंति ननु मूलमेकं विना ताः स्वस्वनिषेचनेन प्राणस्योपहारो भोजनं तस्मादे
वेंद्रियाणां तृप्तिः ननु तत्तदिंद्रियेषु पृथक्पृथगन्नालेपनेन तथाच्युताराधनमेव सर्वदेवताराधनं न पृथगित्यर्थः १४ कुत
तः सर्वमूलत्वादिति सदृष्टांतमाह यथैव वारः जलानि वर्षाकाले सूर्यादुद्भवंति ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्रविशंति अस्याः प्रसिद्ध
त्वेन दृष्टांतांतरमाह॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्जिताः प्राणमनोवचोदृशो यैस्तान् शांताः उपरताः समाना मूलाधारादारभ्य ऋजवो विग्रहा येषां ब्रह्मणि योजित आत्मा यैः ।
सुरासुरैरीड्यः दृष्टवान् ३ उत्थाय तं प्रणिपत्य यथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ४।५ आदिष्टमुपदिष्टं यदात्मतत्त्वं क्षपितं विस्मृतं
६।७ इति प्रचेतोभिः पृष्टः ८ अहो गृहप्रसक्त्या हरिसेवां विना सर्वं जन्मकर्मादिकं व्यर्थीकृतमिति तान् शोचन्नाह तज्ज

तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशो जितासनान्शांतसमानविग्रहान् परेऽमले ब्रह्मणि योजितात्म
नः सुरासुरेड्यो ददृशे स्म नारदः ३ तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनंद्य च पूजयित्वा यथादेशं सु
खासीनमथाब्रुवन् ४ प्रचेतस ऊचुः स्वागतं ते सुरर्षेऽद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः तव चंक्रमणं ब्रह्म
न्नभयाय यथा रवेः ५ यदादिष्टं भगवता शिवेनाऽधोक्षजेन च तद्गृहेषु प्रसक्तानां प्रायशः क्षपितं प्र
भो ६ तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनं येनांजसा तरिष्यामो दुस्तरं भवसागरं ७ मैत्रेय
उवाच इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माऽब्रवीन्नृपान् ८ ॥
श्रीनारद उवाच तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरी
श्वरः ९ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोपि विबुधायुषा १०

न्मेति चतुर्भिः यतो जन्मादेर्हरिसेवैव फलं अतस्तद्विहीनं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः ९ शुक्लसंबंधि जन्म विशुद्धमातापितृ
भ्यामुत्पत्तिः सावित्रमुपनयनेन याज्ञिकं दीक्षया विबुधानामिव दीर्घायुषा अपि १० ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४०
भा०च०
११५

पर्यामासुः ४७ मारिषांवार्क्षींअजनयोनिर्ब्रह्मातस्माज्जातोदक्षःमहतः श्रीमहादेवस्यावज्ञानात्पूर्वमजनयोनिजो
ब्रह्मपुत्रोऽपिसन्क्षत्रियजातीयस्यामजनिजातः ४८ प्राक्सर्गेपूर्वदेहेकालेनविद्रुतेदैवेनेश्वरेणचोदितःसन्सृष्टाः
प्रजाः ससर्ज्जेदक्षइतिप्रसिद्धः ४९ स्वयारुचाप्रभयातेजउपादत्तआच्छादितवान्यंचकर्मदाक्ष्याद्दक्षमब्रुवन् ५० त
मभिषिच्यअनादिर्ब्रह्माप्रजासर्गरक्षायांयुयोजसचदक्षोऽन्यान्मरीच्यादीन्तत्तद्व्यापारेषुनियुक्तवान् ५१ इतिश्रीच

उज्जहुस्तेप्रचेतोभ्यउपदिष्टाःस्वयंभुवा ४७ तेचब्रह्मणआदेशान्मारिषामुपयेमिरे यस्यां
महदवज्ञानादजन्यऽजनयोनिजः ४८ चाक्षुषेत्वंतरेप्राप्तेप्राक्सर्गेकालविद्रुते यःसस
र्ज्जप्रजाइष्टाःसदक्षोदैवचोदितः ४९ योजायमानःसर्वेषांतेजस्तेजस्विनांरुचा स्वयोपा
दत्तदाक्ष्याच्चकर्मणांदक्षमब्रुवन् ५० तंप्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्यच युयोजयु
युजेऽन्यांश्चसवैसर्वप्रजापतीन् ५१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेत्रिंशोध्यायः
३० मैत्रेयउवाच ततउत्पन्नविज्ञानाआश्वऽधोक्षजभाषितं स्मरंतआत्मजेभार्यांविसृज्यप्रा
व्रजन्गृहात् १ दीक्षिताब्रह्मसत्रेणसर्वभूतात्ममेधसा प्रतीच्यांदिशिवेलायांसिद्धोऽभूद्यत्र एमः

तुर्थेटीकायांत्रिंशः ३० एकत्रिंशेसुतेदक्षेधुरंन्यस्यवनेसतां नारदोक्तेनमार्गेणमुक्तिरुक्ताप्रचेतसां ((जाजलिः २।। ११५
।।१।। ततः दिव्यवर्षसहस्राणांसहस्रस्यांतेउत्पन्नविवेकज्ञानास्तेउपयासयमद्धाममनिर्विद्यनिरयात्ततःइत्यधोऽक्षज
भाषितंस्मरंतआत्मुप्राव्रजन् १ ब्रह्मसत्रेणआत्मविमर्शेनदीक्षिताःकृतसंकल्पाबभूवुःसर्वेषुभूतेष्वात्मेतिमेधाज्ञानंय
स्मिन्तेनक्कवेलायांसमुद्रतटेजाजलिर्नामऋषिः २

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मदस्यैवबहुकालंतेपरितोषणायभवत्वितिवृणीमहे ४० अज्ञानामप्यस्माकंत्वत्स्तुतिर्नियुक्तेत्याहुर्मनुरिति यस्यतवमहिम्नो
नदृष्टपारायैस्तेऽपित्वांआत्मसमंस्वशक्त्यनुरूपंयथास्तुवंति अथो अतः वयमपिगृणीमः ४१ सत्वमूर्त्तयेवासुदेवाय ४२
यानंस्वप्रयाणंअनिच्छतामपिसतांस्वधामययौभक्तहृदयंविवेश अनपवर्गवीर्यः अकुंठितप्रभावः ४३ उदन्वतःसिं

सर्वेनदेनत्सुरुषस्यभूम्नोवृणीमहे तेपरितोषणाय ४० मनुः स्वयंभूर्भगवान्भवश्चयेऽन्येत
पोज्ञानविशुद्धसत्वाः अदृष्टपाराअपियन्महिम्नःस्तुवंत्यथोत्वात्मसमंगृणीमः ४१ नमःस
मायशुद्धायपुरुषायपरायच वासुदेवायसत्वायतुभ्यंभगवतेनमः ४२ मैत्रेयउवाच इतिप्रचे
तोभिरभिष्टुतोहरिः प्रीतस्तथेत्याहशरण्यवत्सलः अनिच्छतांयानमतृप्तचक्षुषांययौस्व
धामाऽनपवर्गवीर्यः ४३ अथनिर्यायसलिलात्प्रचेतसउदन्वतः वीक्ष्याकुप्यनद्रुमैश्छन्नांगां
गांरोद्धुमिवोच्छ्रितैः ४४ ततोग्निमारुतौराजन्नमुंचन्मुखतोरुषा महीनिर्वीरुधंकर्तुंसं
वर्त्तकइवात्यये ४५ भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्यपितामहः आगतःशमयामास
पुत्रान्बर्हिष्मतोनयैः ४६ तत्रावशिष्टायेवृक्षाभीतादुहितरंतदा॥९ धोः सलिलान्निर्यायनिर्गत्यगांस्वर्गं

रोद्धुमिवउच्छ्रितैर्द्रुमैर्गांमहींछन्नांवीक्ष्यद्रुमेभ्योऽकुप्यन् तदाहिप्राचीनवर्हिषःप्रव्रजितत्वाद्राजकेकर्षणाद्यभावात्द्रुमैर्भू
मिश्छन्नाअभूत् ४४ निरस्तावीरुधोपियस्यांस्तथाभूतांकर्तुंसंवर्त्तकःकालाग्निरुद्रः ४५ नयैर्युक्तिभिः ४६ उज्जह्रुः समा॥९

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३०
भा॰च॰ अतएतावदेवप्रार्थ्यामहइत्याहुः यावदिति स्पृष्टाःव्याप्ताः संतः भगवतिप्रकृष्टःसंगोयेषांतेषांसंगोस्माकंस्यात् ३३ न
११६ नुराज्यभोगानस्वर्गापवर्गौ चविहायकिमिदंप्रार्थ्यतेतत्राहुःतुलयामेतिभगवत्संगिनांसंगस्यलवेनापि ३४ सत्संगस्य
श्रैष्ठ्यंप्रपंचयतियत्रेतित्रिभिः यत्रयेषु यतःयाभ्यःकथाभ्यः निर्वैरंवैराद्यभावः ३५ ३६ पद्भ्यांपावनेच्छया संसाराद्भीतस्य

यावत्तेमाययास्पृष्टाभ्रमामइहकर्मभिः तावद्भवत्प्रसंगानांसंगःस्यान्नोभवेभवे ३३ तु
लयामलवेनापिनस्वर्गनापुनर्भवं भगवत्संगिसंगस्यमर्त्यानांकिमुताशिषः ३४
यत्रेड्यंतेकथामृष्टास्तृष्णायाः प्रशमोयतः निर्वैरंयत्रभूतेषुनोद्वेगोयत्रकश्चन ३५ य
त्रनारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनांगतिः संस्तूयतेसत्कथासुमुक्तसंगैः पुनःपुनः ३६ तेषां
विचरतांपद्भ्यांतीर्थानांपावनेच्छया भीतस्यकिंनरोचेततावकानांसमागमः ३७ वयंतुसा
क्षाद्भगवन्भवस्यप्रियस्यसख्युः क्षणसंगमेन सुदुश्चिकित्स्यस्यभवस्यमृत्योर्भिषक्तमंत्वाऽ
द्यगतिंगताःस्म ३८ यन्नःस्वधीतंगुरवःप्रसादिताविप्राश्चवृद्धाश्चसदाऽनुवृत्त्या आर्यान॰
ताःसुहृदोभ्रातरश्चसर्वाणिभूतान्यनसूययैव ३९ यन्नःसुतप्तंतपएतदीशनिरंधसोकाल
३७ सत्संगफलमस्माभिरेवानुभूतमित्याहुःवयंत्विति तवयःप्रियःसखातस्यभवस्य अत्यंतमचिकि (मदभ्रमप्सु
त्स्यभवस्यजन्मनोमृत्योश्चभिषक्तमंसद्वैद्यंत्वाइतित्वांगतिंप्राप्ताः ३८ वरांतरंवृणुतेयन्नइतिद्वाभ्यांनताःनमस्कृताः ३९ निं

रामः
११६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुतइत्यत आह हे अभद्ररंधन अमंगलनाशन त्वया प्रत्ययोत्र न विवक्षित एतावदेव दीनेषु वत्सलैः प्रभुभिर्भाव्यं कार्यं
किं तत्तदाह यदिति अस्मदीया एतइति बुद्ध्या उचितेकाले अनुस्मर्यतइति यत् त्वयातु रूपं दर्शितमिति भावः २८ येनानुस्मर
णेन स्मृतानां तेषामुपशांतिः सुखं भवति किंच क्षुद्रकानामपि भूतानां अंतर्हृदये अंतर्हितः अंतर्यामित्वेन स्थितो भवानीहतां
मिच्छतां त्वदुपासकानां नोऽस्माकमाशिषः कस्माद्धेतोर्न वेद जानास्येवेत्यर्थः २९ तथापि वक्तव्यं चेत्तर्हि येषामस्माकं भग
वान् प्रसन्नः असावेव वरः भगवत्प्रसादएवास्माकमीप्सितो वर इत्यर्थः अपवर्गगुरुर्मो क्षमार्गप्रदर्शकः गतिः स्वतन्त्र

एतावदेव प्रभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याऽभद्ररंधन २८ येनोपशांति
र्भूतानां क्षुल्लकानामपीहतां अंतर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाऽऽशिषः २९ असावेव वरोऽस्मा
कमीप्सितो जगतः पते प्रसन्नो भगवान् येषामपवर्गगुरुर्गतिः ३० वरं वृणीमहेऽथापि नाथ त्व
त्परतः परात् न ह्यंतस्त्वद्विभूतीनां सोऽनंत इति गीयसे ३१ पारिजातेऽञ्जसा लब्धे सारंगोऽ
न्यन्न सेवते त्वदंघ्रिमूलमासाद्य साक्षात्किं किं वृणीमहि ३२॥ पुरुषार्थभूतः ३० यद्यप्येवं अथापि हे
नाथ त्वत् त्वत्तः वरमेकं वृणीमहे कथंभूतात् परतः कारणादपि परात् अक्षरात्परतः परइति श्रुतेः अतो यद्यपि त्वं दातुं सम
र्थः न वदेयानां त्वद्विभूतीनामंतोस्ति यतोऽनंतविभूतित्वादनंत इति गीयसे ३१ तथाऽपि यथा सारंगो भ्रमरः पारिजाते सुखेन
लब्धे सति सुलभमप्यन्यवृक्षांतरं न सेवते तथा वयमपि साक्षात्त्वदंघ्रिमूलं प्राप्य किं किं वृणीमहि न किंचिदित्यर्थः यद्वा।
किमप्यन्यत्तुच्छं किमर्थं वृणीमहि यद्वा यदि वृणीमहि तर्हि किं किं वृणीमहि अनंतत्वेन मनोरथानां अनवस्थानादित्यर्थः ३२॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४ऋ
भा॰च॰ पुरुषार्थभाजयतिप्रापयतीतितथातं २१ वेदैःसकलश्रेयःसाधनत्वेननिरूपिताउदारगुणाःआव्हयानामानियस्यमनोव ॥८॥
११२ चसोर्वेगादपिपुरोऽग्रतोजवोवेगोयस्यमनोवचसोरगोचरायेत्यर्थः अतएवसर्वेषामक्षाणांमार्गैः अगतः अनवगतोध्वाय
स्यतस्मैतेनमः २२ स्वनिष्ठयास्वरूपस्थित्याशुद्धाय अतः शांतायमनसिनिमित्तेसतिअपार्थंव्यर्थमेवविलसत्विस्फुरितं

मैत्रेयउवाच एवंब्रुवाणंपुरुषार्थभाजनंजनार्दनंप्रांजलयः प्रचेतसः तद्दर्शनध्वस्ततमोर
जोमलागिरागृणन्नाद्गदयासुहृत्तमं २१ प्रचेतसऊचुः नमोनमः क्लेशविनाशनायनिरूपि
तोदारगुणाव्हयाय मनोवचोवेगपुरोजवायसर्वाक्षमार्गैरगताध्वनेनमः २२ शुद्धायशां
तायनमःस्वनिष्ठयामनस्यपार्थंविलसद्द्वयाय नमोजगत्स्थानलयोदयेषुगृहीतमायागु
णविग्रहाय २३ नमोविशुद्धसत्वायहरयेहरिमेधसे वासुदेवायकृष्णायप्रभवेसर्वसात्वतां
२४ नमःकमलनाभायनमः कमलमालिने नमःकमलपादायनमस्तेकमलेक्षण २५ नमः
कमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे सर्वभूतनिवासायनमोऽयुंक्ष्महिसाक्षिणे २६ रूपंभगवता
त्वेतदशेषक्लेशसंक्षयंआविष्कृतंनःक्लिष्टानांकिमन्यदनुकंपितं २७॥ द्वयंरूपंयस्मिन्गृहीतामाया

गुणैर्विग्रहाःब्रह्मादिमूर्तयोयेन २३ एतत्तुविशुद्धसत्वरूपायसंसारंहरतिमेधाज्ञानंयस्यतस्मै २४ २५ अयुंक्ष्महिकृत्स्नंवेत्तो
वयं २६ यदुक्तं वरंवृणीध्वमितितन्मनसिनिधायाहुः रूपमितिसमस्तानांक्लेशानांसंक्षयोयस्मात्तनःआविष्कृतंप्रकटितं अतोऽन्य
त्किमनुकंपितं अनुकंपा इयमेवास्माकं परमानुकंपेत्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननुबहूनांकथमेकाभार्यास्यात्तत्राह ब्रह्मण्यधर्म्मः शीलंचयेषांतेषांवः पत्नीभूयात् अर्पितोभवत्सुआशयोयया धर्म्मशी
लयोरैक्यात्मह्यंकाचनदृष्टादृष्टविरोधइतिभावः १६ अहतौजसः अप्रतिहतबलाः संतः १७ पक्वगुणोदग्धकामादिम
लः आशयोयेषां अतः लोकद्वयभोगान्निरयप्रायान्निर्विद्यमत्स्थानंप्राप्स्यथ १८ ननुगृहेषुप्रविष्टानामस्माकंतदास
क्त्याबंधएवस्यात्कुतस्त्वद्भक्तिर्निर्वेदोवातत्राह गृहेष्विति कुशलंमय्यर्पितंकर्म्मयेषां मद्वार्त्तीयांयातोयामः कालो

ब्रह्मण्यधर्म्मशीलानांसर्वेषांवः सुमध्यमा ब्रह्मण्यधर्म्मशीलेयंभूयात्पत्न्यर्पिताशया १६
दिव्यवर्षसहस्राणांसहस्रमहतौजसः भौमान्भोक्ष्यथभोगान्वै दिव्यांश्चानुग्रहान्मम १७
अथमय्यनपायिन्याभक्त्यापक्वगुणाशयाः उपयास्यथमद्धामनिर्व्विद्यनिरयादतः १८
गृहेष्वाविशतांचापिपुंसांकुशलकर्म्मणां मद्वार्त्तायातयामानांनबंधायगृहामताः १९
नव्यवद्धृदयेयज्ज्ञोब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः नमुह्यंतिनशोचंतिनहृष्यंतियतोगताः २०॥

येषां १९ त्वद्वार्त्ताश्रोतॄणांगृहैर्नबंधइतिकुतस्तत्राह नव्यवदिति यद्यस्मात्कथाश्रवणाद्धृदि सर्वज्ञोहमीश्वरः ब्रह्म
वादिभिः प्रवक्तृभिर्निमित्तभूतैः श्रोतॄणां हृत् हृदये नव्यवत्प्रतिपदं नूतनवत् अयंप्राप्नोमि ब्रह्मसाक्षात्कारोभवतीत्यर्थः
ननुतत्कथाश्रवणेकथंब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्राह योहं एतदेवब्रह्म तत्रहेतुः यतोगताः यंमांप्राप्ताः संतोमोहशोकहर्षा २०
न्नप्राप्नुवंति अतोमत्कथाश्रवणेन नव्यवन्ममहृद्याविर्भावादस्यैवब्रह्मसाक्षात्कारत्वाद्गृहेषुवसतामपिनबंधइत्यर्थः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यूयंमेमत्रोवृणीध्वंसौहार्देनहेतुनाअपृथक्धर्मायेषांतेषांसंवोधनंवःपरस्परंसौहृदेनतुष्टोहं ८ भूतेषुसौहृदंचभा
विष्यति ९ तेभ्योदास्येकिंपुनर्युष्मभ्यमितिशेषः १० अगृहीषुर्गृहीतवंतः अर्थोइतिहेतोःलोकाननुलोकेषुभविष्य
तियद्वालोकाननुभविष्यतिद्रक्ष्यतिव्याप्स्यतीत्यर्थः ११ आत्मनोवीर्येणसंतानेन १२ पुत्रार्थमादौमार्यासंपादयतिकं

श्रीभगवानुवाच वरंवृणीध्वंभद्रंवोयूयंमेनृपनंदनाः सौहार्देनापृथग्धर्मास्तुष्टोऽहंसौ
हृदेनवः ८ योनुस्मरतिसंध्यायांयुष्माननुदिनंनरः तस्यभ्रातृष्वात्मसाम्यंतथाभूतेषुसौ
हृदं ९ येतुमांरुद्रगीतेनसायंप्रातःसमाहिताः स्तुवंत्यहंकामवरान्दास्येप्रज्ञांचशोभनां १०
यद्यूयंपितुरादेशमगृहीष्टमुदान्विताः अथोवउशतीकीर्त्तिर्लोकाननुभविष्यति ११ भवि
ताविश्रुतःपुत्रोऽनवमोब्रह्मणोगुणैः यएतामात्मवीर्येणत्रिलोकींपूरयिष्यति १२ कंडोःप्र
म्लोचयालब्धाकन्याकमललोचना तांचापविद्धांजगृहुर्भूरुहान्नृपनंदनाः १३ क्षुत्क्षामा
यामुखेराजासोमःपीयूषवर्षिणीं देशिनींरोदमानायानिदधेसदयाऽन्वितः १४ प्रजाविस
र्गआदिष्टाःपित्रामामनुवर्त्तता तत्रकन्यांवरारोहांतामुद्वहतमाचिरं १५॥ कंडोरितित्रिभिःत
पोनाशार्थंइंद्रप्रेषितयाप्रम्लोचयाकंडुर्नामऋषिर्बहुकालंरेमेसाचततःस्वर्गंगच्छंतीकंडोर्जातंगर्भंवृक्षेषुत्यक्त्वाजगा
मनदेनतुकंअपविद्धांत्यक्तां १३ सप्रसिद्धोवनस्पतीनांराजासोमःअमृतस्राविणींदेशिनींतर्जनींरुदंत्यास्तस्यामुखेनिदधे।
अनेनाप्सरोगर्भसंभवेनामृताहारेणचतस्यालावण्यक्रमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्यंचोक्तं १४ मामनुवर्त्तमानेनपित्रानियुक्ताःसंतः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हिवार्हस्सत्पकस्यां चिद्दिशायां वृहस्पतेः मैत्रेयः शिष्य इति ज्ञातव्यं तेयदृच्छयागिरिशं प्राप्य तस्यैवं कैवल्यनाथप्रियस्य गिरि
शस्य पार्श्ववर्तिनस्तदनुगृहीताः संतो नूनं परं मोक्षं प्रापुरेव ततः पूर्वं तु इह अथवा परत्र किं प्रापुः २ रुद्रगीतजपरूपेणयज्ञे
नतपसा च पुरंजनं हरिं ३ तेषां हृत्कृच्छ्रं तपः क्लेशं तत्तु चाकांत्या शमयन्नु शांतेन सत्त्वेन वपुषा आविर्भूतः ४ सुपर्णस्कंध

किंवार्हस्पत्येह परत्र वाऽथ कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्त्तिनः आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया
प्रापुः परं नूनमथ प्रचेतसः २ मैत्रेय उवाच प्रचेतसोऽन्तरुदधौ पितुरादेशकारिणः जप
यज्ञेन तपसा पुरंजनमतोषयन् ३ दशवर्षसहस्रांते पुरुषस्तु सनातनः तेषामाविरभू
त्कृच्छ्रं शांतेन शमयन्रुचा ४ सुपर्णस्कंधमारूढो मेरुशृंगमिवांबुदः पीतवासा मणिग्रीवः कु
र्वन्वितिमिरा दिशः ५ काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलस
त्किरीटः अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेंद्रैरासेवितो गरुडकिन्नरगीतकीर्त्तिः ६ पीनाय
ताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्या स्पर्द्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः बर्हिष्मतः पुरुष आह
सुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोकः ७॥ १ मारूढ इत्यादिना बर्हिष्मतः सुता नाहेति तृतीये
नान्वयः ५ कनकमयेन वर्णवता विभूषणेन भ्राजमानं कपोलं वदनं यस्य अष्टभिरायुधैः गरुड एव किंनरः तेन पक्षध्वनैर्गी
ता कीर्त्तिर्यस्य ६ पीनाश्च ते आयताश्च अष्टौ भुजास्तेषां मंडलं समूहः तन्मध्ये स्थितः या लक्ष्म्या स्पर्द्धमाना श्रीः शोभा यस्याः तया वन
मालया परिवृत आद्यः पुरुषः आह पर्जन्यस्य नाद इव रुतं
नादो यस्याः तया वाचा सघृणोऽवलोको यस्य ७॥

२६
भा॰ चे॰
६५

विप्लवो नाशः करुणात्मनां कृपालूनां दुःसहः ९ १० तदेवं स्वप्नावस्था दर्शिता इदानीं पुनरपि विवेकवत्यावुध्यार
भ्याणस्य पुत्रादिसंततिं प्रपंचयिष्यन् कथासौंदर्याय तस्याः प्रणयकुपितायाः अनुनयं प्रस्तावसहितमाह ततआरभ्य
यावदध्यायसमाप्ति आईयिवान् आगतः कृतस्नानमुचितआहारश्च येन संविवेश शय्यामाश्रितः ११ १२ गृहमेधि

विप्लवो भून्नदुःखितानां दुःसहः करुणात्मनां ९ शशान्वराहान्महिषान्गवयान्रुरु-
शल्यकान् मेध्यानन्यांश्च विविधान् विनिघ्नन् श्रममध्यगात् १० ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो नि-
वृत्तो गृहमेयिवान् कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ११ आत्मानमर्हयांचक्रे धू-
पालेपस्रगादिभिः साध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधे मनः १२ तृप्तो हृष्टः सुदृप्तः कंदर्पा-
कृष्टमानसः न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनीं १३ अंतःपुरस्त्रियोऽपृच्छत् विमना
इव वेदिषत् अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा न तथैतर्हि रोचंते गृहेषु गृहसंपदः
१४ यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता व्यंगे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत् १५
क्व वर्तते सा ललना मज्जंतं नरकार्णवे या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयंती पदे पदे १६ ॥ ॥ रामः ६५

नीं सात्विकीं बुद्धिं राजस्यां बुद्ध्या वर्तमानो नापश्यत् १३ वेदिषत् हे प्राचीनबर्हिः अंतःपुरस्त्रियः तत्सखीः से
॥ श्वरीणां स्वामिनीसहितानां यथा पुरेत्यादि पृथक् वाक्यं १४ व्यंगे चक्रादिहीने १५ १६

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तु-मृगंयत इति मृगा विषयास्तेषु व्यसनं भोगासक्तिस्तेन लालसा अतिस्पृहा यस्य ४ बाणैः रागादिभिः वनेषु भजनीयदेशेषु वनचरान् भजनीयविषयान् हनन् आत्मसात् कुर्वन् कथापक्षे तु स्पष्टमेव ५ नन्वासुरीं वृत्तिमाश्रित्येति किमिति मृगया निंद्यते कथापक्षे तावद्राज्ञो विहितैव सा अध्यात्मपक्षेपि जीवस्य विषयभोगो विहित एवेत्याशंक्याह तीर्थेष्विति त्रिभिः अयं भावः नहि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किंतु नियम्यते प्रवृत्तिः संकोच्यते नियममेव षड्विधं दर्शयति यद्यलमत्यर्थं लुब्धो रागी स्यात् न हन्यात् तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव तत्रापि प्रतिदृष्टेषु प्रख्यातेष्वेव न तु नित्यश्राद्धादिषु तत्रापि राजे

विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ४ आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः

न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ५ तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने॥

यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ६ य एवं कर्म नियतं विद्वान् कुर्वीत मानवः कर्म

णा तेन राजेंद्र ज्ञानेन स न लिप्यते ७ अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते गुणप्र

वाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ८ तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिलीमुखैः॥ एवमध्यानेवव

न एव यावदुपयोगमेवेति एवं जीवस्य विषयसेवापि यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एवैतदर्थः ६ अतोऽनावश्यकत्वमिदमाहयइति एवं नियतं कर्म विद्वान् तेनेत्युपलक्षणं तेनान्येन वा कर्मणैवमनुष्ठितेन यज्ज्ञानं भवति तेन ज्ञानेन देहादिसंगानुष्ठातानान लिप्यते ७ अन्यथा नियमोल्लंघनेन अंतःकरणः शुद्ध्यभावात् कर्तृत्वाभिमानमारूढः कर्मभिरनुबध्यते ततश्च गुणप्रवाहे पतितोऽधो व्रजति ८ प्रासंगिकं परिसमाप्य पुनर्मृगयामेवानुवर्त्तयति तत्रेति चित्रवाजाः पक्षाः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निरवस्तारे आस्तरणरहिते १७ अवधूतां त्यक्तदेहादरां तत्संगेनोन्मथितं व्याकुलं ज्ञानं यस्य १८ स्नेहसंरंभः प्रणयकोपः
तस्य लिंगं कुटिलदृष्ट्यादि स्वस्मिन्न लब्धवान् १९ उत्संगमारोप्य लालितां २० कृतमागः अपराधो यैस्तेषु आत्मसात्कृ-
त्वा अस्मदधीनोयमिति मत्वा शिक्षार्थं दंडं न कुर्वंति ते भृत्या मंदभाग्याः २१ यतः परमोनुग्रहो दंडः यस्तु दंडनो विषीदति

रामा ऊचुः नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुह-
न् १७ नारद उवाच पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि तत्संगोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं
परमं ययौ १८ सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता प्रेयस्याः प्रेमसंरंभलिंगमात्म-
नि नाभ्यगात् १९ अनुनिन्येथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोविदः पस्पर्श पादयुगलमाह चो-
त्संगलालितां २० पुरंजन उवाच नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे कृतागःस्वात्म-
सात्कृत्वा शिक्षादंडं न युंजते २१ परमोनुग्रहो दंडो भृत्येषु प्रभुणार्पितः बालो न वेद तत्त-
न्वि बंधुकृत्यममर्षणः २२ सा त्वं मुखं सुदति सुभ्र्वनुरागभारव्रीडाविलंबविलसद्धसितावलोकं
नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यं २३॥ (सोऽज्ञ इत्याह बाल इति बं-

बंधुकृत्यं शिक्षाकरणं अमर्षणः क्रोधी २२ हे सुदति हे सुभ्रु हे मनस्विनि सा त्वमस्माकं स्वामिनी अतः स्वानां मुखं प्रदर्शय कीदृ-
शं अनुरागभारेण व्रीडया या विलंबः मंथरता तेन विलसत् हसितावलोको यस्मिन् नीलाः अलकाः एव अलयस्तैरुपस्कृतं भूषितं उ-
न्नासिकं वल्गुवाक्यं यस्मिन्नूनं तत् २३॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६ भा॰च॰ ६६

हे वीर यत्त्विवीरस्य मम भार्ये यस्त्वत्कृतापराधस्तस्मिन्नहं ब्राह्मणकुलादन्यत्र अन्यस्मिन् मुररिपुदासादन्यत्र च दमं दधे दंडं करोमि
किं तु तं त्रिनेत भयं उद्वेर्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र लोकत्रयाद्बहिरपि न पश्यामि यद्वया देवा सोमरिष्यतीत्यर्थः २३ ते वक्त्रमितः पूर्वं कदा
चिदपि विगिलकं न पश्यामि संरंभेण कोपावेशेन भीमं भयंकरं अविमृष्टमनुज्वलं अपेतरागं स्नेहशून्यं तथा ते सुजातौ शोभनौ स्तना
वपि शोकाश्रुभिरुपहतौ न पश्यामि तथा विंबफलाकारमधरं च विगतः कुंकुमपंकतुल्यस्तांबूलरागो यस्मात्तादृशं न पश्यामीदा

तस्मिन् न दधे मम हं तव वीरपत्नियोन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तं पश्येन वीतभयमुन्मु
दितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै मुररिपोरितरत्र दासात् २३ वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं संरंभभी।
ममविमृष्टमपेतरागं पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ बिंबाधरं विगतकुंकुमपंकरागं २४॥
तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य का देवरं वशगतं कुसुमा।
स्त्रवेगविस्रस्तपौंस्नमुशती न भजेत कृत्ये २५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः॥ २६ ॥ २१ नीं कुत एवं जातमिति शेषः पाठांतरे एवं
भूतं मुखं स्तनौ च पश्यन् शं न विदामीत्यन्वयः विगतः कुंकुमपंकरागो याभ्यामिति स्तनयोर्विशेषणं २४ तन्मे स्मात्कृतं राम
किल्बिषमपराधो येन तस्य किल्बिषमेवाह स्वैरं स्वातंत्र्येण त्वामपृष्ट्वा मृगयां गतस्य देवो देवनं क्रीडां तां राति ददातीति देवरः ६६
कांतः तं कामवेगेन विस्रस्तं गतं पौंस्नं पौरुषं धैर्यं यस्य तं उशती कामयमाना कृत्ये कार्ये योग्ये अर्थे का न भजेत्॥ २५॥
॥ इति श्री चतुर्थे टीकायां षड्विंशः २६॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सप्तविंशेप्रियापुत्राद्यासक्त्याविस्मृतात्मनः कालकन्याद्युपाख्यानैर्जरारोगाद्युदीर्यते १ तदेवंजीवस्यानुनया दिकथासौद
र्येणात्मनउपाधिवश्यत्वमुक्त्वातन्निमित्तां संसारपरंपरांनिरूपयितुमाह इत्थमिति अत्रचप्रतिपदंकथंचिदध्यात्मपक्षेपि
योजयितुंशक्यमेवश्रीनारदेनतुजीवस्यस्त्रीपुरुषवासनादार्ढ्येनविचित्रासंसृतिर्भवतीत्येतावदेवकथातात्पर्यं दर्शितं क्वचित्पु
मान्क्वचित्स्त्रीक्वचिन्नोभयमंदधीः देवोमनुष्यस्तिर्यग्वायथाकर्मगुणंभव इतिवदता तत्रादौपुंस्त्वेनसंसृतिरध्यायत्रयेणोक्ता
ततश्चैकेनाध्यायेनस्त्रीत्वेनसंसृतिंप्रदर्श्येश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनमोक्षस्तूक्तः अतस्तदेवयथोपयोगंव्याख्यातमिति पंचा

श्रीनारदउवाच इत्थंपुरंजनंसध्र्यग्वशमानीयविभ्रमैः पुरंजनीमहाराजरेमेरमयती
पतिं १ सराजमहिषींराजन्सुस्नातांरुचिराननां कृतस्वस्त्ययनांतृप्तामभ्यनंददुपागतां
२ तयोपगूढः परिरब्धकंधरोरहोऽनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः नकालरंहोबुबुधेदुरत्ययंदिवा
निशेतिप्रमदापरिग्रहः ३ शयानउन्नद्धमदोमहामनामहार्हतल्पेमहिषीभुजोपधिः॥
तामेववीरोमनुतेपरंयतस्तमोऽभिभूतोननिजंपरंचयत् ४॥ध्यायारंभः प्रतीयतेप्रतिपदमध्यात्म
योजनातुदुर्घटानि प्रयोजनाभावेतिस्पष्टोद्विप्रख्यापनमनादृत्ययथोपयोगमेवव्याख्यास्यामः सध्र्यक्सम्यक्विभ्रमैर्विलासैः १
[illegible]यनंमंगलंकुंकुमसिंदूरादिभिर्यस्यास्तां २ उपगूढः परिरब्धः परिरब्धाकंधरातस्यायेनरहएकांते अनुमंत्रैः अनु
कूलैर्गुह्यभाषणैः अपकृष्टाचेतनाविवेकोयस्यकालरंहः आयुर्व्ययंप्रमदैवपरिग्रहोनज्ञानसाधनंयस्य ३ महार्हेतल्पेउत्कृष्ट
शय्यायांशयानः महिष्याभुजउपधिः उपधानमुच्छीर्षकंयस्य अविसर्गपाठेशयनक्रियाविशेषणं तांमहिषीमेवपरंपुरुषार्थममन्यंतनतुयन्निजंरूपंब्रह्मतत्तमसाऽज्ञानेनाभि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२७
भा॰ च॰

[illegible] ४ पुत्रानइंद्रियपरिणामान् दुहितॄः तदनंतरंबुद्धिवृत्तीः पुत्रसंख्याचवाहुल्यमात्रविवक्षयादुहितृसंख्यानुपुत्रेभ्योन्यूनत्वे नैगम[illegible]ष्यसौंदर्यार्थमेवविराट्सम्राट्आयुषोऽर्द्धमित्याद्यपिकथासौंदर्यार्थमेव ६ पुरंजनकन्यानातत्पौरंजन्यः हेप्रजापते ७

तस्यांसरममाणस्यकामकश्मलचेतसः क्षणार्द्धमिवराजेंद्रव्यतिक्रांतंनवंवयः ५ त
स्यामजनयत्पुत्रान्पुरंजन्यांपुरंजनः शतान्येकादशविराडायुषोर्द्धमथात्यगात् ६ दु
हितॄर्दशोत्तरशतंपितृमातृयशस्करीः शीलौदार्यगुणोपेताःपौरंजन्यःप्रजापते ७
सपंचालपतिःपुत्रान्पितृवंशविवर्धनान् दारैःसंयोजयामासदुहितॄःसदृशैर्वरैः ८
पुत्राणांचाभवन्पुत्राएकैकस्यशतंशतं यैर्वैपौरंजनोवंशःपंचालेषुसमेधितः ९
तेषुतद्रिक्थहारेषुगृहकोशानुजीविषु निरूढेनममत्वेनविषयेष्वन्वबध्यत १०
ईजेचक्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितःपशुमारकैः देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामोयथाभवान्
११ युक्तेष्वेवंप्रमत्तस्यकुटुंबासक्तचेतसः आससादसवैकालोयोऽप्रियःप्रिययोषितां १२

दारैःपरिणामानंतरंहिताहितचिंताभिः वरैःरुचितविषयभोगैः ८ पुत्राणांपुत्राःकर्माणिपंचालेषुशब्दादिविषयेषु ९ तेषु पुत्रादिषुतेषामपियेरिक्थहाराः पुत्रास्तेषुच १० ११ युक्तेषुआत्महितेषुकर्मस्वनवहितस्यसवैकालःजरासम

[illegible] ६७

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चंडवेगः संवत्सरेणावर्तमानेनोपलक्षितः गंधर्वाः दिवसाः १३ गंधर्व्यो रात्रयः तादृशीस्तादृश्यः मैथुन्यः दिवसैर्मिथुनीभूय
स्थिताः सिताश्चासिताश्च शुक्लकृष्णपक्षीयाः परिभ्रमणेन सर्वैः कामैः सह विनिर्मितां पुरीमपहरंति १४ प्रजागरः प्राणः

चंडवेग इति ख्यातो गंधर्वाधिपतिर्नृप गंधर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयं १३ गंध
र्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामविनिर्मितां १४ ते चं
डवेगानुचराः पुरंजनपुरीं यदा हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः १५ स सप्तभिः श
तैरेको विंशत्या च शतं समाः पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली १६ क्षीयमाणे स्वसं
बंधे एकस्मिन्बहुभिर्युधा चिंतां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबांधवः १७ स एव पुर्यां मधु
भुक्पंचालेषु स्वपार्षदैः उपनीतं बलिं गृह्णन्स्त्रीजितो नाविदद्भयं १८ कालस्य दुहिता
काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती पर्यटंती न बर्हिष्मन्प्रत्यनंदत कश्चन १९ दौर्भाग्येनात्मनो
लोके विश्रुता दुर्भगेति सा या तुष्टा राजर्षये तु वृताऽदात्पूरवे वरं २० कदाचिदटमाना सा
ब्रह्मलोकान्महीं गतं॥ १५ विंशत्या च सह १६ स्वसंबंधे स्वसंबंधिनि प्राणे १७ स एवं मधुभुक् क्षुद्रसुखभो
क्ता पार्षदैरिंद्रियैर्नाविदत् नालोचितवान् १८ कालस्य दुहिता जरा अस्ति तां न प्रत्यनंदत् नैच्छत् बर्हिष्मन् हे प्राचीनबर्हिः १९
पूरवे ययातिपुत्राय तेन वृता सती वरमदात् ययातिः शुक्रशापात् जरां प्राप्य पुत्रानुवाच इमां गृह्णीतेति तां ज्येष्ठाश्चत्वारो न जगृ

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१ भा॰ च॰

नैष्ठिकम् २१ प्रत्याख्याता तव तिम यिसंरम्पक्रोधं कृत्वा नैकत्र स्थातुमर्हसीति शापमदात् २२ आधयो व्याधयश्च यवनास्ते
चान्ये ज्वरं भयनामानं वव्रे २३ हे वीर त्वामीप्सितं पतिं वृणे न रिष्यति न नश्यति २४ लोकं न वेद तच्च यद्दैवं यत्नेन ग्राह्यत्वेन च
उपनतं प्राप्तं तत् याच्यमानं यो न ददाति यश्च दीयमानं नेच्छति न गृह्णाति इमौ द्वौ कर्मभूतावनुशोचंति संतः २५ पुरुषेणानु

वव्रे इह यद्भूतं मां तु जानं तीका ममोहिता २१ प्रत्याख्याता मया सा तु कालकन्या विशापते म
यिसंरम्पविपुलमदाच्छापं सुदुःसहं स्थातुमर्हसि नैकत्र मद्याज्ञाविमुखो मुने २२ ततो
विहतसंकल्पा कन्यका यवनेश्वरं मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिं २३ ऋषभं
यवनानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिं संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति २४ द्वावि
मावनुशोचंति बालावसदवग्रहौ यल्लोकशास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति २५ अथो
भजस्व मां भद्र भजंतीं मे दयां कुरु एतावान् पौरुषो धर्मो यदार्त्ताननुकंपते २६ कालक
न्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः चिकीर्षुर्दैवगुह्यं सः सस्मितं तामभाषत २७ मया नि
रूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना नाभिनंदति लोकोऽयं त्वामभद्रामसंमतां २८ ॥ ॥

र्त्तेष्वो धर्मः पौरुषः २६ देवगुह्यं मरणं तद्धि प्राणिनां वैराग्यानुदयाय दैवेर्गोप्यते २७ तुभ्यं तव ॥
॥ आत्मसमाधिना ज्ञानदृष्ट्या याच्यमानोयं लोकस्त्वां नेच्छति २८ ॥

रामः ६८

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अतोऽव्यक्तगतिः कुतः प्राप्नेत्यलक्षितगतिः सतीलोकमाक्रम्य भुंक्ष्व एवंसर्वोपि लोकस्तवपतिः स्यादित्यर्थः नचैवंत्वया शोकनीयं मां प्रतिकूलं लोको हनिष्यतीति यस्मात्त्वमेव प्रजानाशं करिष्यसीत्याह याहीति यामदीयायवनष्टतनानात यायुक्ता २९ किंच प्रज्वार इति मारको वैष्णवो ज्वरः माहेश्वरस्य व्याध्यंतः पातित्वात् भीमाः घोराः सैनिकायस्य ३० इतिभ

त्वमव्यक्तगतिर्भुंक्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितं याहि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि २९

प्रज्वारोऽयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव चराम्युभाभ्यां लोकेस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ३०

इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः २७ ॥ छ ॥

नारद उवाच सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन्दिष्टकारिणः प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुर

वनीमिमां १ त एकदा तु रभसा पुरंजनपुरीं नृप रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालितां

२ कालकन्यापि बुभुजे पुरंजनपुरं बलात् ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ३

तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशं द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन्सकलां पुरीं ४ ॥

श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे टीकायां सप्तविंशः २७ अष्टाविंशे तु वैदर्भ्योपाख्यानेन स्त्रीविचिंतया स्त्रीत्वं प्राप्तस्य दैव निर्वादी चेन्मुक्तिरुच्यते १ इदानीं तु पुरंजनस्य पुंदेहत्यागप्रकारपूर्वकं स्त्रीत्वप्रकारमाह सैनिका इत्यादि राजसिंहस्य वेश्म नीत्यं तेन दिष्टं दैवं कुर्वंति अधिकुर्वंतीति निनयामृत्योरादेशकारिण इति वा १ जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालितां २ ३ द्वार्भिः

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४८ भा॰ च॰ ९९

५ कन्यया जरयोपगूढः सन् तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेनान्वयः हृतैश्वर्यः उत्थानादिष्ववशक्तेः ६ प्रतिकूलान् अनपेक्षि
तविषयसंपादनान् अनादृतान् आदरमकुर्वाणान् स्वाधीनत्वाभावात् अनुगाः इंद्रियाणि अमात्याः इंद्रियदेवाः गतसौहृ
दाः अध्यक्षसामर्थ्याभावात् ७ आत्मानमिति जरया ग्रस्तम् पंचालान् विषयान् अरिभिर्विघ्नादिभिर्दूषितान् ८ कालकन्य

तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरंजनः अवापोरुविधांस्तापान् कुटुंबी ममताकुलः
५ कन्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ६
विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् पुत्रान् पौत्रानुगामात्यान् जायां च गतसौ
हृदां ७ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पंचालानरिदूषितान् दुरंतचिंतामापन्नो न लेभे तत्प्रतिक्रि
यां ८ कामानभिलषन् दीनो यातयामांश्च कन्यया विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च ला
लयन् ९ गंधर्वयवनाक्रांतां कालकन्योपमर्दितां हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनि
कामतः १० भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः ददाह तां पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रिय
चिकीर्षया ११ तस्यां संदह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः ॥ ९ याहेतुभूतया यातयामान् निःसारानपि का | राम॰ ९९
मान् अभिलषन् विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यस्य स स्नेहादिति वा पाठः ९ स राजा पुरंजनो हा
तुं प्रचक्रमे उपक्रांतवान् इति द्वयोरन्वयः अनिकामतः अनिच्छयापि १०।११ सपरिच्छदः भृत्यवर्गसहितः कुटुंबेन दीय

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तीनि कौटुंबिकः कुटुंबिन्या संधिनीत्र विवक्षितः सान्वयः पुत्रादिसहितः १२ यवनैरुपरुद्धान्यायतनानि यस्य सः पुर
पालः १३ पुरुवहृत्कृच्छ्रं तेन उरुर्वेपथुर्यस्य वृक्षकोटरादिव सर्पः १४ कंठे उपरुद्धो रुरोद घुरघुरध्वनिं चकार १५ दुहि
त्रादीन् दध्यावित्युत्तरेणान्वयः जामयोऽत्र स्नुषाः स्वत्वमात्रेणावशिष्टं भोगस्तु प्रागेव क्षीणः १६ १७ ध्यानमेवाह लो

कौटुंबिकः कुटुंबिन्या उप तप्यत सान्वयः १२ यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां कालकन्यया
पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोन्वतप्यत १३ नशेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः गंतुमै
च्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात् १४ शिथिलावयवो यर्हि गंधर्वैर्हृतपौरुषः यवनैर
रिभी राजन् उपरुद्धो रुरोद ह १५ दुहितॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान् स्वत्वावशि
ष्टं यत् किंचित् गृहकोशपरिच्छदं १६ अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही दध्यौ प्रम
दया दीनो विप्रयोग उपस्थिते १७ लोकांतरं गतवति मय्यनाथा कुटुंबिनी वर्तिष्यते का
थं त्वेषा बालकाननुशोचती १८ न मय्यनाशिते भुंक्ते नास्नाते स्नाति मत्परा मयि रुष्टे सुसंत्र
स्ता भर्त्सिते यत वाक् भयात् १९ प्रबोधयति मामज्ञं व्युषिते शोककर्शिता वर्त्मैतद्गृहमेधीयं वीरसूर

लोकांतरमिति १८ अनाशिते अभोजिते भर्त्सिते भर्त्सने कृते यत वाग्भवति १९ अज्ञं अविवेकिनं मां व्युषि ऽपि नेष्यति २०
तिदेशांतरं गते गृहमेधीयं वर्त्म गृहधर्मं अपि किं नेष्यति अनुवर्तयिष्यति युक्तमेतत् यतो वीरसूः पुत्रवती किं वा मद्विरहमसह

४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२८
श्री·च·
१००

नविद्यतेपरमयनमाश्रयोयेषांतेअपरायणाः पुत्राः कन्याश्चयद्वापराश्रयाः कन्याभिन्नानौर्येषां २१ अतदर्हणंवृत्तुनस्तस्य
वृद्धत्वात २२ एषः यदाक्षयंस्थानंनीयमानः तदाअनुपथाःप्राणाइंद्रियाणिच तथाचश्रुतिः तमनुत्क्रामंतंप्राणोऽनुत्क्राम
तिप्राणमनुत्क्रामंतंसर्वेप्राणाऽनुत्क्रामंतीति २३ प्रकृतिंमहाभूतात्मतां २४ नाविंदत्तनसस्मारपुरः पूर्वंसखायंसंतमीश्व

कथंनुदारकादीनादारिकावापरायणाः वर्तिष्यंतेमयिगतेभिन्ननावइवोदधौ २१ ए
वंकृपणयाबुध्याशोचंतमतदर्हणं गृहीतुंकृतधीरेनंभयनामाऽभ्यपद्यत २२ पशुव
द्यवनैरेषनीयमानःस्वकंक्षयं अन्वद्रवन्ननुपथाः शोचंतोभृशमातुराः २३ पुरींविहा
यापगतउपरुद्धोभुजंगमः यदातमेवानुपुरीविशीर्णाप्रकृतिंगता २४ विकृष्यमाणःप्र
सभंयवनेनबलीयसा नाविंदत्तमसाविष्टःसखायंसुहृदंपुरः २५ तंयज्ञपशवोनेनसं
ज्ञप्तायेऽदयालुना कुठारैश्चिच्छिदुःक्रुद्धाःस्मरंतोऽमीवमस्यतत् २६ अनंतपारेतमसिम
ग्नोनष्टस्मृतिःसमाःशाश्वतीरनुभूयार्तिंप्रमदासंगदूषितः २७ तामेवमनसागृह्णन्बभूवप्रम

रं २५ अदयालुनाकाम्यकर्मसुयेसंज्ञप्ताःहताःअमीवंपापंक्रौर्यंवा २६ शाश्वतीःसमाःबहून्संवत्सरानआ ((दोत्तमा
र्तिमनुभूय २७. अनंतकालेतांभार्यामेवमनसागृह्णन्स्मरन् अनंतरंविदर्भस्यवेश्मनिप्रमदोत्तमाबभूव अतःपरमा
स्मिन्प्रकरणेएतावदेवप्रकृतोपयोगिविवक्षितं स्त्रीध्यानेनस्त्रीत्वप्राप्तावपिपतिप्रनाध्यानेनपूर्वादृष्टेनचधार्मि

ए·म:
१००

CC-0 Shri.Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥६६॥

कात विदर्भा ज्जन्माभूत धार्मिकसंगेन च विशुद्धस्य भागवतेन मलयध्वजेन संगोऽभूत्ततो विष्णुभक्तिः ततो वैराग्यं ततस्तमेव भर्तृरूपं गुरुं पातीव्रत्यधर्मेण भजतो भगवत्प्रसादलब्धज्ञानेन मोक्ष इति अन्यत्तु कथाऽलंकारमात्रं तथाऽपि किंचित्किंचिद्वृत्तिसामान्येनेह योजयिष्यामः विदर्भस्य विशिष्टदर्भोपलक्षितस्य कर्मठस्य राजसिंहस्य धर्मेण हि प्रजापालनेन हि यज्ञादिना च क्षत्रिया राजंते तेषु श्रेष्ठस्य वेश्मनि २८ मलयोपलक्षितेन दक्षिणदेशो ध्वज इव दर्शनीयः स हि श्रीविष्णुभक्तप्रधानो देशः तत्र मुख्यः महाभागवत इत्यर्थः पंडा निश्चया बुद्धिः तां महेतीति पांड्यः स उपयेमे पुरंजनी

अनंतरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि २८ उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः युधि निर्जित्य राजन्यान्पांड्यः परपुरंजयः २९ तस्यां स जनयांचक्रे आत्मजामसितेक्षणां। यवीयसः सप्त सुतान्सप्त द्रविडभूभृतः ३० एकैकस्याभवत्तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदं॥ भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्महीमन्वंतरं परं ३१ ॥ ॥ एवं भागवतसंगप्राप्त इत्यर्थः २९ आत्मजां श्रीकृष्णसेवारुचिं तत्संगेन भगवद्धर्मे रुचिरभूदित्यर्थः असितस्य श्रीकृष्णस्य ईक्षणं यया तां यवीयसः सप्त सुतान् श्रवणकीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यमिति भक्तिप्रकारान् सख्यात्मनिवेदनयोस्त्वंपदार्थज्ञानोत्तरकालत्वात्तत्सच भगवतैवोत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणत्वात् इदानीमनुत्पन्नः सप्तसु उक्तं भगवद्धर्मरुच्या ततः श्रवणकीर्तनादिकं जातमित्यर्थः द्रविडभूभृतः द्राविडभूमिर्हि श्रवणादिभक्तिभिरेव सुरक्षिताऽस्तीति प्रसिद्धं ३० अर्बुदमिति श्रवणादीनां प्रत्येकमनेकप्रकारा अभवन्नित्यर्थः तदुक्तं भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यत इति येषां वंशधरैः यतः प्रवृत्तैः संप्रदायभेदैः कृत्स्नां महीमन्वंत

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्क॰ भा॰ च॰ १०१ अगस्त्यः अंगानि निष्क्रियाणि गात्राणि स्त्यायति संघातयतीत्यगस्त्यो मनः स प्राक् प्रथमजातां दुहितरं कृष्णसेवालक्षणां चिमुप
येमे तस्मा मनः कृष्णे दृढां रतिं बबंधेत्यर्थः धृतानि शमदमादीनि व्रतानि यया तां रतिं दृढेभ्यः सत्यलोकादिभोगेभ्यो
पि च्युतस्तस्माद्दुहितुः कृष्णरतात्ततो विहामुत्रभोगविरागो जात इत्यर्थः स एवोपशमात्मकत्वान्मुनिः कथंभूतः इध्मवाह आ
त्मजो यस्य सः न हि ज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धा समिद्वहनोपलक्षि

अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रतां यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः
३२ विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलं
३३ हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वैदर्भी मदिरेक्षणा अन्वधावत पांड्येशं ज्योत्स्नेव रजनी
करं ३४ तत्र चंद्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रात्मनो
मृजन् ३५ कंदाष्टिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः वर्त्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप
आस्थितः ३६ शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पिपासे प्रियाप्रिये सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजय

तागुरूपसत्तिर्वैराग्यादभूदित्यर्थः न ह्यविरक्तस्य गुरूपसत्तिः संभवति कथापक्षे यथाश्रुतमेव ३२ (त्समदर्शनः ३७
क्ष्मां विभज्य तत्र श्रवणादिभक्तिभेदं व्यवस्थाप्य ३३ इदानीं पुरंजनस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य सर्वतो विरक्तस्य पतिरेव गुरुः स्त्री
णामिति वचनात्पतिसेवया गुरुशुश्रूषाप्रकारं दर्शयितुमाह हित्वेत्यादिना मनो दधे इदं तं तेन ग्रथ्नेन मदयतीति मदिरे ईक्षणे
यस्याः ३४ तत्र चंद्रमसा वसा नद्यः नामतः पुण्यैः सलिलैरुभयत्र अंतर्बहिश्च आत्मनो मलं क्षालयन् तप आस्थित इत्युत्तरेणान्वयः ३५

रामः १०१

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विद्यया उपासनया पक्वकषायः दग्धकामादिवासनः युयुजे आत्मनो ब्रह्मतां भावयामास अक्षाणींद्रियाणि अनिलः
प्राणः आशयश्चित्तं विजिता अक्षादयो येन ३८ आस्ते स्म वर्षशतमिति ज्ञानस्य दुःसाधनतां दर्शयन्नीति अत एव भक्तिं
कृतवानित्याह वासुदेवे रतिमुद्वहन् अन्यद्देहादिकं न वेद ३९ स एवं वर्तमानः आत्मन्यात्मानं विद्वान् अन्यस्मात् उपर
राम कथं विद्वान् व्यतिरिक्ततया देहादिव्यतिरिक्तत्वेन कुतः व्यापकतया देहादिप्रकाशकत्वेन ननु देहाद्याकारो विमर्शो
ऽनात्मप्रकाशयति ननु निराकार आत्माऽन आह आमर्शस्यापि साक्षिणं अयं भावः आमर्शो नामान्तःकरणवृत्तिः सा च

तपसा विद्ययापक्वकषायो नियमैर्यमैः युयुजे ब्रह्मणात्मानं विजिताक्षानिलाशयः
३८ आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन् रतिं ३९
स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि विद्वान्स्वप्न इवामर्शसाक्षिणं विरराम ह ४०
साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुखं ४१॥
परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि॥

जडत्वादात्मप्रकाश्यैवेति यथा स्वप्ने ममेदं शिरश्
छिन्नमित्यादिप्रतीतौ तद्व्यतिरिक्तमात्मानं वेत्ति तद्वत् ४० केन विद्वांस्तत्राह साक्षाद्धरिरेव यो गुरुस्तेनोक्तेन स
र्वतोमुखं यथा तथा स्फुरता अनवच्छिन्नेन ज्ञानेन ४१ तदेवाह पर इति ब्रह्मैवाहं न संसारीति ब्रह्मण्यात्मन ई
क्षणेन शोकादिनिवृत्तिः अहमेव ब्रह्मेत्यात्मनि ब्रह्मण ईक्षणे ब्रह्मपारोक्ष्यनिवृत्तिः अतो व्यतिहारेणेक्षमा
ण आस्मान् संसारात् उपरराम नन्वेवमपि जीवस्य कुतो ब्रह्मत्वापत्तिः ईक्षणस्यैव व्यवधायकत्वादित्याशंक्याह

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२८
भा० च०
१०२

ईक्षांविहायदग्धेंधनानलवत्तस्याः स्वयमेवोपशांतेरितिभावः ४२ उपपतिंपत्युः समीपे यद्वापत्युः किंचि
न्मात्रेणन्यूनतांतस्मानामसतीबभावित्यर्थः उपोधिकेचेतिकर्मप्रवचनीयः तद्योगेचद्वितीयाशांतमंगारावस्थम
नलंउपशांताशुद्धाज्वालायथाभवतितद्वत् ४३ ४४ तदानीमपिसुस्थिरमासनंयस्य अतएवाजानती॥

ईक्षमाणोविहायेशामस्मादुपरराम ह ४२ पतिंपरमधर्मज्ञंवैदर्भीमलयध्वजं प्रे
म्णापर्यचरद्धित्वाभोगान्सापतिदेवता ४३ चीरवासाव्रतक्षामावेणीभूतशिरोरुहा
बभावुपपतिंशांताशिखाशांतमिवानलं ४४ अजानतीप्रियतमंयदोपरतमंगना॥
सुस्थिरासनमासाद्ययथापूर्वमुपाचरत् ४५ यदानोपलभेतांघ्रावूष्माणंपत्युरर्चती
आसीत्संविग्नहृदयायूथभ्रष्टामृगीयथा ४६ आत्मानंशोचतीदीनमबंधुंविक्लवाश्रु
भिः स्तनावासिच्यविपिनेसुस्वरंप्ररुरोदसा ४७ उत्तिष्ठोत्तिष्ठराजर्षेइमामुदधिमेखलां॥
दस्युभ्यः क्षत्रबंधुभ्योबिभ्यतींपातुमर्हसि ४८ एवंविलपतीबालाविपिने
ऽनुगतापतिं पतितापादयोर्भर्त्तूरुदत्यश्रूण्यवर्त्तयत् ४९॥ ९ ❋ ९॥ राम: १०२

यदातदायथापूर्वमसेवत ४५ पत्युरंघ्रिमर्चयंतीयदातस्मिन्नंघ्रावूष्माणंनापश्यत् ४६ अबंधुं
पतिरहिते अस्रुभिरासिच्य ४७ क्षत्रबंधुभ्यः अधार्मिकक्षत्रियेभ्योपि ४८ अवर्त्तयत्प्रवर्त्तयामास ४९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यां निधाय अग्निदानेनादीप्य च ५० पूर्वं नरः अनादिरीश्वरः सखा द्वा सुपर्णाविति श्रुतेः साम्ना प्रियवाक्येन संबोधयन्
न् ५१ यस्य यं शोचति अग्रे सृष्टेः पूर्वं विचचर्थ हमयि स्थितत्वेन सख्यं सुखं अनुभूतवानसि ५२ यद्यपि मां न जानासि
तथाप्यात्मानं त्वामविज्ञातसखं अविज्ञातः कश्चिन्मे सखा आसीदित्येवं किं स्मरसि सखे इति पुंस्त्व निर्देशः प्राक्तन

चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरं आदीप्य चानुमरणे विलपंती मनो दधे ५०
तत्र पूर्वतरः कश्चित् सखा ब्राह्मण आत्मवान् सांत्वयन् वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्र
भो ५१ ब्राह्मण उवाच कात्वं कस्यासि को वायं शयानो यस्य शोचसि जानासि किं सखा
यं मां येनाग्रे विचचर्थ ह ५२ अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे हित्वा मां पदम
न्विच्छन् भौमभोगरतो गतः ५३ हंसावहं च त्वं चार्य सखायौ मानसायनौ अभूतामंतरा
वौकः सहस्रपरिवत्सरान् ५४ स त्वं विहाय मां बंधो गतो ग्राम्यमतिर्महीं विचरन् पद
मद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया ५५ पंचारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकं॥ पुंस्त्वस्मरणाय

सख्यं स्मारयन् स्ववियोगकृतमनर्थमाह हित्वेति सार्द्धैः षड्भिः पदं स्थानं ५३ हंसौ शुद्धौ मानसं हृदयमयनं ययोः का
थापक्षे मानससरसि स्थितौ पक्षिणावभूतां जातौ ओकोगृहं अंतरा विनैव वा प्राव्द एवार्थे सहस्रपरिवत्सरान् महा
प्रलयो यावत् ५४ हे बंधो ग्राम्यसुखे मतिर्यस्य स्त्रिया मायया ५५ पंचारामाः उपवनानि यस्मिन् नवद्वाराणि प्राणछि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२८ भा० द्वाणियस्मिन् एकः प्राणः पालोयस्मिन् त्रीणि पृथिव्यप्तेजांसि कोष्ठानि प्राकारा यस्मिन् षट् ज्ञानेंद्रियमनांसि कुलानि अ
१०२ भीष्टविषयसमर्पका वणिजो यस्मिन् पंचविपणो हट्टाः कर्मेंद्रियाणि यस्मिन् पंचभूतानि प्रकृतिः उपादानकारणं यया
स्त्री वुद्धिरेव धवः पतिः स्वामिनी यस्मिन् ५६ स्वयमेवेमं श्लोकं व्याचष्टे पंचेंद्रियार्था इति षट्कुलमिति षट्त्वं च ए
कपालमिति च स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं ५७ भूतान्येव अव्यया प्रकृतिरुपादानं यस्य स्त्री धवमित्यस्य व्याख्यानं शक्तिरधी

षट्कुलं पंचविपणं पंचप्रकृति स्त्रीधवं ५६ पंचेंद्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नवप्र
भो तेजोऽवन्नानि कोष्ठानि कुलमिंद्रियसंग्रहः ५७ विपणस्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिर
व्यया शक्त्यधीशः पुमांस्त्वत्र प्रविष्टो नाववुध्यते ५८ तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽ
श्रुतस्मृतिः तत्संगादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं विभो ५९ न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः
सुहृत्तव न त्वं पतिः पुरंजन्या रुद्धो नवमुखे यया ६० माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमांसं स्त्रियं सतीं भ
न्यसे नोभयं यद्वै हंसौ पश्यावयोर्गतिं ६१ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भो ॥ ६२

शायस्य तद्वशः सन्नित्यर्थः ५८ स्पृष्टः अभिभूतः अतो न विद्यते श्रुतं ब्रह्मज्ञानं स्मृतिर्यस्य ५९ तत्त्वमुपदिशति न त्वमि रामः
ति चतुर्भिः सुहृत्पतिः नवद्वारे पुरे यया रुद्धोऽसि तस्याः ६० पुमांसं पूर्वजन्मनि यदमन्यथा इदानीं च सतीं श्रेष्ठां स्त्रियं १०२
यन्मन्यसे एषा माया यतः उभयमपि वस्तुतो नास्ति यस्मात् द्वावां हंसौ शुद्धौ नौ आवयोर्वक्ष्यमाणां गतिं स्वरूपं पश्य ६१
त्वंपदार्थयोश्चिदंशेन ऐक्यमाह अहमेव भवान् उपचारं वारयति न चान्य इति व्यतिहारो दृढाउक्तोभि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवेः छिद्रमंतरं ६२ नहिकथमावयोरज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मभेदस्तत्राह यथेति आत्मानंदेहमादर्शेनिर्मले।
महांतंस्थिरंचावेक्षेत परस्यचक्षुषिचतद्विपरीतंविद्याविद्योपाधिकृतोधर्मभेदइत्यर्थः ६३ एवंनारदवाक्यएवमनु
नाप्रकारेणसमानसोहंसः क्षेत्रज्ञः हंसेनपरमात्मनावोधितः सन्स्वस्थः आत्मनिस्थितः सन्चिरंध्यात्वातद्व्यभिचा
रेणईश्वरवियोगेनविषयाभिलाषवुध्यानष्टांस्मृतिंअहंब्रह्मास्मीतिज्ञानंपुनःप्राप्तवान् ६४ कथामात्रमितिवुद्धिं।

ननौपश्यंतिकवयश्छिद्रंजातुमनागपि ६२ यथापुरुषआत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः द्वे
धाभूतमवेक्षेततथैवांतरमावयोः ६३ एवंसमानसोहंसोहंसेनप्रतिबोधितः स्वस्थस्त
द्व्यभिचारेणनष्टामापपुनःस्मृतिं ६४ वर्हिष्मन्नेतदध्यात्मंपारोक्ष्येणप्रदर्शितं यत्परोक्ष
प्रियोदेवोभगवान्विश्वभावनः ६५ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेऽष्टाविंशो
ध्यायः २८ प्राचीनवर्हिरुवाच भगवंस्तेवचोऽस्माभिर्नसम्यगवगम्यते कवयस्तद्विजा
नंतिनवयंकर्ममोहिताः १ नारदउवाच पुरुषंपुरंजनंविद्याद्यद्व्यनक्त्यात्मनःपुरं ॥

वासयति वर्हिष्मन्निति पारोक्ष्येणराजकथामिषेणतत्रहेतुः यद्यस्मात् हेवर्हिष्मन्प्राचीनवर्हिः एतद्राजकथामि
षेणआत्मकथाप्रदर्शिता यस्माद्देवः श्रीनारायणः परोक्षप्रियः साक्षादात्मज्ञानकथनेनतवचेतसिकथानायातीतिभा
वः ६५ ॥इतिश्रीचतुर्थेटीकायामष्टाविंशः २८ ऊनत्रिंशेपरोक्षार्थव्याख्यानेनोपसंहृतं स्त्रीसंगतोभवस्त्वीशसंगान्मु
क्तिरितिस्फुटं १ कवयश्चअध्यात्मविदः १ व्यनक्तिलिंगयतिचेतनीकरोतीत्यर्थः यद्वा व्यनक्तिप्रकटयति ततश्चस्व

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ च॰ कर्मणापुरंजनयतीतिपुरंजनपदंव्याख्यानंभवति एकद्व्यादयःपादायस्य २ अविज्ञातशब्देनआहृतःव्याहृतः
१०७ उक्तोयःसईश्वरः अविज्ञात नामनिरुक्तिः यद्यस्मात् पुंभिर्नामादियोगेननविज्ञायते ३ तत्रतेषुपुरेषुमध्ये ४
अक्षिभिरिंद्रियैः ५ पंचवृत्तित्वात्पंचशिराः सर्पइवप्राणः ६ एकादशमहाभटइत्यनेनैकादशोमहाभटोनाय

एकद्वित्रिचतुष्पादंवहुपादमपादकं २ योऽविज्ञाताहृतस्तस्यपुरुषस्यसखेश्वरः यो।
नविज्ञायतेपुंभिर्नामभिर्वाक्रियागुणैः ३ यदाजिघृक्षन्पुरुषःकार्त्स्न्येनप्रकृतेर्गुणान्
नवद्वारंद्विहस्तांघ्रिंतत्रामनुतसाध्विति ४ वुद्धिंतुप्रमदांविद्यान्ममाहमितियत्कृतं
यामधिष्ठायदेहेस्मिन्पुमान्भुंक्तेऽक्षिभिर्गुणान् ५ सखायइंद्रियगणाज्ञानंकर्मचय
त्कृतं सख्यस्तद्वृत्तयःप्राणःपंचवृत्तिर्यथोरगः ६ वृहद्वलंमनोविद्यादुभयेंद्रियनायकं
पंचालाःपंचविषयायन्मध्येनवखंपुरं ७ अक्षिणीनासिकेकर्णौमुखंशिश्नगुदाविति
द्वेद्वेद्वारौवहिर्यातियस्तदिंद्रियसंयुतः ८ अक्षिणीनासिकेआस्यमितिपंचपुरःकृताः रामः
दक्षिणादक्षिणःकर्णउत्तराचोत्तरःस्मृतः पश्चिमेइत्यधोद्वारौगुदंशिश्नमिहोच्यते ९ १०७

कइत्युक्तःतंदर्शयति वृहद्वलंयस्यतन्मनः नवखानिद्वाराणियस्य ७ द्युमत्तखइत्यादेरर्थंसंक्षेपेणाह
द्वेस्तदिंद्रियसंयुतः सआत्मातानिभिर्द्वारैर्वहिर्यातीति ८ पुरःपूर्वभोगकृताः ९ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रेइति रूपमिति चक्षुषेति खद्योतादीनां व्याख्यानं शेषोऽनुवादः ईश्वरः पुरंजनः १० नासेइति व्याख्या अवधुनो
तीत्यवधूतो वायुस्तद्रात्मकेनो च्छ्वासेन सहैकस्थानत्वात घ्राणोऽवधूतः आस्यमिति व्याख्या रसज्ञविपणान्वित
इत्यत्र रसज्ञशब्दनिर्दिष्टस्य रसविदित्यनुवादः रसइति व्याख्या रसनेंद्रियमित्यर्थः विपणो वाग्रसविद्रसइत्येवपा

खद्योताविर्मुखौ चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः १०
नलिनी नालिनी नासे गंधः सौरभ उच्यते घ्राणोऽवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः
११ आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमंधो वहूदनं पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः॥
१२ प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञितं पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजेत् १३
आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते १४
वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोऽंधौ तु मे शृणु हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च १५
अंतःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः १६ यथा
यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा॥ १८ः आर्षत्वान्न दोषः अक्षराधिक्यः ११ अंधः अंत्रं १२ १३ यामक

मित्यस्यानुवादः ग्रामिणां रतिरिति तस्य व्याख्या व्यवायइति १४ १५ विषूचीनपदार्थानुवादो विषूचिरिति तद्गुणैर्मनोगु
णैस्तमः सत्त्वरजोभिः १६ महिषीयद्यदीहेतेत्यादेरर्थं संगृह्याह यथा यथा बुद्धिः स्वप्ने विक्रियते जाग्रति विकरोति वा इंद्रियाणि

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पं॰ च॰ परिणमयतितस्यागुणैरक्तो लिप्तआत्मा तथा तथा तस्याः हृत्तीर्दर्शनस्पर्शनाद्याः केवलमुपद्रष्टैवसन् वलादनुकार्य
१०५ ते १७ आशुगमित्येतद्व्याचष्टे संवत्सरस्येवाप्रतिहतोरयोवेगः प्रतीतितोयस्य स संवत्सररयः वस्तुतस्त्वऽगतिः स्वप्नःश्च
रादेर्वुद्धावेवविहृतत्वेनदेशांतरगतमभावात् पाठांतरे संवत्सरश्चतत्कृतेवयश्चताभ्यांगतिर्यस्येति द्वीपमित्यस्यव्या।
ख्यानारदेनकृता द्विचक्रमित्यस्यव्याख्या द्विकर्मचक्र इति त्रिगुणध्वज इति त्रिवेणुपदव्याख्या १८ पंचप्रहरणमि

तथानघोपद्रष्टात्मा तहृत्तीरनुकार्यते १७ देहोरथस्त्विंद्रियाश्वः संवत्सररयोगतिः
द्विकर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुवंधुरः १८ मनोरश्मिर्वुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वंद्वकूवरः पंचें
द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः १९ आकूतिर्विक्रमो वाह्यो मृगतृष्णां प्रधावति॥
एकादशेंद्रियचमूः पंचसूनाविनोदकृत् संवत्सरश्चंडवेगः कालोयेनोपलक्षितः २०
तस्याहानीह गंधर्वा गंधर्व्यो रात्रयः स्मृताः हरंत्यायुः परिक्रांत्या षष्ट्युत्तरशतत्रयं २१ का
लकन्याजरासाक्षाल्लोकस्तां नाभिनंदति स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः २२ आध
योव्याधयस्तस्यसैनिका यवनाश्चराः॥ इत्येतद्व्याचष्टे पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपइति १९ पंचेंद्रियैः सूनाविनोद ाम: १०५
मिवात्मायेनविषयसेवांकरोतीति पंचसूनाविनोदकृत् अनेनचचारमृगयां तत्रेत्यादिव्याख्यातं २० परिक्रांत्या परिभ्रमणे
न २१ भगिनीत्वेन जगृहे लोकानां क्षयाय २२ चराः संचारिणः भूतानामुपसर्गेर्पीडायां आशुशीघ्रोमृत्युहेतुः रयोवेगो
यस्य प्रज्वारस्येतिप्रश्न द्वस्यव्याख्या पाठांतरे भूतकृतोनाः अरय अनेनच आरिभिरुद्ध इत्यऽरिपदंव्याख्यातं द्विविधः॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भीतो छद्मरूपेण प्रवेशनिर्गमभेदात् २३ एवं परोक्षत्वेनोक्तमर्थं व्याख्याय सर्वकथातात्पर्यमाह एवमित्यादि विरमक्रमे
णात्मनेन आधिदैविकादिभिर्दुःखैः क्लिश्यमानो ममाहमिति देहे शतं वर्षाणि शेते वर्तत इति द्वयोरन्वयः २४ अशनापिपा।
सादीन् प्राणधर्मान् अंधत्वादीनिंद्रियधर्मान् कामादीन्मनोधर्मांश्च निर्गुणोप्यात्मन्यध्यस्य कामलवान् विषयसुखलेश।

भूतोपसर्गाशुरयः प्रज्वारो द्विविधो ज्वरः २३ एवं बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः क्लि।
श्यमानः शतं वर्षं देहे देही तमोवृतः २४ प्राणेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्य निर्गुणः शेते
कामलवान् ध्यायन्ममाहमिति कर्मकृत् २५ यदात्मानमविज्ञाय भगवंतं परं गुरुं पुरुषस्तु
विषज्जेत गुणेषु प्रकृतेः स्वदृक् २६ गुणाभिमानी स तदा कर्माणि कुरुतेऽवशः शुक्लं कृष्णं
लोहितं वा यथाकर्माभिजायते २७ शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठान् लोकानाप्नोति कर्हिचित्
दुःखोदर्कान् क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान् क्वचित् २८ क्वचित्पुमान् क्वचिच्च स्त्री क्वचि।
न्नोभयमंदधीः देवो मनुष्यस्तिर्यग्वा यथाकर्मगुणं भवः २९ ॥ नध्यायन् कर्मकृत् २५ ततः

किमत आह यदेति द्वाभ्यां स्वदृक् स्वप्रकाशस्वभावोपि २६ शुक्लं सात्विकं कृष्णं तामसं लोहितं राजसं यथाकर्म तथा
जायते २७ तदेवाह शुक्लादिति द्वाभ्यां प्रकाशो भूयिष्ठो येषु दुःखमुदर्क उत्तरफलं येषु क्रियया आयासो येषु तान्॥
लोहितानतमः शोको उत्कटो येषु तान् कृष्णादिति ज्ञेयं २८ नोभयं नपुंसकं यथाकर्मगुणं कर्मगुणावनतिक्रम्य २९॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६
भा॰च॰ तेषुदैववशेनसुखदुःखंप्राप्नोतीतिसदृष्टांतमाहद्वाभ्यां क्षुधापरीतोव्याप्तः सारमेयःश्वादंडदंडेनताडनं ३०कामव्याप्तश्चा
१०६ शयोयस्य ३१ ननुतर्हिसुखस्यसंभवात् दुःखस्यचप्रतीकारसंभवान्नैकांततोहेयत्वंतत्राहद्दुःखेष्विति दुःखस्यप्रतीकारस्ता
वन्नास्तिस्याच्चेत्तस्यप्रतिक्रियातथापित्रिविधेषुदुःखेषुमध्येएकतरेणापिदुःखेनव्यवच्छेदोवियोगोनास्ति ३२ प्रतिक्रि

क्षुत्परीतोयथादीनःसारमेयोगृहंगृहं चरन्विंदतिपद्दिष्टंदंडमोदनमेववा ३० तथाकामा॰
शयोजीवउच्चावचपथाभ्रमन् उपर्यधोवामध्येवायातिदिष्टंप्रियाप्रियं ३१ दुःखेष्वेकत
रेणापिदैवभूतात्महेतुषु जीवस्यनव्यवच्छेदःस्याच्चेत्तत्तत्प्रतिक्रिया ३२ यथाहिपुरुषो
भारंशिरसागुरुमुद्वहन् तंस्कंधेनसआधत्तेतथासर्वाःप्रतिक्रियाः ३३ नैकांततःप्रतीका
रःकर्मणांकर्मकेवलं द्वयंह्यविद्योपसृतंस्वप्नेस्वप्नइवानघ ३४ अर्थेह्यविद्यमानेपिसं
सृतिर्नेनिवर्त्तते मनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा ३५ अथात्मनोऽर्थभूतस्ययतो
ऽनर्थपरंपरा॥ याणामपिदुःखरूपत्वादितिसदृष्टांतमाहयथाहीति ३३ दुःखस्यमूलभूतानितुकर्माणिप्रतिक्रिया
दिकर्मभिर्नैवनिवर्त्ततइत्याहनैकांततःअत्यंतंसवासनंकेवलंज्ञानरहितंअविद्ययाउपसृतंप्राप्तंअतोऽविरोधान्ननिव रामः
र्त्तनिवर्त्तकमितिभावःअत्रदृष्टांतःस्वप्नेदृष्टःस्वप्नःप्रबोधंविनायथातेस्वप्नमत्यंतंनप्रतिकरोतीत्यर्थः ३४ ननुतर्हिअज्ञा १०६
नविलसितत्वेनसंसृतिहेतोर्देहादेरप्यसत्वात् किंतन्निवर्त्तनप्रयासेनतत्राहअर्थेहीतिलिंगरूपेणउपाधिभूतेन ३५ तदे

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथतस्मात्पुरुषार्थभूतस्यैवात्मनःयतोऽज्ञानात्मनसोवाअनर्थपरंपरास्पासांसृतिर्भवतितस्याव्यवच्छेदोगुरुरूपेवासुदेवे
भक्त्यैव ३६ ननुसंसृतिनिवृत्तिर्वैराग्यपूर्विकातज्ज्ञानादेवनतुभक्त्यातरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतेस्तत्राह वासुदेवइति सध्री
चीनेनसमीचीनेनप्रकारेण ३७ नन्वसौमहाफलोभक्तियोगःकथंस्यादतआह सतुअच्युतस्यकथामाश्रित्यवर्त्तमानोऽ
चिरात्स्यात् कस्यस्यात्तदाह शृण्वतःअधीयानस्यच ३८ कुत्रस्यात्तदाह यत्रेति भगवतोगुणानुकथनेश्रवणेचव्यग्रंसत्व

संसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरमयागुरौ ३६ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःसमाहितः सध्रीची
नेनवैराग्यंज्ञानंचजनयिष्यति ३७ सोऽचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः शृण्वतःश्रद्दधा
नस्यनित्यदास्यादधीयतः ३८ यत्रभागवताराजन् साधवोविशदाशयाः भगवद्गुणानुक
थनश्रवणव्यग्रचेतसः ३९ तस्मिन्महन्मुखरितामधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितःपरितः
स्रवंति तायेपिबंत्यवितृषोनृपगाढकर्णैस्तान्नस्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः ४० एतैरु
पद्रुतोनित्यंजीवलोकस्वभावजैः नकरोतिहरेर्नूनंकथाऽमृतनिधौरतिं ४१॥ ॥रंचेतोयेषांते ३९
ननुसत्संगमंतरेणस्वयमेवकथाचिंतनादिनाभक्तिर्भवेदेवेत्याशंक्याहद्वाभ्यां तस्मिन्स्थानेमहद्भिर्मुखरिताःकीर्त्तिताऽमधु
भिदश्चरित्रमेवपीयूषंतदेवशिष्यतइतिशेषोयासु असारांशरहितशुद्धामृतवाहिन्यइत्यर्थः अवितृषाअलंबुद्धिशून्याःसंतः॥
गाढैःसावधानैःकर्णैर्यताःसरितःपिबंतिसेवंते अशनशब्देनक्षुल्लक्ष्यते अशनादयस्तान्नस्पृशंति भक्तिरसिकात्वबाधंतेइ
त्यर्थः ४० सत्संगमंतरेणस्वयमेवकथाचिंतनादिनाबालस्यादिनारसावेशाभावाच्चक्षुत्पिपासाद्यभिभूतस्यभक्तिर्नसंभवतीत्याह

हरि ४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२वी
भा०च० भगवदनुग्रहमंतरेणनतुकस्यापिज्ञानसंभवइतिकैमुत्यन्यायेनाहचतुर्भिः प्रजापतिर्ब्रह्मा ४२ मदंताः अहंनारदोंऽतेये
१०७ षांते ४३ वाचांपतयोपिविद्यासमाधिभिरुपायैः पश्यंतोपिविचिंन्वं तोपिपश्यंतंसर्वसाक्षिणंनपश्यंति ४४ कुतइत्यतआ
ह शब्दब्रह्मणिवेदेउरुर्विस्तारोयस्य अर्थतोपिपारशून्येतस्मिनुवर्त्तमानाः मंत्राणांलिंगैर्वज्रहस्तत्वादिगुणयुक्ताविविधदेव
ताः भिधानसामर्थ्यैः परिच्छिन्नमेवेंद्रादिरूपंतत्तत्कर्मोपग्रहेणभजंतः परंपरमेश्वरंनविदुः ४५ तर्ह्यन्यः कोनामकर्मोपायागृहेहि

प्रजापतिपतिः साक्षाद्भगवान्गिरिशोमनुः दक्षादयः प्रजाध्यक्षानैष्ठिकाः सनकादयः ४२ म
रीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहः क्रतुः भृगुर्वसिष्ठइत्येतेमदंताब्रह्मवादिनः ४३ अद्यापिवाच
स्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः पश्यंतोपिनपश्यंतिपश्यंतंपरमेश्वरं ४४ शब्दब्रह्मणिदुष्पारे
चरंतउरुविस्तरे मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नंभजंतोनविदुःपरं ४५ यदायमनुगृह्णातिभगवानात्म
भावितः सजहातिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठितां ४६ तस्मात्कर्मसुबर्हिष्मन्नज्ञानादर्थ
काशिषुः माऽर्थदृष्टिंकृथाः श्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु ४७ स्वंलोकंनविदुस्तेवैयत्रदेवोजना

त्परमेश्वरमेवभजेत् इतिअतआह यदायमनुगृह्णाति अनुग्रहेहेतुः आत्मनिभावितः सन्सत र्द्दनः॥ रामः
दालोकेलोकव्यवहारेवेदेचकर्ममार्गेपरिनिष्ठितांमतिंत्यजति ४६ अर्थकाशिषुपरमार्थत्वेनप्रकाशमानेषुपुरुषार्थ १०७
बुद्धिंमाकृथाः प्ररोचनायकेवलंश्रोत्रप्रियेषुनस्पृष्टंवस्तुयैः ४७ ननुवेदेनस्वर्गादिसाधनत्वेनोक्तानिकर्माणीति
वेदवादिनोवदंतिकथमस्पृष्टवस्तुष्वितुच्यतेतत्राह येधूम्रधियोमलिनबुद्धयः सकर्मकंकर्मपरंवेदमाहु

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लोऽअतद्विदः अवेदज्ञाः यततेस्वंस्वरूपभूतंलोकमात्मतत्त्वंवेदतात्पर्यगोचरंनविदुः यत्रदेवोस्ति ४८ त्वंतुमहामूर्खइत्याह
आस्तीर्येति बृहद्वधात्बहुपशुवधात्मानीमहायज्वाहमित्यहंकारी अतस्तब्धः अविनीतःसन्कर्म्मनावैषि परंविद्यास्वरू
पंतच्चनवेत्सि नारदः स्वयंकृपयातद्द्वयंनिरूपयति हरितोषयतीतिहरितोषंयत्तदेवकर्म्मयया तस्मिन्हरौमतिर्भवतिसै
वविद्यामहाफलत्वात् ४९ कुतः इत्यपेक्षायांहरेःपरमफलत्वंचदर्शयन्नाह द्वाभ्यांहरिर्देहभृतामात्माईश्वरश्चतत्रहेतुः

आहुर्धूम्रधियोवेदंसकर्मकमतद्विदः ४८ आस्तीर्यदर्भैःप्रागग्रैःकार्त्स्न्येनक्षितिमंडलं॥
स्तब्धोबृहद्वधान्मानीकर्म्मनावैषियत्परं तत्कर्महरितोषंयत्साविद्यातन्मतिर्यया ४९ ह
रिर्देहभृतामात्मास्वयंप्रकृतिरीश्वरः तत्पादमूलंशरणंयतःक्षेमोनृणामिह ५० सवैप्रि
यतमश्चात्मायतोनभयमण्वपि इतिवेदसवैविद्वान्योविद्वान्सगुरुर्हरिः ५१ नारदउवाच॥
प्रश्नएवंहिसंछिन्नोभवतःपुरुषर्षभ अत्रमेवदतोगुह्यंनिशामयसुनिश्चितम् ५२॥
स्वयंस्वातंत्र्येणप्रकृतिः कारणं अतस्तेषांतत्पादमूलमेवशरणंआश्रयःयतःयस्मिन् ५० नचतद्भजनेअन्यभजनइ
वदुःखभयंचेत्याहसइति इतियोवेदसएवविद्वान्सगुरुरेवहरिश्च ५१ उक्तमुपसंहरति एवंभवतःप्रश्नःसंछिन्नःपरिहृ
तः तदेवमात्मनोबंधमोक्षप्रकारंकथारूपकेणकथितेऽपिनातिनिर्विस्मचित्तंपुत्रागमनंप्रतीक्षमाणंसंतंतत्क्षणमे
वमहाभयप्रकंपितसकलगात्रंगृहान्निर्वासयितुंहरिणरूपकमाह अत्रेति वदतोमेवचःशृणु ५२॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४६ क्षुद्रमल्पंसंचरतीतितथातंअलुकंसुमनसांपुष्पाणांशरणेआश्रमेवाटिकायांमिथित्वामिथःपरस्परंस्त्रियासहमिलित्वातत्रैवर
भा॰वै॰ क्तमासक्तंषडंघ्रयोभ्रमरास्तेषांगणास्तेषांसामसुगीतेषुलुब्धःकर्णोयस्यतंपरेषामसुभिर्हंतेस्वीयानसहंतर्प्यंतीत्यसुतृ
१०८ पःतानविगणय्यअगणयित्वालुब्धकस्यबाणेनभिन्नंमृगंमृगयान्वेषय ५३ श्लोकंप्रस्तुतेयोजयन्व्याचष्टेसुमनोभिःसमा

क्षुद्रंचरंसुमनसांशरणेमिथित्वारक्तंषडंघ्रिगणसामसुलुब्धकर्णं अग्रेवृकानसुतृपोऽ
विगणय्ययांतंपृष्ठेमृगंमृगयलुब्धकबाणभिन्नं ५३ सुमनसःसमधर्माणांस्त्रीणांशर
णआश्रमेपुष्पमधुगंधवत्क्षुद्रतमंकाम्यकर्मविपाकजंकामसुखलवंजैह्वौपस्थादि
विचिन्वंतंमिथुनीभूयतदभिनिवेशितमानसंषडंघ्रिगणसामगीतवदतिमनोहरवनितादि
जनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रेवृकयूथवदात्मनआयुर्हरतोऽहोरात्रांतान्काललल
वविशेषानविगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्ठतएवपरोऽक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकःकृतांतोंऽतःशरेण एमः
यमिहपराविध्यतितमिममात्मानमहोराजन्भिन्नहृदयंद्रष्टुमर्हसीति ५४ ॥ ॥ ॥ १०८

नोधर्मःपरिणामविरसत्वंयासांस्त्रीणांमिथित्वेत्यस्यव्याख्यामिथुनीभूयस्त्रीभिःसहेतिशेषःरक्तमित्यस्यव्याख्या
नास्वभिनिवेशितमनोयेन असुतृपइत्यस्यव्याख्या आयुर्हरतइतियांतंइत्यस्यव्याख्याविहरंतमिति अंतःनलि
कायांगूढेनशरेणपराविध्यतिदूरादेवताडयति ५४

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपदेशसारमाह सत्वमिति विचक्ष्व विचार्य अंतर्हृदि चित्तं कर्णयोर्धुनीं नदीमिव बहिर्वृत्तिं चित्ते नियच्छ एतच्च सर्वेंद्रियोपलक्ष
णार्थं गृहाश्रमं च जहि कीदृशं असत्तमानां अतिकामुकानां यानि यूथानि तेषां गाथा वार्ता यस्मिन् हंसानां जीवानां शरणमीश्व
रं एवं क्रमेण सर्वतो विरम ५५ अर्थांतरं प्रष्टुं पूर्वोक्तमर्थमनुवदति श्रुतमन्वीक्षितं विचारितं च ब्रह्मन् हे नारद एतत्तत्त्वं कर्मा
त्मतत्त्वं उपाध्यायाः ये मम कर्मोपदेष्टारः आचार्यास्ते न जानंति ५६ अन्तस्तत्कृतः उपाध्यायकृतः तद्वाक्यविरोधेनात्मत्वेऽसं

सत्वं विचक्ष्व मृगचेष्टितमात्मनोंतश्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीं च चित्ते जह्यंगनाश्रममसत्त
मयूथगाथं प्रीणीहि हंसशरणं विरम क्रमेण ५५ राजोवाच श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्मन् भगवान्य
दभाषत नैतज्जानंत्युपाध्यायाः किन्न ब्रूयुर्विदुर्यदि ५६ संशयोत्र तु मे विप्र संछिन्नस्तत्कृ
तो महान् ऋषयोपि हि मुह्यंति यत्र नेंद्रियवृत्तयः ५७ कर्माण्यारभते येन पुमानिह वि
हाय तं अमुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नुते ५८ इति वेदविदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह॥
कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते ५९

((भावनारूपो महान् संशयः संछिन्नः त्वया अत्र न कश्चित्संशयोव
र्तते यत्रेंद्रियवृत्तीनामप्रवृत्तेः मुह्यंति ५७ संशयमाह द्वाभ्यां कर्माणि येन देहेन करोति तमत्रैव विहाय अमुत्र लोकांतरे कर्मोपस्था
पितेनान्येन देहेन जुष्टानि उपभुक्तानि जीवोऽश्नुते प्राप्नोति ५८ इति वादः श्रूयते प्राप्य —— पुण्यकृतां लोकानिति शरीरजैः कर्मदो
षैर्याति स्थावरतां नर इति त्वया चोक्तं शाश्वतीरनुभूयार्त्तिमिति एतच्च कर्तृभोक्तृदेहभेदेन कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगान्न संग
च्छते इति भावः संशयांतरमाह प्रोक्तं वेदोक्तं कर्म क्रियते जनैः तच्च निरंतरमेव परोक्षं अदृष्टं सन्न प्रकाशते अतः कर्मणो नष्टत्वान्न भोगो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bhārata Initiative

२९ भा० च० प्रथमस्यैवोत्तरं येनैवेति अव्यवधानेन कर्तृभोक्तृदेहविच्छेदं विना स्थूलदेहनाशेपि मनःप्रधानस्य लिंगदेहस्यानाशान्नोक्त
१०८ दोषप्रसंग इत्यर्थः ६० लिंगदेहविशिष्टस्य भोक्तृत्वं स्वप्नदृष्टांतेन स्पष्टयति शयानमिमं जाग्रद्देहं श्वसंतं जीवंतं उत्सृज्य तदभि
मानं त्यक्त्वा आत्मनि मनसि संस्काररूपेणाहितं कर्म यथा भुंक्ते तादृशेन शयानदेहसदृशेन कर्मोपस्थापितेन देहेनान्येन वाप
श्वादिदेहेन तथा लोकांतरेपीति भावः ६१ ननु भवतु नाम लिंगविशिष्टस्यानेन दृष्टांतेन भोक्तृत्वं कर्तृत्वं तु दानप्रतिग्रहादिषु स्थू
लदेहविशिष्टस्यैव दृश्यते तत्राह ममैते पुत्रादय असावहं ब्राह्मण इति ब्रुवन्मनसा यद्यद्देहं गृह्णीयात्तन्नतो देहाद्वाद्धं सिद्धं कर्म

श्रीनारद उवाच येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान् भुंक्ते ह्यव्यवधानेन लिंगेन मनसा स्वयं
६० शयानमिममुत्सृज्य श्वसंतं पुरुषो यथा कर्मात्मन्याहितं भुंक्ते तादृशेनेतरेण वा ६१ ममैते
मनसा यद्यदसावहमिति ब्रुवन् गृह्णीयात्तत्पुमान् राद्धं कर्म येन पुनर्भवः ६२ यथाऽनुमीयते।
चित्तमुभयैरिंद्रियेहितैः एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ६३ नानुभूतं क्व चानेन देहेनादृ
ष्टमश्रुतं ॥

पुमान् गृह्णीयात् येन कर्मणा अहंकारगृहीतेन पुनर्भवो भवति अन्यथाजन्मानुपपत्तेः अतो अभिमंतु रामः
र्मनोविशिष्टस्यैव कर्तृत्वं अभिमानविषयस्य तु देहस्य पुत्रादिदेहवत् द्वारमात्रत्वमिति भावः ६२ यदुक्तं कर्मणो नष्टत्वान्नामुत्र भो १०८
ग इति तत्राह यथेति उभयैर्ज्ञानकर्मरूपैरिंद्रियाणामीहितैः कदाचिच्चित्तवृत्तिभिश्चित्तमनुमीयते सत्यपि सर्वेंद्रि
यविषयसंबंधे युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेः तदुक्तमक्षपादेन युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति एवं चित्तवृत्तिभिरपि पूर्वदे
हजं कर्म लक्ष्यते तासामपि युगपदनुत्पत्तेः ६३ इतोपि कर्म लक्ष्यत इत्याह॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नानुभूतमितिद्वाभ्यां अनेनवर्त्तमानेनदेहेनक्वाचकुत्रचिदपियन्नानुभूतं अननुभूतं अनुपभुक्तं अदृष्टंचाश्रुतंचयद्रूपंयस्य
त्मकं यादृक्कृयत्प्रकारकंचतत्कदाचित्स्वप्नमनोरथादिष्वात्मनिमनसुपलभ्येत ६४ तेनहेतुना अस्यलिंगिनोवासनाश्रय
स्यजीवस्यतादृशंतदनुभवादित्युक्तं पूर्वदेहसंभवंअदृष्टंस्वनिश्चयेनमन्यस्वनह्यननुभूतोर्थोमनःस्प्रष्टुंमनसिस्फुरितुमर्हे
ति ६५ किंचमनोहस्त्यैवपूर्वापराणिशुभाशुभनिमित्तानिशरीराणिज्ञायंतइत्याह मनएवेति भद्रंतइतिसम्यगवधानाशिषा
भिनंदतिभविष्यतउद्भवंप्राप्स्यतः नभविष्यतः नीचत्वंप्राप्स्यतोपिभावीनिरूप्याणिरूपाणिशंसति मनएवौदार्यकार्य्ये

कदाचिदुपलभ्येतयद्रूपंयादृगात्मनि ६४ तेनास्यतादृशंराजल्लिंगिनोदेहसंभवं अदृ
ष्टानानुभूतोर्थोनमनःस्प्रष्टुमर्हति ६५ मनएवमनुष्यस्यपूर्वरूपाणिशंसति भविष्यतश्चभ
द्रंतेतथैवनभविष्यतः ६६ अदृष्टमश्रुतंचात्रक्वचिन्मनसिदृश्यते यथातथाऽनुमंतव्यंदे
शकालक्रियाश्रयं ६७ सर्वेक्रमानुरोधेनमनसींद्रियगोचराः आयांतिवर्गशोयांतिसर्वेस
मनसोजनाः ६८

स्यादिवृत्तिभिः पूर्वमप्येवमेवासीत्पश्चादप्येवमेवभविष्यतीतिज्ञापयतीत्यर्थः ६६ ननुकदाचिद्दृशी
नानर्हमपिस्वप्नेप्रतीयतेयथापर्वताग्रेसमुद्रःदिवानक्षत्राणिस्वशिरश्छेदइत्यादितत्राह अदृष्टमिति अस्मद्देशाश्रयंसमुद्रा
दिकंपर्वताग्रे निशाश्रयंनक्षत्रादिकंदिवा अभ्यंगादिक्रियाश्रयंस्वशिरश्छेदनादि निद्रादिदोषेणहियथाप्रतीयतइत्यनुमंत
व्यं पास्म्यापितदनुपपत्तेस्तुल्यत्वादितिभावः ६७ ननुदरिद्रःक्वचिदात्मानंमहाराजंपश्यतितत्कथमसंभावितंसंगच्छेतत्राह॥
सर्वेइति आयांतिभोग्यत्वेनप्राप्नुवंतियांतिगच्छंतिचभोगानंतरं यदिचकश्चिदमनाभवेत्तर्ह्येवंनस्यात् नत्वेतदस्तीत्याह सर्वेसमन

स्य इति अतः सर्वेषांसमनस्कत्वात्मनसिचसर्वार्थानांक्रमेणप्रवे
शात्त्वात्यन्तादृष्टचरःकस्यापिकश्चिदर्थोनाऽस्तीत्यर्थः ६८॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६
भा॰ ए॰
११०

नदेवं सर्वैरपि सर्वेऽर्थाः क्रमेण दृश्यं न तदुक्तं इदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्भवतीत्याह सत्वैकनिष्ठे भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्ध्यानपरे मनसि इदं विश्वं उपरज्य संयोगमिव प्राप्यावभासते प्रतीत्यनर्हं सापि कदाचित्प्रतीतौ दृष्टांतः चंद्रमसि उपरज्यतमो राहुरिव तदिदं शुद्धे मनसि सर्वविषयस्फुरणं योगिप्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं ६९ नदेवं स्थूलदेहनाशेपि लिंगदेहस्यानाशदस्यः कर्ता भोक्तेति दोषो नास्तीत्युक्तं तत्रैवं शंकते ननु लिंगदेहस्य स्थूलदेहद्वारेणैव कर्तृत्वभोक्तृत्वे न तु केवलस्य तत्र कदाचित्स्थूलदेहाभावे जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः प्रसज्येतेति तत्राह अहं ममेति भावः स्थूलदेहसंबंधः पुरुषे जीवेन।

सत्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पार्श्ववर्तिनि तमश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावभासते ६९ नाहं ममेति भावोयं पुरुषे व्यवधीयते यावद्बुद्धिमनोऽक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान् ७० सुप्तिमूर्छोपतापेषु प्राणायनविघाततः नेहतेहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ७१ गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा लिंगं न दृश्यते यूनः कुह्वां चंद्रमसो यथा ७२ अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते॥

॥ नव्यवधीयते न विच्छिन्नो भवति किंपर्यंतं बुद्ध्यादीनां व्यूहः परिणामो लिंगं यावदस्ति अनादिमान् अनादिस्सन् ७० स्वापादावहंकाराद्यभावाद्विच्छेदमाशंक्याह द्वाभ्यां सुप्त्यादिषु उपतापः इष्टवियोगादिदुःखं तेषु अहमिति ज्ञानं अहंकारः नेहते न प्रकाशते प्राणायतनानां इंद्रियाणां विघातात् इंद्रियैरहंकारास्पदवस्तुग्रहणे ह्यपौष्कल्यात् असंपूर्णत्वात् प्राणायतनानामिति शेषः यूनस्तरुणस्य देकादशविधं एकादशेंद्रियैः स्फुटं लिंगमहंकारणं तन्न दृश्यते गर्भादावितिशेषः सतोप्यनभिव्यक्तौ दृष्टांतः कुह्वाममावास्यायां चंद्रमसो लिंगं रूपमिव ७२ तस्मादहंकारा

टी॰ ए॰
११०

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुभूतार्थाभावेऽपिसंसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह अर्थेहीति ७३ यावल्लिंगंस्थूलदेहाविच्छेदात्संसारानिवृत्तिरित्तितत्प्रपंचयति
एवमितिसार्द्धैस्त्रिभिः पंचविधंपंचतन्मात्रात्मकंत्रिवृत्त्रिगुणंषोडशविकारात्मनाविस्तृतं ७४ ७५ नन्वेकंदेहंविसृज्यदेहां
तरप्रवेशात्पूर्वंविदेहतास्यादेवेत्यत आह यथेति नापयातिपूर्वंतृणस्यात्यागादऽपयातिचतृणांतरधारणात् तथाप्राक्दे

ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा ७३ एवंपंचविधंलिंगंत्रिवृत्षोडशविस्तृतं एषचे
तनयायुक्तोजीवइत्यभिधीयते ७४ अनेनपुरुषोदेहानुपादत्तेविमुंचति हर्षंशोकंभयंदुः
खंसुखंचानेनविंदति ७५ यथातृणजलूकेयनापयात्यपयातिच नत्यजेन्म्रियमाणोपि
प्राग्देहाभिमतिंजनः ७६ यावदन्यंनविंदेतव्यवधानेनकर्मणां मनएवमनुष्येंद्रभूतानां
भवभावनं ७७ यदाक्षैश्चरितांध्यायन्कर्माण्याचिनुतेसकृत् सतिकर्मण्यविद्यायांवंधः
कर्मण्यनात्मनः ७८ अतस्तदपवादार्थंभजसर्वात्मनाहरिं पश्यंस्तदात्मकंविश्वंस्थित्युत्प
त्त्यप्ययायतः ७९ मैत्रेयउवाच भागवतमुख्योभगवान्नारदोहंसयोर्गतिं प्रदर्श्येह्यऽमुमामंत्र्यसि
(द्धलोकंततोऽगमत् ८०

हाभिमतिंनत्यजेत्म्रियमाणोपि ७६ अन्यंदेहंकर्मणांप्राग्देहारंभकाणांव्यवधानेनविच्छेदेन
समाप्तप्रकरणार्थमुपसंहरतिमनएवेति भवभावनंसंसारहेतुः ७७ कथंसतितदाह यदेतिचरितानउपभुक्तान्यतःक
र्माणिसतिनन्वसंगस्यकुतःकर्मेतत्राह अविद्यायांसत्यां अनात्मनोदेहादेःकर्मणिवंधोभवति ७८ विश्वस्थित्यादयो

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२९
भा॰च॰ पुत्रानादिश्येति पुत्राणामादेशं मंत्रिणामग्रे कथयित्वा कपिलाश्रमं गंगासागरसङ्गमम् ८१ ८२ ८३ आत्मशौचं मनःशोध
१११ कं पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टफलदं ८४ स्त्रीबुद्धिस्तत्सहितस्याश्रमो हंकारः छिन्नो भवति अमुत्र कर्मफलभोगः कथमिति
संशयः छिन्नः ८५ इति श्रीचतुर्थे टीकायां एकोनत्रिंशोध्यायः २९ प्रसंगात्पंचभिः प्रोक्तं वृत्तं प्राचीनबर्हिषः वर्ण्यते च

प्राचीनबर्हीराजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमं ८१
तत्रैकाग्रमना धीरो गोविंदचरणांबुजं विमुक्तसंगोऽनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात् ८२
एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणाऽनघ यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिंगेन विमुच्यते ८३ ए
तन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमुखनिःसृतमात्मशौचम् यः कीर्त्यमानमधिगच्छति
पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबंधः ८४ आध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मयाऽधिगतमद्भु
तं एवं स्त्रियाश्रमः पुंसश्छिन्नोऽमुत्र च संशयः ८५ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे वि
दुरमैत्रेयसंवादे प्राचीनबर्हिनारदसंवादो नाम एकोनत्रिंशोध्यायः २९ विदुर उवाच ये
त्वयाऽभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः ते रुद्रगीतेन हरिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य कां ॥१॥ राम:
१११
पुनर्द्वाभ्यां प्रस्तुतं तत्र प्रचेतसां १ तत्र त्रिंशेन पत्न्यां स्वादीशात्त्व व्यवरास्ततः आगत्य वार्क्षीमुद्वाह्य राज्यं चक्रुरि
तीर्यते २ हरिं प्रतोष्य कां सिद्धिमापुः १ ॥

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative